

वक्तव्यमस्मिन्नस्येति । तदिदमध्यायादौ प्रतिज्ञायते । अथ विशेषलक्षणमिति । अथेदानीं वृत्तात्सामान्यातिदेशलक्षणादनन्तरं विशेषलक्षणं वक्ष्यामः । तदुच्यमानं यथाकालं बोद्धव्यमिति ॥ १ ॥

(सादृश्यविशेषेण नियतप्रकृतितो धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥)

तदेतत्संक्षेपेणैवोच्यते—

[२] यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥ सि०

यस्य वैदिकस्य विध्यन्तस्य लिङ्गं किञ्चित्, शब्दगतमर्थगतं वा येकृत्वा कर्मचोदनायां, तद्गुणवाक्ये वा दृश्यते । तत्र स विध्यन्तः स्यात् । कुतः । अर्थसंयोगात् । तस्यार्थस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्तविशेषणेन संयोगोऽनुभूतपूर्वः । संयोगिनोश्चान्यतरो दृश्यमान इतरमदृश्यमानमप्यनुमानाद्बुद्धौ संनिधापयति । अभिधानवत् । यथा, अग्निहोत्रमित्यभिधानं कौण्डेयायिनामयने श्रूयमाणं नैयमिकाग्निहोत्रधर्मान् बुद्धौ संनिधापयति । किमतोऽत्र । एतदतो भवति । अपूर्णं यद्वाक्यं तत्पूरणसमर्थेनावयवेन बुद्धौ सान्निहितेनैकवाक्यतां याति । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां

इति पूर्वः पक्षः । उत्तरस्तु नियमेनैव प्रवर्तते 'अथ विशेषलक्षणम्' इति—एकस्मात्तियमेन प्रवर्तत इत्यर्थः । विशेष इत्यसाधारण्यमुच्यते । यदि वाऽनियमेन, ततोऽसाधारण्यं न स्यात् । असाधारण्याभावाच्च विशेषो न स्यात् ।

अथवाऽन्यः सूत्रार्थः । विशेषाद्विशेषस्य चर्माः प्रवर्तन्ते । कपरस्मात्कनरस्येत्यत्र आह—' यस्य लिङ्गमर्थसंयोगात् ' इति । संशयस्तु नैव कार्योऽस्मिन् पक्षे ॥ १ ॥

तस्यार्थस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्तविशेषेण संयोगोऽनुभूतपूर्वः संयोगिनोश्चान्यतरो दृश्यमान इतरमदृश्यमानमनुमानाद्बुद्धौ संनिधापयतीति—अयुक्तोऽयं ग्रन्थः । कथम् । यथाऽग्निधूमयोः संबन्धेऽवगतौ धूमो दृश्यमानोऽग्निमवगमयति, एवं निर्वापादयो न शक्नुवन्त्यनुभाषयितुम् । न चाभीषा प्रयाजादीनां न संबन्धोऽस्ति । प्रधानेनैव सहाभीषा संबन्धः । परम्परसंबन्धे नास्ति तेषां प्रमाणम् । यत्र निर्वापादयो न श्रूयेरन्, तत्राग्न्यन्वात्तानादीनामवबोधो न स्यात् । यथा घूमामावेऽन्यवबोधाभावः, एवमिहानि ।

अथोच्येत, कर्मास्माभिरितिकर्तव्यतायुक्तं कलसाधनं दृष्टम् । इदमपि कर्म । तस्यापीतिकर्तव्यतया भविन्नव्यम् । (एवं सति दर्शाहोमानामपीतिकर्तव्यता । अयोच्येत

यजेतेति विध्यादिः, कथमिति विध्यन्तापेक्षः, अग्न्यन्वाधानादिविधानकाण्डेन पाठादुद्भूतौ संनिहितेनैकवाक्यतां याति । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यामिति । एवं विध्यन्तापेक्षो यो वैकृतो विध्यादिः, सोऽपि वैदिकेन विध्यन्तेनानुमानादुद्भूतौ संनिहितेनैकवाक्यतां यास्यति । यथा, सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति । तत्र कथमिति विध्यन्तापेक्षायामनेकविध्यन्तसंनिपातेऽसाधारणेन निर्वपतिशब्देन दार्शपूर्णमासिकविध्यन्तसंयोगिना लिङ्गेन तदीयो विध्यन्तः प्रसज्यते । तत्राप्याग्नेयाग्नेनैकापूर्वविध्यन्तप्रसङ्गे, एकदेवतात्वेन वौषधिना वाऽसाधारणेन लिङ्गेनाऽऽग्नेयविध्यन्तो नियम्यते । तदेतदेवं चिन्तायत्ते, सौर्यं चरुं निर्वपेयदाशेषवत् । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदशीषोमीयवत् । सर्वत्रैवम् । प्रतिपदाख्यानं तु गौरवं परिहराद्भ्रष्टचित्तकारैः सर्वसामान्यः शब्दः परिगृहीतः प्रकृतवादिति । एवं यत्र सूक्ष्ममपि किञ्चित्सामान्यं, शब्दो वाऽर्थो वा, हविर्देवतादि तद्गुणा वा रूपादय उपलभ्येरन्, तत्र तदीयो विध्यन्तः कल्प्यः । तदेतत्संक्षेपेणात्रैव सर्वमुक्तम् । शिष्य-

यदेकदेवतं सत्फलसाधनं पुरोडाशद्रव्यकं वा तदितिकर्तव्यतया युक्तं दृष्टम् । इहाप्येकदेवतत्वात्पुरोडाशद्रव्यकत्वाच्चेतिकर्तव्यतया भवितव्यम् । उच्यते । अनुमानादितिकर्तव्यतासद्भाव उक्तः । स चाऽऽग्नेयात्प्रवर्तते इति नैतद्विषयमनुमानम् । अयोच्यते, येनैकदेवत्यस्य फलं साधयतोऽग्न्यन्वाधानादि दृष्टमयमपि चैकदेवत्यः, तस्मादस्य भवितव्यमग्न्यन्वाधानादिभिरिति । तत्र । देवदत्तस्य प्रयोजनं साधयतः (शुक्ले वाससी ज्ञाते, यदन्यस्यापि प्रयोजनं साधयतः) ते एव प्राप्नुतस्त्वदीयेन । किञ्च फलरतोऽङ्गं प्रयाजा दृष्टा अग्निहोत्रस्यापि फलवत्त्वात्तस्य स्युः । तस्मादनुमानेनेतिकर्तव्यताया बहुसमञ्जसम् । अत उपमानेन धर्मप्राप्तिः । यजेतेत्युक्ते—किं, केन, कथमित्याकाङ्क्षात्रयं भवति । तत्र किं, केनेति फलकरणाभ्या निराकाङ्क्षीकृते । कथमिति, अव्यावृत्तायामाकाङ्क्षाया संनिधानेऽनाम्नानादितिकर्तव्यतायास्तुल्यं वाक्यं बुद्धौ संनिधीयते । तत्संनिधापितमात्मीयमर्थं संनिधापयति । अनेन द्वारेणाग्न्यन्वाधानादिकेतिकर्तव्यताऽनुपपद्यते । एवं चेद्यत्र सादृश्यं तत्र धर्माः प्राप्यन्ते । असति सादृश्ये नास्ति धर्मप्राप्तिः ।

हितार्थमुत्तरः प्रपञ्चः । श्लोकमप्युदाहरन्ति—

वितीर्य हि महज्जालमृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत् ।

इष्टं हि विदुषां लोके समासध्यासधारणम् ॥ इति ॥ २ ॥

(सोमे, ऐष्टिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते । तत्र विध्यन्तं प्रति चिन्ता । कुतोऽस्मिन् विध्यन्तः स्यादिति । तदुच्यते । प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् । दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः सोमे स्यात् । कुतः । प्रवृत्तत्वात् । दीक्षणीयादिष्विष्टेषु दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः प्रवृत्तः । दीक्षणीयायाम्, आतिथ्यायां, प्रायणीयायां, पशौ च । तदनन्तरं सोमः । तत्रापि स एव प्रवृत्त्या विज्ञायते । यथा, देवदत्तो भोजयितव्यः, विष्णुमित्रो भोजयितव्यः, माठरः कौण्डिन्यो भारद्वाज इत्युत्तरेष्वपि भोजयितव्य इति प्रवृत्त्याऽनुवध्यते । तस्मादैष्टिकः सोमे विध्यन्तः ॥ ३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

तस्यैकशतं प्रयाजानुयाजाः, इति च ऐष्टिका धर्माः सोमे दृश्यन्ते । तस्माच्चारस्मिन् ऐष्टिको विध्यन्तः ॥ ४ ॥

कृत्स्नविधानाद्वाऽपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ सि०

अपूर्वत्वमेव हि सोमे । स न कुतश्चिद्धर्मान् गृह्णाति । कुतः । कृत्स्न-

ननु चैवमाकाङ्क्षायामुत्पत्तायामितिकर्तव्यतासंनिधाने नास्ति । तस्माद्भ्रान्तिराकाङ्क्षेति । तदाऽसौ भ्रान्तो भवति । प्रकृतावप्पाकाङ्क्षासङ्गावे, इतिकर्तव्यतासंबन्धः । एवं चेत्प्रकृतिविकृतयोर्न कश्चिद्विशेषः ॥ २ ॥ [॥ ३ ॥ ४ ॥]

अथ सूत्रं भाष्यं चोभयमप्ययुक्तम् । न ज्ञायते कियत्येतिकर्तव्यतया निराकाङ्क्षीकृतो भवतीति । अथोच्यते, यस्य संनिधान एको द्वौ बहवो वा पदार्थाः समाश्रयन्ते, तावत्या निराकाङ्क्षी भवति । एवं सस्युपहोमादिभिर्निराकाङ्क्षीकृतत्वादिदेशो न प्राप्नोति । तत्रैवं वर्णयन्ति—उपहोमाः प्रयाजानुयानमध्ये ध्रुवाभ्यन्तसंभ-

विधानात् । इतिकर्तव्यताविधेर्यज्ञतेः पूर्ववच्चमुक्तम् । विहितेतिकर्तव्य-
ताकथायम् । तस्मादपूर्वः ॥ ५ ॥

स्रुगमिधारणाभावस्य च नित्यानुवादात् ॥ ६ ॥

द्वपदव्यवायेऽपि कथंभावनियन्त्रिता एव गृह्यन्ते । एवं वर्ष्यमाने यत्रापूर्वमङ्गं
प्राकृतेनासंबद्धं श्रूयते तत्र तेनैव निराकाङ्क्षी भवति । कृत्स्नविधानताकृतत्वादति-
देशो न प्राप्नोति । न चेप्यते ।

तस्मादन्यथा वर्ण्यते । कथमित्याकाङ्क्षायां यत्र संनिधावाप्तानं निराकाङ्क्षीकरण-
क्षमं, तत्र तेनैव निराकाङ्क्षत्वाद्भवति कृत्स्नविधानता । इह च संनिपत्योपकारकाः
सर्वे आम्रायमाना निराकाङ्क्षीकरणसमर्थाः । उपहोमादिषु, संनिपत्योपकारकामा-
वात्कृत्स्नविधानता नास्ति । तस्मात्तत्राऽऽकाङ्क्षा संनिवर्तते । अथवा सादृश्येन
विध्यन्तो नियम्यते । न च सोमस्य दर्शपूर्णमासार्थां सादृश्यम् । अव्यक्तचोदन-
त्वात् । ननूत्पत्तिवाक्ये 'सोमेन यजेत' इत्यव्यक्तचोदनः । प्रयोगवाक्ये तु देवतानां
विद्यमानत्वाद्भवत्यव्यक्तचोदनः ।

उच्यते । ग्रहणे देवताश्रवणं, न यागे । प्रसङ्गात्तु यागं निर्वर्तयानि, न तु
तासां यागं प्रति तादर्थ्यं प्रमाणमस्ति । कथम् । ऋत्विर्णेन ग्रहणेन देवताः संयुक्ताः,
ता यागमभिलषन्ति । यागोऽपि देवतामिलापी । तयोः संबन्धोऽर्थाद्भिविष्यति ।
यागोऽपि द्रव्यं गृह्णन्, तदाश्रितां देवतां गृह्णाति । यथा प्रणयनं ऋत्विर्णमात्म-
निर्वर्तकं साधनमपेक्षमाणं गोदोहनं पुरुषार्थं गृह्णाति । गोदोहनमपि पुरुषार्थं सदाश्रय-
मपेक्षमाणं प्रणयनं प्रसक्तं गृह्णाति । यथा तत्संबन्ध एवमिहापि । तस्मात्तादर्थ्या-
द्देवताभावः । एवं वेदन्यक्तचोदनः । अत आह सूत्रकारः, 'अव्यक्तासु तु सोम-
स्य' इति ।

ननूपांशुयाजस्योत्पत्तिवानये देवताभावादव्यक्तता । उच्यते । मन्त्रवर्णात्तत्र देव-
तायारत्तादर्थ्यादव्यक्तचोदनः । अतः सादृश्याभावादपूर्व, कृत्स्नविधानादिति—यदा-
म्नायते धर्मजातं तेन निराकाङ्क्षत्वादर्थप्राप्तं न गृह्णाति ॥ ५ ॥

१ (अ० ७ पा० ४ अ० १ सू० १) । २ उपहोमादिषु—यत्र जघनेत्यादिसंनिपायुपहोमा
आम्रायन्ते, तत्र निराकाङ्क्षीकरणसमर्थसंनिपत्योपकारकानाम्नायानात्कृत्स्नविधानाभावेनापूर्वमुपहो-
मादिभिराकाङ्क्षा न नियतं इत्याशयः । ३ अनुत्पत्तिवाक्ये इति सर्वत्र पाठः । ४ अत्रार्थत्वात्-
पा० । ५ तादर्थ्यादिति—ग्रहणः प्रत्यादेतानां यागाद्गतया देवताभावात् इत्यर्थः । ६ (अ० ८ पा० १
अ० १ सू० १६) ।

सुगभिघारणस्य चाभावानुवादः सोमं भवति । घृतं वै देवा वज्रं
 कृत्वा सोममघ्नन्, स्रुचौ वाहृ । तस्मात्स्रुचि सोमहविर्नाऽऽसाद्यते । न
 सोममाज्येनाभिघारयतीति । तदुपपद्यते, यद्यपूर्वः सोमः । अथ दर्श-
 पूर्णमासप्रकृतिः स्यात्, आज्येनाभिघार्य सुग्भ्यां दूयेत् । तत्रैतद्दर्शनं
 नोपपद्यते । तस्मादपूर्वः ॥ ६ ॥

विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥

इति चेत्पश्यसि, सुगभिघारणाभावानुवाददर्शनादपूर्वः सोम इति ।
 अथ कस्मादर्शपूर्णमासप्रकृतित्वेन प्राप्तस्य सुगभिघारणस्य प्रतिषेध-
 कोऽयं विधिर्न भवतीति, स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोद-
 याति ॥ ७ ॥

न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥

नायं विधिः । कस्मात् । वाक्यशेषत्वात् । अन्योऽत्र विधिराग्नातः ।
 यदाह, अंशुरंशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिति । तस्य वाक्यशेषोऽयम् ।
 कथं ज्ञायते । तेनाऽऽकाङ्क्षितत्वात् । अवधिपूर्वा एतत्सोमं यदभिषु-
 ष्वन्ति । यदस्य स्रुचौ वाहृ कुर्वन्ति । यच्चाऽऽज्यमन्तिकमकार्षुः ।
 यदाह, अंशुरंशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिति । यद्देवास्याघ्नन्तं क्षुरम-
 कुर्वन्तदाप्याययन्तीति । यद्ययमपि विधिः स्याद्वाययं भिद्येत । तस्माज्ज
 विधिः ॥ ८ ॥

शङ्कते चानुषोपणात् ॥ ९ ॥

सोमे शङ्कते, यदनुषोष्य प्रयायाद्भीवधद्धमेनमशुष्पिङ्गोके नेनीयेर-
 न्नििति । दार्शपौर्णमासिके विध्यन्ते सति नियतमुषोपणं स्यात् । तदाऽ-
 नुषोपणाशङ्कान युज्यते । अपूर्वत्वे तु प्रागुषोपणविधानादुषोष्यानु-
 षोष्य वा प्रयायात् । तत्रानुषोपणशङ्का युज्यते । तस्मादपूर्वः ॥ ९ ॥

दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥ १० ॥

यच्च प्रयाजानुयाजानां दर्शनं लिङ्गत्वेनापदिष्टं, तस्यैकशतं प्रया-

[१ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥]

१ यदेवास्याऽऽदातु क्षुरमक्षुरस्तादाप्याययन्तीति पा० । २ यद्विषयानुषोपणार्थमे—पा० ।
 ३ अपूर्वत्वे विव्यारम्य—युज्यते इत्यन्तो मन्थः यचित्ताति । ४ लिङ्गत्वेनोपदिष्टम्—पा० ।

जानुयाजा इति । तद्दीक्षणीयादीनां सोमाङ्गभूतानां कर्मणा ये प्रया-
जानुयाजास्तेषां समुच्चयवचनम् । किं कारणम् । सोमस्यापूर्वत्वात् ।
तेषां च तावतां तत्राभावात् । अङ्गाङ्गमपि च तस्येति शक्यते वक्तुम् ।
यथा वाजपेयस्य यूष इति । तस्मादपूर्वः सोमः ॥ १० ॥

(ऐन्द्राग्नादिषु दार्शपूर्णमासिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥ सि०

इष्टय उदाहरणम्, ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्येव-
माद्याः । तत्र संदेहः । किं दार्शपूर्णमासिको वा, सौमिको वा विध्यन्त
उत दार्शपूर्णमासिक एवेति । किं प्राप्तम् । अनियमः । दर्शपूर्णमासयो-
रपि विध्यन्तोऽस्ति सोमेऽपि । इमाश्चेष्टयो विध्यन्तापेक्षाः । एकेन च
विध्यन्तेन भवितव्यमित्युक्तम् । न च गृह्यतेऽन्यतरनियमे विशेषः ।
तस्मादनियमः ।

एवं प्राप्त उच्यते । इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः । हेतुर्नोक्तः
प्रज्ञात इति । कः पुनरसौ । चोदनायां प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । किं पुन-
स्तत्प्रकृतिलिङ्गम् । तद्धितेन देवतोपदेशः, कपालवत्ता, निर्वपतिशब्दश्च,
ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेदिति । इतरत्रापि तथैव, ऐन्द्राग्नौ द्वादश-
कपाल इति । निर्वपतिरपि, अग्निहोत्रहवपथा हवींषि निर्वपतीति ।
प्रकृतिलिङ्गेन च विध्यन्तविशेष उक्तः, यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादिति ।
तस्माद्दार्शपूर्णमासिकस्तासु विध्यन्तः । तच्च दर्शयति, अयाजे मयाजे
कृष्णलं जुहोतीति । अलिङ्गास्वपि स्थालीशुलाकवत्सिद्धिः ॥ ११ ॥

(अशीषोमीये पशौ दार्शपूर्णमासिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥ सि०

पशावशीषोमीये चिन्त्यते । किं दार्शपूर्णमासिको विध्यन्त उत
सौमिक इति । किं प्राप्तम् । तथैव पूर्वपक्षः । तत्रोत्तरमभिधीयते । पशौ
च लिङ्गदर्शनात् । पशौ च दार्शपूर्णमासिक एव विध्यन्तः । कुतः ।
लिङ्गदर्शनात् । एकादश मया जान्यजति, एकादशजानुयाजानिति । तथा,
सौचमाश्रयमानार्थं जुह्वा पशुपनक्तीति । ननु लिङ्गमपदिष्टं, इतः

॥ १० ॥ ११ ॥

सुगभिघारणस्य चाभावानुवादः सोमे भवति । घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्, सुचौ वाह । तस्मात्सुचि सोमद्विर्नाऽऽसाद्यते । न सोममाप्येनाभिघारयतीति । तदुपपद्यते, यद्यपूर्वः सोमः । अथ दर्शपूर्णमासप्रकृतिः स्यात्, आज्येनाभिघार्य सुग्भ्या दृषेत । तत्रैतद्दर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपूर्वः ॥ ६ ॥

विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥

इति चेत्पश्यसि, सुगभिघारणाभावानुवाददर्शनादपूर्वः सोम इति । अथ कस्माद्दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वेन प्राप्तस्य सुगभिघारणस्य प्रतिषेधकोऽयं विधिर्न भवतीति, स्थिताया प्रतिज्ञाया सूत्रेण परिचोदयति ॥ ७ ॥

न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥

नायं विधिः । कस्मात् । वाक्यशेषत्वात् । अन्योऽत्र विधिराम्नातः । यदाह, अंशुरंशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिति । तस्य वाक्यशेषोऽयम् । कथं ज्ञायते । तेनाऽऽस्काद्भक्षितत्वात् । अत्रधिपूर्वा एतत्सोमं यदाभिपुण्वन्ति । यदस्य सुचौ वाह कुर्वन्ति । यच्चाऽऽज्यमन्तिकमकार्षुः । यदाह, अंशुरंशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिति । यदेवास्यघ्नन्तं धुरम कुर्वस्तदाप्याययन्तीति । यद्ययमपि विधिः स्याद्वाक्यं भिद्येत । तस्मात्तु विधिः ॥ ८ ॥

शङ्कते चानुपोषणात् ॥ ९ ॥

सोमे शङ्कते, यदनुपोष्य प्रयायाद्द्वीवदमेनमगुष्पिष्ठोके नेनीयेरन्धिति । दार्शैपौर्णमासिके विध्यन्ते सति नियतमुपोषणं स्यात् । तदाऽनुपोषणाशङ्का न युज्यते । अपूर्वत्वे तु मागुपोषणविधानादुपोष्यानुपोष्य वा प्रयायात् । तत्रानुपोषणशङ्का युज्यते । तस्मादपूर्वः ॥ ९ ॥

दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥ १० ॥

यद्य प्रयाजानुयाजानां दर्शनं लिङ्गत्वेनापदिष्टं, तस्यैकशतं प्रया-

[६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥]

१ यदेवास्याऽऽस्कात् धुरमभ्रस्तदाप्याययन्तीति पा० । २ यद्विषयानुपोषणात्सोमे—पा० ।

३ अपूर्वत्वं शिवत्वात्—युज्यते इत्यसौ ग्रन्थः यद्विधाति । ४ लिङ्गत्वेनापदिष्टम्—पा० ।

ननु लिङ्गमपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः । उच्यते । समाने पशुत्वे सुत्याकालता
वैशेषिकं लिङ्गम् । ततः प्राप्तिः ॥ १४ ॥

(पशुगणेष्वैकादशिनधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्वात्मतिपशु यूपदर्श-
नात् ॥ १५ ॥ सि०

इह पशुगणा उदाहरणम् । वसन्ते ललामांस्त्रीन् वृषभानालभते ।
तथा, मैत्रं श्वेतमालभेत, वारुणं कृष्णमपां चौपधीनां च संघावन्नकाम
इति । तत्र विचार्यते । किमधीपोमीयस्य विध्यन्त उतैकादशिनाना-
भिति । यथोक्तेन न्यायेनाधीपोमीयस्य ।

एवं प्राप्त उच्यते । तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात् । तेषामैकादशिनानां
प्रवृत्तिः पशुगणेषु स्यात् । कुतः । प्रतिपशु यूपदर्शनात् । यत्त्रिषु यूप-
ष्वालभेत वहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात्, भ्रातृव्यमस्य जनयेदेक-
यूप आलभेतेति यूपत्रित्वं प्रतिपिध्वैकं यूपं सौत्रामण्यां विदधाति ।
तदुपपद्यते, यदि ऐकादशिनविध्यन्तः । तत्र हि प्रतिपशु यूपाः । अधी-
पोमीयमकृतित्व एक एव यूपः स्यात् । तत्रैतन्नोपपद्यते । तस्मादैकाद-
शिनानां विध्यन्तः पशुगणेषु ॥ १५ ॥

(अव्यक्तयागेपूजिदादिषु सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ १६ ॥ सि०

इदं श्रूयते, अभिजिता यजेत, विश्वजिता यजेत, इत्येवंजातीयका
यजतयः । तेषु विध्यन्तचिन्ता । किमेषु सौमिको विध्यन्त उत दार्श-
णोर्णवासिक इति । अविशेषादानियमे प्राप्ते । उच्यते । अव्यक्तासु तु
सोमस्य । काऽव्यक्तता । द्रव्यदेवतस्याभावः । द्रव्यदेवतेन हि यागोऽ-
भिव्यज्यते । एताश्चाद्रव्यदेवताद्योदनाः, अभिजिता यजेतेति । एतास्व-
व्यक्तासु सौमिको विध्यन्तः स्यात् । कुतः । अव्यक्ततामान्यात् ।
सोमोऽप्यव्यक्तचोदनः । ज्योतिष्टोमेन यजेतेति । ननु, सोमेन यजेते-
त्येषा व्यक्तचोदना । तथाऽपि देवताया अभावाद्द्रव्यक्तता । तथा
च, श्येनेन यजेतेत्यव्यक्तचोदिते, दीक्षणीयादीनि सोमाङ्गानि दर्श-

प्राप्तिः । चोदनासामान्यात् । किं सामान्यम् । व्यक्तचोदनात्वम् । का
व्यक्तिः । द्रव्यदेवतावत्ता, अग्नीषोमीयं पशुविति । इतरत्, ऐन्द्रं पय
इति । अव्यक्तचोदनस्तु सोमः ॥ १२ ॥

(सवनीयादिपशुष्वग्नीषोमीयघर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] दैक्षस्य चेतरेषु ॥ १३ ॥ सि०

इह पशुबन्धा उदाहरणम् । सवनीयो, निरूढः पशुः, सौम्या-
दयश्च । तेषु किं दार्शपूर्णमासिको विध्यन्त, उत दैक्षस्येति । दैक्ष
इत्यग्नीषोमीय उच्यते । दीक्षासंबन्धात् । किं प्राप्तम् । यथोक्तेन
न्यायेन दार्शपूर्णमासिक इति । तथा प्राप्ते, उच्यते । दैक्षस्य चेतरेषु
पशुषु सवनीयादिष्वग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः । आलभतिचोदनासामा-
न्यात्, पशुत्वचोदनासामान्याच्च । तच्च दर्शयति, वपया प्रातःसवने
चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यादिने, अङ्गैस्तृतीयसवने, इति वपापुरोडाशा-
ङ्गप्रचारं दर्शयति । भेदेन च तथा क्वचित्, ओदुम्बरो यूपो भवतीति
यूपं दर्शयति । तस्मादग्नीषोमीयः पशूना मकृतिः ॥ १३ ॥

(ऐकादशिनेषु पशुषु सवनीयपशुवर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] ऐकादशिनेषु सौम्यस्य द्वैरशन्यस्य दर्शनात् ॥ १४ ॥ सि०

ऐकादशिनाः पशव उदाहरणम् । कृष्णशीर्ष आग्नेय इत्यारभ्याऽऽ-
म्नाताः । अन्वेषां च, आग्नेयेन वापयति, मिथुनं सारस्वत्या करोति,
मज्जनयति सौम्येनेति । तेषु संदेहः । किमग्नीषोमीयविध्यन्त उत
सवनीयविध्यन्त इति । किं प्राप्तम् । पूर्वोक्तेन न्यायेनाग्नीषोमीयस्येति
प्राप्ते ।

उच्यते । ऐकादशिनेषु सौम्यस्य । सौम्य इति सुत्याकालत्वात्सव-
नीयमाहुः । तदीयो विध्यन्त ऐकादशिनेषु । कुतः । द्वैरशन्यस्य दर्श-
नात् । अभिष्टाद्द्वे द्वे रशने आदाय द्वाभ्यां रशनाभ्यामेकैकं यूपं
परिव्ययतीति । अग्नीषोमीयमकृत्वित्वे एकैकरशन्यं स्यात् । अथ वचन-
मिदं करमात्रं भवति । अभिष्टाद्द्वे द्वे रशने आदायेत्येतदत्र विधीयते ।
यादि रशनाद्वित्वमपि विधीयते तदा वाक्यं भिद्यते । तस्मात्तदनुच्यते ।

१२ ॥ १३ ॥

ननु लिङ्गमपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः । उच्यते । समाने पशुत्वे सुत्याकालता
वैशेषिकं लिङ्गम् । ततः प्राप्तिः ॥ १४ ॥

(पशुगणेष्वैकादशिनधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात्प्रतिपशु यूषदर्श-
नात् ॥ १५ ॥ सि०

इह पशुगणा उदाहरणम् । वसन्ते ललामांस्त्रीन् वृषभानालभते ।
तथा, भैत्रं श्वेतमालभेत, वारुणं कृष्णमर्षां चौपधीनां च संघावन्नकाम
इति । तत्र विचार्यते । किमग्नीषोमीयस्य विध्यन्त उतैकादशिनाना-
मिति । यथोक्तेन न्यायेनाग्नीषोमीयस्य ।

एवं प्राप्त उच्यते । तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात् । तेषामैकादशिनानां
प्रवृत्तिः पशुगणेषु स्यात् । कुतः । प्रतिपशु यूषदर्शनात् । यत्त्रिषु यूषे-
ष्वालभेत वहिर्धांस्रमादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात्, भ्रातृव्यमस्य जनयेदेक-
यूप आलभेतेति युषभित्तं प्रतिपिर्ध्यकं यूषं शौत्रामण्या विदधाति ।
तदुपपद्यते, यदि ऐकादशिनविध्यन्तः । तत्र हि प्रतिपशु यूषाः । अग्नी-
षोमीयमकृतित्व एक एव यूषः स्यात् । तत्रैतन्नोपपद्यते । तस्मादैकाद-
शिनानां विध्यन्तः पशुगणेषु ॥ १५ ॥

(अव्यक्त्यागेषुद्भिदादिषु सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ १६ ॥ सि०

इदं श्रूयते, अभिजिता यजेत, विश्वजिता यजेत, इत्येवंजातीयका
यजतया । तेषु विध्यन्तचिन्ता । क्रियेषु सौमिको विध्यन्त उत दार्ध-
पौर्णमासिक इति । अविशेषादनियमे प्राप्ते । उच्यते । अव्यक्तासु तु
सोमस्य । काऽव्यक्तता । द्रव्यदेवतस्याभावः । द्रव्यदेवतेन हि यागोऽ-
भिष्यज्यते । एताश्चाद्रव्यदेवताधोदनाः, अभिजिता यजेतेति । एतास्व-
व्यक्तासु सौमिको विध्यन्तः स्यात् । कुतः । अव्यक्ततामान्वात् ।
सोमोऽव्यव्यक्तचोदनः । उपोतिष्टोमेन यजेतेति । ननु, सोमेन यजेते-
त्येषा व्यवक्तचोदना । तथाऽपि देवताया अभावाद्द्रव्यक्तता । तथा
च, द्येनेन यजेतेत्यव्यक्तचोदिते, दोसगीयादीनि सोमाङ्गानि दर्श-

याति, दीक्षणीयार्था द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा । चतुर्विंशतिमानं प्राय-
णीयायामिति । तस्मात्तासु सौमिको विध्यन्तः ॥ १६ ॥

(अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १७ ॥ सि०

इह, अहर्गणा उदाहरणम्, द्विरात्रादयः शतरात्रपर्यन्ताः । तेषु
संदेहः । किं ज्यौतिषोमिको विध्यन्त उत द्वादशाहिक इति । पूर्वोक्त-
न्यायेन सौमिके मासे, उच्यते । गणेषु द्वादशाहिको विध्यन्त इति ।
कुतः । चोदनासामान्यात् । द्वादशाहेन यजेत, द्विरात्रेण यजेनेति ।
अहःशब्दोऽप्यहोरात्रवचनः । रात्रिशब्दोऽपि । एतच्छब्दगतं लिङ्गम् ।
अर्थगतमपि गणत्वम् । गण एव संघातधर्मगणमनुग्रहीतुं समर्थो,
नैकाहः । द्वाभ्यां लोभावद्यति, द्वाभ्यां मांसमित्येतदारभ्य द्वादशोप-
सत्त्वं द्वादशाहिकं धर्मं गवामयने दर्शयति । तस्मादहर्गणानां द्वादशाहः
प्रकृतिः ॥ १७ ॥

(संवत्सरसत्रेषु गवामयनिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] गव्यस्य च तदादिषु ॥ १८ ॥ सि०

इह संवत्सरसत्राण्युदाहरणम्, आदित्यानामयनप्रभृतीनि । तेषु
चिन्ता, किं द्वादशाहिको विध्यन्त उत गवामयनिक इति । पूर्वोक्तेन
न्यायेन द्वादशाहिके मासेऽभिधीयते । गव्यस्य च तदादिषु । गव्यापि-
ति, गवामयनं द्रुमः । गोसंबन्धात् । गात्रो वा एतत्सत्रमासत, इति ।
तस्य विध्यन्तस्तदादिषु संवत्सरसत्रेषु स्यात् । कुतः । संवत्सरसा-
मान्यात् । पत्नय उपगायन्तीति च माहात्रनिकं धर्मं संवत्सरसत्रे दर्श-
यति । ऋत्विज उपगायन्तीति च सहस्रसंवत्सरे ॥ १८ ॥

(निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] निकायिनां च पूर्वस्पोत्तरेषु प्रवृत्तिः

स्यात् ॥ १९ ॥ सि०

निकाय इति संघात औत्तराधर्मेणावस्थित उच्यते । सा येषां ते
निकायिनः । यथा, साहस्राः, सायस्क्राः । तेषां पूर्वस्य केचिद्धर्मा आ-

ज्ञाताः । उत्तरे त्वधर्मकाः । तत्र चिन्त्यते । किं ज्योतिष्टोमस्य विध्य-
न्त उत प्रथमस्य निकायिन इति । अव्यक्तचोदनत्वाज्ज्योतिष्टोमस्य ।
इति प्राप्ते, उच्यते । निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः ।
निकायित्वसामान्यात् । साहस्राणां साहस्रसामान्यात् । सायस्क्राणां
सायस्क्रसामान्यात् । एवं सर्वत्र । पूर्वस्मिंश्च साहस्रे सहस्रं
दक्षिणामात्रायोत्तरस्मिन् दर्शयति । यावदस्य साहस्रस्योत्तरा गौः स-
माहिता भवति, तावदस्माद्धोकादसौ लोक इति । तथा पूर्वस्मिन् साय-
स्क्रे, साण्डास्ति संवत्सरः सोमक्रयणः । स्पर्धमानानामित्यात्रायोत्तरास्मि-
न्नापि तमेव दर्शयति । सौ गौः सोमक्रयणी व्यावृत्ता खेषां स्पर्धिता,
इति । तस्मात्पूर्वस्योत्तरेषु धर्माः ॥ १९ ॥

(फलादीनामनतिदेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यान-
न्वयस्तद्वन्धनत्वात् ॥ २० ॥ सि०

इह फलनियमकर्तृसमुदाया उदाहरणम् । फलं स्वर्गः, नियमो या-
वज्जीविकोऽभ्यासः, कर्ता स्वर्गकामः, समुदायो दर्शपूर्णमासाविति ।
तत्र चिन्त्यते । किं फलनियमकर्तृसमुदायानां सौर्यादिषु प्रवृत्तिः, नेति ।
किं प्राप्तम् । इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः, इत्यनेन न्यायेन प्रवृत्तिरि-
ति प्राप्तम् । तथा प्राप्त उच्यते । फलनियमकर्तृसमुदायस्याप्रवृत्तिः ।
कुतः । कर्मणोऽप्रवृत्तित्वात् । तद्वन्धनत्वाच्च फलादीनाम् ।

कर्म तावन्न प्रवर्तते । किं कारणम् । विध्यन्तेन धर्माः प्रवर्तन्ते । न
च कर्म विध्यन्तविहितम् । विध्यादिविहितं तत् । तस्मान्न प्रवर्तते ।
तस्याप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयः, अप्रवृत्तिरित्यर्थः ।
कुतः । तद्वन्धनत्वात् । फलं तावत्, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति दर्शपू-
र्णमाससंयुक्तं श्रुतम् । तद्यत्र दर्शपूर्णमासौ, तत्र भवितुमर्हति । न च
सौर्यादिषु तौ स्तः । अतः स्वर्गस्यापि तत्राभावः । एवं नियमोऽपि

॥ १९ ॥]

सौर्ये करणस्य प्रत्यक्षत्वात्करणान्तरस्याप्रवृत्तिः, आनुमानिकत्वात् । इतिकर्तव्य-
ताकाङ्क्षायामितिकर्मव्यताऽतिदिश्यते । न च फलमितिकर्तव्यता । यावज्जीविको
नियमः कर्तृधर्मः, स पुरुषार्थत्वाच्चातिदिश्यते । फलेन व्याप्यमानो यः कर्ता स

कर्मबन्धनः । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । स दर्शपूर्णमासा-
भावे कथं स्यात् । तथा कर्ता कर्मबन्धनः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
काम इति । सोऽपि कथं तयोरसतोः स्यात् । समुदायोऽप्याग्नेयादी-
नाम् । तानि सौर्यादिषु न सन्तीति तत्समुदायः कथं तत्र भवेत् । तस्मा-
त्तेषामप्रवृत्तिः ॥ २० ॥

प्रवृत्तौ चापि तादर्थ्यात् ॥ २१ ॥

अपि च धर्माणां प्रवृत्तिः कर्मार्था, कर्मण उपकर्तुम् । न च फलादीनि
कर्मण उपकुर्वन्ति । फलं तावत्पुरुषस्योपकरोति, न कर्मणः । उक्तं हि,
फलं च पुरुषार्थत्वादिति । नियमोऽपि न कर्मधर्मः । कर्तृधर्मोऽ-
सावित्युक्तम् । कर्तुर्बा श्रुतिसंयोगादिति । तथा, कर्ता स्वर्गकामो न
कर्मार्थः । कर्म स्वर्गकामार्थम् । न हि स्वर्गकामः कर्मण उपदिश्यते,
स्वर्गकामो यजेतेति । किं तर्हि । कर्म स्वर्गकामस्योपादिश्यते । स्वर्ग-
कामो यजेत, नान्यत्कुर्यादिति । तथा, समुदायो न कर्मार्थः ।
फलार्थोऽसौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । एवमेतेषां कर्म-
णोऽनुपकारकत्वात्प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् । तस्मान्न भवतेरन् ॥ २१ ॥

नातिदिश्यते । तेनाशेनान्यत्र प्रधानत्वात् कत्वर्थः । यः पुनर्यजेतेत्यत्र कर्ता स
कृतुं निर्वर्तयतीति कत्वर्थः, सोऽतिदेशात्प्राप्नोति । किंतु यत्र बहवः कर्तारः धूयन्ते,
तत्र तावदानुमानिको नातिदिश्यते । यत्राप्येकसंख्यन्तत्राप्यनुवादोऽतिदेशः । तस्मा-
दर्थालाभात्कर्तुरनतिदेशो गुणभूतस्यापि ।

समुदायः करणपरिच्छेदेनोपकृतवान् । स इह परिच्छेद्याभावात्तातिदेश्यः । समु-
दायं च गृह्णताऽऽग्नेयादयः कार्याः । ते तु क्रियमाणाः स्वर्ग साधयेयुः । तथा सति
यथाश्रुतफलव्याघातः । अपोच्येत, समुदायं गृह्णन्तरीयकतयाऽऽग्नेयादीन्करिष्यति
न फलसाधनत्वेन । उच्यते । समुदाय एषां गुणभूतः । न च गुण आकृष्यमाणो
गुणिनमाकर्षति । अतादर्थ्यात् ॥ २० ॥ [२१ ॥

१ तस्मादेवामप्रवृत्तिः— पा० । २ (अ० ३ पा० १ अ० ३ सू० ५) । ३ (अ० २ पा० ४
अ० १ सू० २) । ४ तेनाशेनानेति— फलरूपेणेत्यर्थः । ५ आनुमानिक इति— एकस्यैव कर्ता प्राकृत
इति पूर्वं शेषः । ६ यद्येव— पा० । ७ परिच्छेद्याभावादिति— विक्रमो सौर्यादिः करणस्येकत्वादित्यर्थः ।
यत्राप्येकसंख्यत्वात् करणस्येव परिच्छेद्याभावात् इति मन्यते तदाऽपि प्रत्यक्षसमुदायसङ्घावे नाऽऽ-
नुमानिकस्य प्राकृतसमुदायस्यातिदेशसंभव इत्युच्यते ।

अश्रुतित्वाच्च ॥ २२ ॥

अत्राऽऽह । यदि दर्शपूर्णमाससंयोगात्फलादीनामप्रवृत्तिः, मयानादीनामपि तत्संबन्धादप्रवृत्तिः प्राप्ता । तान्यपि हि तत्संबन्धुक्तानीति । उच्यते । यद्यपि तानि दर्शपूर्णमासयोः धृतानि । विध्यन्तेन तु सौर्यादिष्वप्यतिदिष्टानि । फलादीनि तु न विध्यन्तेनातिदिश्यन्ते । तेषां यदि प्रत्यक्षा प्रवर्तिका श्रुतिः स्यात्, ततः प्रवर्तेरन् । न चासावस्ति । तस्मादश्रुतित्वाच्च प्रवर्तन्ते ॥ २२ ॥

(काम्यगुणानां विकृतावनतिदेशाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] गुणकामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥ पू०

इह गुणकामा उदाहरणं, गोदोहनेन प्रणयेत्पशुकामस्य, उपास्मै गायता नर इति ग्रामकामाय प्रतिपदं कुर्यादित्येवमादयः । तत्र विचार्यते । किं गुणकामानां वैकृतेषु प्रवृत्तिः, उत नेति । ततः सूत्रेणैवोपक्रमः । गुणकामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् । प्रवृत्तिर्गुणकामानाम् । कुतः । आश्रितत्वात् । गोदोहनं प्रणयनाश्रितं गोदोहनेन प्रणयेदिति । तच्च प्रणयनं प्रवर्तते । आश्रये च प्रवर्तमाने तदाश्रितमपि प्रवर्तते । यथा पट आकृष्यमाणे तदाश्रितं चित्रमप्याकृष्यते । यथा च चमसः प्रवर्तते । यथा च, खादिरं वीर्यकामाय यूपं कुर्यादिति । एवं गोदोहनमपि प्रवर्तते । गोदोहने च प्रवर्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्तितुमर्हति । तस्माद्गुणकामानां प्रवृत्तिः ॥ २३ ॥

निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ॥ २४ ॥ सि०

निवृत्तिर्वा गुणकामानामप्रवृत्तिः । कुतः । कर्मभेदात् । कार्यभेदादित्यर्थः । अन्यत्कार्यं गोदोहनस्य, अन्यच्चमसस्य । चमसः क्रत्वर्थो, गोदोहनं तु पुरुषार्थः । तदुक्तं, यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणाऽविभक्तत्वादित्यत्र । अक्रत्वर्थः किमर्थं प्रवर्तते । क्रतूपकाराय हि तस्य प्रवृत्तिः । एवं प्रतिपदः । तस्मान्न प्रवर्तेरन् गुणकामाः ॥ २४ ॥

यत्तूपन्यस्तं, यथा खादिरं वीर्यकामाय यूपं कुर्यादित्यत्र प्रवृत्तिरेवमत्रापीति । तत्र ब्रूमः—

॥ २२ ॥ २३ ॥]

यत्क्रत्वर्थं तदतिदिश्यते । न च गोदोहनादीनां क्रत्वर्थेना ॥ २४ ॥

अपि वाऽतद्विकारत्वात्क्रत्वर्थत्वात्प्रवृत्तिः

स्यात् ॥ २५ ॥

अपि वा, एवंविधेषु प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः । अतद्विकारत्वात् । न
खादिरः क्रत्वर्थविकारः । अयमापि क्रत्वर्थ एव । तदुक्तम्, एकस्य
तुभ्यत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । क्रत्वर्थश्चेत्पलाशवत्प्रवर्तते । तस्मिन्
प्रवर्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्तते । खादिरेण हि स सिध्यति ।
स च खादिरोऽस्ति । तस्मात्कामं साधयिष्यति ॥ २५ ॥

(सौर्ययोगे विरहोनाऽऽज्ञेयद्वयधर्मतिदेशाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१५] एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि

चोदनेकत्वात् ॥ २६ ॥ सि०

सौर्यं चक्रं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति श्रूयते । अस्ति तु प्रकृताव-
भिमर्शनद्वयं, चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्राऽमावास्यामिति ।
तदिह चोदकेन प्राप्यते । तत्र संशयः । किं सौर्यो यदा पौर्णमास्यां
प्रयुज्यते तदा चतुर्होत्राऽभिमृशेत्, यदाऽमावास्यायां तदा पञ्चहोत्रा,
उतोभयत्र विकल्पः, चतुर्होत्रा वा पञ्चहोत्रा वेति । किं मासम् । व्यव-
स्येति । कुतः । चोदकानुग्रहात् । प्रकृतौ व्यवस्था कृता । इहापि चो-
दको व्यवस्थां प्रापयति ।

गोदोहनादि पुरुषार्थत्वाच्चमसं विकृत्य निविशते । खादिरस्तु क्रत्वर्थत्वान्न कंचि-
द्विकरोति । एवं खेत्खादिरः प्रवर्तते एव । तस्मिन्प्रवर्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि
प्रवर्तते इत्येतदयुक्तम् । यत्क्रत्वर्थं तदतिदिश्यते । वीर्यकामो यदि खादिरार्थस्ततः
खादिरे प्रवर्तमाने तदाश्रितत्वात्प्रवर्तते । स च विपरितः, खादिरस्तदर्धः । खादिरः
पुरुषार्थत्वाच्च प्रवर्तते इति चेत् । उच्यते । येन रूपेण क्रत्वर्थस्तेन प्रवृत्तिरिष्यते,
न द्वितीयेन ॥ २६ ॥

सौर्यं आग्नेयादुपमितलक्षितप्रापणेनेतिकर्तव्यता गृह्णाति । आग्नेयस्य च पौर्णमा-
स्याममावास्याया च विद्यामानत्वाद्दशकदमवधारयितुं, किं पौर्णमास्येतिकर्तव्यता

* (अ० ४ पा० ३ अ० ३ सू० ५) । ० स च विपरित इति— अत्राद्विभक्तौ विपरित
द्वितीयेन—पुरुषार्थेन । ४ पौर्णमास्येति—पौर्णमासीकादिवाग्नेयस्यपिपनीतिवर्त-

एवं प्राप्त उच्यते । एकस्मिन् कर्मण्यत्र सौर्ये विकल्पः । कुतः ।
अविभागो हि चोदनैकत्वात् । एकैषा चोदना, सौर्यं चरं निर्वपेद्ब्रह्म-
वर्षसकाम इति । तत्राविभागो भवति । उभावप्यभिमर्शने प्राप्येते ।
तयोरेकार्थत्वात्समुच्चयो न संभवति । तस्माद्विकल्पः । यत्तु, प्रकृतौ व्य-
वस्येति । नासौ कालकृता । किं तर्हि । समुदायकृता । न च सौर्ये
तौ समुदायौ स्वः । यद्येषमभिमर्शनमेव तर्हि न प्राप्नोति, तयोः समु-
दाययोरभावादिति । अत्रोच्यते । न प्राप्नोति, यदि समुदाययोरभिम-
र्शनमुच्येत । तयोस्त्वनभिन्नत्वव्यत्वात्समुदायिनां तदुच्यते लक्षणया ।
समुदायिविकारश्च सौर्यः । तस्मात्तत्रापि चोदकः प्रापयति तत् ॥ २६ ॥

(सौर्ये चरावाग्नेयधर्मातिदेशाविकरणम् ॥ १६ ॥)

[१६] लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ २७ ॥ पू०

सौर्ये कर्मणि दार्शपौर्णमासिको विध्यन्त इत्युक्तम्, इष्टिर्षु दर्शपूर्ण-
मासयोः प्रवृत्तिरिति । सन्ति तु तत्र कर्माण्याग्नेयादीनि । तत्र विचारः ।
किं यस्य कस्यचिद्दार्शपौर्णमासिकस्य कर्मणः सौर्ये विध्यन्त उताऽऽग्ने-
यस्येति । किं प्राप्तम् । विकल्पः । कुतः । लिङ्गसाधारण्यात् । सौर्ये
दार्शपौर्णमासिकविध्यन्तमासौ यल्लिङ्गमुपैद्विष्टं, प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं
जुह्वेतीति, तत्साधारणं सर्वेषां विध्यन्ते संभवति । न च समुच्चयः ।
तस्माद्विकल्पः ॥ २७ ॥

एकाध्याद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्वाद्विकारो हि ॥ २८ ॥ सि०

आग्नेयस्य विध्यन्तो नियम्येत । कुतः । ऐकाध्यात् । एरुदेवत-
त्वादित्यर्थः । आग्नेय एकदेवत्यः । सौर्योऽपि । तेनैकदेवतत्त्वेन

प्रवर्तन उतामावोस्याथा । तस्माद्गृह्यमाणविशेषत्वाद्विकल्पः । ' आसन्नानि हवी-
ष्कनिगृशति ' इति इविरभिमर्शने मन्त्रस्य कर्मणत्वाद्विकल्पः प्राप्तः । यद्यपि काल-
कृता व्यवस्था इविरन्तरवशेन प्रकृतौ जाना तथाऽपि विकृतावशानया व्यवस्था कर्तु-
म् । नैतज्जायते सौर्ये कर्मणस्याऽऽग्नेयस्य धर्मः प्रवर्तत इति । तस्माद्गृह्यमाणविशेषा-
द्विकल्पः ॥ २६ ॥ [२७ ॥

लिङ्गेनाऽऽग्नेयविध्यन्तो नियम्येत । पूर्ववत्त्वात् । पूर्ववानयं सौर्यः ।
पूर्वत्राभिहितं विध्यन्तमपेक्षते । विकारो हि । विकृतिरेषा । सर्वाथ
विकृतयः पूर्ववत्यः । चोदनावाक्यानामसमाप्तत्वात् । तत्र लिङ्गेन
विध्यन्तनियमो भवतीत्युक्तम् । अस्ति चैकदेवतत्वं लिङ्गम् । तेनाऽऽग्ने-
यविध्यन्तः ॥ २८ ॥

अश्रुतत्वान्नोति चेत् ॥ २९ ॥

अत्राऽऽह । स्यादेतदेवं, यद्यत्रैकत्वं श्रूयते । न तु श्रूयते । कथम् ।
तद्धितेनायं निर्देशः, सौर्यमिति । तथा, आग्नेयमिति । तत्र वचनव्य-
क्तिर्न ज्ञायते, किं सूर्यो देवताऽस्य, उत सूर्यो च सूर्याश्चेति । तथा,
आग्नेयेऽपि ॥ २९ ॥

स्याल्लिङ्गभावात् ॥ ३० ॥

स्याद्द्वयवस्थितिरैकत्वस्य । कुतः । लिङ्गभावात् । लिङ्गमत्रास्ति ।
किम् । वाक्यशेष एकत्व श्रूयते, सौर्ये तावत्, अग्नेवेवाऽऽदित्यं स्वेन
भागधेयेनोपधावति, स एवेन ब्रह्मवर्चसं गमयतीति । आग्नेयेऽपि, अङ्गि-
रसो वा इत उत्तमाः स्वर्गं लोकमायंस्ते यज्ञवास्त्वभ्यायंस्ते पुरोडाशं
कूर्मं भूत्वा प्रसर्पन्तमपश्यंस्तमद्भवन्, इन्द्राय ध्रियस्व वृद्धस्पतये ध्रियस्व
विश्वेभ्यो देवेभ्यो ध्रियस्वेति । स तानाह न ध्रिये । तमद्भवन्, अग्नये
ध्रियस्वेति । सोऽत्रवीत, ध्रियेऽहम् । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽपावास्याया
पूर्वमास्या चाच्युतो भवति । अधिभेव स्वेन भागधेयेन समर्ध-
यतीति ॥ ३० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥

अनुवाक्यायामेकत्वश्रवणम्, अग्निर्मूर्धा दिव इत्याग्नेये, उदुत्यं
जातवेदसमिति सौर्ये । ननु पुनरुक्तमेतद्विङ्गद्वयोपदर्शनमिति । तदु-
च्यते । नेतत्पुनरुक्तम् । एकमत्र चोदनागतम्, एकं मन्त्रगतम् । चोद-
नागत मापन्नं, मन्त्रगत प्राप्तस्य द्योतकमिति ॥ ३१ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

(देवनाघटितसादृश्यापेक्षया द्रव्यघटितसादृश्यस्य बलीयस्त्वाधि-
करणम् ॥ १७ ॥)

[१७] विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्य-
त्वात् ॥ ३२ ॥ सि०

इदं श्रूयते, ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपोदिति । तथा, आग्नेयं पय इति । तत्र संदेहः । किं देवतासामान्यादैन्द्रपुरोडाशे सांनाय्यस्य विध्यन्तः, आग्नेये च पयस्यौषधस्य, देवतासामान्यं बलवत्तरम् । अथ हविः-सामान्यादुत्तरत्र सांनाय्यस्य, पूर्वत्रौषधस्य, हविःसामान्यं बलीय इति । किं प्राप्तम् । उच्यते । देवतासामान्यं बलीय इति । कुतः । मुख्यत्वात् । मुख्यनियन्त्रिता देवता । ऐन्द्रमाग्नेयमिति । जघन्यनियन्त्रितं हविः । तयोर्धरोधे मुख्यानुग्रहो न्याय्यः । मुख्यस्याविरुद्धप्रवृत्तित्वात् । जघन्यस्य तु मुख्येन विरुद्धा प्रवृत्तिः । तस्माद्देवतासामान्यं बलीय इति प्राप्ते, ब्रूमः ।

विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत । विप्रतिपत्तावेतस्यां हविर्देवतयोः, हविषा विध्यन्तो नियम्येत । कुतः । कर्मणस्तदुपाख्यात्वात् । कर्म देवतां प्रति द्रव्यस्योत्सर्गः । स च हविःपूपाख्यायते, उपलभ्यत इत्यर्थः । हविस्त्यज्यमानं दृश्यते । किमतः । अतो हविः कर्मणः प्रत्यासन्नम् । प्रत्यासत्तिश्च लिङ्गम् । ननु देवताऽपि यागेन संबद्धा । न तथा विना यागो भवति । उच्यते । सत्यं संबद्धा । आरादुपकारिणी तु सा । नासौ त्यज्यते । तस्माद्बहिरङ्गम् । अतो हविःसामान्यं बलीयः ॥ ३२ ॥

तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥

तेन च हविषा संयुज्य कर्म चोद्यते, ऐन्द्रम्, आग्नेयमिति । हविः-प्रधानः शब्दः । किमतः । अतो हविरत्र युद्धौ संनिहितं, तल्लिङ्गं भवति । यथा धूपो बुद्धिविषयतामापन्नोऽप्रेर्लिङ्गं, न विद्यमानः ॥३३॥

ननु देवताऽप्यत्र श्रूयते, ऐन्द्रमाग्नेयमिति । उच्यते—

३२ ॥ ३३ ॥

गुणत्वेन देवताश्रुतिः ॥ ३४ ॥

विशेषणत्वेन देवता श्रूयते, हविर्विशेष्यत्वेन । विशेष्यं च बुद्धौ सं-
निहितं भवति, न विशेषणम् । तद्विशेष्यं विशेष्य निवर्तते । कथं ज्ञायते ।
विशेष्यानुबन्धसंयोगात् । यथा राजपुरुषः पूज्य इत्युक्ते पुरुषः पूज्यो
गम्यते, न राजा । एवमिहापि, ऐन्द्रं पप इत्युक्ते हविर्बुद्धौ संनिधीयते,
न देवता । यच्च बुद्धौ संनिहितं, तल्लिङ्गमित्युक्तम् । तस्माद्देवतासा-
मान्यं बलीयः । अत एन्द्रे पुरोडाश आग्नेयस्य विध्यन्तः । आग्नेये च
पयसि सांनाय्यस्येति ।

गुणत्वेन देवताश्रुतिः—इत्येतस्य सूत्रस्यापरा व्याख्या । इदं पदो-
त्तरं सूत्रम् । यदुक्तं हविःसामान्यं बलीय इति, नैतद्युक्तम् । देवता-
सामान्यं बलीय इति । कुतः । सर्वोऽयं मयासी देवताराधनार्थ एव ।
साऽस्य प्रसन्ना फलं ददाति । एवं श्रूयते । तृप्त एवैनमिन्द्रः मजया
पशुभिस्तर्पयतीति । यथेन्द्रस्य प्रसादनोपाय इति ज्ञातः, पुनरपीन्द्रे
प्रसादयितव्ये स एवाऽऽस्येयो भवति । तस्माद्देवतासामान्यं बलीय
इति ।

अत्र ब्रूमः । स्यादेतदेवं, यदि देवतातः फलं स्यात् । यागास्तु
फलं, स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते । यत्तु, तृप्त एवैनमिन्द्रं इति । तत्रेद-
मुच्यते । गुणत्वेन देवताश्रुतिः । यागे गुणभूता देवता । तस्या दातृत्वं
स्तुत्योच्यते । यथा, अमात्येन मे ग्रामो दत्तः, सेनापतिनाभे ग्रामो दत्त
इति । न चामात्यः सेनापतिर्वा ग्रामस्य प्रभवति । राजैव प्रभवति ।
इतरस्मिन् गुणभूते स्तुत्या दातृत्ववादः । तस्माद्यथोक्तेनैव न्यायेन
हविःसामान्यमेव बलीय इति ॥ ३४ ॥

(कृष्णललाषाग्नेयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] हिरण्यमाज्यधर्मस्तेजस्त्वात् ॥ ३५ ॥ पू०

प्राजापत्यं घृते चरुं निर्धेच्छतकृष्णलमायुष्काम इति श्रूयते । तद्वि-
रण्यमाज्यधर्मः स्यात् । उपाश्रुयाजविध्यन्तस्तत्र भवेत् । कुतः । तेज-

स्त्वसामान्यात् । तेजस्त्वं सामान्यम् । हिरण्यमश्मनां तेजः । आज्य-
मपि गर्वा सौर इत्यर्थः । अथवा हिरण्यमपि तेजस्वित्वादुज्ज्वलम् ।
आज्यमपि सिग्धत्वादुज्ज्वलमेव । तस्मात्सामान्यादुपांशुयाजधर्मा शत-
कृष्णलघुः ॥ ३५ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ३६ ॥

हिरण्ये च बहव आज्यधर्मा अनुगृह्यन्ते, अवेक्षणादयः । औषधधर्मा-
स्तु हीयेरन्, अवहन्त्यादयः । तस्मादप्याज्यधर्माः ॥ ३६ ॥

औषधं वा विशदत्वात् ॥ ३७ ॥ सि०

अथवा, औषधस्य हिरण्ये विध्यन्तः । कुनः । विशदत्वात् । हिर-
ण्यमपि विशदम्, औषधमपि विशदम् । कः पुनरनयोः सामान्ययोर्वि-
शेषः । न खलु कश्चित् । किंतु विशदत्वस्य कारणद्वयमुपोद्गलकम् ।
तेजस्वितायास्तद्धर्मानुग्रह एकः ॥ ३७ ॥

चरुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥

चरुशब्दश्चात्र भवति, प्राजापत्यं चरुमिति । चरुशब्दश्चौषधस्य वक्ता,
तद्वलवदौषधस्य लिङ्गम् ॥ ३८ ॥

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः ॥ ३९ ॥

तस्मिंश्चाऽऽज्ये श्रपणं श्रूयते, घृते श्रपयतीति । किमतः । अत
एतद्भवति । औषधविध्यन्तेन श्रपणं प्राप्यते । तत्र केवलमाज्यं विधा-
यिष्यते । आज्यविध्यन्ते तु श्रपणमाज्यं च विधीयेयाताम् । तथा
धाक्यं भिद्येत ।

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः—इत्येतस्यापरा व्याख्या । आह । साक्षादेवे-
हाऽऽज्यं श्रूयते । तस्मात्तस्य विध्यन्त इति । तत उत्तरमिदम् । तस्मिंश्च
श्रपणश्रुतेः । दार्शपौर्णमासिकं श्रपणं तस्मिंश्चाऽऽज्ये श्रूयते । गुणगतं
तत्सामान्यम् । हविर्गतं तु वैशद्यं, चरुशब्दश्च । तस्मात्ते चलवती ॥ ३९ ॥

(मधूदकयोरुपांशुयाजधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥ ४० ॥ पू०

चित्रायामिष्टौ श्रूयते, दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्त-

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥]

गुणत्वेन देवताश्रुतिः ॥ ३४ ॥

विशेषणत्वेन देवता श्रूयते, हविर्विशेष्यत्वेन । विशेष्यं च बुद्धौ सं-
निहितं भवति, न विशेषणम् । तद्विशेष्यं विशेषणं निवर्तते । कथं ज्ञायते ।
विशेष्यानुबन्धसंयोगात् । यथा राजपुरुषः पूज्य इत्युक्ते पुरुषः पूज्यो
गम्यते, न राजा । एवमिहापि, ऐन्द्रं पप इत्युक्ते हविर्बुद्धौ संनिधीयते,
न देवता । यच्च बुद्धौ संनिहितं, तच्छिङ्गमित्युक्तम् । तस्माद्दविःसा-
मान्यं बलीयः । अत ऐन्द्रे पुरोडाश आग्नेयस्य विध्यन्तः । आग्नेये च
पयसि सांनाय्यस्येति ।

गुणत्वेन देवताश्रुतिः—इत्येतस्य सूत्रस्यापरा व्याख्या । इदं पदो-
त्तरं सूत्रम् । यदुक्तं हविःसामान्यं बलीय इति, नैतद्युक्तम् । देवता-
सामान्यं बलीय इति । कुतः । सर्वोऽयं प्रयासो देवताराधनार्थ एव ।
साऽस्य प्रसन्ना फलं ददाति । एवं श्रूयते । तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया
पशुभिस्तर्पयतीति । यथेन्द्रस्य प्रसादनोपाय इति ज्ञातः, पुनरपीन्द्रे
प्रसादपितव्ये स एवाऽऽस्येयो भवति । तस्माद्देवतासामान्यं बलीय
इति ।

अत्र श्रुमः । स्यादेतदेवं, यदि देवतातः फलं स्यात् । यायात्तु
फलं, स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयने । यत्तु, तृप्त एवैनमिन्द्र इति । तत्रेद-
मुच्यते । गुणत्वेन देवताश्रुतिः । यागे गुणभूता देवता । तस्या दातृत्वं
स्तुत्योच्यते । यथा, अमात्येन मे ग्रामो दत्तः, सेनापतिना मे ग्रामो दत्त
इति । न चामात्यः सेनापतिर्वा ग्रामस्य प्रभवति । राजैव प्रभवति ।
इतरस्मिन् गुणभूते स्तुत्या दातृत्ववादः । तस्माद्यथोक्तेनैव न्यायेन
हविःसामान्यमेव बलीय इति ॥ ३४ ॥

(कृष्णलनराग्रेसवर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] हिरण्यमाज्यधर्मस्तेजस्त्वात् ॥ ३५ ॥ पू०

माजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमाज्यकाम इति श्रूयते । तद्वि-
रण्यमाज्यधर्मः स्यात् । जपांशुपाजविध्यन्तस्तत्र भवेत् । कुतः । तेज-

स्त्वसामान्यात् । तेजस्त्वं सामान्यम् । हिरण्यमश्मनां तेजः । आज्य-
मपि गवां सौर इत्यर्थः । अथवा हिरण्यमपि तेजस्त्वित्वादुज्ज्वलम् ।
आज्यमपि सिन्धत्वादुज्ज्वलमेव । तस्मात्सामान्यादुपांशुयाजधर्मा शत-
कृष्णलक्षरुः ॥ ३५ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ३६ ॥

हिरण्ये च बहव आज्यधर्मा अनुगृह्यन्ते, अवेक्षणादयः । औपधधर्मा-
स्तु हीयेरन्, अवहन्त्यादयः । तस्मादप्याज्यधर्माः ॥ ३६ ॥

औपधं वा विशदत्वात् ॥ ३७ ॥ सि०

अथवा, औपधस्य हिरण्ये विध्यन्तः । कुतः । विशदत्वात् । हिर-
ण्यमपि विशदम्, औपधमपि विशदम् । फः पुनरनयोः सामान्ययोर्वि-
शेषः । न खलु कश्चित् । किंतु विशदत्वस्य कारणद्वयमुपोद्गलकम् ।
तेजस्वितायास्तद्धर्मानुग्रह एकः ॥ ३७ ॥

चरुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥

चरुशब्दश्चात्र भवति, प्राजापत्यं चरुमिति । चरुशब्दश्चापधस्य वक्ता,
तद्वलवदौपधस्य लिङ्गम् ॥ ३८ ॥

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः ॥ ३९ ॥

तस्मिंश्चाऽऽज्ये श्रपणं श्रूयते, घृते श्रपयतीति । किमतः । अत
एतद्भवति । औपधविध्यन्तेन श्रपणं प्राप्यते । तत्र केवलमाज्यं विधा-
यिष्यते । आज्यविध्यन्ते तु श्रपणमाज्यं च विधीयेयाताम् । तथा
वाक्यं भिद्येत ।

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः— इत्येतस्यापरा व्याख्या । आह । साप्तादेवे-
हाऽऽज्यं श्रूयते । तस्मात्तस्य विध्यन्त इति । तत उत्तरमिदम् । तस्मिंश्च
श्रपणश्रुतेः । दार्शणीर्णमासिकं श्रपणं तस्मिंश्चाऽऽज्ये श्रूयते । गुणगतं
तत्सामान्यम् । इविर्गतं तु वैशद्यं, चरुशब्दश्च । तस्मात्ते बलवती ॥ ३९ ॥

(मधुदकयोर्भांशुयाजधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] मधुदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥ ४० ॥ पू०

चित्रायामिष्टौ श्रूयते, दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्त-

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥]

संसृष्टं प्राजापत्यं भवतीति । तत्र, मधूदके पयोविकारः स्यात् । कुतः ।
द्रवसामान्यात् । द्रवे च मधूदके, पयोऽपि द्रवम् ॥ ४० ॥

प्रथमपादान्ते—मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ।

तदिति सर्वनामैकवचनान्तेन यत्परामृश्यते तद्देवतासंबन्धि । न च धानादीनि परा-
मृश्यन्ते । यदि च परामृश्येरस्तानीति बहुवचनं स्यात् । यदि वा तत्तदिति वृत्ता-
निर्देशः । तस्मान्न धानादीनां परामर्शः । यदि वा, एतानि परामृश्य देवतायां संब-
ध्येरन् प्राजापत्यानीति बहुवचनमविध्यत् । अतः सर्वनाम्नैकवचनान्तेन संसृष्टमिति
(संसृज्य) परामृश्य देवतासंबन्धः ।

तत्रैवं वर्णयन्ति । सर्वनाम निर्दिष्टस्य प्रतिनिर्देशकम् । द्रव्याणि च निर्दिष्टा-
नि, न संसर्गः । बहुवचनभावः कथम् । प्रातिपदिकविरोधादविवक्षितं पाशवत् ।
अथवा—गुणैर्त्वाद्यत्परामृशति तदीयं लिङ्गं संख्यां च मजते । तस्य चैकैकस्य
परामर्शादेकवचनमविरुद्धम् । असत्यामपि वीप्सायां वीप्साकार्ये वर्तते । संसृष्टमि-
त्येकप्रधानत्वादनूयते । प्राजापत्यमित्येकदेवताभिप्रायेणैकवचनम् ।

इदमपि दर्शनमशोभनम् । संनिहितस्य प्रातिपदिकार्थस्य वाचकम् । अतो यत्र
नपुंसकलिङ्गं विद्यते तदनेन परामृष्टव्यम् । धानानां तण्डुलानां न नपुंसकपरामर्श-
निर्देशः । अतो न तेन परामर्शः । अयं न न्यायोऽन्यत्राप्यभिहितः, ' लिङ्गविशे-
षनिर्देशात्समानेष्वप्राप्ता सारस्वती स्त्रीत्वात् ' इति पुंलिङ्गं न मेष्पा संबध्यते, स्त्री-
त्वात् । एवमिहापि । संसृष्टशब्देन नपुंसकलिङ्गनास्य संबन्धः । तस्य चैकत्वादेकदे-
वतासंबन्धे, एकवचनं न विरुध्यते । अत एको यागः । ' मधूदके द्रवसामा-
न्यात् ' इति । विरोधे घर्माणां मूयस्त्वेन घर्मनियमं वक्ष्यति । तेन सिद्धेनेदमाधिकर-
णमारभ्यते, किमाज्याद्धर्मप्राप्तिरुक्तं सांनारवादिनि ॥ ४० ॥

१ तदिति—इति मधु पृतं पयो धाना उदकं तण्डुलान्तरसंसृष्टं प्राजापत्यम् ' इति प्रवृत्ति-
पयवाक्यपरशतच्छब्देनेत्यर्थः । २ संसृष्टमिति—भावव्युत्पन्नं संसृष्टपदेनोपार्तं दध्यादिभ्युदायं परा-
मृश्येत्यर्थः । एवं च द्रव्यदेवतासंबन्धैक्यादेको यागोऽनेन वाक्येन विधीयत इत्याशयः । ३ अस्मिन्
याग्ये यागभेदं वदतां परेषां मतमाह—तत्रैवमित्यादिना । ४ गुणत्वात्—गुणवचनत्वादित्यर्थः ।
५ इदमपि न शोभनम्—पा० । ६ नपुंसकैति—नपुंसकेन सर्वनाम्ना तच्छब्देन परामर्शयोग्यो निर्देशो
मास्तीत्यर्थः । ७ (अ० ९ पा० १ अ० १६ सू० ४५) । ८ संसृष्टपदेनेति—अत इति पूर्व शेषः ।
९ एको याग इति—एतावता प्राजापत्यवाक्येऽपिशेषेण मत्रद्रव्यमार्गं प्रदर्शितम् । नाग्नेकस्तिमपि
पथ आग्रहो दर्शितः । परंतु यागभेदपक्ष एव ज्यायानिज्यनुसंधेयम् । १० (अ० १२ पा० २
अ० ७ सू० १४) इत्यत्रेति शेषः ।

आज्यं वा वर्णसामान्यात् ॥ ४१ ॥

आज्यं वा, इमे विकुर्याताम्, उपांशुयाजस्य तयोर्विध्यन्तः स्यात् ।
कुतः । वर्णसामान्यात् । समानवर्णे मधूदके आज्येन ॥ ४१ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ४२ ॥

आज्यधर्माश्च बहवो मधूदकयोः शक्याः कर्तुमृत्पवनादयो, न तु
पयोधर्मा दोहनादयः ॥ ४२ ॥

पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥

यत्तु पूर्वं कारणमुक्तं द्रवत्वसामान्यं, तदविशिष्टम् । आज्यमप्याग्नि-
संयोगाद्द्रवी भवति । तस्मादुपांशुयाजविध्यन्तो मधूदकयोरिति ॥ ४३ ॥

इति श्रीशंकरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

अथाष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(वाजिनयागसुराग्रहयोरैष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] वाजिने सोमपूर्वत्वं सौत्रामण्यां च ग्रहेषु
ताच्छब्द्यात् ॥ १ ॥ पू०

चातुर्मास्येषु वाजिनेज्या श्रुता, वाजिभ्यो वाजिनमिति । सौत्रा-
मण्यां च सुराग्रहाः, आश्विनं ग्रहं गृह्णाति, सारस्वतमैन्द्रमिति । तत्र
संशयः । किमुभयोः सौमिको विध्यन्त उत दार्शपौर्णमासिक इति ।
तदुच्यते । वाजिने, सौत्रामण्यां च ग्रहेषु सोमपूर्वत्वम् । सौमिको विध्य-
न्तः । कुतः । ताच्छब्द्यात्, सोमशब्दत्वात् । सोमशब्दस्त्वत्र श्रूयते,
सोमो वै वाजिनं, सुरा सोम इति । न तावद्वाजिनं सोमो, न सुरा ।
न च तयोः सोमेन सादृश्यमस्ति । सादृश्याच्च परशब्दः परत्र प्रवर्तते ।
तस्मात्सादृश्यमत्र विधीयते । सादृश्यं चात्र सोमधर्मकत्वं शक्यं विधातुं,

[४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥]

इति श्रीमद्विक्रमविरचितविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां
दुष्टीकायामष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

नान्यत् । स एष नाम्ना धर्मातिदेशो, न विध्यन्तेन । यथा, कौण्डवा-
यिनामपनेऽग्निहोत्रे ॥ १ ॥

अनुवपट्काराच्च ॥ २ ॥

अनुवपट्कारं च सोमधर्मं दर्शयति, वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुवपट्-
करोति, सुराया वीहीत्यनुवपट्करोतीति ॥ २ ॥

समुपहूय भक्षणाच्च ॥ ३ ॥

समुपहूय भक्षणं च सोमधर्मः, तत्र दृश्यते । शेषं संमं विभज्य
समुपहूय भक्षयन्तीति ॥ ३ ॥

क्रयणश्रयणपुरोरुगुपयामग्रहणासादन-

वासोपनहनं च तद्वत् ॥ ४ ॥

क्रयणादींश्च सोमधर्मान् सुरायां दर्शयति, सीसेन क्लीवात्कृत्वा,
कुबलसक्तुभिराश्विनं श्रीणातीति । एका पुरोरुकू, एका याज्या । उप-
यामगृहीतोऽस्यच्छिद्राय त्वाऽच्छिद्रेणाऽऽश्विनं ग्रहं गृह्णाति । गृही-
त्वाऽऽसादयति । त्रिराश्रं संहता वसन्ति । क्षीमे वासस्युपनहानि
तोवमानि शष्पाणि भवन्तीति । विधौ सति, अनेकार्थानि वाक्यानि
रयुः । क्रयादीन् सीसकादींश्च विदधति । तस्मादुभयोः सौमिको
विध्यन्तः ॥ ४ ॥

हविषा वा नियम्येत तद्विकारत्वात् ॥ ५ ॥ सि०

हविःसामान्येन वाऽत्र दार्शपीर्णमासिको विध्यन्तो नियम्येत ।
कुतः । तद्विकारत्वात् । दार्शपीर्णमासिकस्य हविषो विकारः सुरावा-
जिने । औषधविकृतिः सुरा, सांनार्यविकृतं वाजिनम् ॥ ५ ॥

प्रशंसा सोमशब्दः ॥ ६ ॥

अथ यदुक्तं, ताच्छब्दादिति । तत्र ब्रूमः । प्रशंसार्थोऽयं सोम-
शब्दो, न विध्यर्थः । विषायकस्याभावात् । सोमो वै वाजिनं, सुरा
सोम इति । प्रकृष्टफलवत्त्वात्सोमस्य । उद्भावेन सुरावाजिनयोः
प्रशंसा । यथा, सिंहो देवदत्त इति पुरुषस्य । तस्माच्चायं नाम्ना धर्मा-
तिदेशः ॥ ६ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

वचनानीतराणि ॥ ७ ॥

इतराणि तु सीसक्रयादीनि वाचनिकानि । प्राप्तेरभावात् । अगत्या च वाक्यानामनेकार्थता, सगुणकर्मविधानेन ॥ ७ ॥

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ८ ॥

शष्यैरेव दीक्षणीयामाप्नोति, लोकमभिः प्रायणीयां, सिंहलोमभिरा-
तिश्यामिति । सोमविकारत्वे मत्स्यक्षमेव दीक्षणीयादीनि प्राप्नुयुः ।
माप्तानां शष्पादिभिस्तदासिचनं नोपपद्यते ॥ ८ ॥

पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनम् ॥ ९ ॥

पशुपुरोडाशता च ग्रहाणां श्रूयते, नैतेषां पशूनां पुरोडाशा विद्य-
न्ते । ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशव इति । तन्न तावदत्र ग्रहाः पुरोडाशाः ।
ग्रहा एव ते । यदि तु पुरोडाशधर्मकास्तन एतदुपपद्यते । तस्मात्पुरो-
डाशिकस्तेषु विद्यन्तः ॥ ९ ॥

(अग्नीषोमीयपशाः सान्नाय्यविकारत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] पशुः पुरोडाशविकारः स्याद्देवतासामा-

न्यात् ॥ १० ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
पशुपालभत इति । तत्र संदेहः । किं पशुः पुरोडाशविकार उत सान्ना-
य्यविकार इति । किं प्राप्तम् । पशुः पुरोडाशविकारः स्यात् । कुतः ।
देवतासामान्यात् । अग्नीषोमीयः पशुः । पुरोडाशोऽपि तदेवत्प
एव ॥ १० ॥

प्रोक्षणाच्च ॥ ११ ॥

प्रोक्षणं पुरोडाशधर्मः पशौ दर्शयति । अन्नयस्त्वौषधीभ्यो जुष्टं
प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्षतीति ॥ ११ ॥

पर्याग्निकरणाच्च ॥ १२ ॥

पर्याग्निकरणमपि पुरोडाशधर्मः । तदपि पशौ दृश्यते । आहवनी-
याद्बुलमुक्तेन पशुं पर्याग्निकरोतीति । तस्मात्पुरोडाशविकारः ॥ १२ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

सांनाय्यं वा तत्प्रभवत्वात् ॥ १३ ॥ सि०

सांनाय्यं वा पशुर्भिक्षुर्यान्न पुरोडाशम् । कुतः । तत्प्रभवत्वात् ।
पशुतः सांनाय्यं प्रभवति, पशुश्च । तन्मिथः प्रत्यासन्नम् । प्रत्यासत्तिश्च
लिङ्गम् । इविःसामान्यं च देवतासामान्याद्गलीय इत्युक्तम् ॥ १३ ॥

तस्य च पात्रदर्शनात् ॥ १४ ॥

तस्य च सांनाय्यस्य यत्पात्रमुखा, सा पशो दृश्यते । यदि पशु-
स्त्रायां पचेदिति ॥ १४ ॥

(अग्नीषोमीयस्य पशोः पयोविकारत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] दध्नः स्यान्मूर्तिसामान्यात् ॥ १५ ॥ पू०

सांनाय्यविकारोऽपि दध्नो विकारः स्यात्पशुः, न पयः । कुतः ।
मूर्तिसामान्यात् । घनत्वं मूर्तिः ॥ १५ ॥

पयो वा कालसामान्यात् ॥ १६ ॥ सि०

पयो वा पशुर्भिक्षुर्यान्न दधि । सद्यःकालः पशुः, पयोऽपि सद्यः-
कालम् । दधि तु द्वयदकालम् । (पयोऽन्तरितं, तद्बहिरङ्गम्) ॥ १६ ॥

पश्वानन्तर्यात् ॥ १७ ॥

पशोश्च पयोऽनन्तरं, तत्प्रत्यासन्नं, न दधि ॥ १७ ॥

द्रवत्वं चाविसिष्टम् ॥ १८ ॥

द्रवत्वं पशुपयसोः समानम् । पशुरपि द्रवति, पयोऽपि । तस्मात्पयो-
विकारः पशुः ॥ १८ ॥

(आमिसामागे पयोयागवर्धातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] आमिक्षोभयभाष्यत्वादुभयविकारः

स्यात् ॥ १९ ॥ पू०

वैश्वदेव्यामिक्षा, उभयोर्दधिपयसोर्विकारः स्यात् । उभयभाष्य-
त्वात् । उभाभ्यां हि सा भाष्यते । तत्र न शृण्वते विशयोऽस्यैव, नेतर-
स्येति । तस्मादुभयोः ॥ १९ ॥

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ २० ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

एकं वा विकुर्यात्, दधि पयो वा, नोभे । चोदनैकत्वात् । एकैषा चोदना, वैश्वदेव्यामिक्षा, इति । सैकेन विध्यन्तेत्त निराकाङ्क्षी क्रियते । तस्मादेकं विकुर्यात् ॥ २० ॥

यत्तु न गृह्यते विशेष इति । तत्रोच्यते—

दधि संघातसामान्यात् ॥ २१ ॥

संहतं दधि, आमिक्षाऽपि संहता । पयो द्रवम् । एष विशेषः । तस्माद्दध्नो विकार इति ॥ २१ ॥

पयो वा तत्प्रधानत्वाल्लोकवद्दध्नस्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥ सि०

पयो वाऽऽमिक्षया विक्रियते, न दधि । पयःप्रधानत्वादस्य संसर्गस्य । किं भावान्यं पयसः । भूपस्त्वम् । प्रभूतं तत्र पयः, अल्पं दधि । दध्नश्च तदर्थत्वात् । दधि च तत्र पयो घनीभावायितुमुपादीयते । लोकवत् । लोकेऽपि पय एव घनीभावायितुं दध्नुपादीयते । कथम् । दध्यभावेऽन्येनाम्लेनापि काञ्जिकादिना क्रियते । तत्रापि चाऽऽमिक्षाशब्दो भवति । दधिनियमोऽम्बे ह्यदृष्टार्थः । तस्मात्पय एवाम्बसंयोगेन घनीभूतमामिक्षेत्युच्यते । पयश्चेदामिक्षा, पयस एव विकारो न्याय्यः ॥ २२ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ २३ ॥

सद्यःकालता धर्मः पयोविकारत्वेनानुग्रहीष्यते । वैश्वदेवस्य सद्यःकालत्वात् । दधिविकारत्वे चाध्येत । वैश्वदेवोऽपि द्व्यहकालः क्रियेत । तथा तस्य धर्मो चाध्येत । सद्योभावं च दर्शयति । जुषन्तां युज्यं पय इति । यदि दध्नो विकारः स्यात् । तथा द्व्यहकालभावे दातव्यं, न कथंचन पयः स्यात् । तत्रैतद्दर्शनं नोपपद्यते । तस्मात्पयोविकार-आमिक्षा, दध्नश्चाधर्मकत्वम् ॥ २३ ॥

(सत्राहीनयोः सत्राहीनोभयात्म ऋद्धादशाहघर्माणा व्यवस्थयाऽतिदेशा-

धिकरणम् ॥ १ ॥)

[५] सत्रमहीनश्च द्वादशाहस्तस्योभयथा प्रवृत्ति-
रैककर्मात् ॥ २४ ॥ पू०

द्वादशाहोऽहर्गणः, प्रायणीयोऽतिरात्रः, पृष्ठयः पढहः, प्रयच्छन्दो-

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

माः । अविवाक्यमह, उदयनीयोऽतिरात्र इति । स उभयसंज्ञकः, सत्र-
महीनश्च । कथं ज्ञायते । अभियुक्तानामुपदेशात् । एवं ह्युपदिशन्ति, सत्र-
महीनश्च द्वादशाह इति । शब्दार्थाधिगमे चाभियुक्तोपदेशः प्रमाणम् ।
संज्ञाव्यवस्थया च तस्य घर्मा आम्नाताः । एको द्वौ बहवोऽपि वाऽही-
नेन यजेरन् । तान् दीक्षिता याजयेयुः । गृहपतिसप्तदशाः स्वयमृत्वि-
जो ब्राह्मणाः सत्रमुपेयुरित्थेवमादयः । धर्मभेदाच्च संज्ञाव्यवस्था ।
यथा, ब्राह्मणः, परिव्राट्, वानप्रस्थ इति । तद्दशमेऽध्याये वक्ष्यते-
द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदनेन यजमानबहुत्वेन च सत्रशब्दा-
भिसंयोगात् । यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्थितपरिमाणत्वा-
दिति । स द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु भवति इत्युक्तं-गणेषु द्वादशाहस्येति ।
तत्र रोदिद्यते । किमुभयमकारोऽसौ विकृतौ भवति, उत 'वयं च'
स्थया, कचिदहीनभूतः, कचित्सत्रभूत इति । किं प्राप्तम् । तस्यो-
भयया प्रवृत्तिः स्यात् । ऐककर्म्यात् । उभयविधस्तत्र भवति । कुतः ।
ऐककर्म्यात् । एकमिदं कर्मोभयविधमित्युक्तम् । न तस्य प्रवृत्तौ विशे-
पो गृह्यते, इदं विध इह नेति । तस्मादुभयविधः भवति । नन्वेका
चेद्द्विधा प्रवृत्ता, द्वितीयया कर्म नास्ति । ऐककर्म्यादिकल्पो भविष्यति ।
यथा, आग्नेयविकारेष्वभिमर्शनस्य ॥ २४ ॥

अपि वा यजतिश्रुतेरहीनभूतप्रवृत्तिः स्या-
त्प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् ॥ २५ ॥ सि०

अपि वा-नैतदेवं, सर्वत्रोभयया प्रवृत्तिरिति । यत्र यजतिः श्रूयते,
तत्राहीनभूतस्य प्रवृत्तिः । पारिशेष्याद्यत्राऽऽसनोपायिचोदना, तत्र सत्र-
भूतस्य । कस्मात् । प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् । प्रकृत्या हि विकृतिस्तुल्य-
शब्दा भवति । तस्माच्चोदनासामान्यत्वात्प्रकृतिनियमः । अहीनभूतश्च
यजतिचोदनः । द्वादशाहेन प्रजाकामो यजेतेति । सत्रभूत आसनोपा-
यिचोदनः । द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः, द्वादशाहमृद्धिकामा उपासी-
रन्निति ॥ २५ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥

द्विरात्रादीनामैकादशरात्रादहीनत्वं यजति-
चोदनात् ॥ २६ ॥

अत्राऽऽह । के पुनस्तेऽहर्गणा यजतिचोदनाः, येष्वहीनभूतः पव-
र्तते । के वाऽऽसनोपायिचोदनाः, येषु सत्रभूत इति । तदुच्यते । द्विरा-
त्रादीनामैकादशरात्रादहीनत्वम् । तत्राहो नभूतः पवर्तते ; तेषां यजति-
शब्देन चोदनात् । द्विरात्रेण यजेतेति ॥ २६ ॥

त्रयोदशरात्रादिषु सत्रभूतस्तेष्वामोपायिचोदनात् ॥ २७ ॥

त्रयोदशरात्रमृद्धिकामा उपेयुः, चतुर्दशरात्रं मनिष्ठाकामा उपासीर-
न्निति सुहृद्भूत्वाऽऽचष्टे ।

एवं वा । यस्माद्यजतिचोदनोऽहीनस्तस्माद्द्विरात्रादीनामप्यहीनत्वम् ।
तेऽपि हि यजतिचोदनाः । यस्मादासनोपायिचोदनं सत्रं, तस्मात्त्रयोद-
शरात्रादीनि सत्राणि । तान्यपि तद्योदनानीति ॥ २७ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २८ ॥

अग्निष्टोमो वै प्रजापतिः, स उत्तरानेकादानमृजत । तमेतं द्विरात्रा-
दयोऽहर्गणा ऊचुस्त्वमस्मान् मा हासीरिति । तदेषामहीनत्वमिति द्वि-
रात्रादीनामहीनत्वं दर्शयति ॥ २८ ॥

(पञ्चदशरात्रकुण्डपायिनामयनयोः सत्रत्वात्सत्रात्मकत्वाद्दशाहर्वाति-
देशाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं कु-
ण्डपायिनामयनस्य च तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्श-
नात् ॥ २९ ॥ पू०

पञ्चदशरात्रं, कुण्डपायिनामयनं चोभाष्येयहीनौ । कस्मात् । अन्य-
तरतोऽतिरात्रत्वात् । उभाष्येयतावन्यतरतोऽतिरात्रौ, तेनाहीनाविति ।
पञ्चदशरात्र- . . . . . पोऽति-
रात्र इति । . . . . . याव-

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥]

यत्रातिरात्रोऽन्ते दृश्यते सोऽहनि । अत्रान्तेऽतिरात्रः । तस्माद्हीनत्वम् । एवं

धराप्रो मदाद्यतपुदयनीयोऽतिरात्र इति । यश्चान्यतरतोऽतिरात्रः, सोऽ-
हीनः । फलं ज्ञायते । तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्शनात् । तद्भूतेषु-अन्यतर-
तोऽतिरात्रभूतेष्वहीनत्वं श्रूयते । यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति ॥ २९ ॥

अहीनवचनाच्च ॥ ३० ॥

अहीन इति चायं पञ्चदशरात्रः प्रत्यसमुक्तः । यदन्यतरतोऽतिरा-
त्रस्तेनाहीन इति । तस्मादप्यहीन इति ॥ ३० ॥

सत्रे षोपायिचोदनात् ॥ ३१ ॥ सि०

सत्रे वैते, नाहीनौ । कुतः । उपायिचोदनात् । य एव भूतिकार्य-
मिच्छन्तस्त एनं पञ्चदशरात्रमुपेयुः । कुण्डपायिनामयनेऽपि, भूतिकामा
उपेयुरिति । फः पुनरेतयोऽलिङ्गयोर्विशेषः । चोदनागतमेकं, वाक्यान्त-
रगतमन्यथ । चोदनागतं यत्तदन्तरङ्गं भवति, बहिरङ्गमितरत् । अयं
चापरो विशेषः । अहीनलिङ्गेन च नित्येनाहीनस्य संभ्रुतिर्नोपपद्यते ।
उपपत्त्यैतदहीनत्वमुच्यते, यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति । सा यदि
तावदुपपत्तिः साधिका, ततोऽन्तरेणापि वचनं, सिद्धमहीनत्वम् । अथ
न साधिका, उच्यमानमपि न सिध्यति । तस्मान्नैतद्वचनम् । किं
तर्हि । अनुवादोऽयं स्तुत्यर्थः । स्तुतिश्च नित्येनाहीनलिङ्गेनान्य-
तरतोऽतिरात्रत्वेनाहीनस्य नोपपद्यते । यत्कारणं, सर्व एवाहीनोऽन्य-
तरतोऽतिरात्रः । सत्रस्य तूपपद्यते, येन तावदप्यन्यतरतोऽतिरात्रः, ते-
नाहीनः । आत्मना च सत्रम् । अत उभयात्मा विशिष्टोऽयमन्येभ्यः
सत्रेभ्य इति ॥ ३१ ॥

सत्रलिङ्गं च दर्शयति ॥ ३२ ॥

सत्रलिङ्गं च कुण्डपायिनामयने दर्शयति । गृहपतिर्गृहपतिः, सुव-
हण्यः सुब्रह्मण्य इति । गृहपतिर्हि सत्र आम्नातः । गृहपतिसप्तदशाः
सत्रमुपेयुरिति । सत्रे च तेनार्थः क्रत्वर्थान् याजमानान् फर्तुम् । अन्ये-

दहीनविष्पन्तोऽत्र ॥ २९ ॥ [३० ॥]

अध्येतारः सत्रमिदं स्मरन्ति । न वेदश्चनमस्ति, योऽन्यतरतोऽतिरात्रः सोऽही-
इति । यदध्येतारोऽहीन इति । उपायिचोदनेन सत्रलिङ्गेन सत्रत्वम् ॥ ३१ ॥

१ यत्कारणम् । सर्व एवाहीनोऽन्यतरतोऽतिरात्रादुपहातः । तदहीनत्वमुच्यते-पा० ।
अहीन इतीति-इति स्मरन्ति सोऽहीन इत्यर्थः ।

पां यजमानानां व्यावृत्तत्वात् । तस्मात्सत्रे एवैते इति ॥ ३२ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

अथाष्टमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

(आग्नावैष्णवादौ देवतासामान्यादग्नीषोमीयादिधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥ पू०

इह हविर्गण उदाहरणम् । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्, सारस्वतं चरुम्, वाह्यस्पत्यं चरुम्, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये, इत्येवमादयः । तत्र चिन्त्यते । किं शुचिदेवनस्याग्नीषोमीयविध्यन्तः, आग्नावैष्णवस्य, प्याग्नेयविध्यन्त उत विपर्यय इति । किं प्राप्तम् । हविर्गणे परं शुचिदेवतम्, उत्तरस्याग्नीषोमीयस्य विकारः । पूर्वमप्याग्नावैष्णवं, पूर्वस्याऽऽग्नेयस्य विकारः । कुतः । देशसामान्यात् । क्रवसामान्यादित्यर्थः । इह शुचिदेवतो द्वितीयः । प्रकृतावप्याग्नीषोमीयो द्वितीयः । इतरत्राप्याग्नावैष्णवः प्रथमः । प्रकृतावप्याग्नेयः प्रथमः । देशसामान्येन लिङ्गेन परमुत्तरस्य, पूर्वं पूर्वस्य विकारः ॥ १ ॥

देवतया वा नियम्येत शब्दवत्त्वादितरस्या-

श्रुतित्वात् ॥ २ ॥ सि०

न वा देशेन नियमः स्यात् । किं तर्हि । देवतया । देवतासामान्यात् । कुतः । शब्दवती देवता । आग्नावैष्णवमग्नये शुचये, इति । इतरस्य देशस्य, अश्रुतित्वात् । देशो न श्रूयते । किं तर्हि । भ्रूचयाद्भ्रम्यते । क्रिपतः । एतदतो भवति । देवताप्रत्ययः कर्पचोदनायामन्तरत्वान्मुरूपः । इतरस्तु पीर्वापर्यापेक्षयोत्पद्यते । तस्माज्जघन्यः ।

[॥ ३२ ॥]

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसामाध्यखाख्याया

दुष्टीकायामष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

[॥ १ ॥]

मुख्यानुग्रहश्च न्याय्यः । अतः शुचिदेवस्य आग्नेयस्य विध्यन्तः ।
आग्नावैष्णवे चाग्नीषोमीयस्य ॥ २ ॥

(जनकसप्तरात्रे द्वादशाहिकानां सप्तानामर्शा क्रमेण वर्माति-
देशाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः
प्रतीयेताऽऽग्नेयवत् ॥ ३ ॥ पू०

जनकसप्तरात्रे श्रूयते, चत्वारि त्रिवृत्त्यहानि भवन्तीति । तथाऽ-
न्यत्र श्रूयते, नव त्रिवृत्त्यहानि भवन्तीति । तत्र संदेहः । किं पाष्टि-
कस्य प्रथमस्यायमभ्यास उत नानाह्नां द्वादशाहिकानां स्तोमविधि-
रिति । किं प्राप्तम् । गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीयेताऽऽ-
ग्नेयवत् । गणचोदनायामेवंविधायां यस्य लिङ्गं पाष्टिकस्य प्रथमस्या-
हस्त्रिवृत्त्वं, तस्यैवाऽऽवृत्तिः प्रतीयेत । चोदनासामान्यात् । आग्नेयवत् ।
तद्यथा, अग्रये पावकाय, अग्रये शुचये, इति देवतैव्याचोदनासामा-
न्यादाग्नेयस्य विध्यन्ताभ्यासः । एवमिहापि ॥ ३ ॥

नानाहानि वा संघातत्वात्प्रवृत्तलिङ्गेन
चोदनात् ॥ ४ ॥ सि०

नानाहानि वा द्वादशाहिकानि प्रवर्तेरन्, न पाष्टिकं प्रथममहः ।
कस्मात् । संघातत्वात् । संघात एव उच्यते, चत्वारि त्रिवृत्त्यहानी-
ति । पृथक्त्वनिवेशिनी हि चत्वारीति संख्या, पृथक्त्वेनाह्नां भवती-
ति । सन्ति च तत्र सप्तरात्रे चोदनया प्रवृत्तानि नानाहानि द्वादशा-
हिकानि चत्वारि । तान्यनूय त्रिवृत्त्वं विधातुं शक्यते ।

॥ २ ॥ ३ ॥]

— सन्ति तत्र चोदनया प्रवृत्तानि नानाहानि द्वादशाहिकानि चत्वारि ।
तान्यनूय त्रिवृत्त्वं विधातुं शक्यत इत्येतदयुक्तम् । 'जनकसप्तरात्रेण यजेत' इति
प्रयोगचोदनेयम् । प्रयोगश्चोदनेति न त्यजति । अहं-शब्दो यागविशेषवचनोऽश्रुत-
मपि विशेष्यमनुनापयति । नेदं विशेषणं यागमन्तरेण संभवति । यथा, वजीतीन्द्र-

१ 'प्रयोगश्चोदनेति न त्यजते' इति यथाश्रुतः पाठ उपलभ्यते । २ चत्वारि न ह्यत्र द्वि-त्रयसि-
पेक्षत इत्यर्थः । ३ प्रयोगचोदनयाऽपेक्षिताया अपि वर्मात्पत्तेरन्यतोऽस्मागात्स्वयमेवोत्पत्तिमपि चोद-
यतीति शङ्कायामाह-अहं शब्द इति । 'चत्वारि त्रिवृत्त्यहानि' इति वाक्यस्याहं-शब्द इत्यर्थः ।

न तु त्रिवृन्ति बहून्यहान्यनूय तत्र चतुःसंख्या विधीयते ॥ ४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुखानीति । येषामग्निष्टोमः प्रथमाः, इतरेऽनग्निष्टोमाः, त एवमुक्ते प्रतीयन्ते, न ये सर्वेऽग्निष्टोमाः । यथा, अथोमुखं पिण्डच्छेदनमित्युक्ते न सर्वायसं प्रतीयते । यदि च त्रिवृतोऽभ्यासः स्यात्, सर्वेऽग्निष्टोमा भवेयुः । अग्निष्टोमो ह्यसौ । तस्माद्द्वादशाहिकानां चोदकप्राप्तानामह्नां त्रिवृत्ता विधीयते । एवं नव त्रिवृन्त्यहानि भवन्तीति ॥ ५ ॥

(षट्त्रिंशद्वात्रे षडहधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] कालाभ्यासेऽपि वादरिः कर्मत्तेदात् ॥ ६ ॥ पू०

कचित्कर्मविशेषे श्रूयते । षडहा भवन्ति, चत्वारो भवन्ति, पञ्चहा भवन्ति । तत्र संदेहः । किं द्वादशाहिकानामह्नां प्रवृत्तिः, उत षडहस्येति । किं प्राप्तम् । कालाभ्यासेऽपि वादरिः । षडहकालाभ्यासेऽप्येतस्मिन् श्रूयमाणे वादरिराचार्यो द्वादशाहिकानामह्नां प्रवृत्तिं मन्यते

मनुमापयति । बहुवचनादनिपतत्रुत्वेषु चत्वारोति निश्चयते । तेषां त्रिवृत्तमग्निष्टोमसुखत्वं च विधीयते । ननु 'चत्वारि त्रिवृन्त्यहानि भवन्ति' अर्तं उत्पन्नानि 'जनकसप्तरात्रेण यजेत' इति फले विधीयन्ते । पूर्वपक्षे, त्रिवृत्त्वेन लिङ्गेन प्रथमस्याहो विध्यन्तश्चतुर्विधिः ।

सिद्धान्ते, यागानां गुणः संपातः । तद्दीयेन गुणेन नानाहना यो धर्मः सोऽतिदिश्यते, संपातसामान्यात् । त्रिवृत्तं पुनरङ्गावस्थितं, तद्द्वहिरङ्गत्वादुर्बलम् । एवं वर्णयितव्यमधिकरणम् । यथा भाष्यकारेण वर्णितं तथा बहवो दोषाः । कथं । चत्वारोत्यनूत्र त्रिवृत्तं विधीयते । न च सप्तरात्रे चत्वारि सन्ति । अविधीयमानत्वाच्चतुर्णां, यान्यनूथेरन् । अभ्युत्थं दूनः । सन्तु वा चत्वारि । तत्राग्निष्टोममुखानीति द्वितीयो गुणो विधेयः । तत्र वाक्यं भिद्येतेति सिद्धम् ॥ ४ ॥ [५ ॥

१ नानाहना—पा० । २ षडहवे—पा० । ३ एवं चेत्यर्थः । ४ अत उत्पन्नानीति—इत्यनेन भाष्येनोत्पन्नानि कर्मण्यनूय जनकसप्तरात्रेणेति वाक्येन फले विधीयन्त इत्यर्थः । ५ तद्दीयेन गुणेन—प्रधानसंबन्धिना संपादयेन बलवता गुणेनेत्यर्थः । ६ वर्णितं—पा० । ७ विधीयते—इत्युक्त्वा भाष्यकारेणेति शेषः । ८ अष्टमसुतीवचनो वार्तिरङ्गता न स्वरात्प्राप्तः ।

स्म । कुतः । कर्मभेदात् । पदद्वयशब्देनात्राहर्मितानि षट् सौत्यनि कर्मा-
प्युच्यन्ते । तेषां च षट्कानां भेदो गम्यते । चत्वारः पदहा इति
पृथक्त्वनिवेशात्संख्यायाः । पृथक्स्यैव कर्मषट्कस्य षष्टिकस्याऽऽभि-
ष्टविकस्य वाऽभ्यासः कल्पेत, ततश्चतुःपदहा इति स्यात् । अप
पुनः, चत्वारः पदहा इत्युक्ते चतुर्विंशत्यहानि प्रतीयन्ते, साऽहःसंघा-
तघोदना प्रकृतिलिङ्गत्वाद्द्वादशाहिकीमहःप्रवृत्तिं गृह्णाति । तस्मान्ना-
नाह्नां द्वादशाहिकानां प्रवृत्तिः ॥ ६ ॥

तदावृत्तिं तु जैमिनिरहामप्रत्यक्षसंख्यत्वात् ॥ ७ ॥ सि०

तदावृत्तिं, षष्टिकस्यैव मज्ञातस्य पदहस्याऽऽवृत्तिं जैमिनिराचार्यो
मेने । कुतः । अहामप्रत्यक्षसंख्यत्वात् । चतुर्विंशतिरहामप्रत्यक्षा
संख्याऽनुमानाद्गम्यते । तस्याश्च पदहचतुष्टयेनैवानुमानम् । तेन
पूर्वं तावत्पदहचतुष्टयमेव मत्पेति । तस्मात्पदह चतुर्विंशतिसंख्याम् ।
यथा, पूर्वं धूमं प्रतिपद्यते, पश्चाद्गमिम् । यश्च धूमप्रत्ययेनैव कृतार्यो
भवाति नासावाग्निमत्ययमाद्रियते । इहापि पदहप्रत्ययादेव तत्प्रवृत्तिः
प्रसज्यते । तथा च कृतार्थः, किं चतुर्विंशतिसंख्यया मतीतया करि-
ष्यति । तस्मात्पदहाभ्यासः ।

अथ यदुक्तं, पृथक्त्वनिवेशिनी संख्याऽऽवृत्तौ बाध्येतेति । तत्र
धूमः । पदह इति मज्ञातः पदहः संनिहितो गृह्यते । तस्य चतुःसंख्या-
संबन्धः साक्षात्प्रतीत्यावृत्त्या भविष्यति । यथा, उपसदा मयाम्ना-
नुयाजानां च । यस्यापि, चतुर्विंशतिरात्रश्चत्वारः पदहा इत्येवं चोच्यते,
तस्यापि दशरात्रे प्रवर्तमान आवृत्त्यैव संख्यापूरणम् । भिन्नानां पद-
हानामभावात् । यश्चोभयोर्दोषो नासावेकं पक्षं निवर्तयति ॥ ७ ॥

(शतोक्त्यादिसंख्यागणेषु द्वादशाहिक्यर्थातिदेशापिस्तरणम् ॥ ४ ॥)

[४] संस्थागणेषु तदाभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षण-

ग्रहणात् ॥ ८ ॥ पू०

इह संस्थागुणा उदाहरणम् । अग्निष्टोमः पञ्चोह्ययः, शताग्निष्टोमः
भवति, शतातिरात्रं भवतीत्येवमादयः । अत्र चिन्त्यते । किं ज्योति-

ष्टोमस्यायमभ्यास उतैवंसंख्यानां संस्थाविशिष्टानामह्नां वाद इति । किं प्राप्तम् । संस्थामणेषु तदभ्यासः मतीयेत । तस्यैव प्राकृतस्य ज्योति-ष्टोमस्यायमभ्यासः । कृतः । कृतलक्षणग्रहणात् । तस्यैतत्कृतं लक्षणम् । अग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, अतिरात्र इति । तत्संयोगेनैताः संस्था उत्पन्नाः । स ताभिः शक्यते लक्षयितुम् । तं च लक्षयित्वा संख्यां केवलां विधास्यति । नानाह्नां तु वादे संस्था संख्या चोभयं विधी-यते । उक्थ्यसंस्था भवन्ति, ते च पञ्च भवन्तीति । तथा वाक्यं भिद्यते । तस्माज्ज्योतिष्टोमाभ्यासः ॥ ८ ॥

अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा स्यादभिधानस्य
तन्निमित्तत्वात् ॥ ९ ॥ सि०

नैतदेवं, ज्योतिष्टोमाभ्यास इति । कथं तर्हि । प्रकृतिस्तद्विशिष्टा स्यात् । द्वादशाहिकान्यहानि संस्थाविशिष्टानि स्युः । कस्मात् । आधि-कारात् । तान्यत्र चोदकेनाधिकृतानि । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । ननु प्रत्यक्षविहितो ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमादिभिः शब्दैः । नेत्याह । कथम् । अभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् । अग्निष्टोमाद्यभिधानं संस्थानिमित्तं, न ज्योतिष्टोमाभिधायकम् । तत्तत्संस्थं क्रतुं वादितुं शक्नोति, न ज्योतिष्टो-ममेव । यस्तु—अनेकार्थत्वमिति । नानेकार्थत्वं भविष्यति । गणचोदनया प्राप्तानामह्नां पञ्चानां संस्थामात्रं विधायिष्यते । शताग्निष्टोममित्यपि स-मास उभयविशेषणविशिष्टं गणमाह ।

स एक एवार्थः । यथा, लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति । पृ-थक्त्वनिवेशिनी चैवं संख्याऽनुगृहीता भविष्यति । तस्माद्द्वादशाहि-कानां नानाह्नां वादः ॥ ९ ॥

(शतोवधवाद्वा ज्योतिष्टोमिकोक्थ्यादिस्तोत्रानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] गणादुपचयस्तरप्रकृतिस्त्वात् ॥ १० ॥ पू०

शतोवधयं भवति, शतातिरात्रं भवतीति श्रूयते । तत्र द्वादशाहिका-न्यहानि प्रवर्तन्ते । तानि च प्रायेणोक्थ्यसंस्थानि । द्वावग्निष्टोमौ । शतो-

॥ ८ ॥ ९ ॥

१ उक्थ्या संस्था—पा० । २ ज्योतिष्टोमवाचकम्—पा० । ३ तत्संस्थं—पा० । ४ अनेका-
र्थमिति—पा० । ५ नानेकार्थम्—पा० ।

कथं भवतीत्युक्ते, अग्निष्टोमयोरुच्यस्तोत्रोपचयः प्राप्तः । अतानिरात्रं भवतीति सर्वेषु रात्रिपर्यायोपचयः । तत्र चिन्त्यते । किं द्वादशाहादुपचयः कर्तव्य उत ज्योतिष्टोमादिति । किं प्राप्तम् । गणादुपचयः । कुतः । तत्प्रकृतित्वात् । द्वादशाहप्रकृतय एतेऽहर्गणाः । तेषु द्वादशाहिको वि-
ध्यन्तः प्राप्यते । यदि द्वादशाहादुपचयः, एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्माद्गणादुपचयः ॥ १० ॥

एकाहाद्वा तेषां समत्वात्स्यात् ॥ ११ ॥ सि०

एकाहाद्वा ज्योतिष्टोमादुपचयो, न द्वादशाहात् । कस्मात् । तेषां स-
मत्वात् । द्वादशाहिकानामह्लामितरैर्वैकृतेः समत्वं भवति । तान्यप्यन्यतः
संस्थामाकाङ्क्षन्ति, इमान्यपि । न च भिक्षुका भिक्षुकादाकाङ्क्षन्ति
सत्यन्यस्मिन् प्रेसवसमर्थेऽभिक्षुके । किमेतदुक्तं भवति । द्वादशाहे सं-
स्थास्तोत्राप्यनाम्नातानीत्यतो यत्राऽऽम्नातानि तत आकाङ्क्षन्ति ।
वैकृतेष्वहःसु तानि नाऽऽम्नातानीति । तस्याद्वैकृतान्यहानि यत्र विदि-
तानि तत एवाऽऽकाङ्क्षितमर्हन्ति । ज्योतिष्टोमे च तान्याम्नातानि ।
तस्माज्ज्योतिष्टोमादुपचयः ॥ ११ ॥

(बृहस्पतिसत्वाद्दौ दशतथीभ्य उत्पन्नगायत्रीणां समान्यनाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[६] गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रकृत्याधिकारात्सं-
ख्यात्वाद्भिष्टोमवदव्यतिरेकात्तदाख्यत्वम् ॥ १ ॥ पू०

उपचयश्चिन्तितः । अपचय इदानीं चिन्त्यते । इदं श्रूयते । वाजोपे-
नेद्वा बृहस्पतिसत्वेन यजेतेति । तत्रेदं समाम्नातं, गायत्रमेतदहर्भवतीति ।
अत्र विचार्यते । किं प्राकृतीनां त्रिष्टुब्जगतीनामस्यस्यलोपं कृत्वा गा-
यत्रं तदहः कर्तव्यमुतोत्पत्तिगायत्रीणां दशतथीभ्य आगमं कृत्वेति ।
अत्र सूत्रेणैवोपक्रमः । गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः । गायत्रीषु श्रूय-
माणानां गायत्रमेतदहर्भवतीति, प्राकृतीनां त्रिष्टुब्जगतीनामवच्छेदोऽक्ष-
रावलोपः कर्तव्यः । कृतः । प्रकृत्याधिकारात् । चोदकेनात्र प्राकृत्य-
स्त्रिष्टुब्जगत्यः प्राप्ता अधिकृता विद्यन्ते । यद्यन्यासांमृचाभागमः क्रि-
येत, प्राकृतः प्रत्ययो बाध्येत ।

॥ १० ॥ ११ ॥

ननु प्रत्यक्षश्रुता गायत्र्यः । तामिथोदकपाप्ना इतरा वाधितव्याः ।
 नैत्याह । कस्मात् । संख्यात्वात् । अयं गायत्रीशब्दः संख्यावाचकः ।
 कथं ज्ञायते । अव्यतिरेकाच्चतुर्विंशतिसंख्यामेव न व्यधिकरति । न
 क्वचिच्चतुर्विंशतिसंख्याया विना दृष्टः । चतुर्विंशतिसंख्याहीनासु त्रिष्टुब्जम-
 तीषु न कदाचिद्भवति । तस्मात्संख्याशब्दोऽयम् । संख्याशब्दश्चेदक्ष-
 रावलोपः कर्तव्यः । अग्निष्टोमवत् । यथा, शताग्निष्टोमं भवतीत्युक्ते द्वाद-
 शाहिकानामह्नामुवध्यावलोपः क्रियते । एवमिहापि ॥ १२ ॥

तन्नित्यवच्च पृथक्सतीषु तद्वचनम् ॥ १३ ॥

तन्नित्यवत्संख्यामात्रं ब्रुवन्तं गायत्रीशब्दं मत्वा, पृथक्सतीषु
 पृथग्भूतासु गायत्रीभ्यो जगतीषु, अगायत्रीषु तद्वचनं भवति, गायत्री-
 वचनं भवति । ये हि द्वे गायत्र्यौ, सैका जगतीति । यदि संख्यायां
 गायत्रीशब्दस्ततो जगत्यां द्वे चतुर्विंशतिसंख्ये इत्येतद्वचनमुपपश्यते ।
 अथ, ऋचि ततो द्वे ऋचौ जगत्यां न स्त इत्येतद्वचनमनुपपन्नं स्यात् ।
 तस्मादपि संख्यायां गायत्रीशब्दः । तथेदमपरं च दर्शनम् । तिस्रोऽ-
 नुष्टुभश्चतस्रो गायत्रीः करोतीति ॥ १३ ॥

न विंशतौ दशेति चेत् ॥ १४ ॥

अथ, कचिद्ब्रूयात्, न विंशतौ दशसंख्याऽस्ति । न संख्या संख्या-
 न्तरे वर्तते । गुणो हि संख्या । न च गुणा गुणेषु वर्तन्ते । एवमष्टाच-
 त्वारिंशत्संख्यायां चतुर्विंशतिसंख्या नास्ति । तस्मात्संख्यार्थेऽपि
 गायत्रीशब्दे, एका जगती, द्वे गायत्र्यौ, इत्येतदनुपपन्नमेव । यथोपयो-
 र्दोषो नासावेकस्य वाच्यः ॥ १४ ॥

एकसंख्यमेव स्यात् ॥ १५ ॥

अत्रोच्यते । न द्रूमः संख्यायां संख्या वर्तत इति । किं तर्हि ।
 अष्टात्त्वारिंशत्संख्यापरिच्छिन्नेष्वक्षरेष्ववयवभूते द्वे चतुर्विंशतिसंख्ये,
 न तु द्वे ऋचौ, इति । न च संख्या संख्यान्तरं निवर्तयति । यदि
 निवर्तयेदैकसंख्यमेव स्यात् । यस्य दश गावस्तस्य द्वौ पञ्चकौ मवा-
 मित्येतद्वचनं न स्यात् । भवति च तत् । तस्मान्न संख्या संख्यान्तरं
 निवर्तयति ।

एवं वा ॥ न विंशतौ दशेति चेत् । यद्यपि संख्यायां गायत्रीशब्दः, एवमपि नाक्षरावल्लोपः कर्तव्यः । किं कारणम् । विंशतौ दश विद्यन्ते । किमतः । इदं तावदतः । येन विंशतिरुपात्ताः, उपात्तास्तेन दश भवन्ति । एवं येन त्रिष्टुब्जगत्यः प्रयुक्ताः, प्रयुक्तास्तेन तदन्तर्गता गायत्र्यो भवन्ति । तस्मादधिकारेण प्रयोगः । एवं चोदकानुग्रहश्च भवति । गायत्रं चाहः कृतं भवति ।

एकसंख्यमेव स्यात् । अत्राऽऽह । जगत्यां त्रिष्टुभि चोपात्तायां न गायत्र्य उपात्ता भवन्ति । कथम् । साधनं परिच्छिन्दती संख्या कर्मणि, अङ्गी भवति । न जगत्याः, त्रिष्टुभो वाऽवयवः साधनम् । किं तर्हि । त्रिष्टुब्जगत्यः । अथोच्येत, गायत्रमेतदहर्भवतीति वचनादवयव एवात्र साधनमिति । तथा सत्यक्षरावल्लोप एव प्राप्नोति । उत्तरस्यावयवस्थान-ङ्गत्वात् । न चानङ्गेऽनुपादीयमाने चोदको वाध्यते । तस्माद्यदुक्तं, यद्यपि संख्यायां गायत्रीशब्दः, एवमप्याधिकारेण प्रयोग इति ।

एतदयुक्तम् । दर्शयति च । नोत्तरस्यां संख्यायामुपात्तायां पूर्वाः संख्या उपात्ता भवन्तीति । यद्यमेका च दश च शतं च सहस्रं च परार्थं चेति सर्वसंख्या अनुक्रामति । यदि चोत्तरस्यां संख्यायामुपात्तायां पूर्वाः संख्या उपात्ता भवन्ति, एकसंख्यमेव स्यात् । एकैव परार्थसंख्या भवेत् । सा हि सर्वाभ्य उत्तरा । यतस्त्वेकाद्या अप्पनुक्रान्ताः । अतो विज्ञायते, नोत्तरस्यां संख्यायामुपात्तायां पूर्वाः संख्या उपात्ता भवन्तीति ॥ १५ ॥

गुणाद्वा द्रव्यशब्दः स्यादसर्वविषयत्वात् ॥ १६ ॥ सि०

नेतेदेवं संख्यायां गायत्रीशब्द इति । कथं तर्हि । गुणाद्द्रव्यशब्दः स्यात् । चतुर्विंशत्यक्षरयुक्तस्य द्रव्यस्य वाचकः । कस्मात् । असर्व-विषयत्वात् । यदि संख्याशब्दः स्यात्, सर्वविषयेतुर्विंशतिसंख्यासं-ख्येये बर्तेन गोप्यादौ । न च वर्तते । तस्मान्न संख्याशब्दः ॥ १६ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥

गोत्ववच्च समन्वयः ॥ १७ ॥

यथा, गौरिति सत्यापि गमननिमित्ते सामान्यद्रव्याभिधाने सास्त्रा-
दिपत्येव समन्वयो, नान्यत्रेति तद्वचन एव गोशब्दो विज्ञायते । एवम-
यमप्युवचन एव विज्ञातुं न्याय्यः ॥ १७ ॥

संख्यायाश्च शब्दवत्त्वात् ॥ १८ ॥

चतुर्विंशतिसंख्यावाचकः शब्दोऽस्ति, चतुर्विंशतिरिति । नास्यापरेण
गायत्रीशब्देनार्थः । संज्ञाया व्यवहारार्गत्वादेकेन व्यवहारसिद्धेः ॥ १८ ॥

इतरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ १९ ॥

इतरस्य ऋद्रव्यस्याश्रुतित्वात् । अशब्दत्वादित्यर्थः । तस्यापि
व्यवहारार्थेन संज्ञाशब्देन भूयोजनम् । तत्रायं गायत्रीशब्दोऽर्थवान्
भवति । संख्यायां निष्प्रयोजनः । तस्मादपि ऋक्शब्दो न्याय्यः ।
अतो गायत्रीणामुच्यमानागमः कर्तव्य इति ॥ १९ ॥

द्रव्यान्तरे निवेशादुक्थ्यलोपैर्विशिष्टं स्यात् ॥ २० ॥

यदुपवर्णितम्, अग्निष्टोमवदिति । तत्र घूमः । अग्निष्टोमशब्दस्य
द्रव्यान्तरे कस्मिंश्चिन्निवेशो नास्ति । यथा गायत्रीशब्द ऋद्रव्ये । अर्थ
हि केवलाग्निष्टोमान्ततां घूते । न चोक्थ्यलोपमन्तरेण द्वादशाहिकाना-
मह्वामग्निष्टोमान्तता भवतीत्यवश्यकार्यं उक्थ्यलोपः । अर्थ पुनर्गायत्री-
शब्द ऋद्रव्यस्य वाचक इत्युक्तम् । न चाक्षरावलोपेन तद्द्रव्यं
प्राप्यते । तस्माद्विपमोऽयमुपन्यास इति ॥ २० ॥

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ २१ ॥

अशास्त्रलक्षणानि चोक्थ्यस्तोत्राणि शताग्निष्टोमे, तानि शास्त्रलक्ष-
णयाऽग्निष्टोमान्ततया वाच्यन्ते । इह पुनर्विपरीतं, शास्त्रलक्षणा गायत्र्यः,
आनुमानिकप्राप्तिद्वयगत्यः । ता न श्वनुवन्ति गायत्रीं वाधि-
तुम् ॥ २१ ॥

उत्पत्तिनामधेयत्वाद्भक्त्या पृथक्सतीषु स्यात् ॥ २२ ॥

अथ यदुक्तं, संख्यायां गायत्रीशब्दो दृष्टः । ये हि द्वे गायत्र्यौ,
सैका जगतीति । तस्य कः परिहारः । उच्यते । औत्पत्तिकमेतदुचो

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

नामधेयमित्युक्तम् । अत उत्पत्तिनामधेयत्वाद्योऽयं जगत्प्रवयवे चतु-
र्विंशत्यक्षरे पदसंचये प्रयोगः, स भवत्या विज्ञेयः । न ह्येकस्य
शब्दस्यानेकार्थता सत्यां गनौ न्याय्या । कया पुनर्भवत्या । परिमा-
णसामान्यात् । यत्परिमाणं द्वयोर्गायत्र्योस्तदेकस्या जगत्याः । अत
एतदुक्तम् । ये हि द्वे गायत्र्यौ, सैका जगतीति । यथा, यौ द्वौ कौरवौ
स एको वाहीक इति । एतच्च गायत्रीद्वयप्रशंभार्थं वचनम् । कथम् ।
इदं श्रूयते, द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां वैश्यस्येति । तदेतदुक्तमिधोच्यते ।
जगत्या वैश्यस्य कार्यम् । जागतो हि वैश्यः । तदेतद्द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां
क्रियते । जगत्यैव तत्कृतं भवति । ये हि द्वे गायत्र्यौ सैका जगतीति ।
तस्मादहेतुरयं संख्यार्थत्वे गायत्रीशब्दस्य ॥ २२ ॥

वचनमिति चेत् ॥ २३ ॥

शक्यं तावच्चैतद्वक्तुं, यत्रानुवादो गायत्रीशब्दः । यत्र तु विधि-
स्तत्र कथम् । यथा, तिस्रोऽनुष्टुभः, चतस्रो गायत्रीः करोति, इति ।
का पुनर्विधौ विशेषः । विधौ शब्दार्थेन व्यवहारो भवति । तिस्रोऽनु-
ष्टुभश्चतस्रो गायत्र्यो न शक्याः कर्तुम् । शक्यास्तु चतस्रश्चतुर्विंशतयः ।
तस्माच्च संख्यायां गायत्रीशब्द इति ॥ २३ ॥

अथ द्रुमः—

यावदुक्तम् ॥ २४ ॥

इहैवैकत्र संख्यायो नान्यत्र । कचिदर्थनात् । आह । यथेवं न
संख्यावचनः । कथमिह संख्यायो जात इति । उच्यते । लक्षणयाऽपि
विधानं भवति । यथा लोके, अभी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामिति ।
वेदेऽपि, पृष्टैरुपनिष्टत इति । न च तत्र सिंशब्दः प्रतिकृतिवचनो
दृष्ट इत्यन्यत्रापि प्रतिकृतिवचनो विज्ञायते । पृष्टशब्दो वा पृष्टसाधन-
मन्त्रवचनः । न च लक्षणया भयोगे शब्दार्थः परिच्छिद्यते । यत्कार-
णं, स्वार्थ एव वर्तमानोऽर्थान्तरं लक्षयति । स्वार्थं जहन्नैव लक्षयेत् ।
तस्मादयमप्यहेतुः ॥ २४ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अपूर्वे च विकल्पः स्याद्यदि संख्याविधानम् ॥ २५ ॥

अपूर्वे च दर्शपूर्णमासकर्माणि विकल्पः स्यात्, यदि संख्यायां गायत्रीशब्दः । तत्र हि श्रूयते, गायत्र्या परिदध्यादिति । एवं श्रुते, आजुहोतायाश्चतुर्विंशत्यक्षरस्य पदसंज्ञयस्य च विकल्पः स्यात् । विकल्पे पक्ष आजुहोताया बाधः । स चायुक्तः सत्यां गता । तस्मादपि नैतत्संख्याविधानम् ॥ २५ ॥

ऋग्गुणत्वान्नेति चेत् ॥ २६ ॥

अत्रोच्यते । न प्रकृतौ विकल्पो भविष्यति । कुतः । ऋग्गुणत्वात् । ऋग्गुणो हि तत्र प्रयोगोऽङ्गीकृतः । ऋचस्तस्य सामिधेन्य आम्नाताः । यदि, अनृचा परिदधीत, ऋग्गुणत्वं बाध्येत । तस्मात्तत्राऽऽजुहोतयैव परिधास्यति । तथा सति गायत्र्या परिहितं भविष्यति । ऋग्गुणत्वं चोपसंगृहीतम् ॥ २६ ॥

तथा पूर्ववति स्यात् ॥ २७ ॥

पूर्ववत्प्रति बृहस्पतिसत्रे तथा स्यात्, यथाऽपूर्वे । अत्रापि, ऋग्गुणकः प्रयोगोऽङ्गीकृतश्चोदकेन । तत्रापि ऋक्षपादीयमानासु गायत्रं चैवाहः कृतं भवति । ऋग्गुणकत्वं च न बाधितम् । तस्मान्नाक्षरावल्लोपः ॥ २७ ॥

गुणावेशश्च सर्वत्र ॥ २८ ॥

तुशब्दस्य स्थाने चशब्दः । दृष्टश्च तुशब्दस्यार्थे चशब्दः । यथा, किंचेह भवतीति । गुणस्य चतुर्विंशतिसंख्यायाः सर्वत्राऽऽवेशः कृत्स्नायामाजुहोतायां, नावयवे । अतस्तस्यामुपादीयमानायामृग्गुणत्वं चोपसंगृहीतं भवति, संख्या च । बृहस्पतिसत्रे पुनर्था ऋचश्चोदकेनाङ्गीकृताः, तासामवयवे चतुर्विंशतिसंख्या निविष्टा । तस्मिन्नुपादीयमान ऋग्गुणत्वमनुपात्तं भवति । प्रकृतिगायत्रीषु त्पात्तं भवति । तस्मान्न संख्याभिधाने गायत्रीशब्दे प्रकृतिगायत्रीणामागमः प्राप्नोति ।

अपर आह । इदं तावदप्यं संख्यावादीं प्रष्टव्यः । कस्मादक्षरगतायामेव संख्याया भवानवस्थितो, न पुनरन्यसंख्येयगतायामपि, ग्रहग-

नामधेयमित्युक्तम् । अत उत्पत्तिनामधेयत्वाद्योऽयं जगत्यवयवे चतु-
र्विंशत्यक्षरे पदसंचये प्रयोगः, स भवत्या विज्ञेयः । न ह्येकस्य
शब्दस्यानेकार्थता सत्त्वा गतौ न्याय्या । कया पुनर्भवत्या । परिमा-
णसामान्यात् । यत्परिमाणं द्वयोर्गायत्र्योस्तदेकस्या जगत्याः । अत
एतदुक्तम् । ये हि द्वे गायत्र्यौ, सैका जगतीति । यथा, यौ द्वौ कौरवौ
स एको वैहीक इति । एतच्च गायत्रीद्वयमशंभार्थं वचनम् । कथम् ।
इदं श्रूयते, द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां वैश्यस्येति । तदेतदुक्तमिवोच्यते ।
जगत्या वैश्यस्य कार्यम् । जागतो हि वैश्यः । तदेतद्द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां
क्रियते । जगत्यैव तत्कृतं भवति । ये हि द्वे गायत्र्यौ सैका जगतीति ।
तस्मादहेतुरयं संख्यार्थत्वे गायत्रीशब्दस्य ॥ २२ ॥

वचनमिति चेत् ॥ २३ ॥

शक्यं तावत्त्रैतद्वक्तुं, यत्रानुवादो गायत्रीशब्दः । यत्र तु विधि-
स्तत्र कथम् । यथा, तिस्रोऽनुष्टुभः, चतस्रो गायत्रीः करोति, इति ।
का पुनर्विधौ विशेषः । विधौ शब्दार्थेन व्यवहारो भवति । तिस्रोऽनु-
ष्टुभश्चतस्रो गायत्र्यो न शक्याः कर्तुम् । शक्यास्तु चतस्रश्चतुर्विंशत्यः ।
तस्माच्च संख्यायां गायत्रीशब्द इति ॥ २३ ॥

अथ ब्रूमः—

यावदुक्तम् ॥ २४ ॥

इहैवैकत्र संख्यायो नान्यत्र । क्वचिदर्शनात् । आह । यथेवं न
संख्यावचनः । कथमिह संख्यायो जात इति । उच्यते । लक्षणयाऽपि
विधानं भवति । यथा लोके, अभी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामिति ।
वेदेऽपि, पृष्टैरुपतिष्ठत इति । न च तत्र सिंहशब्दः प्रतिकृतिवचनो
दृष्ट इत्यन्यत्रापि प्रतिकृतिवचनो विज्ञायते । पृष्टशब्दो वा पृष्टसाधन-
मन्त्रवचनः । न च लक्षणया प्रयोगे शब्दार्थः परिच्छिद्यते । यत्का-
रणं, स्वार्थ एव वर्तमानोऽर्थान्तरं लक्षयति । स्वार्थं जहन्नेव लक्षयेत् ।
तस्मादयमप्यहेतुः ॥ २४ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अपूर्वे च विकल्पः स्याद्यदि संख्याविधानम् ॥ २५ ॥

अपूर्वे च दर्शपूर्णमासकर्माणि विकल्पः स्यात्, यदि संख्यायां गायत्रीशब्दः । तत्र हि श्रूयते, गायत्र्या परिदध्यादिति । एवं श्रुते, आजुहोतायाश्चतुर्विंशत्यक्षरस्य पदसंख्यस्य च विकल्पः स्यात् । विकल्पे पक्ष आजुहोताया बाधः । स चायुक्तः सत्यां गतौ । तस्मादपि नैतत्संख्याविधानम् ॥ २५ ॥

ऋग्गुणत्वाच्चेति चेत् ॥ २६ ॥

अत्रोच्यते । न प्रकृतौ विकल्पो भविष्यति । कुतः । ऋग्गुणत्वात् । ऋग्गुणो हि तत्र प्रयोगोऽङ्गीकृतः । ऋचस्तस्य सामिधेन्य आम्नाताः । यदि, अनुच्चा परिदर्धीत, ऋग्गुणत्वं बाधयेत् । तस्मात्तत्राऽऽजुहोतयैव परिधास्यति । तथा सति गायत्र्या परिहितं भविष्यति । ऋग्गुणत्वं चोपसंगृहीतम् ॥ २६ ॥

तथा पूर्ववति स्यात् ॥ २७ ॥

पूर्ववत्यपि वृहस्पतिसत्रे तथा स्मात्, यथाऽपूर्वे । अत्रापि, ऋग्गुणकः प्रयोगोऽङ्गीकृतश्चोदकेन । तत्रापि ऋभूपादीयमानासु गायत्रं चैवाहः कृतं भवति । ऋग्गुणकत्वं च न बाधितम् । तस्मान्नाक्षरावल्लोपः ॥ २७ ॥

गुणावेशश्च सर्वत्र ॥ २८ ॥

तुशब्दस्य स्थाने चशब्दः । दृष्टश्च तुशब्दस्यार्थे चशब्दः । यथा, किंचेह भवतीति । गुणस्य चतुर्विंशतिसंख्यायाः सर्वत्राऽऽवेशः कृत्स्नायामाजुहोतायां, नावयवे । अतस्तस्यामुपादीयमानायामृग्गुणत्वं चोपसंगृहीतं भवति, संख्या च । वृहस्पतिसत्रे पुनर्वा ऋचश्चोदकेनाङ्गीकृताः, तासामवयवे चतुर्विंशतिसंख्या निविष्टा । तस्मिन्नुपादीयमान ऋग्गुणत्वमनुपाचं भवति । प्रकृतिगायत्रीपुं तूपात्तं भवति । तस्मान्न संख्याविधाने गायत्रीशब्दे प्रकृतिगायत्रीणामागमः प्राप्नोति ।

अरर आह । इदं तावदयं संख्यावादीं पट्यव्यः । कस्मात्संख्याया-
भेद संख्याया भवानवस्थितो, न पुनरन्यसंख्येयगतायामपि, ग्रहग-

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

तार्यां चमसगतायां वा । यावताऽविशेषेण श्रुतं, गायत्रमेतदहर्भवतीति ।
एवं सति सर्वत्र गुणावेशः, संख्यावेशः प्राप्नोति ॥ २८ ॥

निष्पन्नग्रहणाच्चेति चेत् ॥ २९ ॥

स चेद्ब्रूयात्, यथायं निष्पन्नो गायत्रीशब्दः, मसिद्ध इत्यर्थः ।
तस्य ग्रहणं न्याय्यम् । अयं चाक्षरगतायामेव संख्यायां मसिद्धो न
सर्वत्र । तस्मान्न सर्वसंख्येयगतो गृह्यत इति ॥ २९ ॥

स वक्तव्य.—

तथेहापि स्यात् ॥ ३० ॥

यथाऽक्षरगतायामेव संख्यायां दृष्टो नान्यत्र, एवमृश्वेव दृष्टो ना-
न्यस्मिन्ननुर्विशत्यक्षरे गद्ये वा । यथा चाक्षरेष्वेव दृष्ट इति नानक्षरे
विज्ञायते । एवमृशु दृष्ट इति नानृशु विज्ञातुं न्याय्यः । अत्राऽऽह ।
यद्यप्यमृशु गायत्रीशब्दः, एवमप्यक्षरावलोप एव कार्यः । किं कारणम् ।
मकृत्युपबन्धनात् । चोदकेनात्र प्राकृत्यास्त्रिगुञ्जगत्यः प्रापिताः । ता
इमा नोज्जिता भविष्यन्ति । गायत्रीशब्दश्च संख्यासामान्याच्छब्दोति
तदवयवान् ब्रूतुम् । एवमुभौ विधी अनुगृहीतो भविष्यतः—प्राकृतौ
वेकृत्येति ॥ ३० ॥

अत उत्तरं पठति—

यदि वाऽविशेषे नियमः प्रकृत्युपबन्धाच्छरेण्यपि मसिद्धः
स्यात् ॥ ३१ ॥

यद्यविशेषे—असंशयेऽपि, गायत्रीषु विद्वितासु मकृत्युपबन्धनादगा-
यत्र्यां गायत्रीशब्दः कल्प्यते, शरेण्यपि, शरमयं यद्विभवतीति
क्षुशेषु शरशब्दः कल्प्यते ०५ । यत्रैव चर्हिः कार्यम् । वक्तव्यो वा
विशेषः ॥ ३१ ॥

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३२ ॥

अयं विशेषो दृष्टः । चतुर्विंशतिसंख्यायामक्षरगताया गायत्रीशब्द-

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

स्य प्रयोगः । ये द्वे गायत्र्यौ सैका जगतीति । तेन शक्यते कल्पयितुम् ॥ ३२ ॥

तथा शरैष्वपि ॥ ३३ ॥

शरशब्दस्यापि कुशेषु प्रयोगो दृश्यते, शरवणमेवेदं कुशवनमिति ॥ ३३ ॥

भक्त्येति चेत् ॥ ३४ ॥

अत्रोच्यते । स तत्र शरशब्दो भाक्तः मयुज्यते । दीर्घत्वात्पृथुपत्रत्वात्सादृश्यवादीऽसौ, शरवणमेवेदं कुशवनमिति । स्वार्थे वर्तमानः सादृश्यं गमयति । स्वार्थे जहत्कथं गमयेत् । तस्माच्छरैष्वेव तत्र शरशब्दस्य प्रयोगो न कुशेष्विति ॥ ३४ ॥

तथेतरस्मिन् ॥ ३५ ॥

तथेतरस्मिन्नपि, ये द्वे गायत्र्यौ सैका जगतीति भाक्त एव गायत्रीशब्द इत्युक्तम् । सोऽपि स्वार्थे एव वर्तमानस्तत्सदृश्यं गमयतीति, ऋक्षेष्वेव मयुक्तो न संख्यायाम् । तस्मान्न संख्याया गायत्रीशब्दः । अतो नाक्षरावलोपः कर्तव्यः ॥ ३५ ॥

अर्थस्य चासमाप्तत्वाच्च तासामेकदेशे स्यात् ॥ ३६ ॥

अपि च त्रिष्टुब्जगतीनामेकदेशे वाक्यमपरिसमाप्तं भवति । न चापरिसमाप्तेन वाक्येनार्थः कश्चिदभिधीयते, अयोभिधानार्थश्च मन्त्रप्रयोगः । तत्र मन्त्रप्रयोग एवानर्थाकः स्यात् । तस्मान्न तासां त्रिष्टुब्जगतीनामेकदेशे गायत्रीशब्दः स्यात् । तस्माद्दुःप्रतिगायत्रीणामेव दाशतपीठ्य आगमः कर्तव्य इति ॥ ३६ ॥

इति श्रीशरस्वामिनः कृता मीमांसाभाष्येऽष्टमस्याख्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥]

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां
दुष्टीकायामष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अयाष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(दर्विहोमशब्दस्य कर्मनामधेयत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] दर्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ॥ १ ॥ सि०

यदेकया जुहुयात्, दर्विहोमं कुर्यादिति श्रूयते । अस्मिन् दर्विहोमशब्दे भवति संशयः । किं गुणाविधिरुत्त कर्मनामधेयमिति । किं प्राप्तम् । दर्विहोमो यज्ञाभिधानं, कर्मनामधेयमित्यर्थः । कुतः । होमसंयोगात् । होमशब्दोऽत्र श्रूयते । तत्प्रधानश्रायं समासः । दर्विशब्द उपसर्जनं, होमश्च कर्म । अथवा जुहुयादिति कर्मोच्यते । तेन समुच्चितो, यदेकया जुहुयादिति । तस्मात्कर्मनामधेयं स्थितं तावत् । ततोऽर्थान्तरं मक्रियते ॥ १ ॥

(दर्विहोमशब्दस्य स्मार्तानां वैदिकानां च कर्मणां नामधेयनाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] स लौकिकानां स्यात्कर्तुस्तदारूपत्वात् ॥ २ ॥ पू०

यदा कर्मनामधेयं, तदा चिन्त्यते, किं लौकिकानां स्मार्तानां कर्मणामष्टकादीनां नामधेयं दर्विहोमशब्द उत सर्वेषामेव लौकिकानां वैदिकानां चेति । किं प्राप्तम् । स लौकिकानां स्यात् । स खलु दर्विहोमशब्दो लौकिकानां कर्मणां नामधेयं स्यात् । कुतः । कर्तुस्तदारूपत्वात् । तेषां कर्ता, तेन दर्विहोमशब्देन समाख्यायते । शिनीनां दर्विहोमिको ब्राह्मणः, अम्बष्ठानां दर्विहोमिको ब्राह्मण इति । यथ यत्करोति स तेनाऽऽख्यायते । यथा, लावकाः, पावका इति । यदि चाष्टकादीनां नामधेयमेतद्, ततस्तेषां कर्मणां कर्ता दर्विहोमिकसमाख्यामर्हतीति । तस्माल्लौकिकानां नामधेयम् ॥ २ ॥

सर्वेषां वा दर्शनाद्वास्तुहोमे ॥ ३ ॥ सि०

सर्वेषां लौकिकानां वैदिकानां च नामधेयमेतत् । न लौकिकानामेव । यस्मात् । दर्शनाद्वास्तुहोमे । वास्तुहोमे हि वैदिके दर्विहोमत्वं दर्शयति । यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यात् । पुरोनुवाचपानृचपयाज्यया जुहोति सदेवतत्वायेति । ननु विपरीतमेतद्दर्शनं, यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यात् । अदर्विहोमं सन्तमित्यापद्यते । यदि दर्विहोम एवास्ति, तत एकया द्वाभ्यां च ह्यमानो दर्विहोम एव भवति । तत्रै-

तद्दर्शनं नोपपद्यते । यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यादिति ।

अत्रोच्यते । यदि लौकिकानामेव नामधेयं, न वैदिकानाम् । तत् एकयाऽपि द्रव्यमानोऽसौ नैव दर्विहोमो भवति । अलौकिकत्वात्, तत्रै-
तद्वचनं नोपपद्यते । यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यादिति । तस्माज्ज्ञाप-
कमेवेदं वैदिकानां दर्विहोमत्वे एवमपि ज्ञापकमुक्तम् । कुतः प्राप्तिः ।
उच्यते । होमशब्दस्य सामान्याभिधायित्वात्प्राप्तिः । तस्माल्लौकिक-
वैदिकानां नामधेयमेतत् ॥ ३ ॥

(दर्विहोमशब्दस्य होमनामधेयत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] जुहोतिचोदनानां वा तत्संयोगात् ॥ ४ ॥ सि०

लौकिकानां वैदिकानां च नामधेयं दर्विहोमशब्द इति स्थितम् ।
इदानीं चिन्त्यते । किं यजतिचोदनानां जुहोतिचोदनानां च सर्वेषां
नामधेयमुत जुहोतिचोदनानामेवेति । अविशेषात्सर्वेषामिति प्राप्ते,
उच्यते । जुहोतीनां नामधेयं न यजतीनाम् । कुतः । तत्संयोगात् ।
होमशब्दसंयोगात् । अयं होमशब्दो जुहोतेर्वाचको न यजनेः । यजती
लक्षणया स्यात् । तस्माज्जुहोतिनामधेयम् ॥ ४ ॥

(दर्विहोमशब्दस्य गुणविधित्वनिराकरणाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यात् ॥ ५ ॥ पू०

स्थितादुत्तरमुच्यते । यदुक्तं कर्मानामधेयं दर्विहोम इति । तन्न । किं
तर्हि । गुणाभिधानं स्यात् । गुणविधिरित्यर्थः । कुतः । द्रव्योपदेशात् ।
द्रव्योपदेशोऽवगम्यते, दर्व्या होमो दर्विहोम इति । एवमेतौ दर्विहोम-
शब्दौ यथाप्रसिद्धिफलितौ भविष्यतः । तस्माद्गुणविधिः ॥ ५ ॥

न लौकिकानामाचारग्रहणत्वाच्छब्दवतां चा-

न्यार्थविधानात् ॥ ६ ॥ सि०

नायं गुणविधिर्युज्यते । किं कारणम् । लौकिकानां तावदाचार-
गृहीता दर्विः । न्यग्बिलया मूलदण्ड्या दर्व्या जुहोतीति । सा न
विधातव्या । श्रौतानामप्यन्यानि होमार्थानि पात्राण्याम्नातानि । सुवेण
जुहोति, चममेन जुहोतीति । तेः सह दर्वेर्विकल्पः स्यात् । स चान्या-
यः । यत्कारणं, सुवादीनां विधायकः शब्दोऽस्ति, सुवेण जुहोतीति ।
न तु दर्वेः । तत्र ह्यनुमानिको विधिलब्धः ॥ ६ ॥

दर्शनाच्चान्यपात्रस्य ॥ ७ ॥

अन्यच्च पात्रं दर्विहोमे दृश्यते । भूतेभ्यस्त्वेत्यपूर्वां सुवमुद्गृह्णाती-
ति । तस्मान्न गुणविधिः ॥ ७ ॥

तथाऽग्निहविषोः ॥ ८ ॥

अधोच्येत, अग्निहविषोः कार्ये दर्विर्भाविव्यति । दर्वी होमो दर्वि-
होमो, दर्वेर्वा होमो दर्विहोम इति । तत्र द्रुमः । तथाऽग्निहविषोरपि ।
यथा, पात्रकार्ये दर्विर्न युज्यते, तथाऽग्निहविषोः कार्येऽपि । तत्राप्याहव-
नीय आधारत्वेन विहितः, यदाहवनीये जुहोतीति । अन्यच्च मदे-
यत्वेन पुरोडाशादि । तस्मादाग्निहविषोरपि कार्ये न दर्वेर्निवेशः ॥ ८ ॥

उक्तश्वार्थसन्नन्धः ॥ ९ ॥

उक्तं चास्माभिरग्नेः कार्येऽन्यदद्रव्यमसमर्पम् । दहनपचनमकाशन-
कर्म, अग्नेः । न चैतत्कार्यमन्यदद्रव्यं शक्नोति कर्तुमिति । तस्माद्वाग्नि
कार्ये दर्वेरुपदेशः । अतो न गुणविधिः । कर्मनामधेयमेव दर्विहोम-
शब्द इति ॥ ९ ॥

दर्विहोमशब्दः कर्मनामधेयमित्युक्तम् । तत्र चिन्त्यते । किमपूर्वा
दर्विहोमा उत कुतश्चिद्धर्मग्राहिण इति । किं प्राप्तम् । नापूर्वा इति ।
कुतः । इतिकर्तव्यताविधेः । अविहितेति कर्तव्यताकं कर्म विहितेति-
कर्तव्यताकाद्धर्मान् गृह्णतीत्युक्तम् । अविहितेति कर्तव्यताकाश्चामी ।
तस्मात्पूर्ववन्त इति । यदैतदेवं, तदैतदापतति । किंपूर्वा इति ।
अत्रोच्यते—

(दर्विहोमानामपूर्वताधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] तस्मिन् सोमः प्रवर्तेताव्यक्तत्वात् ॥ १० ॥ पू०

तस्मिन् खलु दर्विहोमे सोमः प्रवर्तेत । सौमिको विध्यन्तः स्यात् ।
कुतः । अव्यक्तत्वात् । अव्यक्तचोदनः सोमः । अमी अपि चाव्यक्तचो-

१ तदैतदावदापतति-पा० । २ अव्यक्तचोदन इति-अव्यक्तत्वं च स्वाङ्गत्वेनाविहितदेवत
चत्वम् । सोमयागाङ्गत्वेन विहितदेवताया अभावात्सोमयागोऽव्यक्त इति ध्यते । कथमत्र सोमय
गाङ्गत्वेन विहितदेवताया अग्रच्छिद्यता तत्राहित्यरूपमव्यक्तत्वमिति चेन्न । स्वाङ्गत्वेन विहितदेवता
यद्यत्तदाव्यक्तत्व, अव्यक्तत्वमित्येव प्रतियोगिभावमन्तर्भाव्य परिष्कारे निरुक्तपोषणवकाशादि
ष्येयम् ।

दनाः, भिक्षे जुहोतीति । अतद्योदनासामान्यात्सौमिको विध्यन्त-
इति ॥ १० ॥

न वा स्वाहाकारेण संयोगाद्वपट्कारस्य च निर्देशा-
त्तन्त्रे तेन विप्रतिषेधात् ॥ ११ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नात्र सौमिको विध्यन्तो न्यायः ।
किं कारणम् । स्वाहाकारेण संयोगात् । स्वाहाकारेण संयुक्ता दर्वि-
होमाः । पृथिव्यै स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहेति । किमतः । वपट्का-
रस्य निर्देशात्तन्त्रे तेन च विप्रतिषेधः । तन्त्रे च सौमिके वपट्कारो
निर्दिष्टः । तेनाभ्य विप्रतिषेधः । उभयोः प्रदानार्थत्वात् । यदि
सौमिको विध्यन्तः, ततो वपट्कारेण भवितव्यम् । तत्रैतत्स्वाहाकारा-
म्नानमनर्थकं स्यात् । अथ विकल्पः क्रियते, तथाऽप्युभयोः पक्षे
वाधः । अथ त्वपूर्वा दर्विहोमाः, नैव विरोधो भविष्यति । तस्मा-
दपूर्वाः ॥ ११ ॥

शब्दान्तरत्वात् ॥ १२ ॥

शब्दान्तरं च यजतिशब्दाब्जुहोतिशब्दः । यजतिचोदनश्च सौमः ।
दर्विहोमाः पुनर्जुहोतिचोदनाः । चोदनासामान्येन च धर्मप्राप्तिरिष्यते ।
तस्मादप्ययुक्ता सौमिकी धर्मप्राप्तिः । नन्वव्यक्तत्वाच्चोदनासामान्यगु-
क्तम् । अत्रोच्यते । सामान्येऽव्यक्तत्वे, यजतिशब्दो विशेषलिङ्गम् ।
तेन यजिमतीष्वव्यक्तसु धर्मनियमः । यथा, समान औपधगुणत्वे
देवतैकत्वेन विशेषलिङ्गेन सौमिकर्मण्यायेपविध्यन्त इति ॥ १२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

लिङ्गदर्शनाद्यैतद्विज्ञायते, नात्र सौमिको विध्यन्त इति । औदु-
म्बरीहोमे हि स्वाहाकारं विधायाऽऽज्यविधिपरे वाक्ये दर्शयति ।
घृतेन घ्रावापृथिवी आपूणेयामित्यन्तरा फर्णा जुहोति । आ मूलादवस्त्रा-
वयति । भूमिगते स्वाहा करोतीति । यद्यत्र सौमिको विध्यन्तः स्वाहा-
पट्कारस्ततो भवेत्, न स्वाहाकारः ॥ १३ ॥

उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा सातदश्यं तत्राविप्रतिषिद्धा

पुनः प्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात्पशुचत् ॥ १४ ॥

लिङ्गदर्शनस्य परिहार उच्यते । यदुक्तम्, औदुम्बरीहोमे सिद्ध-
 वत्स्वाहाकारस्य दर्शनात् सौमिको विध्यन्ते इति । अत्र घृमः ।
 उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साप्तदश्यम् । तत्रथा, साप्तदश्यम-
 नारभ्याधीत, साप्तदश सामिधेनीरन्वाहेति । अनारभ्यवादाना प्रकृ-
 त्यर्थत्वाद्दर्शपूर्णमासावागतम् । ततः प्राक्करणिकेन पाञ्चदश्येन नाधि-
 तं सद्दिकृत्पर्यं जातम् । एवमर्थं स्वाहाकारोऽनारभ्याधीतः, स्वाहा-
 कारेण वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयत इति । तेनैव न्यायेन
 प्रकृतिं निविविक्षु सोमं दर्शपूर्णमासौ च । ततस्तथैव वषट्कारेणोप-
 रुद्धस्त्वर्द्धर्मन्यानि प्रदानान्युपसत्रामति । तत्राविप्रतिपिद्धा सोमधर्म-
 प्रवृत्तिः, पशुवत् । तद्यथा, पशौ साप्तदश्ये श्रूयमाणे न दार्शपूर्णमा-
 मिकी तत्र प्रवृत्तिर्विप्रतिपिध्यते । वाचनिकत्वात्साप्तदश्यस्य, एवमिहा-
 पि वाचनिकत्वात्स्वाहाकार प्रति लिङ्गदर्शनात् सौमिकधर्मप्रवृत्तिर्विप-
 तिपिध्यते । पुनःशब्दश्चानर्थकः । यथा किं पुनरिदमिति ॥ १४ ॥

अनुत्तरार्थो वाऽर्थवत्त्वादानर्थकत्वाद्धि प्राकृतस्थोप-
 रोधः स्यात् ॥ १५ ॥

यदुक्तम्, उत्तरार्थः स्वाहाकार इति । तत्र । कुत । अनुत्तरार्थ ।
 अर्थवत्त्वात् । प्रकृतावेवास्यार्थवत्त्व, नारिष्टहोमेषु । पार्वणहोमयोश्च,
 पूर्णमासाय सुराधसे स्वाहा, इति । अनर्थकत्वाद्धि प्राकृतस्थोपरोधः
 स्यात् । यदि प्रकृतावनर्थकः स्यात्स्वाहाकार, ततः प्राकृतस्य वषट्का-
 रस्य विकृतौ साप्तस्यानारभ्यवादेन स्यादुपरोध, वषट्कारबाध इत्यर्थः ।
 न त्वस्याऽऽनर्थक्यम् । तस्मान्नोत्तरार्थ । न चेदुत्तरार्थः, लिङ्गमेवैतद्भव-
 त्यसोमपूर्वत्वे दविहोमानां, भूमिगते स्वाहा करोतीति ॥ १५ ॥

न प्रकृतावपीति चेत् ॥ १६ ॥

एव चेत्पशसि, नारिष्टहोमेषु पार्वणहोमयोश्च स्वाहाकारस्य
 निवेश इति । प्रकृतावपि नारिष्टहोमादौ नास्य निवेशो घटने । तत्रापि
 वषट्कार एव प्राप्नोति । स ह्यविशेषेण दर्शपूर्णमासयोर्विहितः । द्व्य-
 संरो वषट्कार एव वै प्रजापतिः साप्तदशो यज्ञेऽन्वापत्त इति । ननु

१ 'आधायवेति चतुरक्षरमस्तु धौपडिति चतुरक्षरं, यजेति द्वयक्षरं, ये यजामह इति पञ्चाक्षरं,
 द्वयक्षरो वषट्कार । एष वै सप्तदश प्रजापतिर्वैश्वानरायः' इत्येवं उक्तदेवादिधृत पाठः ।

स्वाहाकारोऽपि प्रत्यक्षं पठितः । सत्यं पठितः । वषट्कारस्तु विहितः ।
अतश्चोदनेति । नास्य यज्ञो व्यथते मन्नापत्तौ यज्ञेन प्रतिविष्टतीति स्वाहा-
कारं पाठेन प्राप्तं वाधते । पाठे ह्यनुमानिको विधिः प्रत्यक्षेण विधिना
वाध्यते । न चेतत्रापि निवेशः, उत्तरार्थ एव स्वाहाकारो भवति
विकृत्यर्थः ॥ १६ ॥

उक्तं समवाये पारदौर्बल्यम् ॥ १७ ॥

अत्राऽऽह । नेतव्यं, वषट्कारेण स्वाहाकारो वाध्यत इति । कुतः ।
यत उक्तं धृत्यादीनां समवाये परस्य दुर्बलत्वम् । इह च वाक्यप्रक-
रणयोः संनिपातः । प्रकरणेन वषट्कारः प्राप्तोति नारिष्टहोमेषु, तन्म-
न्त्रप्रदर्शकवाच्यत्वात्स्वाहाकारः । वाक्यं च प्रकरणाद्द्वितीयः । ननु
स्वाहाकारस्योपरिष्ठात्प्रदानार्थो वषट्कारः प्रयोक्ष्यते । न खलु स्वाहा-
कारेणैव प्रदानं निवेर्ति०म् । कथमविहितः प्रदानार्थे स्वाहाकारः प्रदा-
नार्थं निर्वर्तयिष्यति । विहितश्च । कथम् । स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण
वा देवेभ्यो हविः प्रदीयत इति । ननुभयोः स्वाहाकारवषट्कारयोः
प्रकृतानाम्नादनारभ्यादस्याऽऽनर्भवम् । अत उच्यते, प्रदानार्थता-
मनयोर्विधास्यति । तस्मान्न सोमप्रकृतयोर्दर्विहोमाः ॥ १७ ॥

तच्चोदना वेष्टेः प्रवृत्तित्वात्तद्विधिः स्यात् ॥ १८ ॥

वाच्यम् : पक्षान्तरपरिश्रद्धे । तच्चोदना वा । तदित्यनेन दर्विहोमाः
प्रतिनिदिश्यन्ते । जुहोतिचोदना ये दर्शपूर्णमासयोरङ्गकर्मविशेषास्ते
दर्विहोमेषु प्रवर्तन्ते । के पुनस्ते । नारिष्टहोमाः । कस्मात्कारणात् । ते
हि प्रवृत्तधर्माणाः, सर्वेऽपि सर्वपशुवन्धेषु प्रवर्तमाना दृष्टाः । यस्य च
यो धर्मः प्रायेण दृष्टः, स तस्यादृश्यमानोऽप्यनुधीयते । यथा यः परा-
थोन प्रायेण करोति, अन्यस्मिन्नपि परार्थकरणे स एव संभाव्यते ।
तस्मात्तेषां प्रवृत्तिः ॥ १८ ॥

शब्दसामर्थ्याच्च ॥ १९ ॥

शब्दसामर्थ्यं च । चोदनासामान्यं दर्विहोमानाम् । नारिष्टहोमेषुऽपि
हि जुहोतिचोदना । नारिष्टाऽजुहोति, भिक्षे जुहोतीति । चोदनासामा-
न्याद्धर्मवाप्तिः ॥ १९ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २० ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति । यथा नारिष्ठहोमपूर्वत्वं दर्शित्वोमानामिति । किं लिङ्गं भवति । अग्निहोत्रे श्रूयते, यदि कीटोऽवपद्येतान्तःपरिधिं निनयेदिति । तथाऽग्नौ श्रूयते, अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोतीति । परिधयो वेदिश्चाङ्गप्रधानार्थत्वाच्चारिष्ठहोमाङ्गम् । यदि तेषां धर्माः प्रवर्ते-
रंस्तव एतद्दर्शनमुपपद्यते । तस्मात्तेषां प्रवृत्तिः ॥ २० ॥

तत्राभावस्य हेतुत्वाद्गुणार्थं स्याददर्शनम् ॥ २१ ॥

यदेतद्गुणार्थं नारिष्ठहोमार्थं दर्शनमुपदिष्टं, नारिष्ठहोमानां प्रवृ-
त्तावित्यर्थः । अदर्शनं तत्, असाधकमित्यर्थः । कुतः । तत्राभावस्य
हेतुत्वात् । उपम्बकेषु, अपतिष्ठिता वै उपम्बका इत्याहुः । नेध्मावर्हिः
संनहते, न प्रयाजा इज्यन्ते, नानुयाजा इज्यन्ते, न सामिधेनीरन्वा-
हेति, अपतिष्ठितत्वं उपम्बकाणां प्रतिज्ञाय तदुपपादनार्थमिध्मादीनाम-
भावो हेतुत्वेनोपदिश्यते । यदि च नारिष्ठहोमाः प्रवर्तेरंस्ततोऽङ्गप्र-
धानार्थत्वादिध्मावर्हिषोः सामिधेनीनां च उपम्बकेषु भाव एव स्यात् ।
तत्रार्थं तदभावोऽसत्त्वाद्देतुत्वेन न युज्यते । तस्मान्नारिष्ठहोमानाम-
प्रवृत्तिः ॥ २१ ॥

विधिरिति चेत् ॥ २२ ॥

इति चेत्पश्यति, दर्शनमेतदिति । अथ कस्माद्विधिर्न भवति, नारि-
ष्ठहोमप्रकृतित्वात्प्राप्तानामिध्मादीनां प्रतिषेधको विधिः सन्नपूर्वमर्थ
विधास्यति । अनुवादोऽप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः स्यात् । स्थितायां
प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ॥ २२ ॥

न वाक्यशेषत्वाद्गुणार्थं च समाधानं नाना-

त्वेनोपपद्यते ॥ २३ ॥

नाथं विधिर्युज्यते । किं कारणम् । अन्योऽत्र विधिराम्नातः ।
आदित्यं घृते चरुं निर्वपेत्, पुनरेत्य गृहेष्विति । तस्य वाक्यशेषोऽ-
यम् । कथं ज्ञायते । तेनाऽऽकाङ्क्षितत्वात् । अपतिष्ठिता वै उपम्ब-
का इति दोषमनुकीर्त्येदं श्रूयते, आदित्यं घृते चरुं निर्वपेत्,
पुनरेत्य गृहेष्विति । इयं वा आदितिरियं प्रतिष्ठा, यदादित्योऽस्यामेव
प्रतिष्ठिताति । तदेतच्चस्य दोषस्य परिहारार्थमिति विज्ञायते । अतस्तेन
सहैकत्वानयनां यानि । तन्मध्ये च य इध्माद्यभावघचनास्तेऽपि तच्छेषा

एव समुच्चारणान्याद्याः । ते यदि विधयः कल्पेरन् पृथग्वाक्यानि
मवेद्युः । तत्रैकवाक्यरूपं बाध्येत । व्यवहितकल्पना च स्यात् । न
चैषां विधायकत्वम् । अर्जुवादसरूपत्वात् । तस्मान्न विधयः । अथ
कोऽत्र विशेषो, यत्समाने लिङ्गत्वेऽन्तःपरिधिदर्शनमसाधकमितरत्सा-
धकमिति । विशेषस्य परिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥ २३ ॥

येषां वाऽपरयोर्होमस्तेषां स्यादविरोधात् ॥ २४ ॥

येषां वा यागानामपरयोरग्न्योर्होमः, तेषां प्रवृत्तिः स्यात् । पत्नी-
संयाजानामित्यर्थः । कुतः । अविरोधात् । तत्र विरोधो नास्ति, यो ना-
रिष्ठहोमानां प्रवृत्त्यायुक्तः । तत्राभावस्य हेतुत्वादिति । तेषां हीधमा-
वर्हिःसामिधेन्यश्च नैवाङ्गम् । तदभावदर्शनं तत्र न विरुध्यते । प्रवृ-
त्तिधर्माणस्तेऽपि जुहोतिचोदनाश्च । सह पत्न्या जुहोतीति । तस्मात्तेषां
प्रवृत्तिः ॥ २४ ॥

तत्रौषधानि चोद्यन्ते तानि स्थानेन गम्येरन् ॥ २५ ॥

नैवद्युक्तम् । किं कारणम् । यत्तत्रौषधानि चोद्यन्ते दर्विहोमे ।
यथा, ऽपम्बकेषु पुरोडाशः करंभपात्राणि तण्डुला इत्येवमादीनि ।
तानि स्थानेन गम्येरन् । आज्यस्थानापत्त्याऽऽज्यधर्माः प्राप्येरन् । ते
न शक्यास्तत्रानुष्ठातुम् । अनुष्ठीयमाना वाऽप्राकृतकार्याः स्युः ।
तत्र चोदको बाध्येत । तस्मान्न तेषां प्रवृत्तौ किञ्चित्प्रयोजनमस्ति ।
याज्यानुवाक्ये अपि मन्त्रान्तरेण निवर्त्यते, वषट्कारः स्वाहा-
कारेण ॥ २५ ॥

लिङ्गाद्वा शेषहोमयोः ॥ २६ ॥

पिष्टलेपफलीकरणहोमयोर्वा प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः । लिङ्गात् ।
औषधसामान्यात् । यत्र पत्नीसंयाजानां प्रवृत्तौ दांप उक्ता धर्माणा-
मानर्थक्यं, तदत्र नास्ति । तत्रौषधधर्मा निवृत्तपणादप्यः शक्याः कर्तुम् ।
तस्मात्तयोः प्रवृत्तिरिति ॥ २६ ॥

प्रतिपत्ती तु ते भवतस्तस्मादताद्विकारत्वम् ॥ २७ ॥

न त्वेतदेवम् । कुतः । यतः प्रतिपत्तिरुभेगी एतौ होमौ । दर्वि-
होमाश्च भधानकर्माणि । तेषां दूरतो भेदः । सामान्यतश्च धर्मव्यतिरि-

ध्यते । यच्चोक्तम्, औपधर्माः शन्यास्तत्र कर्तुमिति । प्रतिपत्तित्वा-
दप्रयोजकविव निर्वपणादीना धर्माणाम् । अतस्तत्प्रकृतित्वं तेनैव
न्यायेन नोपपन्नम् । नापि प्रयोजनवत् । तस्मादेतदप्युक्तम् । एवं न
कुतश्चिदपि दर्विहोमाना धर्ममाप्तिर्दृश्यते । तस्मादपूर्वं ॥ २७ ॥

संनिपाते विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत विध्युत्पत्तिः-

व्यवस्थानादर्थस्यापरिणेत्याह्वचनादतिदेशः

स्यात् ॥ २८ ॥

अथ कस्मादुभयपक्षसाधनानामपि लिङ्गाना भावेऽप्रवृत्तिरेव
प्रतीयते, न पुनः प्रवृत्तिरिति । उच्यते । संनिपाते विरोधिनामेतेषा
लिङ्गाना, प्रवृत्तिः प्रत्येतु न न्याय्या । कुत । विध्युत्पत्तिव्यवस्थानात् ।
विधीनामुत्पत्तिः पाठः । स च व्यवस्थितः । केचिदर्थपूर्णमासयोः प-
ठ्यन्ते, केचित्तोमे । तेषामर्थस्थापरिणेत्यत्वम् । यत्र पठितास्ततोऽप्यत्र
परिधीयमानेषु प्रकरण वाध्यते । तस्मादप्रवृत्तिः प्रतीयेत ।

तत्राऽऽह । किमेव एवोत्सर्गः सर्वत्राभाप्तिरिति । एवं खलु भास्ते, उ-
च्यते । वचनादतिदेशः स्यात् । यथा, राष्ट्रभतामुद्राहर्कर्मसु । अस्त्ये-
वांविधे वचनेऽपूर्वा इति । अथ ये लिङ्गे अपदिष्टे, यदि कीटोऽवपये-
त, अन्त परिधि निनयेत्, अन्तर्धेदि निष्ठन् सावित्राणि जुहोतीति ।
तयोः क समाधिः । उच्यते । अ-पायपूर्वत्राल्लक्षणया वादः स वि-
ज्ञायते । अन्तःपरिधिदेशे, अन्तर्धेदिदेशे, इति । परिधीनां वेदेश्च तत्रा-
भावात् । यथा, रजनी मे वण्डूयति, तिलको मे स्पन्दत इति । रागा-
भावे तिलरूपाभावे च तद्देशलक्षणया भवन्ति वक्तार इति ॥ २८ ॥

इति श्रीशबरस्वामिन कृतौ मीमांसाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाष्टमोऽध्यायः ॥

इति श्रीभट्टजुमारिलविरचिताया मीमांसामाष्योपाख्याया

दुष्टीनायामष्टमाध्याय संपूर्णो ॥

अथ नवमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

(धर्माणामपूर्वमयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु
संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥ सि०

अष्टमेऽध्याये विशेषातिदेशलक्षणं वृत्तम् । इदानीमूहलक्षणं वर्तयि-
ष्यामः । त्रिविधश्चोहः । मन्त्रसामसंस्कारविषयः । स इह प्राधान्येन
वक्ष्यते । अन्यदपि किञ्चिदुपोद्घातेन प्रसङ्गेन च । आदिनस्त्वपमर्षधि-
न्यत्ते लक्षणसिध्यर्थम् । आदिहोत्रं दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोमश्चोदाहर-
णम् । तत्र पृथग्धर्माः समाभ्युपगताः । तेषु संशयः । किं तेऽपूर्वमयुक्ता उत
यजिमयुक्ता इति । अपूर्वमयुक्तेषु सत्सूहः सिध्यति । यजिमयुक्तेषु तु

ननु दशमानन्तरमूहश्चिन्तयितुं युक्तः । कुनः । उपकारातिदेशे सत्यहोऽवकल्पते ।
शास्त्रातिदेशे सत्यहामावः । यथा, प्रकृतावगम्यन्वाचानादीनि ब्राह्मणतर्पणान्तानि
गृहीत्वा कथमेतान्युपकारिण्यनीति, तत्र कानिचिदारद्रुपकारकाणि कानिचित्संनि-
पत्योपकारकाणि । एवं शास्त्रातिदेशे सौर्धे वेपणं प्राप्ताम् । तद्यद्यपि प्रकृतौ दृष्टार्थं,
तथाऽपि शास्त्रस्यातिदिष्टत्वाददृष्ट उपकारः कल्पनीयः वेपणस्य, प्रयानादीनामिव ।
एवमेव ' भद्रये जुष्टं निर्वपामि ' इति । तस्मादष्टमानन्तरं दशमश्चिन्तनीयः । वाधे
कार्यापत्त्यर्थलोपादिभिः स्थिते ततो नवमव्यापारो युक्तः ।

सत्यम् । किंतु सप्तमेऽतिदेशमद्भावे उक्तः । आग्नेयात्सौर्धे इतिकर्तव्यता मानी-
ति, अष्टमे विशेषातिदेशः । नवमे सौर्धे, इतिकर्तव्यतायां प्राप्तायां किमविकृतः प्रयो-
क्तव्य उत विकारोऽपीत्यनेन प्रसङ्गेन नवमो दशमव्यापारमनुमन्यमान एवोत्तिष्ठति ।
' विधेः प्रकरणान्तरम् ' इति सूत्रं नवमासेपेणैवाऽऽरभ्यते । तस्मान्नवमदशमयोः,
' अपि ' वाऽभिधानसंस्कारद्रव्यम् ' इत्यनेन सद्भावः । तेनाष्टमानन्तरं नवम आरभ्यते ।

त्रिविधश्चोह इत्येतदयुक्तम् । कथम् । ऊहो नाम वितर्कणा । सः पैकरूपा
मन्त्रसामसंस्कारेषु क्रियमाणाः सैव सा, न तस्याः काश्चिद्विशेषः । मामग्रहणानर्थक्यं
च । मन्त्रग्रहणेन संस्कारग्रहणेन चोपात्तत्वात् ।

१ उपकरिष्यन्तीति—अपेक्षयां कल्पामिति शेषः । २ एवमेवेति—यथा शास्त्रातिदेशपक्षे
सौर्धे चोहो, अतिदिष्टत्वात्प्रत्यस्य वेपणस्योपकारान्तरकल्पनया वाधो न स्यादेवमेव ' भद्रये जुष्टम् '
इतीदृशस्यैव मन्त्रस्य शास्त्रप्रत्यस्य सौर्धेऽदृष्टत्वात्प्रकारान्तरात्सौर्धेऽपि न स्यादित्यर्थः । ३
(अ० १० पा० १ अ० १ सू० १) । ४ (अ० १० पा० १ अ० १ सू० २) ।

सिध्यति, न द्रव्यसंस्कारस्यापूर्वार्थत्वे । तस्मिन् सिद्धम् । तत्रापूर्वमयु-
क्तत्वसिद्धौ व्यवहारार्थमसूत्रितमुपादीयते । तस्मादपुनरुक्तम् ।

अथवा, अन्यामेव चिन्तामिह वक्ष्यामः । किं यजिनिमित्ता धर्मा
अपूर्वमयुक्ता उतापूर्वनिमित्ता अपूर्वमयुक्ताश्चेति ॥ १ ॥

इदानीं तु, यजिमयुक्ता अपूर्वमयुक्ता वा इति चिन्त्यते । किं ताव-
त्प्राप्तम् । यजिमयुक्ता इति । कृतः । यजिश्चन्द्रेणैतिकर्तव्यताया अभि-
संबन्धात् । एवं यामं कुर्यादिति । एवं यागेन कुर्यादिति ।

एवं प्राप्ते, धूमः । यज्ञत्पर्यस्य यत्कार्यं तत्प्रधानम् । तद्धि कर्त-
व्यतया बोध्यते । यत्र कर्तव्यता, तत्रैवेतिकर्तव्यता । अथ यदुक्तं, यज-
तिश्चन्द्रेणाभिसंयोगा धर्माणांमिति । तदुच्यते । तस्य द्रव्येषु यजतौ च
यः संस्कारः, स तत्प्रयुक्तः—अपूर्वमयुक्तः । तदर्थत्वात् । यजतेर्द्र-

संबन्ध इति । तस्मादपूर्वार्थता प्रतिपाद्योहसिद्धये । अथवा—सप्तमेऽपूर्वार्था धर्मा
इति स्थितम् । तेषामपूर्वार्थता प्रकरणेन । तच्च प्रकरणमसंयुक्तानां ग्राहकम् । ये
श्रुतिश्चिह्नवाक्यैः संयुक्तास्तान् गृह्णाति, संयुक्तत्वादेव । तस्मात्तेऽपूर्वार्था न संभवन्ति ।
दर्शपूर्णमासाधिकारे च पाठात्संयुक्तानामपि प्रकरण एव निवेशः । अनेनापि
प्रकारेण सप्तमाष्टमयोर्न किञ्चिदनुपपन्नम् । उहे तु यद्यपूर्वार्थं प्रोक्षणं भवति, तथा
सति नोवारेषु तत्र प्राप्नोति । तस्मात्संनिपत्योपकारका ये धर्मास्तेऽप्यपूर्वार्था इति
नवमे प्रतिपाद्यते, उहसिद्धये ।

अथवाऽन्यामेव चिन्तां वर्तयिष्यामः । अपूर्वार्था धर्मा इति स्थिते सप्तमे,
नवमे निमित्तं परीक्ष्यते, किमपूर्वं निमित्तमुत याग इति । न चानिमित्ता प्रवृत्तिः, ये-
न विचार एव न स्यात् । तत्र भाव्यमानत्वाद्दर्शपूर्णमासापूर्वं निमित्तं न भवति ।
अनेनैव कारणेन फलमपि न निमित्तम् । परिशेषाद्यागो निमित्तं, निष्पन्नरूपत्वात् ।

ननु यागस्य फल उपादीयमानत्वान्निमित्तत्वेलायां षोडश्यायमानत्वाद्धिवक्ष्यमे-
दः स्यात् ।

१ इदानीं रिवलादिना वर्णकद्रव्यमारचयति भाष्यकारः । २ ' एवं यागेन कुर्यादिति ' इति
पाठो लि खेतुस्तकेषु नोपलभ्यते । ३ इतिपद्येति—इदंवेति धेयः । ४ यदुक्ता इति—निपातिन
इति धेयः । ५ संयुक्तानामपि—उत्सवविशेषसंयुक्तानां संनिपत्योपकारकाणामपीत्यर्थः । ६ नवमे-
आधाधिकरण इति धेयः । ७ उपादीयमानत्व इति—वरणत्वेनोपादीयमानत्वादित्यर्थः ।

व्याणां च तदीयत्वेन धर्मेरपिसंबन्धो, न स्येनाऽऽत्मना । न हि घात्व-
र्थस्य च धर्माणां च परस्परेणाऽऽकाङ्क्षा विद्यते । मृत्ययार्थेन हीति-
कर्तव्यताऽऽकाङ्क्ष्यते, कर्तव्यं कथमिति, न यज्ञिः कीदृश इति ।
तस्माच्चकर्तव्यं, तस्यैवेतिकर्तव्यतया संबन्धः । अपूर्वं च तत् । तस्मा-

उच्यते । दर्शपूर्णमासपदं निमित्तम् । अर्किचिस्कारित्वात् । प्रकृतयागादर्शपूर्ण-
मासपदभावेऽपि विधीयन्त एव तेन । यद्येतन्निमित्तता न प्रतिपद्येतानर्थकमेव
स्यात् ।

ननु सप्तम्यन्तं निमित्तं भवति, ' भित्ते जुहोति ' इति । तृतीयान्तं चेदम् ।

उच्यते । निमित्तफलहेत्वुपु सर्वासा प्रायदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । अपि चोद्दिश्यमान-
त्वात्करणविभक्तेरविवक्षैव । तस्माद्विकृतावपूर्वमस्ति, दर्शपूर्णमासयोगो नास्ति ।
तदभावे धर्माणामप्यभावात् । यथा भेदनाभावे होमाभावः । सौर्ये च साकाङ्क्षत्वाद्-
पूर्वस्यातिदेशेनानुपक्षेण वा प्राकृतैरङ्गैरङ्गवान् सौर्यभागः सिध्यति । ऊहाभावस्तु ।

अत्रोच्यते—अयं दोषोऽस्मिन्व्याख्याने । आज्यभागादीनामपि फलसंबन्धः स्यात्,
प्रकृतत्वादविशेषणोत् । अपि च दर्शपूर्णमासशब्दो लोके कालंवाचकः प्रसिद्धो न
यार्थस्य वाचकः । सामानाधिकरण्याद्यागवचनो भवेत् । न च निमित्तमिच्छकः सा-

१ निमित्तमिति—प्रतिपादयतीति शेषः । २ अर्किचि करत्वात्—दर्शपूर्णमासपदस्य प्रयोजना-
भाराभावादित्यर्थः । ३ तेनेति—यज्ञिनेत्यर्थः । ४ तस्मादिति—यस्मादेव दर्शपूर्णमासपदवाच्यो यज्ञि-
निमित्तं, तस्माद्यागपि निवृत्तावपूर्वमस्ति, तथाऽपि निमित्तभूतो दर्शपूर्णमासयोगो न स्तीत्यर्थः ।
५ अतिदेशेन वाऽनुपद्रवत्वात्—या० । ६ ऊहाभावादि—अयमभिप्रायः । यथा सिद्धान्तेऽपूर्व-
विशेषनिमित्ता धर्मो अपूर्वोन्तरेऽतिदेशेन भवन्ति, तथा यागविशेषनिमित्तानां धर्माणां यागान्तरे
प्रवृत्तिरतिदेशादित्यर्थः । ऊहस्तु न सिध्यति । पुनः । यथा यागानुसूत्राणां यागो निमित्तो
भवति, एते मन्त्राणामप्यपादादीनां चान्यादयो मीमांसकानां निमित्तो भवेयुः । उतथ सौर्यादी
मौषारादी च निमित्ताभावान्मार्गानामप्रतिषेधो न सिध्यति । अत ऊहोऽप्युपात्तयाऽर्थमेवं चिन्ता
करणीयेति । ७ दर्शपूर्णमासपदस्य निमित्तप्रतिपादनं नैव तृणं—यद्यपि तद्व्यति—अत्रोच्यते इत्या-
दिना । ८ प्रवृत्तयिति—आज्यभागादीनामपि प्रवृत्तयेन यागानुसूत्रादर्थनवादित्यर्थः । ९ अविशे-
षणादिति—' दर्शपूर्णमासपदस्य सारंवाचो यज्ञे ' इति यास्ये दर्शपूर्णमासपदस्य निमित्तत्वे
द्विविशेषणत्वाभावादित्यर्थः । १० वाच्यं—या० । ११ अत्रोच्यते—या० ।

दपूर्वमयुक्ता इति ॥ १ ॥

एवं वा ॥

एतेष्वेवोदाहरणेष्विति चिन्त्यते । किं यजिनिमित्ता धर्मा अपूर्व-
मयुक्ता उतापूर्वं प्रयोजकं निमित्तं चेति । किं मातृम् । यजिनिमित्तम्,
अपूर्वं प्रयोजकमिति । कुतः । नैकस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावशेष-
यते । यदर्थं हि क्रियन्ते धर्मास्तत्प्रयोजकम् । यस्मिन् सति क्रियन्ते,
तन्निमित्तम् । न चैकस्मिन् शब्दं अपूर्वार्था एते, अपूर्वं च सति भव-
न्तीति शक्यं वदितुम् । अन्या हि वचनव्यक्तिरपूर्वार्थेषु, अन्या चापूर्वं
सतीति । यजिनिमित्तत्वे तु शब्दोऽवकल्पते । एवं यागेन कुर्वादिति ।
यागे सति, अपूर्वस्योपकारकाणि, असत्यनुपकारकाण्यङ्गानीति ।
तस्माद्यजिनिमित्तम्, अपूर्वं तु प्रयोजकमिति ।

एवं भाषे, दूमः । यज्ञकर्म प्रधानं, यजतेः कार्यम् । तद्धि फलव-
द्योद्यते । तदीयेषु द्रव्येषु यजतौ च यः संस्कारः, सोऽपूर्वमयुक्तः ।
तदर्थास्त इति कृत्वा क्रियन्ते, न यज्यर्थेन तेषामभिसंबन्धः । मयोग-
वचनेनेते प्रत्ययार्थेन संबध्यन्ते । स हि साक्षाद्भूतो न धात्वर्थः ।
तस्मादपूर्वमयुक्ता अपूर्वनिमित्ताश्च । यदुक्तम्, अपूर्वस्य प्रयोजकत्वं

मानाधिकरण्यमुपपद्यते । यदि प्रकृतान्यागान्विशेषयेदेवं सामानाधिकरण्याद्यामवषणो
भवेत् । न चैकस्मिन्धारणे निमित्तं भविष्यति, सामानाधिकरण्यं च प्रतिपत्स्यते ।
तस्मान्निमित्तमिच्छतः कालवचनः संपद्यत इत्यर्थं दोषः ।

अथोच्येत, यागपदं निमित्तम् । तत्रोद्दिश्यमानत्वाद्यागमात्रस्येवोद्देशः प्राप्नोति ।
तत्र प्रकृतौ विकृतौ च निमित्तमेकं यागसामान्यम् । अपूर्वं च तीर्थे विद्येते ।
तस्मादनेन व्याख्यानानेन प्रकृतिविकृतयोः साधारण धर्माः प्राप्नुवन्ति, तत्रातिदेशा-
भावः । तस्मादयमपि पक्षो दुःस्थितः ।

अथवाऽपूर्वार्था धर्मा इति स्थितं संनिपत्योपकारका आरादुपकारकाश्च प्रकरणेन,
प्रमाणेन । तत्र प्रकरणे 'अग्ने जुष्टं निर्वपामि' इति मन्त्र आन्नायते । आन्ता-
नसामर्थ्याश्च तेनोपकर्तव्यं प्रकरणिनः । तत्र कथं तल्लुकरित्यतीनि विशेषासाद्भूता
जायते । किमुच्चारणमात्रेणोत प्रकाशनद्वारेणोति । अपूर्वदेवताप्रकाशनमाकाङ्क्षितम् ।

१ अपूर्वार्थे—पा० । २ अपूर्वं च भवन्तीति—पा० । ३ उपकारकाण्यङ्गानि—पा० ।

४ अपूर्वं चेति—अनेन ५, विकृतौ निमित्तं सत्यपि प्रयोगनाभावत्वेमागाममृत्तिरिति उक्त्वा निवृत्त्या
भविष्यतीति १ ५ अपूर्वं न देव—पा० ।

निमित्तभावश्च नोपाद्यते, वचनव्यक्तिभेदादिति । तत्रोच्यते । प्रयो-
जकत्वं वाचनिकम् । निमित्तभावश्च नैव वचनाद्भविष्यतीति । यद्धि
येन प्रयुज्यते, भवति तत्तस्य निमित्तम् । यथा, आरामपौषकस्याऽऽ-
रामो वेतनदाने प्रयोजको निमित्तं च । आरामे सति तस्मै वेतनं
दीयते । वेतनेन समर्थो भवत्यारामं रक्षितुम् । तस्माद्धर्माणामपूर्वमेव
प्रयोजकं निमित्तं चेति ॥ १ ॥

(वानविविनियुक्तेषु प्रोक्षणादिसंनिपत्योपकारकेष्वपूर्वप्रयुक्तत्वा-
धिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं
स्यात् ॥ २ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासां प्रति समापनन्ति, प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्याम्-
बहन्ति । प्रोक्षिताभ्यां दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीति । तत्रायमर्थः
सांशयिकः । किं प्रोक्षणं हन्तिपिपिमयुक्तमुतापूर्वप्रयुक्तापिति । किं
मासम् । संस्कारे—हन्तिपिप्याख्ये, प्रयुज्यमानस्य प्रोक्षणस्य तत्प्रयुक्तता
स्यात् । संस्कारप्रयुक्तता । संस्कारौ हि हन्तिपिपी । कुत एतत्प्रयुक्ततेति ।
तादर्थ्यात् । यद्धि येन कर्तव्यं भवति, तत्तस्य प्रयोजकम् । यद्यपूर्व-
मनेन क्रियते, ततोऽस्यापूर्वं प्रयोजकम् । यदि हन्तिपिपी, घतस्ती प्रयो-
जकौ । प्रकरणाच्चापूर्वं कर्तव्यं गम्यते । वाक्याद्हन्तिपिपी । वाक्यं च
प्रकरणाद्ब्रह्मीय इति ।

शयनोति चायं तत्कर्तुम् । तस्मात्प्रकाशनद्वारेणैवोपकरोतीति । तेनाग्निं प्रकाश-
यन्नुपकरिष्यतीति । निमित्तेन चास्य भवितव्यम् । तत्राग्निर्निमित्तमस्य । सौम्यं चाग्नि-
र्नास्ति । तत्र निमित्तमावाग्मन्त्रस्य निश्चयः । यथा भेदनाभावाद्धोमस्य निश्चयि-
त्वात्पूर्णमासयोः ॥ १ ॥

नन्वघतादपूर्वार्था घर्मा इति स्थिते हन्तिपिपिनयुक्तं प्रोक्षणमिति पक्षस्यादुत्पान-
मेव । सत्यम् । किञ्च श्रुतिद्विद्वावयैषं संयुक्तास्तेऽपूर्वार्था न सम्भवन्तीति मन्व-
मानः पूर्वपक्षं करोति त्रिभिरधिकरणैः ।

अत्र बोधने । किमुलूखलमुसलनयुक्तं प्रोक्षणमुतापूर्वप्रयुक्तमिति संशयो युक्तः ।

१ वेतनपदवन्धो भवति—या० । २ दर्शपूर्णमासयोः इति पूर्वः पक्षः । विद्वान्तरु-
भूर्धनेन निमित्तं नन्द्यदिस्यत्तमिति शेषः ।

ननु हन्तिपिण्योः क्रियमाणमपूर्वार्थं भविष्यति । तत्र प्रकरणं च वाक्यं चोभयमप्यनुग्रहीष्यते । उच्यते । न शक्यमुभयमनुग्रहीतुम् । न प्रकरणसमाप्त्नायमात्रेण प्रकरणवतोऽर्थेन समाप्त्नातामिति गम्यते । प्रकरणसमाप्त्नानात्प्रकृतैर्नैकवाक्यता भवति । तत्तस्मादर्थ्यमवगम्यते । इह तु मत्स्यशाभ्या हन्तिपिण्यभ्या प्रोक्षणस्यैकवाक्यता । सा प्रकृतैर्नैकवाक्यता परोक्षां चाधेत । न च द्वाभ्यामपि सदैकवाक्यता स्यात् । यदैकैर्नैकवाक्यता, तदा तेन निराकाङ्क्षस्य नान्येनाप्यैकवाक्यता कल्पते । तस्मात्प्रकृतैर्नैकवाक्यत्वाभावात्प्रापूर्वार्थं प्रोक्षणम् ।

आह । ननु हन्तिपिणी अपूर्वार्थो । सदर्थं प्रोक्षणम् । तस्मादपूर्वस्योपकारकमिति । उच्यते । भवति प्रणाडयोपकारकम् । न त्वपूर्वप्रयुक्तम् । द्विविधं ह्यङ्गमङ्गस्योपकारकं भवति । किञ्चिदपूर्वस्यैतदङ्गं विशिष्टमित्यनेन कारणेनाङ्गेन संवध्यते । किञ्चिदनपेक्षैवापूर्वसंबन्धं स्वरूपेणैव कारणेन संवध्यते । यदपूर्वसंबन्धं कारणत्वेनोपादाय धर्मजातमङ्गविशेषेण संबध्यते, तदपूर्वप्रयुक्तं भवति । तादृशं च विकृतान्तर्यान्तरे तत्कार्यापत्ते, ऊहितोऽर्थं भवति ।

ननु हन्तिपिण्यप्रयुक्तमिति । वधम् । ' प्रोक्षिताम्याम् ' इति प्रपूर्वादुशोतेर्निष्ठाश्रवणात् । निष्ठा च कर्मण्युत्पद्यते । ईप्सितं च कर्म । ' तस्माद्यथा मीहीन्प्रोक्षति ' इति मीहार्थमेवमिहापि निष्ठाश्रवणादुल्लसलमुसलार्थमेव प्रोक्षणम् ।

उच्यते । ' मीहीन्प्रोक्षति ' इत्यत्र मीहार्थं प्रोक्षणं भवति । प्रोक्षतीति भावना विद्यते । तस्यश्च नाप्येन भवितव्यम् । तत्र कश्चिद्विक्रियमाणतया भौष्यः, कश्चित्सेसकार्यत्वेन, कश्चिदुत्पाद्यत्वेन, कश्चित्प्राप्तत्वेन । ' मीहीन्प्रोक्षति ' इति द्वितीयासंयोगादमीहयो भावः । केन । प्रोक्षणेन । निष्ठात्वे पुनर्नास्ति भावना । तदभावाद्भाष्यमात्रस्याप्यभावः । सत्यपि कर्मत्वे प्रोक्षणमुल्लसलमुसलार्थमिति वेनोक्तम् ।

१ समाप्त्नायमात्रेण—पा० । २ समाप्त्नातासु प्र—पा० । ३ ईप्सितमिति—ईप्सितमिति—सर्वार्थः । ४ यथा ' मीहीन्प्रोक्षति ' इत्यश्रवणात्भावनाया मीह इति शेषः । ५ यथा मीह इति एव प्रोक्षणभावनाया इत्यर्थः । ६ यथा ' प्रणीताभितर्कैर्द्वीपे धर्मैः ' इत्यत्र शेषवचनाभावनायाः पुरो-
काद इति पूर्णम् । ७ यथा ' गा पयो दोषिभ ' इत्यत्र मीहोहनभावनायाः पय इति शेषः ।

यत्र पुनः स्वरूपमङ्गस्य धर्मसंबन्धे कारणं भवति, तत्स्वरूपप्रयुक्तम् । तत्र यद्यपि तेन धर्मवताऽपूर्वं साध्यते । तत्र साध्यमानमपूर्वं न धर्मस्य प्रयोगहेतुभूतं भवति, न तत्प्रयोजकं, तस्य स्वरूपं विद्यत इति न धर्मः प्रयुज्यते । तत्र विकृतावर्थान्तरे तद्रूपाभावाद्दूहो नावकल्पते । एवं सति वाक्यान्निर्णयः । यदि वाक्यमपूर्वस्य कारणतां वदति, ततोऽपूर्वप्रयुक्तम् । अथाङ्गस्य, ततोऽङ्गप्रयुक्तम् । तद्योक्तप्रकरणादपूर्वप्रयुक्तं स्यात् । वाक्यास्वरूपप्रयुक्ततेति । तस्माद्धन्तिपिपिप्रयुक्तं प्रोक्षणमिति । यत्र यत्र हन्तिपिपी प्रयुज्येते, तत्र तत्रैवधर्मकौ भवत इति ॥ २ ॥

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसंबन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न त्वेतदस्ति, हन्तिपिपिप्रयुक्तं प्रोक्षणमिति । तेन त्वर्थेन हन्तिना पिपिणा वा यस्मादपूर्वस्य संयोगः, तस्मात्तस्य प्रोक्षणसंबन्धः । अपूर्वसाधनविशेषकारितः प्रोक्षणसंस्कारेण संबन्धो न हन्तिपिपिकारितः । कथम् । निष्प्रयोजनौ हन्तिपिपी । यदि तत्प्रयुक्तं प्रोक्षणं, तदापि निष्प्रयोजनम् । अतो न तत्प्रयुक्तम् ।

द्वितीयाचक्षुष्यो सत्यां भावनायामात्मार्थी क्रियां कुरुतः । तृतीयाद्याश्च भावनायामेव सत्यामात्मानं क्रियार्थमेव कुर्वन्ति । अपवा—द्वितीयोद्भूतं शक्तिकर्म प्रतिपादयति । निष्ठा न्यभूतम् । कथं ज्ञायते । आह—उल्लूखलमुसले अत्र कर्ममूने । ते च कारके कारकान्तरेणात्र संयुज्यमाने दृश्येते 'उल्लूखलमुसलाम्याम्' इति । न च द्वितीयान्ते कारकं कारकान्तरेण संयुज्यते । उद्भूतशक्तित्वात् । तस्माद्यद्भूतशक्तिकारकं तद्विक्रयां वशी करोति, न त्वनुद्भूतशक्ति । अनुद्भूतशक्तित्वात् । अपि च, एवमुल्लूखलमुसलयोः प्रोक्षणस्य च संबन्धार्थं हन्तिरुच्यते, तत्रात्यन्तं वाक्यं स्यात् । तस्माद्धन्त्यर्थम् । अपवा—वाक्यान्तरेण कारणतया प्राप्ते उल्लूखलमुसले, अर्गप्राप्ते वा ते अनुद्योपसर्जनार्थो विधीयते ।

अत्र पूर्वः पक्षः । वाक्याद्धन्तिपिप्यर्थं प्रोक्षणं, प्रकरणादपूर्वार्थम् । वाक्यं च प्रकरणाद्द्वितीयः ॥ २ ॥

अत्र केचिद्वर्णयन्ति । वाक्ये परिगृह्यमाण आनर्थक्यं प्रोक्षणस्याऽऽप्येन । तस्मा-

आह । अपूर्वस्योपकारकौ हन्तिपिपी, न निष्प्रयोजनाविति । उच्यते । न प्रोक्षणस्यापूर्वस्य कश्चिदस्ति संबन्धः । यदि प्रोक्षणं न क्रियते, न हन्तिपिपी अपूर्वस्य साधनभावं न गच्छतः । तस्माद्यद्यपि हन्ति-
पिपी अपूर्वस्योपकारकौ, तथाऽपि ताभ्यां संबध्यमानं प्रोक्षणमन-
र्थकमेव ।

अथोच्यते, यदर्थं हन्तिपिपी उपादीयेते तत्प्रोक्षणसंबन्धौ श्वनुतः
कर्तुं, नान्यथेति । उच्यते । नैवंजातीयकः शब्दोऽस्तीति । तत्राऽऽह ।
अयमेव शब्द एतमर्थमभिवदतीति । कथम् । प्रोक्षिताभ्यामवहन्ति,
प्रोक्षिताभ्यां पिनष्टीति यद्धन्तिपिपिभ्यां क्रियते, तत्प्रोक्षणसंबन्धाभ्या-
मिति हन्तिपिपिकायैण प्रोक्षणं संबध्यते, न ताभ्यामिति । उच्यते ।
नैतदेवम् । यदि यद्धन्तिपिपिभ्यां क्रियते, तत्प्रोक्षणनाभिसंबध्यते,
संबन्ध एव प्रोक्षणस्य न स्यात् । तद्धि ताभ्यामभिनिर्वर्त्यते । किमप-
रं तत्प्रोक्षणमभिनिर्वर्त्येत । अथ प्रोक्षिताभ्यामपूर्वं क्रियत इति संब-
न्धः । न तर्हि हन्तिना पिपिणा वा । अथ तत्संबन्धोऽप्युच्यत इति ।
अनेकसंबन्धे वाक्यं भिद्येत । तस्माद्धन्तिपिपिभ्यां प्रोक्षणं संबध्यमान-
ममयोजनमिति प्रकरणादपूर्वेण संबध्यते ।

नन्वेवं हन्तिपिपिसंबन्धो नावकल्पयेत । अवकल्पिष्यत इति ब्रूमः ।

द्वावयार्थो बाध्यते । तत्रासंयुक्तं पदान्तरेण प्रोक्षणमपूर्वेण समन्तस्यते । अपूर्वं चामूर्त-
मशक्यं प्रोक्षितुम् । अनो श्रीहिद्वारेणापूर्वं प्रोक्ष्यत इति ।

एतदयुक्तम् । कथं प्रोक्षणमपूर्वेण गृह्यते । तच्च प्रयानवदारादुपकारकं प्राप्नोति ।
तत्र कथं ज्ञेयमिदं संस्कारकमिति । अथोच्येत, लोके संस्कारकं दृष्टमिति । तत्र । इह
शब्दलक्षणः संस्कारो गृह्यते । न कश्चिच्छब्दसंस्कारकं प्रोक्षणमाह । प्रकरणाज्ञानादा-
रादुपकारकं गम्यते । अपि च, लोके नैकान्ततः संस्कारकमेवेदं, कदाचिदसंस्कारकमपि
स्यात् । अभ्युपेस्य ब्रूमः । संस्कारकं प्रोक्षणम् । न चापूर्वं शक्यं प्रोक्षितुम् ।
एवमपि तदवस्थमेवाऽऽनर्थक्यम् । अथोच्येत—औनर्थक्यात्तदङ्गेष्विति । अहस्त्वा-
विशेषात्सर्वाङ्गेषु स्यात् । अपूर्वस्य सैनिकर्षाद्वा द्वयवदाने ।

१ अर्द्धिपदं च 'मदीन् प्रोक्षति' इत्येतदपि, उल्लखलमुल्लवाक्यतुल्यन्माश्रित्याभि-
प्रेत्य प्रयुक्तमिति हेयम् । २ एवमप्येति—प्रोक्षणस्य प्रकरणविनियोगाद्वाकारेऽपि वाक्यविनियोगा-
द्वाकारपक्ष इवाऽऽनर्थक्यं तदवस्थमेवेत्यर्थः । ३ (अ० ३ पा० १ अ० १ सू० १८) ।

कथम् । इहावघातं प्रति यतमानस्य द्वयं निष्पद्यते । अवहन्तिरूपं, तण्डुलनिर्वृत्तिश्च । प्रणाह्या चापूर्वभावनाविशेषः । तण्डुलनिर्वृत्तिर्ह्यपूर्वोपकारः । सोऽवहन्तिक्रियया चिकीर्षितः । तेन प्रोक्षणस्य संबन्धः । यद्यप्यवहन्तिरूपेण संबध्यमाने प्रोक्षणे श्रुत्या संबन्धो भवति, तथाऽपि तत्र निष्पयोजनत्वाल्लक्षणैवाऽऽश्रीयते । लक्षणा हि पत्यक्षा । साऽदृष्टकल्पनाया ज्यैयसी । न चावहन्तिरारादुपकारकोऽपूर्वं निष्पादयति । दृष्टमुपकारं कुर्वन्नदृष्टेन सामर्थ्येन समीचीनं करोतीति गम्यते । यद्यपि च निष्पादयेत्, तथाऽप्युपकारेणासंबध्यमानं प्रोक्षणं केवलवहन्तिसंबन्धेनानर्थकमेव स्यात् । अतोऽवहन्तिलक्षितेनोपकारविशेषेणास्य संबन्धः । तस्मादनवहन्तिरपि यस्तत्कार्यापन्नस्तत्र प्रोक्षणं भवत्येव । यथा नखनिर्भिन्ने चरौ, नखेषु । तस्मादपूर्वमयुक्त एवंजातीयको धर्म इति ॥ ३ ॥

(अथवा— दीक्षणीयावाङ्नियमाधिकरणम् ॥)

एवं वा—

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्रेदं समाम्नायते । यावत्या वाचा कामयेत्, तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् । मन्द्रं प्रायणीयार्या, मन्द्रतरमातिथ्यायाम्, उपोशूपसत्सु, इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं परमापूर्वप्रयुक्ता एते धर्मा उत दीक्षणीयाद्यपूर्वमयुक्ता इति । किं प्राप्तम् । परमापूर्वसंस्कारे दीक्षणीयाद्यपूर्वं युज्यमानस्यास्य धर्मस्य परमापूर्वार्थत्वादीक्षणीयादीनां परमापूर्वार्थैव स्यात् । परमापूर्वं हि फलवत् । यत्कर्त-

अथोच्येत— ग्रीहीणां श्रवणत्तेषां भविष्यति । स वाक्यसंबन्धो भवतिव निराकृतः । एवमवहन्त्यादिष्वप्येते दोषाः प्राप्नुवन्त्यनेन व्याख्यानानेन । तस्माद्वाक्यमबाधित्वा योऽर्थः स अर्हीतव्यः । वाक्ये बोधारिते द्वैविध्यं भवति । प्रकरणपाटात्तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाह्या शक्यमपूर्वं लक्षयितुम् । शक्यते च ग्रीहार्थं प्रोक्षणं प्रतिपत्तुम् । तत्र लक्षितलक्षणार्था गृह्यमाणार्था फलरूपना न भवति । श्रुतिवृत्ते फलरूपना स्यात् । तस्मात्फलरूपनाभयालक्षितलक्षणयाऽपूर्वार्थं प्रोक्षणमिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

एवं वा । संस्कारे—दीक्षणीयाख्ये यो धर्मो विहितः स परमापूर्वप्रयुक्तः । कुतः ।

व्यतयाऽभिसंबध्यते, तदेव धर्मैरभिसंबध्यते, नाङ्गापूर्वम् । निष्प्रयो-
जनं हि तदिति ॥ २ ॥

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसंबन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्तं
स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥ सि०

तेन त्वर्थेन दीक्षणीयादिना, यस्मात्परमापूर्वस्य संबन्धः, तस्मात्प-
रमापूर्वमेवंजातीयकेन धर्मेण धर्मवत् । तस्माद्दङ्गयज्ञप्रयुक्तमेवंजाती-
यकं धर्मजातम् । तथा श्रुतिः शब्दो भवति । इतरस्मिन् पक्षे लक्षणा
स्यात् । न च प्रायणीयाद्यपूर्वं निष्प्रयोजनम् । ज्योतिष्टोमस्य हि तदुप-
कारकम् । न च तद्विनैवजातीयकेन धर्मेण प्रायणीयाद्यपूर्वं सिद्धम् ।
अवहन्तिपिपिवत् ।

यदुच्यते, विनैव धर्मेण तदपूर्वं भविष्यतीति । तन्न । कुतः । तदपि
हापूर्वं शब्दादेवासंगम्यते । अस्तीति न प्राक् शब्दाद्ध्येन प्रमाणेनोप-
संख्यायते । एवंजातीयके च शब्दप्रमाणके यच्छब्द आह, तदस्माकं
प्रमाणम् । शब्दश्च प्रायणीयाद्यपूर्वस्योपकारकमिदं धर्ममाह, न परमाप्-
र्वस्य । वचनप्रामाण्यात् । एवं चाऽऽपरमापूर्वनिष्प्रचेरजरमाविनाशि

परमापूर्वप्रयुक्तत्वाद्दीक्षणीयायाः । तस्माद्यस्तत्र धर्मो विहितः स प्रोक्षणवत्परमापूर्वप्र-
युक्तो न स्वरूपप्रयुक्तः ॥ २ ॥

दीक्षणीयाद्यर्थेन यो धर्मः संयुक्तः स न परमापूर्वर्षः । कुतः । दीक्षणीयाऽऽस्मीय-
मपूर्वं लक्षयति । तेन धर्माणां संबन्धः । अस्मिन्पक्षे लक्षणा । यदा तु दीक्षणीयापूर्वं
परमापूर्वं लक्षयति तदा लक्षितलक्षणया धर्माणां संबन्धः । तस्मात्क्षणां श्रुतिर्वी-
ति लक्षितलक्षणापेक्षया ।

अथवाऽङ्गं संबन्धादङ्गिनं शक्नोति लक्षयितुम् । तेनोङ्गिसंबन्धे लक्षणा । अङ्ग-
संबन्धे तु श्रुतिः । पूर्वपक्षे, 'त्रैधातवीया दीक्षणीया' भवति इत्याग्नाविष्णवकार्यापच्या
तद्धर्मैरुच्यते । यथा नीवराः प्रोक्षणेन । सिद्धान्ते त्वाग्नाविष्णवापूर्वप्रयुक्ता घर्मास्त्रिधा-

१ लक्षणेति—लक्षणैव केवलैरर्थैः । २ यदि सिद्धान्तेऽपि लक्षणा, कथं तर्हि 'तथा श्रुतिः
शब्दो भवति' इति भाष्यमिति चेत्, लक्षितलक्षणापेक्षया संनिवर्णोत्थणामेव श्रुतिधारदेन भाष्य-
कारो प्रवीतीत्याह—तस्मादित्यादिना । ३ अङ्गं—दीक्षणीयादारभ्यमङ्गम् । ४ अङ्गिनं—ज्योतिष्टोमम् । ५
अङ्गिसंबन्ध इति—अङ्गिसंबन्धे विवक्षिते लक्षितेनादिना तदपूर्वं लक्षितव्यं भवतीत्यर्थः । ६ अङ्गा-
पूर्वसंबन्धे तु श्रुतयेव दीक्षणीयाया स्वापूर्वप्रयुक्तेत्याह—अङ्गसंबन्धे इति ।

चात्र धर्मः प्रतिष्ठितो न परमापूर्वं संक्रमिष्यति । एवमपि प्रयोजनसम-
र्थम् । तस्मादेवंजातीयकं धर्मजातमङ्गनापूर्वमयुक्तमेवेति ।

किं भवति प्रयोजनमितरस्मिन्नितरस्मिन् वा पक्ष इति । उच्यते ।
अश्वमेधे समाह्वयते, त्रैधातवीया भवतीति । यदि परमापूर्वमयुक्त एवं-
जातीयको धर्मः, ततस्तस्योपकारविशेषे निबद्ध इति तत्कार्योपज्ञायां

तवीयायां न भवन्ति । अपूर्वान्तरं हि तन् । न चापूर्वान्तरमपूर्वान्तरधर्मान्गुह्याति ।
अनुपपन्नमिदं प्रयोजनम् । कथम् । ' त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति ' इति
सामानाधिकरण्यम् । तत्र यदि मुख्यवृत्ते द्वे अपि पदे गृह्येयाता सामानाधिकरण्यं
नोपपद्यते । तस्मादेकमत्र गौणं पदमन्य-मुख्यम् । तत्र प्राथम्यादविरोधाच्च त्रैधातवी-
यापदं मुख्यम् । दीक्षणीयाशब्दस्त्वात्मीयं क्रतूपकारं छस्यति । तस्मिँल्लक्षिते त्रैधातवी-
या विधीयते । सा विधीयमाना तत्कार्यापन्नत्वात्तद्धर्माँल्लभते । सिद्धान्तेऽपि, यथा
खलेवाही रूपकार्ये विधीयमाना तद्धर्माँल्लभते । तस्मादुभयोः पक्षयोरसुरया धर्मप्रा-
प्तिरिति ।

अथोच्येत— ' त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति ' इत्यनेन त्रैधातवीयाया यत्कार्ये
तन्निवार्ये दीक्षणीयाकार्ये प्रति विधीयते । तच्च दीक्षणीयाकार्यमात्मीयेरेव धर्मरात्मी-
येन चापूर्वेण त्रैधातवीयाया भावयिष्यति, न दीक्षणीयाधर्मा-ग्रहीष्यति सिद्धान्तवा-
दिनः ।

तत्र । पूर्वपक्षेऽपि यदि दीक्षणीयाकार्ये त्रैधातवीया वर्तते तथा सत्यात्मीयेरेव
धर्मस्तत्कार्ये साधयिष्यति । अथ न वर्तते सुतरामात्मीया धर्मास्तस्याः । अपि च
परमापूर्वमयुक्ततायामपि वाङ्नियमस्य, प्रकृतायाज्ञावैष्णवो विशिष्टं द्वारमभूत् ।
तथेह द्वारं नास्ति । तस्मान्नास्ति वाङ्नियमः ।

नन्वेनेन न्यायेन नीवारेषु प्रोक्षणं न प्राप्नोति । उच्यते । सत्यं, विशिष्टं द्वारं
प्रोक्षणस्य ग्रीहय इति । इयास्तु विशेषः—ग्रीहयो दृष्टेनोपकुर्वन्ति । नीवाराश्च
तत्कार्ये प्रत्यक्षं साधयन्तो दृश्यन्ते । तत्र कार्यापत्त्या धर्मप्राप्तिर्युक्ता । इह त्वदृष्टं
द्वारं, तस्य कार्ये वर्तत इति नास्ति प्रमाणम् । अपत्रा—दूरादेवेदं अष्टं प्रयोजन-
मिति । कथम् । त्रैधातवीया यादृश्येथोत्पन्ना तादृश्येव चोद्यते । त्रैधातवीयाशब्देन

त्रैधातवीयायां भविष्यति । अथ, आत्मावैष्णवापूर्वप्रयुक्तस्ततो नेदमात्रा-
वैष्णवापूर्वमिति तत्र त्रैधातवीयापूर्वं न तेन धर्मण संभन्तस्पत इति ॥३॥

(फलदेवताप्रकाशकयोर्मन्त्रयोरपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] फलदेवतयोश्च ॥ ४ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासौ स्तः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र
फलसंबद्धो धर्मो देवतासंबद्धश्च श्रूयते । फलसंबद्धस्तावत्, अगन्म स्वः
सं ज्योतिषा भूमा, इति । देवतासंबद्धोऽपि, अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषं,
सोमस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमित्यादिः । तत्र संशयः । किं स्वर्गसंबद्धस्य
कर्मणः स्वर्ग एव प्रयोजकः, अग्न्यादिसंबद्धस्याग्न्यादय एवोतोमय-
त्राभ्यपूर्वं प्रयोजकमिति । यथेवमभिसंबन्धः क्रियते, गताः स्मः स्वर्गम्,
अग्न्यादीनां चोज्जितिमनूज्जेषमिति, ततः स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्तः । अथैवं
क्रियते, आगता दर्शपूर्णमासफलं, दर्शपूर्णमासदेवतायाश्चोज्जितिमनूज्जे-
षमिति ततोऽपूर्वप्रयुक्तः । किं मासम् । स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्त इति । कुतः ।
मन्त्राम्नानसामर्थ्यात् । यस्य मन्त्रो वाचकः, स इह वदितव्य इति
गम्यते । श्रुत्या च स्वर्गाग्न्यादीनां वाचको मन्त्रः । लक्षणया दर्शपूर्ण-
मासफलदेवतयोः । तस्माद्यत्फलदेवतमिति संमधिगतं स्वर्गाग्न्यादि,

सैव विपरिवर्तने । आरुणातामावात्, कर्मान्तरमपि न भवति । तस्माद्यादृशी तत्र
विज्ञाता तादृश्येवात्र कर्माग्या । यद्यपि च कर्मान्तरं स्यात्तथाऽपि नाम्ना धर्मान्गृह्णी-
यात्त औदकेनेति ॥ ३ ॥

दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तो वाङ्निवमो न परमापूर्वप्रयुक्त इति पूर्वाधिकरणाववादाऽयम् ।
दीक्षणीयासिद्धान्तेनैव 'फलदेवयोश्च' इत्यत्र पूर्वपक्षः । अग्निस्वरूपप्रयुक्तोऽयं
मन्त्रः । स्वर्गप्रयुक्तश्च, लिङ्गेन ह्यत्र विनिर्वाणः । सामर्थ्यं च लिङ्गम् । स्वरूपे च मन्त्रा-
णां सामर्थ्यं, नापूर्वावस्वरूपे । लक्षणा हि तथा स्यात् । न च प्रकरणवशेन लिङ्ग-
वाचो युक्तः । तेन कामं वाक्यं प्रकरणेन भाष्यताम् । लिङ्गं ततो बलवत्तरं, न ततो
वाधिसं युक्तम् । तेन यथा वाङ्निवमो ज्योतिष्टोमार्थदीक्षणीयावर्षस्तथा मन्त्रोऽपि ।

अथवाऽयं मन्त्रः स्वसामर्थ्येनाग्निप्रकाशकः । तत्र यो योऽग्निः स सामर्थ्याविशे-

१ त्रैधातवीयाया—पा० । २ संमधिगतं सिद्धान्ते—पा० । ३ औदकेनेति—दीक्षणीयाया
उत्पत्त्यपूर्वप्रयुक्तत्वे परमापूर्वप्रयुक्तत्वे वा भाष्योच्चप्रयोजनाभिवाद्यप्रयोजनान्तरं मूलमिदं वाक्यम् ।
४ मन्त्रोऽपि—दर्शपूर्णमाससंबन्धी यः स्वर्गं, यथाग्निः, तत्स्वरूपप्रयुक्त एव स्वर्गप्रकाशकोऽग्नि-
प्रकाशकश्च मन्त्र इत्यर्थः ।

तत्प्रयुक्तो धर्मः स्यादिति ॥ ४ ॥

न चोदनातो हि ताद्गुण्यम् ॥ ५ ॥ सि०

नैतदस्ति, स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्त इति । चोदनातस्ताद्गुण्यं स्यात् । यत्फलवचोद्यते, तदिति कर्तव्यतयाऽनुबध्यते । अपूर्वं च फलवत्, न स्वर्गाग्न्यादि । तदर्थं वचनं सदृष्टार्थं कल्प्येत । लक्षणया चापूर्वफल-देवतावचने दृष्टोऽर्थः स्यात् । भोत्साहनात् । एतस्मिन् पक्षान्तरे दृष्टे सति न स्वर्गाग्न्यादिवचनस्यापूर्वकल्पना न्याय्या । शब्दार्थस्य च फलदेवतत्वेन संप्रतिपन्नत्वाल्लक्षणाऽदुष्टा । तस्मादपूर्वप्रयुक्त एवंजाती-यको धर्म इति । किं भवति विचारस्य प्रयोजनम् । यथा पूर्वः पक्षः, सौम्यं कर्षण्यविकारेण मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, ऊहेन, अग्नम् ब्रह्मवर्धसं, सूर्यस्योज्जितिमनूज्जेपमिति । फले पर्यवसितम् । देवतायामुत्तरा चिन्ता वर्तिष्यते ॥ ५ ॥

(धर्माणां देवताप्रयुक्तत्वाभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य

तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥ पू०

नैतदस्ति, अग्न्यादयोऽप्रयोजका इति । सर्वा देवताः सर्वेषां धर्माणां प्रयोजिका भावितुमर्हन्ति । कुतः । भोजनस्य तदर्थत्वात् । भोजनं हीदं देवतायाः, यागो नाम । भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भोक्ष्यते इति । देवतासंप्रदानको ह्ययं यागः श्रूयते । संप्रदानं च नाम कर्मणोऽपीहिततत्मादेभिभेदतरम् । तस्मान्न गुणभूता देवता, देवता प्रति गुणभूते द्रव्यकमेणी । अपि च, यागो नाम देवतापूजा । पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते । तदेतदतिथियद्द्रष्टव्यम् । यथा, यावार्त्किचिदतिथेः परिवरणं, सर्वं तदतिथिप्रयुक्तम् । एवापिदमपीति ।

षात्प्रकाशनीयः । एवं प्रकरणनाथं सामर्थ्येन मन्यमानः पूर्वपक्षमारभते । प्रोक्षणव-त्तरम् ॥ ४ ॥ [५ ॥]

अत्र यागो देवताराधनार्थ इति मन्यमानः पक्षं परिगृह्णाति । न माध्यमानार्थो यागः । किं तर्हि । देवताराधनार्थः । कुतः । तद्विदितशब्दादिदेवताऽस्येति । तत्राग्निदेव-ताशब्दावश्यशब्दस्य विशेषणम् । अथशब्दश्च द्रव्याभिवाची, इतरी तद्विशेषणम् । तद्द्रव्यं यद्यग्न्यदेशेन दीयते, एवमग्निशब्दोऽस्य विशेषणं भवति, नान्यथा । यदा

आह । नन्वेवं वृत्ता, विग्रहवती देवता, भुङ्क्ते चेत्यभ्युपगतं भवति । उच्यते । घाढम् । विग्रहवती देवता, भुङ्क्ते च । कुनः । स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च । एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवतेति । स्मृतिश्च नः प्रमाणम् । तथा, विग्रहवती देवतामुपचरन्ति । यमं दण्ड-हस्तमालिखन्ति, कथयन्ति च । तथा, वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्र-हस्तम् । उपचारादपि स्मृतेर्द्रुद्धिमानं कल्पयामः । तथाऽन्यार्थवचनं, विग्रहवती देवतां दर्शयति । जगृभ्रा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तमिति । पुरुष-विग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च इस्तौ भवति । तथा, ईमे चिदिन्द्र रो-दसी अपारे यत्संश्रुणा मघवन् काशिरिचे, इति । काशिर्मुष्टिः । सोऽपि पुरुषविग्रहस्यैवोपपद्यते । तथा, तुविर्ग्रीको वपोदरः सुवाहुस्त्व-सो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते, इति । श्रीवा, उदरं, वाहु इति पुरुषवि-ग्रहदर्शनं भवति । तस्माद्विग्रहवती देवतेति ।

भुङ्क्ते च । कथमवगम्यते । स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च । एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवतेति । तथा चेनां भुञ्जानामिवोपचरन्ति यद-स्यै विविधानुपचारानुपहरन्ति । तथा चान्यार्थवचनं भुञ्जानां देवतां गमयति । अंतीन्द्र पिव च प्रस्थितस्येति । तथा च, विश्वासनानि ज-ठरेषु घच इति । एकया प्रतिधापिचत्साकं सरासि त्रिशतमिति । आह । न देवता भुङ्क्ते । यदि च भुञ्जीत, देवतायै हविः प्रचं स्वीयेत् । उ-च्यते । अन्नरसभोजिनी देवता मधुकरीवदवगम्यते । कथम् । देवतायै हविः प्रचं नीरसं भवति । तस्मादन्नरसं भुङ्क्ते देवतेति गम्यते ॥ ६ ॥

य द्रव्यं प्रद्रीयते, तदाऽग्निः संप्रदानं भवति । संप्रदानं च कर्मणोऽपि प्रवानरम् । पुनक्तिः क्रियया द्रव्यं व्याप्यते, द्रव्येण च संप्रदानम् । तस्मादान्यथो यागः । यथोपा-ध्यायाय वा ददातोति । अपि च देवपूजाया यन्निर्वर्तत इति स्मरन्ति । तस्मात् 'यजेत स्वर्गकामः' इति यागेन देवतामाराधयेत्ततः स्वर्गो भविष्यतीति ॥ ६ ॥

१ ऋ० सं० (अष्ट० ८ अ० १ व० १) । २ ऋ० सं० (अष्ट० ३ अ० २ व० १) । ३ ऋ० सं० (अष्ट० ६ अ० १ व० २१) । ४ अदाऽस्यै—ता० । ५ ऋ० सं० (अष्ट० ८ अ० ४ व० २१) । ६ ऋ० सं० (अष्ट० १ अ० ७ व० २) । ७ ऋ० सं० (अष्ट० ६ अ० ५ व० २९) । ८ स्मरन्तीति—'यत्तदेवपूजायैऽपि चरणदानेषु' इत्यनया स्मृतेर्देवः ।

आर्थपत्याच्च ॥ ७ ॥

यदि कस्यचिदर्शयेशाना देवता, उपचर्यमाणा च प्रसीदेत्, ततस्तदाराधनार्थमियं देवतापूजाऽभिनिर्वर्त्येत । न चैतदुभयमप्यस्तीति । तदुच्यते । अर्थपतिर्देवतेति । कथमवगम्यते । स्मृतेः । उपचारात् । अन्यार्थदर्शनाच्च । एवं हि स्मरन्ति । अर्थानामीष्टे देवतेति । तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रमित्युपचारस्तामेव स्मृतिं द्रढयति । तथा, अन्यार्थवचनश्रीशानां देवतां दर्शयति । इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम् । इन्द्रो वृषामिन्द्र इन्मोधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हृष्य इन्द्र इति । तथा, ईशानमस्य जगतः स्वर्देशमीशानमिन्द्र तस्थुष इति ।

तथा, स्मृत्युपचाराभ्यां प्रसीदतीत्यवगच्छामः । एवं हि स्मरन्ति, प्रसीदति देवतेति । तथोपचरन्ति—प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुत्रोऽस्य जातः । प्रसन्नोऽस्य वैश्रवणः, घनघनेन लब्धमिति । तथाऽन्यार्थदर्शनं भवति । आहुतिभिरिव हुतादो देवान् प्रीणातीति । तस्मै प्रीता इपमूर्जे नियन्च्छन्तीति ॥ ७ ॥

ततश्च तेन संबन्धः ॥ ८ ॥

ततो देवतायास्तेन फलेन संबन्धः परिचरितुर्भवति । यो देवतामिज्यया परिचरति, तं सा फलेन संबध्नाति । कथमेतदवगम्यते । स्मृत्युपचाराभ्याम् । स्मरन्ति हि, देवता यष्टुः फलं ददातीति । तामेवोपचारेण स्मृतिं द्रढयति । पशुपतिरनेनोपचरितः, पुत्रोऽनेन लब्ध इति । तथा, अन्यार्थदर्शनमिममेवार्थं दर्शयति । स इज्जनेन स विशास जन्मना स पुत्रैर्बाजं भरते घना नृभिः । देवानां यः पितरमाविवासति । श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिमिति । तथा, तृप्त एवैनामिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति । तस्माद्धविर्दानेन गुणवचनैश्च देवताऽऽराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति । येन कर्मणाऽग्निराराधितो यस्य फलस्येष्टे, तत्कर्त्रे प्रयच्छति, न तत्सूर्यः प्रदातुमर्हति । वचनादितदवगम्यते, कः किं प्रयच्छतीति । यथा, अप्री वचनं, न तत्सूर्ये ॥ ८ ॥

[७ ॥ ८ ॥]

१ निर्वर्त्येत—पा० । २ ऋ० सं० (अष्ट० ८ अ० ४ व० १६) । ३ प्रसीदतीत्युपग—पा० । ४ आहुतिभिरिव—पा० । ५ तं सं० (२-३-१४) । ६ तस्य—पा० । ७ वचनादेवावगम्यते—पा० ।

अपि वा शब्दपूर्वत्वायज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे
देवताश्रुतिः ॥ ९ ॥ सि०

अपि वेति पक्षो व्यावर्त्यते । न चैतदस्ति, यदुक्तं देवता प्रयोजि-
कोति । यज्ञकर्म प्रधानं स्यात् । यजेतेर्जातमपूर्वम् । कुतः । शब्दपूर्व-
त्वात् । यद्धि फलं ददाति, तत्प्रयोजकम् । इदं फलं ददातीत्येतज्ज्ञानं
शब्दपूर्वकं, न प्रत्यक्षादिभिरवगम्यते । शब्दश्च यजतिवाच्यात्फल-
माह, न देवतायाः । कथमवगम्यते । दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन नि-
र्देशा, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तथा, उपोतिष्टोमेन स्व-
र्गकामो यजेतेति । यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिव्याहारी न
देवतायाः । अजु द्रव्यदेवताक्रियं यजत्यर्थः । सत्प्रमेवम् । किं तु गुण-
त्वे देवताश्रुतिः । द्रव्यदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः । भूत-
भव्यसमुच्चारणे च भूतं भव्यायोपदिश्यते । तस्मान्न देवता प्रयोजिका ।

अथ यदुक्तं, कर्मण ईप्सितादभिप्रेततरमिति । नास्याभिप्रेततामप-
ह्नुमहे । तद्धितशब्देन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यादभि-
प्रेतताऽवगम्यते । फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य । तस्य च
श्रुत्या करणताऽवगम्यते, न देवतायाः । तत्र यद्यपि देवतार्थता याग-

‘ यजेत स्वर्गकामः ’ इति यजेतेत्यस्योत्तरार्थात्तिस्र आकाङ्क्षा जायन्ते । तत्र
प्रथमं तावद्भाव्यमानमाकाङ्क्षाति, भावयोत्कामिति । तत्फलदेन निराकाङ्क्षी क्रियते ।
तद्भाव्यमानं केन भाव्यत इति द्वितीयामाकाङ्क्षां पूर्वार्चो निराकाङ्क्षी करोति ।
कथमिति तृतीयामाकाङ्क्षांमन्यन्वाधानादीनि निराकाङ्क्षी कुर्वन्ति । संनिधानात् ।
तदेवमस्माद्वाक्याद्यागात्फलं श्रूयते, न देवतात् ।

ननु देवता संप्रदानमित्युक्तम् । उच्यते । यागः फले चोदितो निर्वृत्तिमपेक्षते ।
सा च द्रव्यदेवतमन्तरेण न संभवतीति । अपेक्ष्यमाणं च द्रव्यदेवतं कारकांशिनैवापे-
क्ष्यते, न साध्यत्वेन । तत्र द्रव्यं तृतीयया कारकं भवति । देवता तद्धितेन चतुर्थ्या
वा । तच्च देवताकारकं यागं प्रति प्राधान्यं यदि न प्रतिपद्येत, तथा सति यागो नैव
निर्वर्तेत । यागनिर्वृत्त्यभावाच्च कारकमेव न स्यात् । यदि च यागस्तस्य गुणतां न
प्रतिपद्येताऽऽत्मानमेव न लभेत । तस्माद्यागेन नान्तरियको गुणमाषः प्रतिपत्तव्यः ।

१ उत्तरार्धादिति—आत्मानादित्यर्थः । २ पूर्वार्धे इति—यजतिरित्यर्थः । ३ न संभवती-
ति—द्रव्यदेवतमपेक्षत इति पूरणम् ।

स्य गम्यते, फलार्थताऽपि तेन न प्रतिषिध्यते । फलं च पुरुषार्थः । पुरुषार्था च नः प्रवृत्तिः । न चासौ देवतायाः । तस्मान्न देवताप्रयुक्ताः प्रवर्तिष्यामहे । या तु संप्रदानस्याभिप्रेतता, सा फलवतो यजेः साधनत्वे सत्युपपद्यते ।

यच्च, यजिर्देवतापूजा, सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यत इति । न लोकावादिह भवितव्यम् । इह पूज्यमानं पूजाप्रधानम् । यदि फलवत्, तत्प्रयोजकम् । तस्माद्यज्ञकर्म प्रयोजकम् । अपि चैतस्मिन् पक्षे विग्रहवती देवता, भुङ्क्ते चेत्यध्यवसनीयं भवति । न ह्यविग्रहायै, अभुञ्जानायै च दानं भोजनं वा संभवतीति ।

यच्चोक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनविग्रहवती, भुङ्क्ते चेति । तन्न । स्मृतेर्षन्त्रार्थवादमूलत्वात् । मन्त्रेभ्यश्चार्थवादेभ्यश्च स्मृतिमूलं विज्ञानमुत्पद्यत इति प्रत्यक्षमवगम्यते । ते च मन्त्रार्थवादा नैवंपरा इत्येतद्वक्ष्यामः । आह । यदि नैवंपरा न तर्हि मन्त्रार्थवादमूलं तद्विज्ञानमिति । उच्यते । य आलोचनमात्रेण मन्त्रार्थवादान् पश्यन्ति, तेषां तत्स्मृतिमूलम् । ये पुनर्निपुणतः पश्यन्ति, तेषां तद्गोधितमपि च कस्यचित्स्मृतिमूलं भवति । तस्मात्त एव स्मृतिः । उपचारोऽपि स्मृतिमूल एव ।

यत्तु, अन्यार्थदर्शनमुक्तं—जगृभ्भा ते दक्षिणामिन्द्र हस्तमिति । नैतदेवंपरम्, इन्द्रस्य हस्तो विद्यत इति । यस्तस्य दक्षिणो हस्तस्तं वयं गृहीतवन्त इति । तस्माद्वाक्यादिन्द्रस्य हस्तसत्ता न प्रतीयते । आह । यदि त्वसौ नास्ति, वयं ते हस्तं गृहीतवन्त इत्येवं नावकल्पत इति हस्तसत्ताऽध्यवसीयते, अस्त्यसौ हस्तो वयं यं गृहीतवन्त इति । तन्नोपपद्यते । यद्यप्यस्य हस्तो भवेत्, तथाऽपि न तमुपगृहीतवन्त इति प्रत्यक्षमेतत् । जगृभ्भा त्वाक्कल्पत एव । तत्रैतदसंग्रहं वा कल्पयितव्यं, स्तुतिर्वा । तच्च मत्पक्षेऽपि तुल्यम् ।

अथैवमुच्यते, तस्यैतद्वचनं यो गृहीतवास्तस्य हस्तमिति । उच्यते । नैतदध्यवसेयम् । आदिमत्तादोपो वेदस्य प्रसज्येत । न च गृहीतवानासीदित्युच्यते । प्रमाणाभावात् । एतस्मादेव वचनादर्थककल्पयते हस्त-

देवताकारकेणापि नान्तरीयकः प्रधानभावः । न च नान्तरीयको व्यापारो गुणधार्थे प्रधानभावे वा कारणम् । अचोदितत्वात् । यागेन हि फले चोदितः सन्नहं नान्यथा फलं साधयामीत्येवं नान्तरीयकव्यापारेण देवतां प्रति गुणभूतेन मयितव्यम् ।

ग्रहीतेति चेत् । तद्य । अपथार्थस्याप्युच्चारणं संभवत्येव यतः । यथा, दश दाढिमानि पटपूपा इति । यस्यापि चैष पक्षो विग्रहवानिन्द्र इति, तस्यापीन्द्रशब्देनाऽऽमन्त्रणं संबोधनार्थं, संबोधनमनुवचनाय । तत्र संबुद्धं इत्यवगतेऽनुवचनं न्याय्यम् । न चासौ केनचित्प्रकारेण संबुद्धं इत्यवगम्यते । अनवगते संबोधनं व्यर्थम् ।

वचनप्रामाण्यात्संबुध्यैत इत्येवं गम्यत इति चेत् । उक्तम् । अदृष्ट-कल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति । न चासौ संबुद्धे इत्यवधार्यते । प्रमाणाभावात् । तस्मात्संबोधनवचनं न संबोधनाय । निर्देशार्थमेव । अविग्रहपक्षेऽपि तन्निर्देशार्थमेव भविष्यति । तत्राऽऽमन्त्रितविभक्तिवचनं स्तुतये । एवमिदं देवताख्यं साधनं साधयितृर्तमं, यद्येतनादिवत्संबुद्धा साधयतीति चेतनवदिवोपचर्यमाणः संबुद्धिशब्देनाऽऽमन्त्र्यते । तथा, संबोधनशब्देन निर्देश उच्यते, गृहीतवन्तो वयं तव हस्तम् । त्वदाश्रया वयमित्यर्थः । अस्माभिरिन्द्रकर्म कर्तव्यमित्येतदनेन स्मार्यते ।

तेथा, इमे—द्यावापृथिव्यौ, दूरे अपारे यत्संगृह्णासि मघवन्नहो ते पूजितो मुष्टिरिति सन्तमिव मुष्टिं स्तुत्यर्थेन वदति । तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति । नेदं वचनम्, इत्—महान् काशिरस्तीति । किं तर्हि, यस्तव काशिः, स महानिति । अन्यार्थस्तव काशिरस्तीति, अन्यस्तव काशिर्महानिति । सता हि स्तुतिरुपपद्यत इति चेत् । नैतत् । निधोगो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्नास्ति संयोगः, पौरुष-विधिकैरङ्गैस्तस्यापि स्तुतिर्भवति । यथा, एते वैदन्ति शतवत्सहस्रव-दभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः । विष्टी ग्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित्पूर्वं हविरघमाशुव, इति । तथा, सुखं रयं युयुजे सिन्धुरादिवन-मिति । तस्माच्च स्तुतिवचनादर्यापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः ।

तस्मात्सर्वेषांशुद्वयमस्ति । तत्र किं विवक्षितं विमविवक्षितमिति विज्ञेयम् । तत्र लोकेऽर्थकृता विवक्षा भवति । वेदे तु शब्दकृता । शब्देन च प्रत्यासन्नस्य चागत्य फलसाधनत्वात्प्रामाण्यं, देवतायाश्च गुणत्वं विज्ञायते । न चोपकारलक्षणं शेषत्वम् ।

१ संबुद्ध—पा० १ २ संबुद्ध—पा० १ ३ संबुध्यते—पा० १ ४ व्यर्थं—पा० १ ५ संबुद्ध—पा० १ ६ सापकर्तमं—पा० १ ७ संबुध्य—पा० १ ८ निर्दिश्य—पा० १ ९ 'द्वेविदिन्द्र रोदसि अपारे यत्संगृह्णा मघवन्न काशिरिति' (ऋ० सं०—अष्ट० १ अ० २ व० १) इत्याद्या ऋचोऽ-थमनुवदति—उपेत्यादिना १ १० पौरुषविधिकैरङ्गैस्तस्यापि—पा० १ ११ ऋ० सं० (अष्ट० ८ अ० ४ व० १) । १२ ऋ० सं० (अष्ट० ८ अ० ३ व० ८) ।

तथा, तुविग्रीव इन्द्र इति, नैतद्युक्तं भवति, ग्रीवावानिन्द्र इति । किं तर्हि, याऽस्य ग्रीवा, सा महती । ग्रीवासत्त्वे नास्ति प्रमाणम् । न च ग्रीवास्तुतिर्यापत्तिः । अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः ।

अपि च, इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते, इत्येताभ्यां पदाभ्यामिन्द्रशब्दः संबद्धो न शक्नोति तुविग्रीवादिभिः संबन्धं यातुम् । द्विरुच्चारणमस्य प्रसज्यते । तुविग्रीवावान् इन्द्रो वेदितव्यः, वृत्राणि चेन्द्रो हन्तीति । तथा हि सति भिद्येत । अभिन्नं च वाक्यमुपलभ्यते । तदेवमवकल्पते । यदि तुविग्रीवादयोऽस्य नोपदिश्यन्त इति । स्तुत्यर्थं संकीर्त्येते तुविग्रीवादिः । अन्धसो मदे, ईदृशो वृत्राणि हन्तीति । एषा तु वचनव्यक्तिः । वृत्रवधोपदेशपरभिदं वचनमिति । यदापि वचनं—वाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले, इति । तदापि बाह्वो रोमशत्वमक्षोश्च पिङ्गलयमाह, न बाहुसत्तामक्षिसत्ता च । यदापि, अक्षिसत्तां वदतीति गम्यते । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमीति । तदापि न चक्षुःसंबन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमीति वचनसंबन्धार्थम् । तत्सतीमिव चक्षुष्मत्तां स्तुत्यर्थमुच्चारयति । कुत्र एतदवगम्यते । अतुयानिर्देशात् । यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसायते, तथा वाक्यं भिद्येत । चक्षुष्मानित्येवं चोद्दिश्येत । चक्षुष्मते ते ब्रवीमीति च । तस्मान्न किंचिदन्वार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायामिदं ख्यापयतीति । न चेदं भोजनम् । न हि देवता भुङ्क्ते । तस्मान्भोजनस्य तदर्थत्वादिति तदसद्वचनम् ।

यदापि स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते इति । तदविग्रहत्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रसं हविः क्षीयेत । न च मधुकरीवदक्षरसभोजिन्यो देवता इति प्रमाणमस्ति । मधुकरीषु प्रत्यक्षम् । न च तद्देवतायाम् । तस्मान्न भुङ्क्ते देवतायै । यदुक्तं, देवतायै हविः प्रसं नीरसं भवतीति । नैष दोषः । वातोपहतं नीरसं भवतीति । शीतीभूतं च । न चासौ कस्यचिदर्थस्येष्टे । अनीशा कथं दारयतीति ।

किं तर्हि । षोडशालक्षणं तदिति स्थितम् । किं भवति प्रयोजनं चिन्तायाः । यदि देवताराधनार्थो यागस्ततः पूज्यमाना देवता । यागश्च पूजा । पूजा च लौकिकः पदार्थः । तत्र येन प्रकारेणाग्निः पूज्यते तेनैव सूर्यः पूज्यत इति क आधातः । विपरीतमपि कदाचित्स्यात् ।

यदुक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैरीशाना देवतेत्यवगम्यत इति । तन्न । स्मृतेर्भन्नार्थवादमूलत्वादित्मुक्तम् । उपचारोऽपि देवग्रामो देवज्ञेयमिति । उपचारमात्रम् । यो यदाभिषेकं विनियोजितुमर्हति, तंचस्य स्वम् । न च ग्रामं क्षेत्रं वा यथाभिषेकं विनियुक्ते देवता । तस्मान्न संपयच्छतीति । देवैरिचारकाणां तु ततो भूतिभवाति, देवतामुद्दिश्य यत्पुक्तम् ।

यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनमीशानां देवतां खयापयति, इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे इत्येवमादीति । तत्रप्रत्यक्षामनीशानां देवतामुपलभ्याध्यवस्यामो भाक्त एव शब्द इति । तत्राऽऽह । वचनमापाणसादेवास्थेशानताऽवगम्यते, यदेव लोका अर्थान् विनियुञ्जते, तदेवताभिषायादेवेत्यध्यवस्याम इति । तन्न । प्रत्यक्षात्ममाणादेवतापरिचारकाणामभिषेक इत्यवगम्यते । स न शक्यो बाधितुम् । येऽपि देवतामीशाना वर्षापन्ति, तेऽपि नापहतुक्ते परिचारकाणामभिषायम् । किंचाऽऽहुः । तथा देवता करोति, यथा परिचारकाणामभिषायो भवतीति । न च स ईशानो भवति यः पराभिषायमनुच्छेते, यस्य न स्वाभिषायाद्विनियोगो भवति ।

अपि च, न चैतद्वचनम् । वर्तमानकालोपदेशत्वात् । प्रत्यक्षविरोधात्स्तुतिवादोऽवधार्यते । स्तुतिवादे च संभवति न वचनमापाण्यादीशिष्यत इति गम्यते । न च देवता फलेन संबध्नाति, या तदर्थं परिचरेत् : यदुक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्देवता प्रसीदति चेति । तत्रै स्मृत्युपचारयोरुक्तम् । यदन्यार्थदर्शनं, तस्मै भीता इषमूर्जं प्रयच्छन्तीति । तन्न । अन्यस्य विषेयाइतानान । तस्मिन्तः संवत्सरेण च ।

तथा, तृप्त एवैनमिन्द्रः मजया पशुभिस्तर्पयतीति । ॥ अत्रैन्द्रस्य हविषो विधानम् । तस्माद्देवता न प्रयोजिकेति ॥ ९ ॥

अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्तस्य

प्रीतिप्रधानत्वात् ॥ १० ॥

यदुक्तम्, अतिथिवादिषु । तत्परिहर्तव्यम् । आतिथ्यमतिथिमयुक्तं स्यात् । आतिथ्ये हि तत्प्रीतिर्विधीयते । अतिथिः परिचरितव्यः । यथा प्रीयते तथा कर्तव्यमिति । दानं भोजनं वा कार्यमिति । यद्यदतिथये रोचते, तत्कर्तव्यम् । यत्तस्मै न रोचते, न तद्व्याप्तकारयितव्यमिति । इह तु कर्मणि, अभावः प्रीतिविधानस्य । तस्माद्विषममतिथिनेति ॥ १० ॥

(श्रुतिविनियुक्तप्रोक्षणादिवर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ११ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, व्रीहीन् प्रोक्षतीति । तत्रैव, व्रीन् परिधीन्, तिस्रः समिध इति मन्त्रम् । चतुर्दशैर्वा पौर्णमासीभिश्चयेत्, पञ्चदशैर्वाऽभावास्यामिति । चाक्षुर्मास्यानां द्वितीये पर्वणि वरुणमघासेष्वाम्नायते, शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियत इति । तत्र संशयः । किं द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्मा उतापूर्वप्रयुक्ता इति । किं तावत्प्राप्तम् । द्रव्यादिप्रयुक्ता इति । इह, व्रीहीन् प्रोक्षतीति प्रकरणेनापूर्व-

द्रव्यसामान्याद्विव्यन्त इति । तन्नोपपद्यते । देवताराधनार्थत्वात्प्रागस्य देवतासामान्यमेव वैशेष्यः । विभक्त्यत्वाद्द्रव्यसामान्यस्येति ॥ ९ ॥ [१० ॥]

प्रोक्षिष्यामिति वाक्याद्बन्धस्यैव प्रोक्तम् । तच्च वाक्यसंयोगः श्रौताशेन निराकृतः । तथा, लिङ्गसंयोगश्च श्रौताशेन निराकृतः । अस्मिन्वाचिकरणे लिङ्गवाक्यसंयुक्ता नैवोदाहरणं, निराकृतत्वात् । श्रुत्या तु येषां तादर्थ्यं तद्दोदाहरणम् । तावन्धृत्या तदर्थान्मन्यमानः पूर्वपक्षं करोति । ' व्रीहीन्प्रोक्षति ' इति द्वितीया श्रुत्या व्रीह्यर्थता प्रोक्षणस्य प्रतिपादयति । अपूर्वसंबन्धः प्रकरणात्स्यात् । श्रुतिश्च प्रकरणाद्द्वितीयता । ' पौर्णमासीन् ' इत्यत्राणि समुदायार्थमभिप्रेक्ष्यं श्रुत्यैव द्वितीया प्रतिपादयति । ' त्रिपरिधीन् ' इति द्वितीया, अत्रापि श्रुत्यैव मन्त्रस्य संख्यार्थता-

१ बर्तय इति—प्रमानगतत्वादिति भावः । २ ' पूर्वस्मिन्वाचिकरणे ' इति सर्वत्र पाठ उपलभ्यते । स च प्रायादिकः । ३ अर्थेति—विभक्तियुक्त्यर्थः ।

प्रयुक्तता स्यात्, वाक्येन द्रव्यप्रयुक्तता । द्रव्येण हि प्रोक्षणस्य समभिव्याहारः । तस्मिन्नपि समभिव्याहारे द्रव्यगता द्वितीयाविभक्तिः प्रोक्षणस्य द्रव्यप्रयुक्ततां वदति ।

तथा, धीन् परिधीनिति घटिञ्शब्दस्याभिधेयं, तदिह मन्त्राम्नानसामर्थ्याद्द्रवित्वमिति गम्यते । संख्या च त्रिशब्दस्यार्थः । तस्याः श्रुतिर्वाचिका । तत्संबद्धेऽपूर्वं लक्षणा स्यात् । यावन्तः परिधयस्तावन्तां वक्तव्या इति । तथा, हेतुना धर्मः संयुज्यते वाक्येन, शूर्पेण जुहोतीति । किं कारणम् । यतः, तेनात्रं क्रियते तद्धोमेन संबद्धव्यमन्नकरणद्रव्यं होमे विधीयते । प्रकरणादपूर्वप्रयुक्तता स्यात् । यस्मादनेन होमेनापूर्वं क्रियते, तस्मादेतत् शूर्पेण निर्वर्तयितव्यमिति । प्रकरणाद्वाक्यं बलीयः । अतः प्रकरणं बाधेत । येन येन द्रव्येण दक्षिणदिशदिनाऽप्यत्रं क्रियते, तेन तेन होमः कर्तव्य इत्येवमन्नकरणं समुपुं भवतीति ।

भाह । तस्मात्त्रिशब्दाप्रयुक्तो मन्त्रो नापूर्वप्रयुक्तः । 'शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते' इत्यत्र शूर्पे तावदनुदाहरणं, करणविभक्तिर्निर्देशात् । यथा 'गीर्हिमिर्यज्ञैत' इति । 'अन्नकरणेन जुहोति' इत्येतदपि, करणविभक्तिर्निर्देशादेवानुदाहरणम् ।

अथोच्येत, हिशब्दयोगादन्नकरणमुदाहरणं स्यात् । तन्न । शूर्पस्य विधीयमानस्या(न्नकरणत्वस्या)र्थवादोऽयमिदं प्रयुक्तम् । उच्यते । हिशब्दश्रुत्या हेतुत्वेनेहान्नकरणं, यस्मादनेनात्रं क्रियते तस्मादनेन होमः कर्तव्य इति, न श्रुतिर्लक्षणाप्रसङ्गात् । ननु प्रतिकूलसंबन्धो हेतुर्भवति । न च होमात्प्रकरणयोः संबन्धोऽवगतः प्रमाणान्तरेण, यथा कृतकत्वानित्यत्वयोः ।

उच्यते । सत्यमेवं लोके हेतुः । वेदे तु हिशब्दश्रवणाद्वाक्यमनुभाष्यते, होमात्प्र-

ननु प्रथमेऽध्याये प्रतिपिद्धा हेत्वर्थता । श्रुपस्यार्थवादोऽयमित्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । अपूर्वप्रयुक्ततायां हि सिद्धायां नैकस्मिन् वाक्ये होमे श्रुप-विधानं, हेतुविधानं चावकल्पत इत्यर्थवादः प्रकल्पते, नान्यथा । चतु-र्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्राऽमावास्यामिति, समुदायसमाभि-व्याहाराद्वाक्येन तत्प्रयुक्तता, प्रकरणसामर्थ्याद्विज्ञेयत्वाऽपूर्वसमाभिव्या-हारादवगतमपूर्वप्रयुक्ततां वाधते । तस्माद्द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः ॥ ११ ॥

अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥

अपूर्वप्रयुक्त एवंजातीयके धर्मे सति द्रव्येण च धर्मव्यवस्था न स्यात् । पयसा मैत्रावरुणं श्रियाति, सक्तुभिर्मन्थिनं, धानाभिर्हारियोजनं, हिरण्येन शुक्रम्, आज्येन पात्नीवतामिति । यस्मान्मैत्रावरुणोऽ-पूर्वस्य, तस्मात्पयसा श्रियतव्य इति । ऐन्द्रवायवोऽप्यपूर्वस्य । सोऽपि पयसा श्रियतव्यः प्राप्नोति । एवं सर्वाणि ययणादीनि सर्वेषां ग्रहा-णाम् । तत्र मैत्रावरुणादिग्रहणमविवक्षितं स्यात् । तस्मादपि द्रव्यादि-प्रयुक्ताः प्रोक्षणादय इति ॥ १२ ॥

अर्थो वा स्यात्प्रयोजनमितरेषामचोदनात्तस्य

च गुणभूतत्वात् ॥ १३ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न द्रव्यादिप्रयुक्ता भवेयुः । किं तर्हि । अर्थ एषां प्रयोजनम् । अर्थ इत्यपूर्वं द्रुमः । तदर्थस्ते । तद्धि कर्तव्य-तया श्रूयते । तदितिकर्तव्यतयाऽनुवध्यते । इतरेषां द्रव्यादीनां कर्त-व्यतया न चोदना । किं तर्हि । अर्थस्य गुणभूतत्वेन । अर्थ प्रति,

करणयोः संबन्धकर्तृ । तेनानुमितेन वाक्येन हेतुश्रवणमुपपत्स्यते । सति च हेतुश्रव-णेऽन्नकरणं संस्कार्यं, होमः संस्कारकः । यद्यदन्नकरणं तत्तद्धोमेन व्याप्यते । यथा यद्यत्कृतकं तत्तदनिस्त्यत्वेन व्याप्यते । यथा च यत्र यत्र घूमस्तत्राग्निना व्याप्यते । तस्माद्विशदश्रुत्याऽन्नकरणार्थो होम इति मन्यमानः पूर्वपक्षं करोति । इहापूर्वार्थे होमे स्थिते प्रथमेऽध्याये किमन्नकरणं विधीयत उतान्नकरणं स्तुतिरित्ययं विचारः ॥ ११ ॥ [१२ ॥]

यदि ग्रीहिस्वरूपप्रयुक्तं प्रोक्षणं स्यात्तथा सति फलकल्पना स्यात् । न हि स्वरूपार्थत्वे परस्परयाऽपि प्रकृतापूर्वप्रयोजनत्वमग्निद्वारेणोवाऽऽधानस्य क्रतुप्रयोजनता, संभवति । न च वाक्यस्य द्वावर्थौ । यदि वा तण्डुलनिर्घृत्तिप्रणाख्या यदपूर्वं लक्ष्यते

अपूर्वं प्राति गुणभूतानामेषां श्रवणम् । किमतो यद्येवम् । अकर्तव्याना-
मितिकर्तव्यतया नास्ति संबन्ध इति ।

ननु ग्रीह्यादिसमाभिव्याहाराच्चेहि संबन्धः । तत्र द्वितीयया ग्रीहिस-
मुदापप्रयुक्तता गम्यते । लिङ्गवाक्याभ्यां संख्याहेतुप्रयुक्तता । नन्त्याह ।
एवं सति फलं कल्पनीयं स्यात् । तस्मादपूर्वप्रयुक्तता ।

नन्वेवमपि सत्यपूर्वोपकारः कल्पयितव्यः । सत्यं कल्पयितव्यः ।
प्रकृतेन त्वेकवाक्यतां नीत्वा । त्वत्पक्षे त्वप्रकृतेन फलवचनेनैकषा-
वयता स्यात् ।

ननु प्रकरणं वाक्यस्य श्रुतेर्वा न वाचकम् । सत्यमवाचकम् । फला-
भावात्तु भवदीयः पक्षो मुच्यते । सस्मिन्नानर्धवपेनाविवक्षिते प्रकरण-
वता प्रयोगवचनेनापरिपन्थि प्रोक्षणादि विधायिष्यते । आह । अपू-
र्वसंबन्धेऽपि तदीयैर्वीह्यादिभिरेव धर्मः प्रयुज्यते । किमेवं भविष्यति ।
द्रव्यादिसंबन्धश्चैवं हि नावज्ञातो भविष्यति । फलं च न कल्पयित-
व्यम् । उच्यते । नैवं शक्यम् । ग्रीहीन् प्रोक्षतीति हि ग्रीहिजातिनि-
र्दिश्यते, ग्रीहिद्रव्यलक्षणार्था वा, अपूर्वसाधनविशेषलक्षणार्था वा । अन्य-
तरलक्षणया कृतार्येति, नोभयलक्षार्था स्यात् । द्रव्यलक्षणे वा, तत्र
च लक्षणैव दोषः । फलकल्पनेति कृत्वा साधनविशेषलक्षणार्था जाति-
रवसीयते । ग्रीहिजातिलक्षितं यत्साधनं, किं तत् । यत्सत्तण्डुला भवन्ति,
तत्प्रोक्षितव्यामिति । तण्डुलनिर्वृत्तिकरता हि तत्र साधनत्वं, न द्रव्यता ।
एवं संख्यादिष्वपि योजयितव्यम् । तस्मादपूर्वप्रयुक्तता प्रोक्षणादी-
नामिति ॥ १३ ॥

तस्यायं धर्मः । अपवा ग्रीहिजातिलक्षितस्य द्रव्यस्य । अत्र ग्रन्थः । ग्रीहिजाति-
लक्षितं यत्साधनं, किं तद्यत्सत्तण्डुला भवन्ति । तत्प्रोक्षितव्यामिति । तण्डुल-
निर्वृत्तिकरता हि तत्र साधनत्वं न द्रव्यता । कोऽभिप्रायः । तण्डुलनिर्वृत्तिप्र-
णाख्या यत्साधनत्वं लक्षयति तदर्थं प्रोक्षणम् । येष्वपि तण्डुलनिर्वृत्तिरविशिष्टा ।
न चान्यद्द्रव्यं तण्डुलनिर्वृत्तिकरणाशेन शक्यते लक्षयितुम् । तस्मान्न्येषु द्रव्येषु
प्रोक्षणाभावः ॥ १३ ॥

अपूर्वत्वाद्व्यवस्था स्यात् ॥ १४ ॥

अथ यदुक्तम्, अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यादिति । साधनविशेषलक्षणार्था जातिरित्येवं सति व्यवस्था भविष्यति । मैत्रावरुणेन यत्क्रियते, तत्र पयःश्रवणं, न तत्, ऐन्द्रवायवेन । अतो न मैत्रावरुणापूर्वादैन्द्रवायवस्य धर्माः । अपूर्वो ह्यैन्द्रवायवः । तस्मात्, अपूर्वत्वाद्द्वयवस्था स्यादिति ॥ १४ ॥

तत्प्रयुक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् ॥ १५ ॥

यद्य मन्यते, द्रव्यादिप्रयुक्ताः मोक्षणादयो धर्मा इति । तस्य सर्वविषयता धर्मस्य प्राप्नोति । येऽपि भक्तार्या व्रीहयस्तेऽप्येवं प्रोक्षितव्याः प्राप्नुवन्ति । न चैतत्त्वयाऽपीष्यते । तस्मादयमस्मिन् पक्षे दोष इति ॥ १५ ॥

तद्युक्तस्येति चेत् ॥ १६ ॥

इति चेत्पश्यासि, सर्वविषयता धर्मस्य भविष्यतीति । तद्युक्तस्य प्रकरणयुक्तस्य भविष्यति । एवं प्रकरणमनुगृह्यते । न च सर्वविषयता धर्मस्येति ॥ १६ ॥

नाश्रुतित्वात् ॥ १७ ॥

नैतदेवम् । न हि श्रूयते, प्रकरणयुक्ता व्रीहयो निर्वस्यत्याः, प्रोक्षितव्याश्चेति । ननु प्रकरणानुग्रहायैतदध्यवसानम् । नेत्याह । न हि वाक्येन वाधितं प्रकरणमुत्सहते धर्मान् नियन्तुम् । अथापि न वाध्यते, तथाऽपि न प्रकरणस्य विशेषेण सामर्थ्यमस्ति । कर्तव्यतया हि तत्क्रियमाणं चोद्यते, न प्रसिद्धसंबन्धमिव विशेषणत्वेन । तस्मान्न प्रकृतयाग-

[१४ ॥ १५ ॥ १६ ॥]

न प्रकरणस्य विशेषेण सामर्थ्यमस्ति । कर्तव्यतया हि तत्क्रियमाणं चोद्यते, न प्रसिद्धसंबन्धमिव परविशेषणत्वेनेति । कोऽभिप्रायः । भावयेत्स्वर्गं, केन यागेन, कथमिति प्रकाराकाङ्क्षा भवति । स च प्रकारोऽनिर्ज्ञातरूपत्वात्कर्तव्यः । यद्य निर्ज्ञातस्वरूप उच्चार्यते, स परविशेषणं, यथा शुक्लः पट इति । इह यत्कर्तव्ययाकाङ्क्षायामन्यन्वाधानाद्युपनिषत्तति, तदस्य संबन्धित्वे कारणं, नान्यस्य भवति,

१ ' अपूर्वपृथक्त्वाद्व्यवस्था स्यात् ' इति सूत्रपाठो लिखितपुस्तक उपलभ्यमानोऽपि भाष्यकारैः षोऽनाहत इति यथाश्रुत एव पाठः प्रकाशितः । २ चोद्यत इति न-पाठः ३ नान्यस्य भवतीति-प्रकरणमन्यस्य संबन्धित्वे कारणं न भवतीत्यर्थः ।

विशेषितानां व्रीह्याणां निर्वापः प्रोक्षणं वा चोद्यत इति ॥ १७ ॥

अधिकारादिति चेत् ॥ १८ ॥

इति चेत्प्रश्यासि, न प्रकरणं विशेषकं व्रीह्याणामिति । घाटम् । अधिकाराज्जास्यत्यध्वर्युः । इमे भक्तार्थाः, इमे कार्यार्थाः । तत्र कार्यार्थान् प्रोक्षिष्यतीति ॥ १८ ॥

तुल्येषु नाधिकारः स्यादचोदितश्च संबन्धः, पृथक्सतां

यज्ञार्थेनाभिसंबन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयोजनम् ॥ १९ ॥

तुल्या एते व्रीहियः । य एव भक्तार्थास्त एव कर्मार्थाः, न पृथक् क्वचित्कर्मार्था नाम । ननु ये निरुक्तास्ते कर्मार्थाः । सत्यं भवेदेतत् । प्रोक्षणादिषु दोषो न स्यात् । निर्वापे तु दोषः । न तत्र केचन प्रकृता विद्यन्ते, पृथक्सतां यज्ञार्थेन निर्वापः श्रूयते । कथम् । अपरेण गार्हपत्यं प्रागौपमनोऽवस्थितं भवति तस्य दक्षिणं चक्रमारुहानसोऽधि-निर्वपतीति । तस्माद्धर्मस्य सर्वविषयत्वं प्राप्नोत्येव । पूर्वेण हेतुनाऽपूर्व-प्रयुक्तत्वं प्रोक्षणादीनामिति ॥ १९ ॥

(अशीषोमीयप्राग्भागवर्तिपदार्धधर्मस्योपांशुत्वस्य तत्तरपदार्धजन्यावान्तरापूर्वप्रयु-क्तत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[६] देशबद्धमुपांशुत्वं तेषां स्याच्छ्रुतिनिर्देशा-

त्तस्य च तत्र भावात् ॥ २० ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे समाम्नायते—त्सरा वा एषा यज्ञस्य, तस्माद्यत्किंचि-त्प्राचीनमग्नीषोपीयाचेनोपांशु चरन्तीति । तदत्रैषोऽर्थः सांशयिकः ।

न चान्यस्य भवति ॥ १७ ॥ [१८ ॥ १९ ॥]

आधस्त्येऽधिकरणे समुदायप्रयुक्तमभिर्शनमित्युक्तम् । समुदायप्रसङ्गेनान्यो यः समु-दाय इव लक्ष्यते ग्रहद्वयम्याससमुदाय इति, तत्र विचार्यते । किं तत्रैयुक्तमुपांशु-

१ यदि प्रकरणं विशेषकं न भवेत्कथं तर्हि प्रकृतापूर्वसाधनीभूतेषु मीहितेषु प्रोक्षणे सिष्येदिति शङ्का निरस्तितुमाह—न चान्यस्येति । अर्थे भावः । १. तं, प्रकरणं वा । २. द्वेदकं न भवति, प्रकृतान् मीहीनिति । परं तु प्रोक्षणस्य पक्षेऽपि वा एतत्तरपदस्य नाऽऽव्यभिचारेण प्रकृतेर्नैव लक्ष्यता कल्प्यते—प्रोक्षणेन मीहितं वा प्रकृतापूर्वमुपांशुर्वादिति । तथा च प्रकृतेर्नैव कादन्त वरुणनापादगमु-त्स्येभ्य भवत्येव परम्पत्या प्रकरणं विशेषकमिति नाप्रकृतस्य प्रोक्षणं कर्तव्यं भवतीति । २ समुदाय-प्रयुक्तमिति—समुदायापूर्वप्रयुक्तमिति । ३ सत्यप्रयुक्तमिति—ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्तमित्यर्थः ।

किं प्राग्गनीपोमीयाद्यानि कर्माणि, तत्प्रयुक्तमुपांशुत्वमुत परमापूर्वप्र-
युक्तमिति । किं मासृ । प्राग्गनीपोमीयात्, चान्यङ्गापूर्वाण्यारादुप-
कारकाणि, यच्च प्रधानद्रव्यसंस्कारकं, तत्प्रयुक्तोऽयं धर्मः । योऽयं दे-
शसंबद्धः । कुन एतत् । श्रुतिनिर्देशात् । मर्यादया देशलासिता ये पदा-
र्यास्ते श्रुत्या, एतेन धर्मेण संबद्धाः । य एतस्मिन् देशे पदार्थास्तेरुपांशु
चरन्तीति ।

ननु वाक्येनैव धर्मो विनियुक्तो न श्रुत्या । न ब्रूमो न वाक्येनेति ।
किं तर्हि । श्रुतेनास्यैकवाक्यता, न प्रकृतेन लासितेन, कल्पितेन वेति ।
उच्यते । गृह्णीम एतदङ्गापूर्वाणामयं धर्म इति, न तु प्रधानद्रव्यस्य
संस्कारकं यदपूर्वं तस्यापीति । कतमं तत् । यत्प्रधानद्रव्यसंस्कारकं पूर्व-
स्मिन् देशेऽस्तीति । उच्यते । तस्य च तत्र भावात् । तस्यैवंजातीय-
कस्य पूर्वस्मिन् देशे भावात् । अस्ति हि सोमप्रवहणीयं नाम सूक्तम् ।
तस्माद्देशधर्मो भविष्यतीति । यथा प्रणीताः प्रणेऽप्यन् वाचं यच्छति, तां

त्वमुत तत्प्रदार्थप्रयुक्तमिति । अथवा—संस्कारोहो विचार्यते, प्रकृतो विकृतो
निर्णयार्थे । अग्नीपोमीयात्प्राग्भाविना पदार्थानामुपांशुत्वं श्रुत्या भवति । ननु वाक्येनैव
धर्मो विनियुक्तः । न च तृतीयाद्या विभक्तिरस्ति ।

उच्यते । तस्य, किंतु प्राक्शब्दोऽवश्यं निराकाङ्क्षिकर्तव्यः । तत्र यदि सोम-
यागेन संबन्धः क्रियते, प्रकरणाद्भानानुमितेन संबन्धः स्यात् । यद्यग्नीपोमीयेण
संबध्यते, श्रुतेन संबध्यमानोऽग्नीपोमीयाद्ये प्राग्भाविनः पदार्थास्तेः सर्वैरगृह्यमाणविशेष-
त्वात्संबध्यते । तस्य च तत्र भावादिति सूत्रावयवेनापूर्ववन्तो ये पदार्था इति
ब्रवीति । तेषु यो धर्मो विधीयते नात्तावन्त्येकः । यथा दीक्षणीयावाह्नियमः
पदार्थप्रयुक्त इत्युक्तमेवमिहोपि ।

श्रुतिनिर्देशादिति—श्रुतेन वानयेन संबन्धमपिप्रेत्य श्रुतिमाह । अथवा—पदा-
र्थापूर्वेण संबन्धमानो लक्षणया । परमापूर्वेण तु लासितलक्षणया संबध्यते । प्रथमं

१ तत्प्रदार्थप्रयुक्तमिति—अग्नीपोमीयप्राग्भाविनपदार्थजन्योत्पत्त्यपूर्वप्रयुक्तमित्यर्थः । २ निर्ण-
यायेति—ऊहानुद्दिष्टनिर्णयार्थे । ३ इति ब्रवीतीति—न तु भाग्यदुक्तरित्याद्यनेन सूत्रानवयवेन धर्म-
परत्योपकाराद्वापूर्वप्रयुक्तत्वं प्रधाननीयम् । पौनर्यं यापत्तेरिति शेषः । ४ एतस्मिन्तीति—अप्ये-
वमुच्चात्प्रदार्थानां पदार्थप्रयुक्तोऽयं धर्म इत्यर्थः ।

सहविष्कृता विसृजतीति । अस्मिन् देशे ये पदार्थास्तेषां धर्मो वाग्यमो
न प्रधानापूर्वस्य । एवमिदमप्युपांशुत्वामिति ॥ २० ॥

यज्ञस्य वा तत्संयोगात् ॥ २१ ॥ पू०

घाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति । तद्वेशानां धर्म इति । कस्य
तर्हि । परमापूर्वस्येति । कुतः । तत्संयोगात् । तत्संयोगो भवति ।
यज्ञस्य संयोगः । तसरा वा एषा यज्ञस्य यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति ।
यज्ञस्य यत्प्राचीनमिति संबन्धः, न तसरा वा यज्ञस्येति । कुतः । प्राची-
नं विशिष्यन् यज्ञस्येति शब्दो विधिपदशेषो भवति । ततः प्रवृत्तिविशेष-
पकरो भविष्यति । इतरथा, अर्थवादशेषः सन्ननर्थकः स्यात् । वार्द-
मात्रं ह्यनर्थकामिति ।

प्राचीनमिति च यज्ञभागं श्रुत्या वदति । लक्षयति च तद्गतान् प-
दार्थान् । श्रुतिलक्षणाविशेषे च श्रुतिर्न्याय्या स्यात् । तस्मात्प्राग्देशस्यै-
ष धर्मः । तेनास्य श्रुत्या संयोगः । न प्राग्देशगतानां पदार्थानां, तैर-
स्य लक्षणया संबन्धः स्यात् । अथाप्यर्थवादपदशेषो यज्ञस्येति स्यात्,
तथाऽपि प्राग्देशः श्रुत्या धर्मेण संबध्यते । प्राग्देशगताः पदार्था लक्षण-
येति यज्ञमयुक्तैव न्याय्या । अपि च प्रत्यक्ष उपकारः परमापूर्वस्य
लक्ष्यते । यत्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तदुपांशुत्वे न शिथिलमयत्नः मचर-
न्निष्पन्नः सुखं बहुवृत्तान्तं सौत्यमहनिर्वहस्येति । तस्मात्परमापूर्वमयुक्त-

पदार्थैस्तेर्पूर्वाणि, तैः परमापूर्वमिति । एवं च लक्षितलक्षणामभिप्रेत्य लक्षणां श्रुति-
माह । अपवाऽग्नीषोमीयः पदार्थः । स चोच्चारितः प्राग्भावितः पदार्थान्वुद्धानुपस्था-
पयति, न यज्ञभागम् । तमभिप्रेत्य श्रुतिमाह ॥ २० ॥

न यज्ञशब्दः तसराशब्देन संबध्यते । अत्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । यस्मात्प्राचीन-
शब्देन संबध्यमानः प्रवृत्तिविशेषकरो भवति, तेन यज्ञस्य यः प्राग्भागस्तस्यायं धर्म
उपांशुत्वं विधीयते । न च प्राचीनशब्दः पदार्थान् शक्नोति वदिष्यम् । श्रुत्या भाग-
वचन एव प्रतीयते । अतरोच्चारणमात्रेणैव प्राग्भागमाह । इतरत्र लक्षणया, पदार्था-
न्यादि लक्षयेत् । अत्र ग्रन्थः—अथाप्यर्थवादपदशेषोऽयं यज्ञस्येति स्यात्तथाऽपि
प्राग्देशमात्रं श्रुत्या धर्मेण संबध्यत इति । कोऽर्थः । प्राचीनशब्दमुद्दिश्योपांशुत्वं
विधीयते । तत्र यज्ञमग्नीषोमीयशब्देन विशेष्येत प्राचीनशब्दः, ततो वाक्यं भिद्येत ।

१ (अ० १ पा० २ अ० २ सू० १९) । २ निर्वहस्यति—पा० । ३ अर्वाणीति—स्वापूर्वाणि
लघुभोजानांस्वयं । ४ तैरिति—लक्षितैः स्वापूर्वैरित्यर्थः ।

मुपांशुत्वमिति ॥ २१ ॥

अनुवादश्च तदर्थवत् ॥ २२ ॥

अनुवादश्च तद्देशपदार्थस्यैव भवति । तस्मात् एषा यज्ञस्य यत्प्र-
चीनमग्नीषोमीयादिति । तस्मात् नाम उच्यते । यथा शकुनिग्राहकस्य
शकुनिं जिघृक्षतश्छन्नना गतिर्भवति । शनैः पदन्यासो, दृष्टिमणिवान्मू,
अशब्दकरणं च । कथमनवबुद्धः शकुनिर्गृह्णेति । एवमिहाप्यनवबुद्ध-
मिव ऽग्रहीतुं यज्ञं प्रच्छन्नगतिरुपांशुत्वं नाम । यथा शकुनिग्राहकस्य
यस्मिन् देशे शनैः पदन्यासो न स तद्देशार्थः । अपि तु तद्देशाभिगतस्य
शकुनेत्येन क्रियते । एवमिहाप्युपांशुत्वं न तद्देशानां पदार्थानामर्थेन
क्रियते, तद्देशाभिगतस्य यज्ञस्यार्थेन गम्यते । यस्तु तस्मात्शब्दं यज्ञार्थ-
शेष्यं मन्यते, तस्य सुतरामर्थवादः परमापूर्वप्रयुक्ततां दर्शयति । यज्ञस्यै-
षा त्सरेति । यथा शकुनेः तस्मात्, एवं यज्ञस्येति ॥ २२ ॥

प्रणीतादि तथेति चेत् ॥ २३ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ॥ २३ ॥

न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥

नैतदेवम् । तद्देशपदार्थमयुक्तनैव स्यात्, न परमापूर्वप्रयुक्ततेति ।
नात्र पदार्थानां यज्ञभागविशेष्यता वाग्यमसंबन्धे तावद्गम्यते । यज्ञस्या-
श्रुतित्वात् । नात्र संबन्धी यज्ञशब्दाः श्रूयते । नन्विदानीमेवोक्तं, यज्ञं
तनिष्पन्तावध्वर्युयजमानो वाचं यच्छत इति । उच्यते । तद्देशपदार्थमयु-
क्ततायामप्येतदवकल्पते । कथम् । यज्ञं विस्तारयितुं वाचं यच्छतः ।
तौ वाचंपभौ सन्तावन्निष्पद्यमाणचेतस्को, पदार्थेषु क्रियमाणेष्वप्रमाद्य-
न्तौ तथा करिष्येते, यथा न कश्चिन्पदार्थः पदार्थावयवो वा हीयते ।
अध्वर्युर्वाग्यमेनानन्यचेतस्को न पदार्थान् प्रमादयिष्यति । यजमानश्चैवं
वाग्यमेनानन्यचेतस्को प्रमादयिष्यन्तं तं बोधयिष्यति । अङ्गैरप्यन्यत-

तस्मात् विशेष्यते । कस्य तर्हि प्रागवागः । विपरिवृत्तेऽर्गेतिष्टोमस्येति ॥ २१ ॥

[२२ ॥]

प्रणीतादि तथेति चेत् । इति परब्रह्मणोपनिषत् ॥ २३ ॥

ननु दीक्षणीयादिष्वन्यो धर्म उक्तः, यावत्या वाचा कामयेत ताव
 र्षो दीक्षणीयांयामनुब्रूयात्, मन्द्रं प्रायणीयायां, मन्द्रतरमातिश्यायां-
 मुपांशुपसदिस्वात् । कर्म तत्रोपांशुत्वं कर्तुं शक्यमिति । उच्यते । स धर्मः
 प्रधानेषु भविष्यात् । दीक्षणीयादिषु प्रधानशब्दापबन्धत्वान् । उपांशु-
 त्वे प्रधानवर्जितेष्वङ्गेषु निवेक्ष्यते । सामान्योपदेशात् ।

प्रयोजनं, कुण्डपायिनामयने, मासमाग्निहोत्रं जुह्वतीत्येववादीनि प्राग-
 भीषोमीयात् । एषोपांशुत्वसंबन्धो भवति, यथा पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि
 - सिद्धान्तः, न संबन्धः ॥ २५ ॥

(अग्नी प्रोक्षणादेः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघातात्पूर्णि-
 मासवत् ॥ २६ ॥ पू०

अस्त्याग्निः, य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति । तत्रैवं समाह्वयते ।

मेनेहोया. ' शेषे तृतीयस्थानेन ' इत्येनस्वरवैचित्र्यं षोडशप्राप्तम् । तन् ' अग्नी-
 षोमीयात् ' इत्युपांशुत्वेन बाध्यते । ' यावत्या वाचा कामयेत ' इत्यनेन दीक्षणीया-
 शब्दवाच्ये वाङ्मनियमो विधीयते । स दीक्षणीयाशब्दः प्रधानमात्रे वर्तते, नाङ्गेषु ।
 तस्मादुपांशुत्वमङ्गेषु । प्रधानेषु ' यावत्या वाचा ' इति ।

ननु यकिंचिच्छब्देन विशेषा उच्यन्ते । दीक्षणीयादिभिरपि विशेषा एव । तत्र
 द्वयोर्विशेषवाचिनोर्नास्ति बाध्यबाधकमादः । तस्माद्दीक्षणीयादिषु प्रधानेषु विकल्पः
 प्राप्नोति । उच्यते । दीक्षणीयादिभिर्वर्णोपात्तमेव प्रधानम् । यत्किंचिच्छब्दे न
 काश्चिद्वर्णोपात्तः । भाषे च वर्णोपात्तेनावर्णोपात्तो बाध्यते । ' उच्चैः प्रवर्षेण ' इति
 करणविमक्तिनिर्देशात्तादृक्तस्योच्चैष्टम् । ' उपांशुपसत्सु ' इत्योचित्येन नित्यानुवादोऽयम् ।
 ' यदेतत्प्रयोजनं वर्णितं देशप्रयुक्तत्वेऽस्योपांशुत्वस्य मासाग्निहोत्रादिषु प्राप्तिरिति ।
 तत्र । तेषां नास्त्याऽन्यस्वरः प्राप्नोति, षोडशोपांशुत्वम् । षोडशैव नामधेयं
 ब्रह्मवत् । तस्मादन्वयप्रयोजनम् । अनामयुक्तं ' पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरन्ति '
 ' अन्तरा स्वाष्ट्रेण ' ' उपरिष्ठाद्वैष्णवेन ' इति ॥ २५ ॥

१ अग्नीषोमीयादिति- ' यद्विचित्र्याचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्ति ' इति वचनविहिते-
 नोपांशुत्वेनेत्यर्थः । २ दीक्षणीयादिभिरपि- ' यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रू-
 यात् ' मन्द्रं प्रायणीयायाम् ' मन्द्रतरमातिश्यायाम् ' उपांशुपसत्सु ' इत्यादिकाशयन्ततदीक्षणीयादि-
 शब्दैरित्यर्थः ।

मुपांशुत्वमिति ॥ २१ ॥

अनुवादश्च तदर्थवत् ॥ २२ ॥

अनुवादश्च तद्देशपदार्थस्यैव भवति । त्सरा वा एवा यज्ञस्य यत्प्रचीनमग्नीपोषीयादिति । त्सरा नाम छन्नगतिः । यथा शकुनिग्राहकस्य शकुनिं जिघृक्षतश्छन्ना गतिर्भवति । शनैः पदन्यासो, हृष्टिमणिरानुम्, अशब्दकरणं च । कथमनवशुद्धः शकुनिर्गृह्णेति । एवमिहाप्यनवशुद्धमिव ऋहीतुं यज्ञं मञ्जुगतिरुपांशुत्वं नाम । यथा शकुनिग्राहकस्य यस्मिन् देशे शनैः पदन्यासो न स तद्देशार्थः । अपि तु तद्देशाभिगतस्य शकुनेरर्थेन क्रियते । एवमिहाप्युपांशुत्वं न तद्देशानां पदार्थानामर्थेन क्रियते, तद्देशाभिगतस्य यज्ञस्यार्थेन गम्यते । यस्तु त्सराशब्दं युक्त्वैशेष्यं मन्यते, तस्य सुतरामर्थवादः परमापूर्वमयुक्तता दर्शयति । यज्ञस्यैवा त्सरेति । यथा शकुनेः त्सरा, एवं यज्ञस्येति ॥ २२ ॥

प्रणीतादि तथेति चेत् ॥ २३ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ॥ २३ ॥

न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥

नैतदेवम् । तद्देशपदार्थमयुक्तमेव स्यात्, न परमापूर्वमयुक्तमेति । नात्र पदार्थानां यज्ञभागविशेष्यता वाग्यमसंबन्धे तावद्गम्यते । यज्ञस्याश्रुतित्वात् । नात्र संबन्धी यज्ञशब्दः श्रूयते । नन्विदानीमेवोक्तं, यज्ञं तन्निष्पन्ताध्वर्धुषजमानौ वाचं यच्छत इति । उच्यते । तद्देशपदार्थमयुक्ततायामप्येतदवकल्पते । कथम् । यज्ञं विस्तारयितुं वाचं यच्छतः । तौ वाचंयमौ सन्तावविसिष्यमाणचेतस्को, पदार्थेषु क्रियमाणेष्वपमाद्यन्तौ तथा करिष्येते, यथा न कश्चिन्पदार्थः पदार्थान्वयधो वा हीयते । अध्वर्धुर्वाग्यमेनानन्यचेतस्को न पदार्थान् प्रमादयिष्यति । यजमानश्चैवं वाग्यमेनानन्यचेतस्को प्रमादयिष्यन्तं तं बोधयिष्यति । अङ्गैरप्यनन्त-

तस्मान्न विशेष्ये । कस्य तर्हि भागभागः । विपरिवृत्तेऽप्येतिथोमस्येति ॥ २१ ॥

[२२ ॥]

प्रणीतादि तथेति चेत् । इति मन्वन्नुपागसूत्रम् ॥ २३ ॥

१ 'अर्थवादश्च तदर्थवत्' इति लिखिते चेल्लङ्घनपाठे, इत्यने । २ वाग्यमसंबन्धेनावगम्यते-पा० ।

रीयमाणेर्यज्ञो विस्तार्पते, न केवलैः स्वैरक्षयवैरङ्गैश्च विस्तारयितुं वा-
ग्यमः शक्नोति । अस्मिन् काले क्रियमाणो न स्वनाऽऽत्मना । यज्ञसं-
योगश्चात्र विस्तारसंबद्धः । तस्मादङ्गप्रयुक्ततायामप्युपपद्यते, यदध्वर्यु-
यजमानो वाचं यच्छतस्तत्प्रजापतिभूयंगतौ यज्ञं तन्वाते, इति दृष्टेन
कारणेन, नादृष्टेनेति वर्तमानकालापदेशादवगम्यते । यथा वयं वाग्ध-
मेन तार्पमानं यज्ञं विद्मस्तथेति ॥ २४ ॥

तद्देशानां वा संघातस्याचोदितत्वात् ॥ २५ ॥ सि०

स्थितादुत्तरम् । वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति, परमापूर्व-
प्रयुक्तमुपांशुत्वमिति । कथं तर्हि । प्राचीनमग्नीषोमीयात्, ये पदार्थास्त-
त्प्रयुक्तम् । कुतः । संघातस्याचोदितत्वात् । संघात इति ग्रहयज्यभ्या-
ससंघातं श्रमः । न तस्यायं भाग उपाशुत्वेन संबद्ध इति चोदना ।
नैवं संबन्धः क्रियते, यज्ञस्य यत्प्राचीनमिति । कथं तर्हि । तस्मात् वा
एषा यज्ञस्येति । कुतः । तस्मादिति पदेन व्यवधानात् । अथापि प्राची-
नेन संबन्धः । एवमपि न परमापूर्वप्रयुक्तम् । न हि यदित्यनेन देशोऽ-
भिसंबन्धयते । किं तर्हि । देशगताः पदार्थाः ।

न यज्ञस्याश्रुतित्वात् । इति परिहारसूत्रम् ॥ २४ ॥

अथवा नासिद्धो दृष्टान्तो भवतीति दृष्टान्तसिद्धयेऽधिकरणं प्रक्रियते । 'मग्नी-
षादि तथेति चेत्' इति । यथा 'यज्ञेन संयोगात्' इत्याशाशुत्वं परमापूर्वप्रयुक्त-
मेवमिहापि न पदार्थप्रयुक्तो वाहनियम इति । 'नन्विदानीमेवोक्तं' 'स्थितादु-
त्तरम्' इति चैतस्माद्ग्न्यादनुधीयतेऽधिकरणान्तरम् ॥ २३ ॥

‘न यज्ञस्य’ इत्युत्तरपक्षे सूत्रं वर्णनीयम् ॥ २४ ॥

अत्र ग्रन्थः । नैवमभिसंबन्धः क्रियते, यज्ञस्य यत्प्राचीनमिति । कथं
तर्हि । तस्मात् वा एषा यज्ञस्येति । कोऽर्थः । पदार्थप्रयुक्तोऽपि अद्वैतमवर्द्धय-
न्भवति । परमापूर्वप्रयुक्तोऽपि । तत्र यदि पदार्थापूर्वप्रयुक्तोऽनर्थको भवति, तत्र
व्यवहितकरुपनाऽव्याहारो वाऽश्रुतोऽपि करुप्येत । इह तु यथाश्रुत एव वाक्ये घट-
माने किमर्थं व्यवहितकरुपनाऽव्याहारो वा करुप्यते ।

१ तावमानं—तावयमानमिदमर्थं । २ पक्षं विपरिवर्तयेत्—पा० । ३ एतस्माद्गमन्यादिति—
'न यज्ञस्याश्रुतित्वात्' 'सहेतानां वा संघातस्याचोदितत्वात्' इति सूत्रद्वयस्य भाष्यमन्यादित्यर्थः ।
४ वाहनियमोऽर्थवात्—पा० । ५ अर्थवात् भवतीति—उपांशुत्वात्प्रायो धर्म इति शेषः ।

यदि देशोऽभिसंबध्येत, यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति भवेत्, न यत्किंचिदिति । वीप्सार्था द्येतद्भवति । वीप्सा च बहुषु भवति, नैकस्मिन् । एकश्च देशो बहवस्तत्र पदार्थाः । तस्मात्पदार्थानामुपांशुत्वेन संबन्धो न तद्देशस्येति । कथं पुनर्वीप्साऽधगम्यत इति । यदित्यनेन लक्ष्यते । किमित्यज्ञानवचनम् । विशेषाद्याज्ञाता ज्ञातुमिष्टाः प्रतीयन्ते । बहुषु च सामान्यं विशेषाद्य भवन्ति । तस्मात्तद्देशाः पदार्था वीप्सया लक्ष्यन्ते, ते चोपांशुत्वेन संबध्यन्त इति ।

अपि च, प्राचीनशब्दे यज्ञशब्देन विशेष्यमाणेऽपि यद्यग्नीषोमीयपदमाधिवसितं, तथा सति साक्षाद्भस्वाद्वाक्यमेव न घटते, कतरस्मात्पदार्थात्प्रागिति । तस्मादग्नीषोमीयशब्दोऽवश्यं विवक्षणीयः । तस्माद्द्वयोरपि शब्दयोरग्नीषोमीयशब्दस्तन्त्रम् । तेन सुदूरमपि गत्वा प्राचीनशब्दस्याग्नीषोमीयसंबन्धः । तेन संबन्धे कृते पदार्थधर्मो भवतीत्युक्तम् ।

यदि हि देशोऽभिसंबध्येत, यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति भवेन्न यत्किंचिदिति । कोऽर्थः । यस्यायं धर्मः परमापूर्वप्रयुक्तस्तस्य प्राग्देशो नामैकं वस्तु । भवता किंचिच्छब्दोऽनुवादो वर्णनीयः, उरुल्लष्टव्यो वा । तत्रानुवादस्तावन्न घटते । वीप्सार्थे किंचिदिति वर्तते । न नैकस्मिन्वस्तुनि वीप्सा संभवति । उत्सर्गोऽपि नैव । गम्यमानत्वादस्मिन्नर्थस्य । वाक्ये च शक्यतेऽयमर्थो विवक्षितुम् । तस्माद्गीप्सावाची सन्निवसितव्यः । पदार्थधर्मोऽभ्युपगम्यमाने बहुत्वात्पदार्थानां किंचिच्छब्दस्यार्थोऽनुगृहीतो भवति ।

नन्वयं न वीप्सावाची । उच्यते । किंशब्दोऽयमज्ञाते ज्ञातुमिष्टे वर्तते । देशश्च ज्ञातः । प्राचीनशब्दश्चवणात् । तत्र किंशब्दोऽनुपपन्नः । विशेषास्त्वज्ञाताः, तेषूपपद्यते । तस्माद्गीप्साफलोऽस्मिन्वाक्ये वर्तते । दीक्षणीयाया याजुर्वेदिकत्वात्साङ्गायामुपांशुत्वं प्रोच्यते । तद्योदकेन बाध्यते । 'प्राक् स्विष्टकृतः प्रथमस्यानेन' 'मध्य-

१ तन्त्रमिति—विवक्षितमित्यर्थः । २ अग्नीषोमीयसंबन्ध इति—अग्नीषोमीयशब्देन संबन्ध एतित्यर्थः । ३ तेन संबन्धे कृते इति—आदावेवामीषोमीयशब्देन प्राचीनशब्दस्य संबन्धे कृते इत्यर्थः । ४ तेषूपपद्यते इति—प्राचीनशब्दात्सामान्यतो ज्ञातेष्वपि पदार्थविशेषरूपेणाज्ञातेषु पपद्यते किंचिच्छब्द इत्यर्थः । ५ प्राप्नोतीति—'उपांशु यजुषा' इति सामान्यवाक्येनेत्यर्थः ।

मनु दीक्षणीयादिष्वन्यो धर्म उक्तः, यावत्या वाचा कामयेत ताव
स्या दीक्षणीयायामनुश्रूयात्, मन्द्रं प्रायणीयायां, मन्द्रतरमातिथ्याय-
नुशीश्रूयसस्त्विति । कथं तत्रोपांशुत्वं कर्तुं शक्यमिति । उच्यते । स धर्मः
प्रधानेषु भविष्यति । दीक्षणीयादिषु प्रधानशब्दापबन्धत्वान् । उपांशु-
त्वं प्रधानवर्जितेष्वङ्गेषु निवेक्ष्यते । सामान्योपदेशात् ।

येयोजनं, कुण्डपायिनामयने, मांसमग्निहोत्रं जुहुतीत्येवपादीनि प्राग्-
णीपोमीयात् । एषुपांशुत्वसंबन्धो भवति, यथा पूर्वः पक्षः । यथा नहि
- सिद्धान्तः, न संबन्धः ॥ २५ ॥

(अग्नौ प्रोक्षणादेः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघातात्पौर्ण-
मासीवत् ॥ २६ ॥ पू०

अस्त्याग्निः, य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति । तत्रैवं समाम्नायते ।

मेनेहायाः ' शेषे तृतीयस्थानेन ' इत्येनस्वरवैचित्र्यं चोदकप्राप्तम् । तत् ' अग्नी-
पोमीयात् ' इत्युपांशुत्वेन बाध्यते । ' यावत्या वाचा कामयेत ' इत्यनेन दीक्षणीया-
शब्दवाच्ये वाङ्मनियमो विधीयते । स दीक्षणीयाशब्दः प्रधानमात्रे वर्तते, नाङ्गेषु ।
तस्मादुपांशुत्वमङ्गेषु । प्रधानेषु ' यावत्या वाचा ' इति ।

मनु यैकैचिच्छब्देन विशेषा उच्यन्ते । दीक्षणीयादिमिरपि विशेषा एव । तत्र
द्वयोर्विशेषवाचिनोर्नास्ति बाध्यबाधकभावः । तस्माद्दीक्षणीयादिषु प्रधानेषु विकरः
प्राप्नोति । उच्यते । दीक्षणीयादिभिर्वर्णोपात्तमेव प्रधानम् । यत्किञ्चिच्छब्दे न
काश्चिद्वर्णोपात्तः । बाधे च वर्णोपात्तेनावर्णोपात्तो बाध्यते । ' उच्चैः प्रवर्ग्येण ' इति
कर्णविभक्तिनिर्देशात्साङ्गस्योच्चैष्टम् । ' उपांशुपसत्सु ' इत्यौचित्येन नित्यानुवादोऽयम् ।
यदेतत्प्रयोजनं वर्णितं देशप्रयुक्तत्वेऽस्योपांशुत्वस्य मासाग्निहोत्रादिषु प्राप्तिरिति ।
तेषु । तेषां नाम्नाऽन्यस्वरः प्राप्नोति, चोदकेनोपांशुत्वम् । चोदकाच्च नामवेयं
बलवन् । तस्मादन्यत्प्रयोजनम् । अनामयुक्तं ' पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरन्ति '
- अन्तरा त्वाष्ट्रेण ' उपरिष्टाद्वैष्णवेन ' इति ॥ २५ ॥

१ अग्नीपोमीयादिति- ' यद्विहितप्राचीनमग्नीपोमीयासेनोपांशु चरन्ति ' इति वचनविहिते-
नोपांशुत्वेनेत्यर्थः । २ दीक्षणीयादिमिरपीति- ' यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुश्रू-
यात् ' मन्द्रं प्रायणीयायां ' मन्द्रतरमातिथ्यायाम् ' उपांशुपसत्सु ' इत्यग्निवाक्यधृतदीक्षणीयादि-
शब्देरित्यर्थः ।

हिरण्यकण्डलसहस्रेणाग्निं मोक्षति दग्ना मधुमिश्रेणाग्निं मोक्षति, चेतसः
 क्षारव्याऽवकाभिश्चाग्निं विकर्षति, मण्डूकेनाग्निं विकर्षति । तत्रायमर्थः
 सांशयिकः । प्रतीष्टक किं विकर्षण मोक्षण च कर्तव्यम्, अय सकृदेव कर्त-
 व्यमिति । तत्रैव तावद्विचार्यते । किमिष्टकासमुदायेऽग्निशब्द उत तद्व्यति-
 रिक्ते द्रव्यान्तर इति । यदि समुदाये, ततस्तल्लक्षितानामिष्टकानामग-
 म्यमाने विशेषे सर्वासां मोक्षण विकर्षण च । यदा च द्रव्यान्तरे, ततः
 सकृदवेति । किं प्राप्तम् । प्रतीष्टकमिति । कुतः । समुदाये ह्यग्निशब्दो
 वर्तते । कथमवगम्यते । द्रव्यान्तरस्याभावात् । द्रव्यान्तरमेवान्यत्रास्ति,
 कोऽग्निशब्देनाभिधीयेत, करिमन्नग्निर्निधीयेतेति । कथं पुनर्नर्तीति
 गम्यते । द्रव्यान्तरवैलक्षण्यात् ।

तत्र हि द्रव्यान्तरमस्तीति गम्यते । यत्रैकस्मिन्नवयवे गृहीत्वा कृ-
 ष्यमाणे कृत्स्नः कृष्यते । कोऽभिपायः । यद्येकोऽवयवो हस्तेन संयु-
 क्तः कृष्यते, न द्रव्यान्तर, यः असङ्गो यत्तत्र द्वितीयोऽप्यवयवः कृष्ये-
 तोति । अथ द्रव्यान्तरमपि तत्र कृष्यते, तत्र द्रव्यान्तरस्य समवायिनाम-
 वयवानामपि निर्भागात्कर्षणमुपपन्नम् । न च संयुक्तसयोगस्य द्रव्या-
 न्तराहते धर्म एषोऽव्यत्यते । न ह्यवद्वे काष्ठपूलके, काष्ठ एकस्मिन्नाकृ-
 ष्यमाणे काष्ठान्तराणि कृष्यन्ते । यत्र हि परस्परव्यतिपङ्गजनिता एका
 बुद्धिर्भवति, नावयवबुद्धिर्दृश्यते, नापि केनचिदनुमानेनानुमीयते, तत्र
 द्रव्यान्तर नातामित्युच्यते ।

इह तु यैवेष्टका गृहीत्वा कृष्यते, सर्वाऽऽगच्छति, नैष्टकान्तराणि ।
 सधिश्व लक्ष्यते । तेन नावयवसस्युतिरस्तीति गम्यते । तस्मान्नास्ति
 द्रव्यान्तरम् । तत्र, इष्टकाभिरग्निं चिनुव इति चयनमात्रमिष्टकाभिः
 कर्तव्यम् । न चयनमात्रेण कृतेन किंचिददृष्टमस्ति । तस्मादग्निनिधाना-
 र्थानामिष्टकानां चयनसमुदायोपलक्षितानामगम्यमाने विशेषे सर्वासा-
 देव मोक्षण विकर्षण च कर्तव्यम् । पूर्णमासीवत् । यथा, य एषं

प्रतीष्टक मोक्षणादि कर्तव्यम् । कुत । व्यतिरिक्तम्यावयविभेऽभावात् । यत्र

विद्वान् पौर्णमासीं यजते, य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति, आग्नेया-
दय एव क्रियन्ते, नार्यान्तरं किञ्चित् । एवमिहापीति ॥ २६ ॥

अमेर्षा स्याद्द्रव्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥ सि०

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति । प्रतीष्टकं कर्तव्यमिति ।
कथं तर्हि । सकृदेवेति । तत्र एतद्रूप्यते, द्रव्यन्तरमिष्टकाभिः क्रियते ।
तत्रामिर्निधातव्यः । तत्र चाग्निशब्दो वर्तत इति । कथम् । परार्थेनेष्ट-
कानां निर्देशात् । इष्टकाभिरग्निं चिनुते, इति तृतीयया विभक्त्या पा-

व्यतिरिक्तोऽवयव्यस्ति तत्रैकावयवाकर्षणेन कृत्स्नोऽवयव्याकृत्येते ॥ २६ ॥

पूर्वपक्षवादिनः प्रोक्षणमेवानर्थकम् । अथावयवव्यतिरिक्तेष्टकाऽस्ति, ततोऽग्नि-
धीप्यताम् । यदुक्तमेवेष्टकाकर्षणे न कृत्स्नः कृष्यत इति । तदुच्यते । यत्र यत्र
द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति तत्र तत्र द्रव्यान्तरम् । यत्रैकस्मिन् कृष्यमाणे कृत्स्नोऽवयवी

१ इत उत्तरं पूर्वपक्षग्रन्थः सिद्धान्तग्रन्थश्च कियामिह लुप्त इति व्याख्यानानुरोधेनानुमायते ।
परं तु लिखितेष्वप्यादेशेषुस्तकेषु नोपलभ्यते । अत आनुपूर्व्यां तद्ग्रन्थाभवेपणे यत्नो विधेयः । अत्र
केवं सन्नरत्नग्रन्थः "इह द्वेषेष्टकाकर्षणेऽपि न द्वितीया दृश्यते । आकर्षणमेव ह्यवयविरुद्धावे प्रमा-
णम् । तत्र दर्शितं भाष्ये । कथं तदभावे तत्सिद्धिः । तस्मादवयव्यभावाक्षमिशब्द इष्टकासमुदाय-
घनः । समुदायश्चापूर्तो न दृश्यते प्रोक्षितमिति तत्स्थितानां प्रोक्षणं विधीयत इति प्रतीष्टकं कर्त-
व्यमिति ॥ २६ ॥ अमेर्षा स्यात् ॥ "इष्टकाभिरग्निं चिनुते" इति शब्दतस्तावदिष्टकानां तृतीयान्तानां
परार्थेनावयवत्वात्तदर्थं प्रोक्षणं न भवति । गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् । किंतु द्वितीयार्थयो-
गात्तदग्रन्थे प्रोक्षणम् । अग्निशब्दश्च ज्वलनघननोऽपि प्रोक्षणादिवाक्येषु सदाधारभूते स्थिते कक्षण्या
बर्तते इति वेदितव्यम् । नन्वग्निशब्देन समुदायोऽभिधीयते, अवयव्यभावादियुक्तम् । उच्यते ।
प्रत्यक्षेणेष्टकाव्यतिरिक्तोऽवयव्युपलभ्यते । न च कालान्तरे पुरुषान्तरेऽवस्थान्तरे वाऽविपर्यासाद्भ्रान्त
इति शक्यते कस्याप्यितुम् । अयेष्टकाः पृथक्कृत्यानुपलम्भात् तावद्वाप्यतिरिक्तोऽवयव्यस्ति । अव्यतिरिक्ते
षु सन्मात्रापातः । व्यतिरेकाव्यतिरेकं तु विप्रतिषेधात् संभवति । तस्मात्प्रावयवी विद्यत इत्युच्यते ।
तथा सति, इष्टकानामपहनवः स्यादित्याह । अपि चाऽऽत्मीयानवयवानेपक्षेष्टकाऽप्यवयविनी
भवत्येव, तेन तद्वाग्निशब्दोऽप्युपगम्यतामित्याशङ्क्यं विवृणोति । अथोच्यते—इष्टका अपनीय च
निदर्शयतां यदि व्यतिरिक्तोऽस्ति । न तु स निदर्शयते । तस्मादिष्टका एव परमार्थतः सन्तीति ।
परिहरति । एवं कर्म्यमाने भवताऽऽत्मीयाव यव्यतिरिक्तेष्टका निदर्शयितव्याः न च भवताऽपि सा-
क्षाक्यते निदर्शयितुम् । अपि चैष्टकानामवयवान्तरमेव तेषामवयवश्च वा इतराणामयोः सद्व्यतिरेक-
मप्यन्ये । तेन तेन क्रमेणाऽऽपरमाणुभ्यो गमनात्परमाणुषु प्रोक्षणमवहितम् । न च ते शक्यताः
प्रोक्षितुम् तस्मात्पूर्वपक्षवादिनः प्रोक्षणमेवानर्थकं स्यात् " इति । अत्र च लुप्तवार्तिकग्रन्थ-
स्यान एवार्थप्रतिपत्तय उपयुक्तसन्नरत्नग्रन्थः प्रकाशित इति वेदितव्यम् ।

राथर्यमिष्टकानामवगम्यते । यदि चयनमात्रमत्रोच्यते, तदिष्टकासंस्कारार्थमवगम्यते । तत्र द्वितीयया विभक्त्या संयोगः स्यात् । तृतीयया संयोगो वाध्येत । तस्मादिष्टकाभिरन्यत्क्रियते । तत्राग्निनिधातव्यः । तदर्था इष्टकाथयनं चेति ।

आह । नन्वेतदुक्तं, तस्याभावादयमन्यः पक्षः परिगृह्यत इति । अत्रोच्यते । नाभावः । प्रत्यक्षा तत्रैकबुद्धिः । सा बह्वीष्विष्टकासु नावल्लभ्यते । न चावयवसंधिर्दृश्यते पुरीषच्छन्नानाम् । तस्मात्पकामसंयोगेऽप्येकबुद्धेरुत्पादादेकमिष्टकाभ्यो व्यतिरिक्तं द्रव्यमग्निनिधानार्थमस्ति । यदि वा, इष्टकासंस्यूतिरप्येकबुद्धेरेवावगम्यते । यत्तु, एकाकर्षणे न कृत्स्नाकर्षणमिति । सत्यं, संस्यूतौ तत्र विच्छेदः क्रियते । द्विविधानि हि द्रव्याणि, स्यावराणि जंगमानि च । तत्र स्यावरेषु विच्छेदो भवति । यथा वनस्पतौ पर्णे गृहीत्वा कृष्यमाणे न कृत्स्नः कृष्यते, स्यावरेत्वात् । एवमिदमपि । स्यावरं हीदमग्निद्रव्यम् । तस्मात्सकृदेव प्रोक्षणं विकर्षणं च कर्तव्यमिति ॥ २७ ॥

चोदनासमुदायात्तु पौर्णमास्यां तथा स्यात् ॥ २८ ॥

अथ यदुक्तं, य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते, य एवं विद्वानमांसास्यां यजत इति । नात्राऽऽग्नेयादिभ्यः किञ्चिदर्पान्तरम् । तथेहापीति । उच्यते । युक्तं पौर्णमास्यां तथाभावः । चोदनासमुदायो हि तत्र कर्म । न च कर्मसाध्यं विद्यते । इह तु द्रव्यान्तरमस्तीत्युक्तम् । तस्माद्रूप्यं पौर्णमास्येति ॥ २८ ॥

(द्वादशाहे, उत्तमाहवर्षे पत्नीसंयान्तान्त्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] पत्नीसंयान्तान्त्वं सर्वेषामविशेषात् ॥ २९ ॥ पू०

अस्त्यहर्गणः, द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति । तत्र श्रूयते ।

कृष्यते, तत्र तथा दृष्टम् । यत्रैकस्मिन् कृष्यमाणे एकः कृष्यते, तत्रापि तथा दृष्टम् । न चैकस्मिन् कृष्यमाणे यस्मात्कृत्स्नः कृष्यते, तस्माद्द्रव्यान्तरम् । न च द्वितीये कृष्यमाणे द्रव्यान्तरं द्रव्यान्तरस्य कारणं, यत्र द्रव्यान्तरमुद्धिर्न विपर्येति ॥ २७ ॥

[२८ ॥]

‘पत्नीसंयान्तान्त्वहानि संतिष्ठन्ते’ इत्यविशेषश्रवणार्थं पत्नीसंयान्तान्ता ।

१ पक्षमसंयोगेऽपीति—अपिना ‘पकामर्षयागे न द्रव्यान्तरम्’ इति गौतमीयवचनं निर्वृष्ट-
वाद्प्रमाणमिति श्रुचितं होयम् ।

पत्नीसंयोजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं सर्वेषामहानां पत्नीसंयोजान्तत्वद्युत प्रागुत्तमादिति । दशमं वर्जयित्वा संदेहः क्रियते । तस्य हि मानसान्तरा वचनेनोक्ता । किं तावत्प्राप्तम् । सर्वेषामहानामिति । कृतः । अविशेषात् । अविशेषेणोच्यते, पत्नीसंयोजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति । न च कश्चिद्विशेष आश्रीयते । तस्मात्सर्वेषामिति ॥२९॥

लिङ्गद्वा प्रागुत्तमात् ॥ ३० ॥ सि०

— वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । प्रागुत्तमादहः पत्नीसंयोजान्तरा स्यात् । कृतः । लिङ्गत् । लिङ्गं भवति । पत्नीसंयोजान्तान्यहानि, संतिष्ठन्ते, न बहिरनुमहरति, असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति । यस्मिन्नहन्यसंस्थितो यज्ञस्तस्मिन् पत्नीसंयोजान्तरा दर्शयति । कथम् । हेत्वर्थेनासंस्था निदिश्यते । यस्मादिमान्यसंस्थितान्यहानि, तस्मादेषु पत्नीसंयोजान्ततेति । संस्थितिश्रान्त्येऽहानि । अपि च, तेष्वहःसु पत्नीसंयोजान्तरा, तेष्वसंस्था दृश्यते कीर्त्यमाना । तस्मादसंस्थायाः पत्नीसंयोजान्तरायाश्च सामानाधिकरण्यात् । असंस्था च प्रागुत्तमाद्दृष्ट्वा प्रागुत्तमादेव पत्नीसंयोजान्तरामध्यवस्यामः ॥ ३० ॥

अनुवादो वा दीक्षा यथा नक्तं संस्थापनस्य ॥ ३१ ॥

— वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति । प्रागुत्तमात्पत्नीसंयोजान्तरा स्यादिति । किं तर्हि । सर्वेषामविशेषात् । यदुक्तं, येषु पत्नीसंयोजान्तरा, तेष्वसंस्था दृश्यते । तस्मादसंस्थायाः प्रागुत्तमाद्दहनां पत्नीसंयोजान्तरा नियच्छाम इति । नैतदेवम् । न हीदं विधिमूर्च्छं दर्शनम् ।

न तु गम्यते विशेषः । 'असंस्थितो हि तर्हि यज्ञः' इति यत्रासंस्था तत्र पत्नीसंयोजान्तरा । अन्त्ये चाहानि संतिष्ठन्ते, तत्र पत्नीसंयोजान्तरा न भवति । हेतुसामर्थ्यात् ।

नैतदेवम् । वचनात्सर्वेषां पत्नीसंयोजान्तरा प्राप्यमाणा वचनान्तरेण विना कथं शक्या विशेषेऽवस्थापयितुम् । यदुक्तं हेतुसामर्थ्याद्यत्रासंस्था तत्र पत्नीसंयोजान्तरा नोति । उच्यते । हेतुवचने पत्नीसंयोजान्तरास्तुत्यर्थं भविष्यति । धिरेण संस्थापानोच्य स्तुतिः ॥ २९ ॥ [३० ॥

नान्यप्रमाणमूलम् । अतो मृगतृष्णारूपमेतद्दर्शनम् । यदप्यसंस्था हेतु-
रिति, तदपि न स्यात् । उक्तं हि—स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादिति । न च
सामानाधिकरण्यमसंस्थापत्नीसंयाजान्ततयोः । पत्नीसंयाजान्तता सर्व-
पामह्नां शब्देन गम्यते । असंस्था पुनर्न्यायेन प्रागुक्तमादहः । यदेतद-
संस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति । अर्थवाद एव पत्नीसंयाजान्तता-
स्तुत्यर्थः ।

तथा हि । असंस्थितो यज्ञश्चिरेण संस्थास्यत इत्यालोच्यते । यस्माच्चि-
रेण संस्थास्यते तस्मादवलुप्यतां, पत्नीसंयाजान्तान्यहानि भवन्त्विति ।
संतिष्ठमानेष्वेवाहःसु, असंस्थावचनं पत्नीसंयाजान्तताप्रशंसार्थम् ।
संस्थावन्ति हि तान्यहानि । अवभृथादय एषां शेषाः पदार्थाः करि-
ष्यन्ते । यथा, दीक्षोन्मोचनवचनं नक्तं संस्थापनस्यार्थवादः । एवमेत-
द्द्रष्टव्यम् । वरुणपाशाभ्यां वा एषोऽभिधीयते यो दीक्षितः । अहो-
रात्रे वै वरुणपाशौ । यद्वा संस्थापयेदनुन्मुक्तो वरुणपाशाभ्यां स्यात् ।
नक्तं संस्थाप्यो वरुणपाशाभ्यामेवोन्मुच्यते, आत्मनोऽर्हिसाया इति ।
अनुन्मुक्तः स वरुणपाशाभ्यां, न तावदीक्षया मुच्यते । अवभृथो हि
दीक्षोन्मोचनार्थः । अथवोचरते । वरुणपाशाभ्यामिव निर्मुच्यत इति
वहवो नियमास्तदानीं विसृज्यन्ते, यानालोच्य एव वादो भवति ।
एवमिहापि चिरेण संस्थापालोच्यसंस्थितवचनं भवतीति ॥ ३१ ॥

स्याद्वाऽनारभ्यविधानादन्ते लिङ्गविरोधात् ॥ ३२ ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । भवेद्वा प्रागुक्तवान्पत्नीसंयाजान्तता ।
न ह्यारभ्योत्तममहः, एव विधीयते । कथं तर्हि । सामान्येन, पत्नीसं-
याजान्तान्यहानि भवन्तीति । तत्रान्ते लिङ्गविरोधो भवति । का
पुनर्न्यायेन प्राप्तिरिति । पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति, नेतः

३१ ॥]

- भावयेत्प्रजाः । केन द्वादशाहमङ्गकेन । तत्र, 'संलयथा कर्षमेदः' इत्यनेन
न्यायेन द्वादश यागा एते । अहःशब्दो यागसामानाधिकरण्यात्कर्षमेहं ब्रवीति ।
मृकृतौ चानेनाहःशब्देनोषांश्चादिहारियोजनार्थतो यागः परिच्छिन्नः । इहाप्येवं
द्रष्टव्यम् । तत्र द्वादश यागाः सह फलेन चोदितरवास्तह कर्तव्याः । तेषामग्नीषो-

दुक्तं भवति, शिष्टमवलुप्यत इति । संतिष्ठन्ते नानुष्ठीयन्त इति । कर्तृ-
व्यापार एतूपरमतीति । तेषु सह क्रियमाणेष्वहःसु, अवश्यं कस्मिंश्चि-
त्पदार्थेऽवस्थायामवश्यमपरस्याहः पदार्था अनुष्ठातव्याः । तत्रानियमे
प्राप्ते पत्नीसंयाजान्ते संस्थाप्यमिति नियम्यते । तस्यावस्थानस्यैतत्प-
योजनं, कथमहरन्तरस्य पदार्थानुष्ठानेन योगपद्यमनुगृह्येतेति । एतद्वि-
ष्टमवस्थानकार्यम् । यस्मिन्नैतद्विष्टं, न शक्यं कल्पयितुं तत्रादृष्टम् ।
तत्र न पत्नीसंयाजान्तता । तच्चान्तरस्य प्रयोजनं न विद्यते । तस्मा-
त्प्रागन्त्यात्पत्नीसंयाजान्ततेति न्यायेन प्राप्ते छिन्नदर्शनम्, असंस्थितो
हि तर्हि यज्ञ इति ॥ ३२ ॥

(सामिधेन्यां त्रिरभ्यसितस्य प्रथमोत्तमस्थानधर्मत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] अथ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात्स्थानधर्मः

स्यात् ॥ ३३ ॥ सि०

स्तौ दर्शपूर्णमासौ । तत्र सामिधेनीः प्रकृत्योच्यते, त्रिः प्रथमा-
म्बाह, त्रिरुत्तमाम्बाहोति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किम् ऋग्धर्म
एषः, यत्र तत्रस्था, प्र वो वाजा त्रिरभ्यसितव्या, उत स्थानधर्मः,
याऽयाऽपि प्रथममुच्यते सा त्रिरभ्यसितव्येति । कुतः संशयः ।
समयधोपपत्तेः । यद्येवमभिसंयन्धः क्रियते, याऽसावुच्चारितानां सामि-
धेनीनां प्रथममुच्चारिता, सा त्रिरभ्यसितव्येति । ततः, प्र वो वाजाया
ऋचोऽधर्मः । अथैवं विज्ञायते, प्राथम्यसंपुक्तं त्रिर्द्वयादिति, ततो वच-
नस्य स्थानधर्मता ।

भीषाद्येति कर्तव्यता साऽगृह्यमाणविशेषत्वात्तन्नेन कर्तव्या । अवभृथादीन्यपि तन्ने
नेष । ये संतिष्ठत्योपकारकास्त आवर्तन्ते । सहप्रयोगात्कस्मिंश्चिदानियमेनावस्थां
प्राप्ते पत्नीसंयाजान्तता नियम्यते । तत्रान्त्य उत्तरस्य यागस्यामावादावस्थानं नास्त्य
नियमेन । अनियमस्यामावाजियमोऽपि नास्ति । न चैतद्वाक्यं क्वचिजियमररं, क्वचि-
दपूर्वविधिपरम् । विश्वाभेदात् । अपि च, यस्य नियमार्थं तस्य दृष्टोऽर्थः । यस्या-
वच्छेपस्तस्यानाकाङ्क्षितत्वाददृष्टोऽर्थः । तस्मात्प्रागुत्तमात्पत्नीसंयाजान्तता निय-
म्यते ॥ ३२ ॥

किं तावत्प्राप्तम् । ऋचो धर्म इति । कुतः । प्राथम्यस्य व्यक्त्या संबन्धात् । व्यक्तेरभ्यासेन । कथमवगम्यते । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । व्यक्तिविशेषो हि स्त्री नाम । यदि तद्विशेषणं प्राथम्यं स्यात्ततो लिङ्गविशेषनिर्देशोऽवकल्पते । साऽपि स्त्री, अभ्यासेन संभन्तस्यते । अथ प्रथममनुब्रुवता त्रिरभ्यसितव्यमिति, ततो व्यक्त्यविशेषो न विवक्ष्येत । तत्र स्त्रीलिङ्गविशेषनिर्देशो नोपपद्यते । अपि च, वाक्यभेदः प्रसज्येत । प्रथममुक्तं त्रिरभ्यसितव्यं, प्रथममुक्ता ऋक् त्रिरभ्यसितव्येति । मत्पक्षे पुनः प्राथम्यलक्षिताया ऋचो धर्म उच्यते । तत्रैकार्थविधाने न भवेद्वाक्यभेदः । अपि च श्रुत्या प्राथम्येन स्त्री संबध्यते । वाक्येनाभ्यासः । तस्माद्गृधर्मो यत्र तत्रस्था, प्र वो वाजा त्रिरभ्यसितव्येति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । योऽयं सामिधेनीनां प्रथमायास्त्रिरभ्यास उच्यते स प्रथमस्थाननिमित्तो धर्मो, न ऋचः कस्याश्चिज्जातिनिमित्तः । कुतः । न हि कृत्स्नेऽपि ऋग्वेदे प्रथमा नाम काचिद्वृत् विद्यते, या त्रिरभ्यस्येत । तत्र प्राथम्यमुलक्षणार्थं स्यात् । इतरस्मिन् पक्षे श्रुतिर्न लक्षणा । श्रुतिश्च ज्यायसी लक्षणायाः । तस्मादस्मत्पक्षः । अथ यदुक्तं, स्त्रीलिङ्गसंबन्धादस्मत्पक्ष एव श्रुतिः । वाक्यं च न भिद्यते । स्त्रीलिङ्गोपपत्तिश्चेति ।

अत्रोच्यते । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यविशेष्यमाणायामपि व्यक्तौ यदवश्यं प्राप्तं लिङ्गं, तदाश्रयभूतं गुणस्य भवति । आविधिरित्येऽपि तस्मिंलिङ्गविशेषनिर्देशोऽनुवादभूतो भवत्येव । यथा, शुक्रः पुमान्, शुक्रा स्त्री, शुक्रं नपुंसकम् । शुक्र एकः, शुक्रौ द्वौ, शुक्रा बहव इति । शुक्रां शाटीमानयेति । यद्यपि शाट्याद्यानयनं न विधीयते, शुक्रसंबन्धमात्रविधिरसा भवति, न तत्र लिङ्गेन विशेषणं क्रियते । तथाऽप्यनुवादभूतः स्त्रीलिङ्गनिर्देशो भवत्येव, शुक्रामानयेति । अनुवादभूतत्वाच्च न वाक्यभेदो भविष्यति । एवं च सति, यद्यपि प्राथम्यस्य स्त्रीलिङ्गसंबन्धः श्रौतस्तथाऽपि प्राथम्यस्यैवाभ्यासेन संबन्धो न लिङ्गस्य । यदि लिङ्गस्यैतेन संबन्धोऽभिधीयते, प्राथम्यस्यानुवादात् न कल्प्येत । प्राथम्यसंबन्धोऽपि नोपपत्तिश्चेति नान्यं भिद्येत ।

अपि च, नैवान्न विवदितव्यम् । प्रातिपदिकविशेषणं हि स्त्रीशब्दः । स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते, तन्प्रावादय इति । न विशेषणस्य पदान्तरेण संबन्धो भवति । यथा राजपुरुषो गच्छतीति । यदा तु माथम्यस्याभ्यासेन संबन्धः, तत्र प्राप्तपनुद्यते स्त्रीत्वम् । यानि सामिधेनीषु वचनानि, ऋचस्ताः । स्त्रीलिङ्गश्च ऋक्शब्दः । तत्र यत्प्रथमं वचनं, तस्याऽऽश्रय ऋक् । गुणवचनानां च शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यद्विशेषितायामप्यृचि स्त्रीलिङ्गं भविष्यतीति । यत्प्रथमवचनं, तद्विराहेति । स्त्री च सा ऋक् सामिधेनी । तस्मात्, त्रिः प्रथमामन्वाहेति प्राप्तस्य लिङ्गस्यानुवादः । त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमां, ताः पञ्चदश संपद्यन्ते, इति पञ्चदशानां सामिधेनीनां संपत्तये त्रिर्वचनमुच्यमानं परिपूर्णाया ऋचो भवति, न ऋगवयवस्य । परिपूर्णा च सामिन्धनवती, न ऋगवयवः । तस्मात्प्राप्तानुवादो लिङ्गस्येति प्राथम्यस्य धर्मो न ऋचः ॥ ३३ ॥

(दर्शपूर्णमासयोरन्वारम्भणीयायाः सङ्कटनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्तताऽऽरम्भणीया ॥ ३४ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तत्राऽऽरम्भणीयोष्टिः समाम्नाता । आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्, सरस्वत्यै चरुं, सरस्वते द्वादशकपालम्, अग्रये भगिनेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेनास्नादः स्यामिति । नित्यवदेके भगिनमामनन्ति । आशुत्तिश्च दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तत्रेष्ट्यावृत्तौ संदेहः । किमाऽऽरम्भणीयाऽप्यावर्तते, नेति । किं प्राप्तम् । आवर्ततेति । असङ्कदेव कर्तव्येति । कुतः । एवं प्रयोगवचनोऽनुष्ठहीतो भविष्यति । प्रयाजवत् । यथाऽङ्गभूताः प्रयाजा आवर्तन्त एवमङ्गभूताऽऽरम्भणीयाऽप्यावर्तन्त ॥ ३४ ॥

[३३ ॥]

‘ अपि वाऽप्येकदेशे स्यात् ’ इति यावज्जीविके प्रयाजादीतिकर्तव्यता भवतीत्युक्तम् । प्रथमपदार्थद्वारेण श्रूयमाणा दर्शपूर्णमासाह्वारम्भणीया । सा किं प्रति प्रयोगं कर्तव्येति सर्वप्रयोगं सृष्टिदिति । किं प्राप्तम् । प्रतिप्रयोगं कर्तव्येति । कुतः इतिकर्तव्यता हि प्रयोग इत् । प्रयोगस्य च भेदः । तस्मादावर्तते ॥ ३४ ॥

सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगादेकः पुनरारम्भो याव-
ज्जीवप्रयोगात् ॥ ३५ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति, यदुक्तमारम्भणीयाऽऽवर्ते-
तेति । सकृदेव कर्तव्या । कुतः । आरम्भसंयोगात् । दर्शपूर्णमासयो-
रारम्भेण संयुज्यते । साधारणश्च सर्वेषां प्रयोगाणामारम्भः । कथम् ।
अग्नीनाथाय सर्वः संकल्पयति । पर्वणि पर्वणि मया दर्शपूर्णमासौ
कर्तव्यादिति । एवं चाध्यवसाय दर्शपूर्णमामौ कर्तव्यावित्यारम्भणीया
क्रियते । एष एवास्याऽऽरम्भो यदध्यवसानं नाम । तच्च साधारणं
सर्वेषां प्रयोगाणाम् । यावज्जीवप्रयोगात् । अथापि प्रथमं प्रवर्तनमार-
म्भस्तथाऽपि प्रथमप्रवृत्तेन सर्वे प्रयोगाः कृता भवन्ति । तस्मात्सकृदा-

सकृद्वा कर्तव्या । कुतः । आधानं कृत्वा सर्वः संकल्पयति, मया यावज्जीवं
दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यावागत आगते काले । स च संकल्पः सर्वेषां प्रयोगाणामगृह्य-
माणविशेषत्वात्साधारणः । संकल्पश्च पूर्ववस्था बाधमानोऽध्यवसानम् । अध्यवसानं
च पदार्थः । स च सर्वेषां साधारण इत्युक्तम् । तस्मात्सकृत्कर्तव्या । अत्र ग्रन्थः ।
अथापि प्रथमं प्रवर्तनमारम्भस्तथाऽप्यारम्भणीयाप्रवृत्तेन सर्वे प्रयोगाः कृता
भवन्तीति ।

नैतद्युक्तम् । कथम् । क लो निमित्तम् । स कर्म प्रयोजयति । प्राक् पूर्णमासका-
लात्कर्म न प्रयुज्यते । निमित्ताभावात् । तच्च निमित्तमेवमेव प्रयोगं प्रयोजयति ।
पुरुषश्च पूर्वावस्थामौदासीन्यं चोपिज्ञत्वा ततः संकल्पमध्यवसानं करोति । अध्यव-
सानं संकल्पो वैकस्यैव प्रयोगस्य, न द्वितीयादे । निमित्ताभावात् । अपि चैतिकर्त-
व्यता प्रयोगेण प्रयुज्यते, न कर्मणा । प्रयोगामेदाच्च भेदस्तस्याः । यदि च कर्मणा
प्रयुज्येत, तथा सति प्रयाजादीनामपि कर्मैकत्वात्सकृदेव प्रयोगः स्यात् । न चैतदि-
ष्टम् । यदुक्तमाधानं कृत्वा सर्वः संकल्पयति, पर्वणि पर्वणि मया दर्शपूर्णमासौ
कर्तव्याविति । स च संकल्पः सर्वप्रयोगाणामगृह्यमाणविशेषत्वादिति ।

तत्रोच्यते । सर्वप्रयोगाणां संकल्प एव न प्राप्नोति । निमित्ताभावादित्युक्तम् ।
न-वाधानानन्तरं सर्वसाधारण एव संकल्पो भवति । विद्वान्श्चाधिक्रियते । स जानाति,

१ कर्तव्यता-पा० । २ पूर्ववस्थाप्रति-ओदासीन्यरूपामवस्थामित्यर्थः । ३ पदार्थः-आर-
म्भपदार्थः । ४ भाष्यकारिणं वर्णकान्तरं पूर्ववर्णकेऽपरितोपादिति दर्शयितुं प्रथमवर्णकं तावद्दूष-
यति-नैतद्युक्तमित्यादिना । ५ तत इति-निमित्तप्रादेवेत्यर्थः । ६ सर्वप्रयोगाणामिति-अह-
मिति शेषः । कुतः । अगृह्यमाणविशेषत्वादित्यर्थः । ७ नन्विति शङ्कां समाधत्ते-विद्वान् अधिक्रियत
इत्यादिना ।

रम्भणीया कर्तव्येति ॥ ३५ ॥

एवं वा—

हृष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्तेताऽऽरम्भणीया ॥ ३४ ॥ पू०

यस्तु प्रथमः पदार्थ आरम्भ इति, तत्रैव संशयः । किं दर्शपूर्ण-
मासयोरारम्भमाणयोरारम्भणीया प्रथमं पदार्थं सम्पञ्चं करोति,
उत पुरुषस्याऽऽरम्भमाणस्य प्रथमं दर्शपूर्णमासयोः प्रवर्तमानस्याऽऽर-
म्भणीया कर्तारमारम्भणयोग्यं करोति । किं मासम् । दर्शपूर्णमासयोः
प्रकरणान्तयोरारम्भे स्यात् । पुरुषसंबन्धे फलं कल्पयितव्यम् । तस्मा-
दर्शपूर्णमासारम्भे । एवं चेदारम्भभेदादिहृष्ट्यावृत्तौ प्रत्यारम्भं स्यात् ।
यथा प्रयोगावृत्तौ प्रयाजाः ॥ ३४ ॥

सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगादेकः पुनरारम्भो यावज्जीव-
प्रयोगात् ॥ ३५ ॥ सि०

सकृद्वा भवितुमर्हति । कुतः । पुरुषारम्भसंयोगात् । पुरुषे दर्शपूर्ण-
मासावारभमाणे विधीयते । कुतः । निर्वपेदिति हि श्रुत्या कर्तृसंबन्धः
क्रियते । तत्र पुरुषप्रयत्नवचनं विवक्षितस्वार्थं भवति । इतरथा पदार्थ-
मात्रे विधित्सिते कर्तुः प्रयत्नवचनमविवक्षितं स्यात् । प्रयोगवचनमाप्त-
मेषानुद्यते । यस्तु, कर्तृसंबन्धे फलं कल्पयितव्यम् । तत्र कल्पयिष्यते ।

नित्यानि कर्माणि मया कर्तव्यानि, काम्यानि फलार्थेनेति । योऽस्याऽऽधानादुत्तर-
कालं, स संकल्प इव, न प्रयोगाद्गम्य । तस्मादिदमशोभनम् । अतोऽन्यत्क्रि-
यते ॥ ३५ ॥

‘दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः’ इति शानजारम्भकर्तारमभिषेते । तत्र संदेहः ।
किमारम्भो दर्शपूर्णमासाद्यं पदार्थमभिषेते, किं वाऽपवृत्तस्याऽऽद्यं प्रवर्तनम् । पूर्व-
पक्षवादी मन्यते, यद्ययं कर्तारमभिषेते, तथा सति फलकल्पना प्राप्नोति । यद्वायादार-
म्भणीया न पुरुषार्था । किं तर्हि । कत्वर्था । तथा च प्रतिप्रयोगमावर्तेत ॥ ३४ ॥

सिद्धान्तस्तु । दर्शपूर्णमासारम्भयोग्यं पुरुषं कुर्वती कतुना गृह्यते । अपि च, यः
ज्ञानचा पुरुष उपात्तस्तस्य विपरिवर्तमानस्य निर्वपेदित्यारम्भणीया तदर्थं श्रुत्या
प्रतिपाद्यते । इतरथा ज्ञानजननर्थकः स्यात् । निर्वपेदित्यनुच्चारितेऽप्यन्वारम्भणीया

१ एवं तावद्दृष्टिकारमतेनाधिकरणमुपलभ्य स्वमतेनाभिरुणं प्रचरान्तरेणोपवर्णयति—
एवं वेत्यादिना । २ निर्वपेदित्यनुचरितेऽपीति—‘अन्वारम्भणीयाभिः श्रुतिर्निर्वपेत्’ इत्येत वतैव, अनु-
चरितेऽपि ‘दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः’ इति शब्दे भवत्येवाऽऽरम्भणीया कत्वर्थेत्यर्थः ।

कृतारम्भणीयाकः पुरुषः प्रयोगवचनेन ग्रहीष्यते । एवं चेदेकस्मिन्ने-
वाऽऽरम्भे कृतारम्भणीयाके कृते पुरुषे तन्त्रप्रयोगात्, यावज्जीवं
प्रयोगे कृतारम्भणीयाकः पुरुषो भवति । प्रथमं दर्शपूर्णमासावारभ-
माणः कृतारम्भणीयाको जातः । द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु दर्शपूर्णमासा-
वारप्स्यमानः कृतारम्भणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यति ।

अथोच्यते । समानेऽहनि, आरप्स्यमान इति भवति । न च द्विती-
यादिषु प्रयोगेषु समानेऽहनि कृतारम्भणीयाकोऽसाविति । अत्रोच्यते ।

ऋत्वर्था भवत्येव । महाप्रयोगवचने यो भावनावचनस्तेन विधानं भविष्यति । सा च
बहिःप्रयोगात्क्रियमाणा पुरुषमारम्भयोगं करोति । तस्यै चैकत्वात् ज्ञायतेऽस्यायं
प्रयोगस्य योग्योऽस्य नेति । अगृह्यमाणविशेषत्वत्तर्नप्रयोगाणाम् । यदि तन्त्रमध्ये
क्रियते, तथा सति यस्य तन्त्रं तस्यैव योग्यं करोति, नान्यस्येति । ननु लटः समा-
नेऽहन्नुत्पद्यमानत्वाद्यस्यैव समानेऽहनि प्रयोगस्याऽऽरम्भणीया क्रियते, तस्यैव पुरुषं
योग्यं करोतीति गृह्यते विशेषः ।

उच्यते । द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु समान एवाहनि दर्शपूर्णमासावा-
रप्स्यमानोऽसौ कृतारम्भणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यतीत्यनेन
निराकरोति । समानेऽहनि लट्प्रत्ययत इत्येतन्न युज्यते । भविष्यत्कालसामान्ये लट्प्र-
त्ययते । ननु लुटाऽनद्यतनकालोत्पन्नानां बाध्यते । नैतद्युक्तम् । यदि लुडनद्यतने
विधीयमानो लट्प्रत्ययमान आत्मानं न प्रतिबन्धते ततो बाधेतापि । अयमबाधमानोऽ-
प्यात्मानं बन्धते । तस्मान्न बाधते । तस्माल्लुडनद्यतनेऽद्यतने च भविष्यति काले
भवति । लुट्प्रत्ययस्त्वनद्यतन एव ।

न च 'सोमेन यक्ष्यमाणः' इत्यनेनैतत्तुल्यम् । यत्राऽऽधानं कृत्वा सोमेनान्यैश्च
यक्ष्यते, तत्र 'सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निपादनीत' इति यद्येतदानन्तर्यं न कुर्यात्ततोऽ-
नर्थकमेव स्यात् । तस्मादनेनाऽऽनन्तर्यं विधीयते । यद्यपि लट् सामान्येनोत्पन्नस्तथाऽ-
पि सोमाधानानन्तर्यसामर्थ्यादद्यतने कल्प्यते, प्रमाणांतरवशात् । इह तु नास्ति
प्रमाणं, येनाद्यतने कल्प्येत । तस्मात्सामान्येनोत्पद्यते । अथवा, दर्शपूर्णमासो निमि-
त्तमूतो श्रूयते आरम्भसंयुक्तौ । तत्र समानेऽहनि दर्शपूर्णमासावारम्भणीयासंयुक्तौ

१ तस्य चैकत्वादिति—आरम्भस्यैकत्वादित्यर्थः । २ निराकरोति—भाष्यकार इत्यर्थः ।
३ स्वयम्भुया षोडशपरिहारमाह—समनेऽहनीत्यादिना ।

द्वितीयाद्यापि प्रयोगेषु समान एवाहनि दर्शपूर्णमासावारस्यमानोऽसौ
कुतारम्भणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यति ॥ ३५ ॥

(निर्वापमन्त्रे सवित्रादिपदानामसमवेतार्थानां विकृतावनूहाविकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्-

त्राचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासो । इत्र निर्वापमन्त्रः । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽ-
श्विनोर्वाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति । तत्रैपोऽर्थः
साशयिकः । किं सवित्रश्विपूषशब्दानां विकृतावूह उतानूह इति । तत
एतत्तावत्परीक्ष्यते । कर्मणि समवेतमर्थमेते शब्दा अभिदधाति, उतास-
मवेतमिति । यदि समवेतम् । ऊहियन्ते । अयासमवेतम् । अविकृताः
प्रयोक्ष्यन्ते । तदुभयमपि सह परीक्ष्यते ।

किं तावन्नः प्रतिभाति । तत्र समवेतमभिवदन्तीति । कुतः । एतद्धि
मन्त्रपदानां दृष्टं प्रयोजनं, यत्समवेतमर्थं प्रकाशयन्तीति । तथासमवे-
तार्थप्रकाशने न किञ्चिदपि दृष्टं प्रयोजनम् । समवेतानां तु प्रकाशने दृष्ट-
मस्ति । तद्यदि समवेताभिधायिन एते शब्दास्ततः प्रयोजनवन्तः । कथं

कर्तव्यो । एवम रम्भद्वारेणाऽऽरम्भणीया प्रथम. प्रयोगोऽपेक्षते । द्वितीयादपक्षमेव ।
तत्र बहिःप्रयोगात्क्रियमाणानां योऽसौ दर्शपूर्णमासारम्भ, चानकलः स सर्वेषु वि-
द्यते । किं दर्शपूर्णमासावारमणोनाम्भारम्भणीया न कृता, येन पुनः क्रियेत ।
न च प्रयोगोऽद्यननेनापेक्षितः, दर्शपूर्णमासशब्दश्रवणात् । तस्मात्सकृत्कर्तव्या । एवं
च कर्मणे क्वचिन्नैव कर्तव्या, प्रयोगमात्रभेदात्, कर्मणो भेदाभावात् ॥ ३१ ॥

उपोद्घातप्रसक्तानुप्रयत्नादि वृत्तम् । इहेदानीमहोश्चिन्त्यते । किं सवित्रादिश-
ब्दा विकृतावूहेतव्या उग नेति । ऊहेतव्याः । कुतः । सवित्रादिशब्दा अर्थप्रका-
शकौ यदि श्रुतिवृत्तास्तत्रो दृष्टार्थाः स्युः । प्रकाशनेद्वारेण मन्त्रस्यापेक्षितत्वात् । यदि
लक्षणयाऽग्निमभिवदन्ति ततो दृष्टार्था भवन्ति । अथैवा सवित्रादिभिर्मुक्त्य एवार्थः
प्रत्याख्यते, तथाऽपि समवेतवचनाः । कथम् । मित्रत्वान्मन्त्राणाम् । मान्त्रवर्णिको देव-
ताविधिर्दर्शपूर्णमासयोगोऽव्ययादिभिर्विकल्पको भविष्यति ।

१ काम्ये—दर्शपूर्णमासप्रयोग इति शेषः । २ ऊहियन्त्यत इति—साक्षादिनि शेषः । ३ अर्थ-
प्रकाशका इति—मन्त्राधिकरणस्याप्यदिशित शेषः । ४ अपेक्षितत्वादिति—कतुनेति शेषः । ५ यदि
लक्षणया सवित्रादिपदैरग्निं प्रकाशयते, तर्हि सौर्यादिविकृतावनि लक्षणपक्षे सूर्यादिप्रकाशनीयपक्षे-
रूढपूर्वपक्षो न सिद्ध्येदित्यपरितुष्य पक्षान्तरमाह—अथवेत्यादिना ।

पुनः समवेताभिधायिनः । यदि नाम सवित्रादयः शब्दा अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः । यदि वा सवित्रादयो देवताविशेषा दर्शपूर्णमासयोः स्युः । तन्मन्त्रपदानामहृष्टार्थता मा भूदित्यन्यतरदध्यवसीयते, मान्त्रवर्णिको वा देवताविधिः । सवित्रादयो वा शब्दा अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः । तस्मादर्थवत्त्वादन्यतरदध्यवसेयम् ।

अत्राऽऽह । ननु, अग्नये जुष्टमित्यत्रावयवभूताः सवित्रादयोऽग्न्यादीनां वचना अपि सन्तोऽग्न्यादिभिः प्रकाशिताया देवताया न किञ्चिदप्यधिकं कुर्युः । नो खल्वपि सवित्रादिवचना एव मान्त्रवर्णिकाः शर्वन्वन्त्युपकट्टेम् । अत्रोच्यते । पृथग्वाक्यान्पेतानि भविष्यन्ति । तेषां जुष्टं निर्वापामीति साधारणोऽनुपङ्गः । तानि वाक्यानि दर्शपूर्णमासयोर्गुणभूतानि । यद्येतदेवत्यान्यत्र हवींषि विद्यन्ते, ततोऽवकल्पन्त इत्यर्थोपपत्त्या मान्त्रवर्णिकयो देवता विधीयन्ते । अग्न्यादिवचना वा सवित्रादीनाम् । पृथग्वाक्यानि चाऽग्निवाक्येन वेकल्पिकानीति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । नैवमादीन्युहितव्यानीति । अचोदित ऊहो न प्राप्नोति । चोदिताभिधानान्मन्त्रस्येति । तत् एतद्वर्षते । असमवेताभिधायिनः सवित्रादय इति । कथम् । न ह्यत्र सवित्रादिदेवार्थं कर्म चोच्यते । न चाग्न्यादीनामर्थेषु सवित्रादयः शब्दाः प्रसिद्धाः अत्राऽऽह । नन्वर्थोपपत्त्याऽन्यतरदध्यवसीयेतेत्युक्तम् । सति, एतदेवत्ये कर्मणि सवित्रादिव्यवस्थान्युपपद्यन्ते । अदिवचनत्वे वा सति । या हविषो देवता, सा मन्त्रवचनेन प्रकाशयितव्या । सवित्रादयश्च शब्दा निर्वापवाक्ये प्रकाशनार्थाः । ते हविर्देवता प्रकाशयन्त उपपद्यन्ते, नान्यथेति । अग्न्यादयश्च हविर्देवता इति तद्वचना इत्यध्यवसीयते ।

अत्र केचिदाहुः—मान्त्रवर्णिकेन देवताविधानेन न शक्यन्तेऽग्न्यादयो देवता वाचितुं, विषमशिष्टत्वात् । तस्मात्सवित्र दिमन्त्रवर्णैर्वागान्तराणि कल्पन्ते । तेषु मुख्यश्च समवेतवचनाश्चेति । नैतद्युक्तम् । एवं सति यागान्तरत्वात्प्रयान्तुलाः । तत्र चोदकेनातिदिष्टानामप्यविकारः स्यात् । यथा प्रयाजानाम् । तत्र पूर्वपक्षोत्तरपक्षयोः सह न कश्चिद्विशेषः । तस्मात्स एव पक्षो यत्रोहः सिध्यति ।

एवं प्राप्ते—श्लोके सवित्रादयोऽग्न्यादिवचना न प्रसिद्धाः । न च गुणेनैग्न्यादीनिभिधातुं समर्थाः । यत्र परशब्दसामानाधिकरण्यात् तत्र गुणेन परशब्दः परत्र

अत्रोच्यते । यद्यकल्प्यमान आनर्थक्यमेवां स्यात्ततोऽन्यतरत्कल्प्यते । अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभाषी भवतीति । न त्वेवमकल्प्यमानेऽप्यनर्थक्यम् । तस्मान्नान्यतरस्यापि कल्पने किञ्चिदस्ति प्रमाणम् । न च चोद्यन्त एतच्छब्दिका देवताः । तत्राचोदितप्रामाण्यमूहं, चोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥

अथ यदुक्तं, प्रत्यायकेन शब्देन प्रकाशयन्तेऽत्र देवताः । तत्राभ्यश्रुतानां प्रकाशने न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—

ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते ॥ ३७ ॥

ततश्च—तेन कारणेन, अश्रुतानां वचनं न क्रियते सचित्रादिभिः शब्दैः । केन तर्हि कारणेन क्रियते । इतरार्थं प्रयुज्यते । निर्वापस्तुत्यर्थम् । देवस्य सचित्तः प्रसवे—देवेन सचित्रा यजमानेन प्रसूते, जडिते वा सवितरि । अश्विनोर्वाहुभ्यां—परिक्रममभिमेत्य यजमानयोर्दपत्योर्वाहुभ्याम् । अश्विनौ हि तौ—अग्न्याधेयेऽश्वदानेन, अशितवन्तौ वा तद्यज्ञफलमश्नुवाते । तद्वाहू इति स्त्री वाहू व्यपदिशति । देवताध्वयोर्वाऽश्विनोरेतौ वाहू इति । पूषणं तु यजमानमेव पश्यते पुष्पातेः । एवं सर्वे निर्वापविशेषप्रकाशनार्थाः ।

अत्राऽऽह । कस्मान्नोत्कृष्टाः सचित्रादयः शब्दाः प्रकरणान्तरे सचित्राश्चैव नो पूषणं चाभिवदन्ति । लिङ्गेन तत्र उत्कृष्टमाणाः प्रकरणं बाधितमर्हन्ति । अत्रोच्यते । सचित्रादयः परविशेषणं विभक्तिश्रुत्या क्रियन्ते । प्रातिपदिकार्थस्त्वव्यतिरिक्त इति गम्यते । तत्र लिङ्गं श्रुत्या बाध्यते । लिङ्गं हि प्रातिपदिकार्थप्रकाशनं देवतार्थमिति कृत्वा, इह देवताभावाद्यत्र देवता तत्रोत्कर्षति । विभक्तिश्रुतिस्तु प्रातिपदिकार्थं

पतेते । न चेह सामानाधिकरण्यं, विविभक्तिनिर्देशात् । न च मन्त्रवर्णिकी देवताविधिः शक्यः कल्पयितुम् । मन्त्रभेदे हि स भवति । एकव्यायं मन्त्र इत्युक्तम् 'अपैकैवात्' इति । कश्चित् भेदे नैवाग्नादिना सह विकल्पः, विषमशासनात् । तस्मान्निर्वापस्तुत्यर्थमेवामुच्चारणमिति ॥ ३६ ॥

१ परिक्रममभिमेत्येति—अध्वर्योः परिक्रमत्वात्तदीयवाहूयोयजमानसंबन्धित्वं, परिक्रममभिमेत्यर्थः । २ (अ० ९ पा० १ अ० १४ सू० ४६) ।

पदार्थान्तरविशेषणं ज्ञापयति । तच्चेहास्ति पदान्तरम् । श्रुतिश्च लिङ्गा-
द्वलीयसी । तस्मान्नोत्कर्षः ।

आह । यदा सवित्रादयो यजमानाः, तदा सत्रे कथमनूह इति ।
उच्यते । जोषणार्थमिदं वाक्यं, नानुज्ञापनार्थम् । अजोषितस्य जोषणं
कर्तव्यम् । तत्र दृष्टोऽर्थः । अनुज्ञापनं पूर्वं वृणानेन कृतं, तददृष्टार्थमाप-
द्येत । अपि च । जुष्टं निर्वपामीति जोषणकरणं निर्वपामीति भावशब्दे-
नोच्यते । सवितुः प्रसवे, इत्थनुज्ञानिर्घृता परविशेषणार्थं कीर्त्यते ।
अननुज्ञातमपि निर्वपणशब्दार्थं कुर्यादेव, न त्वजोषितेन यागः श्रूयते ।
तस्माज्जोषणार्थत्वात्परार्थाः सवित्रादयः शब्दा नोद्दिश्यन्त इति ॥३७॥
(निर्वापमन्त्रे श्रुतस्याग्निशब्दस्य समवेतार्थस्य विकृतावूहाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ पू०

तस्मिन्नेव वाक्ये दर्शपूर्णवासयोः, अग्नये जुष्टं निर्वपामीति समा-
म्नायते । तत्रापमर्थः सांशयिकः । किमग्निशब्दोऽपि विकृतौ नोद्द्यते,
सोऽपि न समवेतवचनः, उतोद्दितव्यः, समवेतवचनो हि स इति ।
किं प्राप्तम् । एवं चेत्त्र संशयः, सोऽपि गुणशब्दस्तथैवासमवेतवचनः ।
कृतः । सवित्रादयोऽस्मिन् वाक्येऽसमवेतवचनाः । यद्यग्निशब्दोऽप्य-
समवेतवचनः, एवमवैलक्षण्यं भविष्यति । अवैलक्षण्यं च न्याय्यम् ।
यदि समानं कारणं, तेन न्यायेनावैलक्षण्यमुच्यते । समानं चेह कारणं,
य एषां शब्दानामर्थः, स इह मयोगे नास्तीति । अग्नये जुष्टं निर्वपामि,
इत्यस्यापि योऽर्थः, स इह नास्ति । अग्नये जुष्टं निर्वपामि, इत्यनेन
जुष्टस्य निर्वाप उच्यते । न चेह जुष्टस्य निर्वापोऽस्ति । अनुष्टं चेह
निर्वपण्यम् । निर्वापेणैव तज्जोष्यते । तस्मान्न समवेतवचनः । तस्या-
प्यश्रुतार्थस्य वचनमित्यर्थं प्रयुज्येत, निर्वापस्तुत्यर्थेनेति । तस्मादेत-
दपि विकृतौ नोद्दितव्यमिति ॥ ३८ ॥

[३७ ॥]

‘ अग्नये जुष्टं निर्वपामि ’ इति ‘ जुषीं प्रीतिसेवनयोः ’ इत्यग्निना यद्द्रव्यं सेवितं
तन्निर्वपण्यम् । न चाग्निना सेवितं द्रव्यमस्ति । तस्मादविद्यमानत्वात्तादृशस्य द्रव्य-
स्यासमवेतवचन इति ॥ ३८ ॥

१ निर्वापणं शब्दार्थ-पा० । २ वचनमुत्तरार्थ-पा० । ३ इतीति—इति पाणिनीयपाठपाठने-
त्यर्थः । ४ असमवेतवचन इति—यद्यप्यात्मिन्कर्मण्यमिः समवेतस्तथाऽपि निर्वापे यादृशः श्रुतत्वाद्-
दस्याविद्यमानत्वात्निर्वापस्तुत्यर्थमेवाभिः संकीर्येत इत्यसमवेतवचन इति तात्पर्यम् ।

न समवायात् ॥ ३९ ॥ सि०

नैतदेवम् । समवेतवचनो हि, अग्रये जुष्टं निर्वापामीति । नन्वेतदुक्तं, जुष्टस्यात्र निर्वाप उच्यते । न च जुष्टं निर्वापव्यमिति । अत्रोच्यते । नैव जुष्टस्य निर्वाप एतेन वाचयेनोच्यते । किं तर्हि । निर्वापेण जुष्टकरणम्, अग्रये जुष्टं करोमीति । एवं हि दृष्टार्थं भवतीति । अनोऽतुल्यकारणत्वाद्द्वैलक्षण्यमेव व्याच्यम् । तस्मात्समवेतवचनोऽग्निशब्द ऊहितव्यथ विकृताविति ॥ ३९ ॥

एवं वा—

गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, धान्यमसि धिनुहि देवानिति इत्यादि तण्डुलानावपतीति, तत्र धान्यशब्दं प्रति संशयः । किं समवेतवचनो न वेति । किं प्राप्तम् । योऽयं गुणशब्द इव लक्ष्यते धान्यशब्दः, नास्ती समवेतवचनः स्यात् । धान्यशब्दो हि धान्यमभिवदति, न तु धान्यमेवोच्यते । सतुपे हि धान्यशब्दो वर्तते । तण्डुलेष्वेवोच्यमानेषु धान्यप्रकाशनं क्रियते । तदसमवेतस्य प्रकाशनेऽष्टं यथा स्यादिति । तस्माद्विकृतिषु नोहितव्यमिति ॥ ३८ ॥

न समवायात् ॥ ३९ ॥ सि०

नैतदेवम् । समवेतो हि धान्यशब्दार्थः । स हि तण्डुलेषु वर्तते तद्विकारत्वाल्लक्षणया । यथा, काशिकेषु शालयो भुज्यन्ते, मावः पीयन्त इति, भ्रुत्पुपादानेऽष्टं कल्पयितव्यमिति लक्षणाशब्दः परिकल्प्यते ।

समवेतवचनोऽग्निशब्दः । निर्वापेण करणभूतेन जुष्टं भावयेत् । स भाव्यमान एव भाव्यते, अग्निरिदं जोषिष्यते द्रव्यमिति । एवं सेव्यमानो दृष्टार्थो निर्वापो यविष्यतीति ।

१ अग्रये स्वा जुष्टं—पा० । २ दर्शपूर्णमासयोरिदं समावन्ति—पा० । ३ किं तावत्प्राप्तं—पा० । ४ जुगवचनशब्द—पा० । ५ समवेतवचन इति—अरशाद्वारकसंबन्धेन प्रकृतापूर्वतापनीभूतकर्मसंबन्धिष्यकार्यप्रतिपादकत्वं—समवेतवचनत्वम् । अस्ति चेदं 'देवस्य स्वा' इति मन्त्रे, अग्निर्वापयदयोः । निर्वापे देवतासंयोगस्य हविर्विद्वेकसंपत्यर्थत्वाग्निनापस्य च पृथकरणार्थत्वाद्भिनित्वापयोस्तत्तद्वृत्त्यद्वारकसंबन्धेन तादृशयागसंबन्धित्वान् । अपस्तोत्रशास्त्रमन्त्रपदानां वाच्यद्वारकसंबन्धेन यागसंबन्धिष्यकार्यप्रतिपादकत्वाच्च न समवेतवचनत्वमिति ध्येयम् ।

तस्मात्समवेतवचनः । विकारे चोदितव्य इति । प्रयोजनम् । अस्ति
 शाक्त्यानामयनं षट्त्रिंशत्संवत्सरम् । तत्रेदं समाभ्यायते, संस्थिते सं-
 स्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति, न तत्र यान् मृगान् हन्ति, तेषां
 तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति । तत्राविकारेण धान्यमसि
 धितुहि देवानिति प्रयोगः कर्तव्यः, यथा पूर्वः पक्षः । यथा सिद्धान्तः,
 ऊहः कर्तव्यः, मांसमसि धितुहि देवानिति ॥ ३९ ॥

(इडानिगदे यज्ञपतिशब्दस्यासमवेतार्थकस्य विकृतावनूहाधिकरणम् ॥१३॥)

[१३] चोदिते तु परार्थत्वाद्धिवदविकारः स्यात् ॥ ४० ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र,
 इडानिगदा, इडोपहूता-इत्येवमादिः । तत्रेदमाभ्यायते । दैव्या अध्वर्यव
 उपहूता उपहूता मनुष्या य इमं यज्ञमवान्, ये च यज्ञपतिं वर्धनिति ।
 तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं बहुयजमानके यज्ञपतिशब्द ऊहितव्य
 उताविकारेण प्रयोक्तव्य इति । तत्रेदं तावत्परीक्ष्यते । किं समवेत-
 वचनो यज्ञपतिशब्द उतासमवेतवचन इति । कथं समवेतवचनः । यदि
 यज्ञपतिवृद्धिवचनं यज्ञपतेरुपकारकं, ततः समवेताभिधायी । अथैत-
 स्तुत्यर्थं, ततो न समवेताभिधायी ।

किं प्राप्तम् । ऊहितव्यः, समवेताभिधायीति । कथम् । यज्ञपति-
 वृद्धिवचनाद्यज्ञपतयः मोत्सहन्ते । इडापदानपेक्षे पदैर्यज्ञपतिवृद्धिरभि-
 धीयते । तस्मान्मुख्यः प्रत्ययः । इडास्तुनौ जघन्यः । तस्मादर्शयिषकर्षा-

प्रयोजने चोद्यते । प्रकृतिशब्देन संबन्धशब्देन विकारास्तण्डुलाः प्रकाशिता
 लक्षणया । इहापि चोदकस्तथैव प्रापयति । तस्मान्मृगशब्देन मांसं प्रकाश्यं
 लक्षणया ।

नैतदेवम् । विकृतावर्षश्चोदकेनातिदिश्यते, न शब्दो वाचक इत्येतद्वक्ष्यामः ।
 स चार्थोऽस्मदायत्ते प्रयोगे किमित्यवाचकेन प्रकाश्यते । प्रकृतावाज्ञानसामर्थ्याद्वा-
 चकेन शब्देन प्रकाशनं कृतम् । तच्चार्याभिवृत्तं न चोदकं प्रापयति । न वचनमस्ति,
 प्रकृत्या विकारः प्रत्याख्यत इति । तस्मान्मांसशब्दस्यैव प्रयोगः ॥ ३९ ॥

‘यज्ञपतिं वर्धान्’ इति वृद्ध्या सह यज्ञपतेरिडापदमनपेक्ष्य प्रत्यक्षैकवाक्यता,
 इत्या सह परोक्षा ।

भेदास्तुतिः । अतो यज्ञपतिशब्द उद्दिश्यः । यस्यैव वृद्धिर्नोच्यते, स एवोत्साहसंस्कारेण संस्कृतो न स्यात् । तस्मात्सर्वे वृद्धिमंस्कारार्थे षदितव्याः । सर्वेषु षदितव्येषु बहुवचनम् ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदविकारः स्यात् । चोदितमपि यत्, समवेतं परार्थं चिकीर्ष्यते न स्वसंस्कारार्थं, तदप्यविकारेण प्रयुज्यते । तन्नोद्दिश्यं स्यात् । परार्थत्वात् । अत्र हि यज्ञपतिवचनं वृद्धिविशेषणार्थं, वृद्धिवचनं चेदास्तुत्पर्यम् । कथमवगम्यते । इदोपह्वानेनैकवाक्यत्वात् । इदामकरणाच्च । अथ यदुक्तं—गम्यते, इदोपदानपेक्षं यज्ञपतिवृद्धिवचनं तेषामुत्साहकम् । उपहृता मनुष्या ये यज्ञपतिं वर्षयेयुरिति ।

अत्रोच्यते । स यो हैवं विद्वानिदया चरतीत्याभिधाय, अथ मतिपद्यते, इदोपहृतोपहृतेडोपास्माँ इडाह्वयतामिडोपहृतेत्याह । तेनावगम्यते यस्यैव आरम्भः स इडाया मन्त्र इति । तन्मन्त्रपतितश्च, उपहृता मनुष्या इत्येवमादिः, यज्ञपतिं वर्षान् इत्यन्तः । तस्मादिदामुपह्वानुं षदितव्य इति वाक्यादवगम्यते । समर्थेडोपाह्वाने । यजमानं तु मोत्साहयितुं षदितव्य इति नास्ति वाक्यम् । केवलं षदितुं सामर्थ्यमस्ति । न च सामर्थ्यमात्रेण वाक्यादृते विनियोगा भवन्ति । इदामकरणं चैवमनुगृहीतं भविष्यतीति । इदया च सहैकवाक्यता । तस्मादियं वचनव्यक्तिः, उपहृता मनुष्या ये यज्ञपतिं वर्षयितुं समर्था इति । तत्र यज्ञपतिविशिष्टा वृद्धिर्षक्तव्येति, एकस्मिन्नपि यजमाने कीर्तिते भवति विशेषणकार्यम् । तस्मादविकारः स्यात् । विधिवत् । यथा यत्र यजमानो

सिद्धान्तस्तु—यज्ञपतिशब्दो वृद्धिविशेषणम् । वृद्धिरिडास्तुत्यर्था । इदोपह्वानेनैकवाक्यत्वात् । अथ यदुक्तमिदोपदानपेक्षं यज्ञपतिवृद्धिवचनं गम्यत इति । उच्यते । 'स यो हैवं विद्वानिदया चरति' इत्यनेन, इदया चरितव्यमिति विधीयते । तत्रेडाप्रचारस्यायं मन्त्र इदोपहृतेत्यादिः । 'ब्रह्मदेवकृतमुपहृतम्' इत्येवमन्त इदोपह्वानार्थः । 'दिव्या अज्वर्षवः' इत्यादि ऋत्विगुह्वानार्थः । अज्वर्षुशब्दवाच्याः सर्वऋत्विजो सप्तम्या, 'उपहृता मनुष्याः' इति त एवोच्यन्ते । कीदृशास्त इति ।

गुणभूतो विधीयते, तत्र येन केनचिद्यजमानेन स विधिः सिध्यति ।
यथा, यजमानसंभितौदुम्बरी भवति, शुक्रं यजमानोऽन्वारभत इति
॥ ४० ॥

(सूक्तवाके श्रूयमाणस्य यजमानपदस्य विकृताव्हाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ॥ ४१ ॥ सि० ।

अस्ति दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकः, सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति ।
तत्रेदं समाभ्यायते । अयं यजमान आयुराशास्त इति । तत्रायमर्थः
साशयिकः । किं बहुकर्तृके विकारे यजमानशब्द ऊहितव्य उत नेति ।
किं प्राप्तम् । अविकारेण प्रयोक्तव्यः । तथा सामर्थ्यमनुगृह्यते । न चायं
समवेतवचनः । परार्थेन ह्यत्र, यजमान आयुराशास्त इति । आयुराशा-
सनेन यजमानस्य न कश्चिद्दृष्टोऽर्थः संजन्यते । तस्मादायुराशासनमद-
ष्टार्थम् । यजमानविशिष्टाऽऽशीरेकेनापि यजमानेन कीर्तितेन यथा श्रुता,
तथा कृता भवति । यथा, यजमानेन संभितौदुम्बरी भवतीति । तथै-
तत् । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । विकारः स्याद्दूहः । तत्प्रधाने यजमानप्रधाने । कथं
यजमानमाधान्यम् । एवं श्रूयते, सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति । यदि
सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणे तत्साधनं, तत्फलं वा, प्रकाशयति ततः सू-
क्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति । प्रहरणफलमायुराशासनं कल्पितम् ।
यजमान आयुराशास्त एतेन कर्मणोति, यजमानेन प्रस्तरः प्रहृतो भ-

उच्यते । ये यज्ञमवन्ति रक्षन्ति, ये च यज्ञपतिं वर्धयितुं समास्तादृशा मनुष्या
उपहृताः । तस्मान्मनुष्यविशेषणत्वात्परार्थो यज्ञपतिशब्दः । तेन बोध्यते ॥ ४० ॥

प्रत्युदाहरणमिदम् । अपवाऽधिकरणान्तरं कयाचिदाशब्दकयाऽऽरम्भते । 'अयं
यजमान आयुराशास्ते' इत्यायुषः फलत्वं नागवत् प्रमाणान्तरेण । तस्माद्यजमानाशी-
संनञ्चो वाच्योऽदष्टार्थाय । यजमानसंनञ्चाऽऽशीर्वक्तव्या । सा चैकेनापि भवत्येव ।
तस्मादनूहः ।

नैतदेवम् । 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति करणविभक्तिनिर्देशात्सूक्तवाकाः
प्रहरणाङ्गम् । न चासौ प्रहरणं प्रकाशयति, न तत्साधनम् । श्रुत्या च तस्याङ्गता
निर्ज्ञाता । तस्माच्छ्रुतिसामर्थ्याद्यदनेन प्रकाशयते तत्प्रहरणसंनञ्चि । तेन चाग्न्यादयो

वति । तत्र य एव यजमानः फलं प्रति प्रधानभूतो न संकीर्तयते, तेन न प्रहृतं स्यात् । तस्मात्सर्वे समवेताः संकीर्तयितव्याः । सर्वेषु च कीर्तयानेषु बहुवचनं भवति । तस्माद्द्वौ यजमानस्येति ॥ ४१ ॥

(सुब्रह्मण्यानिगदे हरिवदादिगुणवाचकपदानामनूहाधिकरणम् ॥१९॥)

[१५] असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥४२॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र सुब्रह्मण्यानिगदः समाज्जातः, इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ मेघातिथेर्भेव इत्येवमादिः । अग्निष्टुति च श्रूयते, आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवतीति । तत्रेन्द्रशब्दस्य स्थाने, ऊहः क्रियते । अथेदानीं हरिव आगच्छ इत्येवमादिषु संशयः । ऊहितव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । तद्विशिष्टं प्रतीयेत । तेन विशिष्टम् । इन्द्रपदस्थान ऊहः । एतेन विशेषेण विशिष्टमविकृतमेव वचनं प्रतीयेत । कुतः । असंयोगात्तदर्थेषु । तेषां शब्दानां तेष्वर्थेषु संयोगः, हरिवत्तादिषु । न हरिवत्तादयः समवेता इन्द्रे विद्यन्ते गुणाः । प्रमाणाभावात् । आविष्ममानास्तस्योच्यन्ते । एवं श्रुत्याऽप्येः प्रतिज्ञातो भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । न हरिवत्तादय उच्येरन् । हरिवत्तादिभिः सोऽस्य गुणो लक्ष्यते । अथासमवेतवचना मुखार्था एव भविष्यन्ति । आत्मीयं गुणं न लक्षयिष्यन्तीत्युच्येत । तथाऽस्मत्पक्ष एव । तस्मादल्लक्षणं गुण उच्यत इत्यविकारेण प्रयोगः स्यात् ।

— तत्रैवं वचनव्यक्तिर्भवति । इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ, इति हरिवत्तादीनस्य गुणानारोपयति । हरिवत्तादिभिः संबध्यमान इन्द्रोऽभ्युदयकारी भवतीति । शक्यते चाग्निरपि तैः संबन्धयितुम् । तस्मादविकारेण

देवताः प्रकाशयन्ते, आयुरादीनि च फलानि । तत्र देवताः साधनता प्रतिपद्यन्ते, आयुरादीनि च साध्यत्वम् । तस्मादायुरादीनि फलानि । कर्तृत्वानि च क्रियाफलम् । तस्माद्यजमानः प्रधानभूतः फलं प्रति । प्रधानत्वादूहः ॥ ४१ ॥

नैते सन्तीन्द्रे गुणाः, प्रमाणाभावात् । ऊहं चेच्छता सन्तीन्द्र एते गुणा इत्यभ्युपगमनीयमिन्द्रगुणसंबन्धमात्रम् । इन्द्रस्याऽऽत्मीयगुणा इति चाभ्युपगमे लक्षणा

१ तेन विशेषणविशिष्ट—गा० । २ धृतोऽर्थः । ५ अत्रुपगमनीयमिति—विभेव प्रमाणात्त्व-
हेति शेषः ।

गुणानां प्रयोगः । अथोच्यते । अस्मादेव सामानाधिकरण्यवचनादिन्द्र एते गुणा विद्यन्ते इति । तन्न । अविद्यमानेष्वपि स्तुत्याऽस्य सामानाधिकरण्यवचनमुपपद्येतैव । यथा, इन्द्रो बृहस्पतिर्देवदत्त इति ॥४२॥

कर्माभावादेवामिति चेत् ॥ ४३ ॥

इति चेद्भवान् पश्याति, अविकारेण हरिवदादीनां वचनमिति । कर्माभावादेवं स्यात्, यद्येते गुणा इन्द्रे न भवेयुः । कर्मजास्तु, एते गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते । हरिव आगच्छेति । पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां द्वेष सर्वं हरतीति । येषातिथेर्भेव इति, येषातिथिर्हि काण्वायनं भेषो भूत्वा जहार । छेपणश्वस्य भेनका नाम दुहिता बभूव, ताभिन्द्रश्वकमे । गौरावस्कन्दन् इति, गौरमृगो भूत्वाऽरण्याद्राजानं सोमं पिबतीति वचनैरिमे गुणा इन्द्रस्याऽऽख्यायन्ते । तस्मात्समवेतवचना हरिवदादयः शब्दाः । तथा सतीन्द्रपत्ययापोच्चार्यन्त इति नादृष्टकल्पना भाविष्यति । तत्रैवं वचनव्यक्तिः । इन्द्र आगच्छ, हरिव आगच्छ, इति—हरिवत्तादिगुणवान् यस्त्वं स आगच्छेति । लक्षणा चादृष्टकल्पनायाऽप्यायसी । तस्माद्दूहितव्या हरिवदादयः शब्दा इति ॥ ४१ ॥

न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥

नैतदेवम् । परार्था हि हरिवदादयः शब्दा इन्द्रस्तुत्यर्थाः । स्तुत्ये हरिवदादिसंबन्धोऽस्य क्रियते । तत्पुरस्तादेवोपवर्णितम् । स्तुत्यर्थ चाग्नेरप्येतैरभिसंबन्धः शक्यते कर्तुम् । यच्चूक्तं, समवेता गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते, पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी इत्येवमादिभिर्वचनैरवगता इति । तन्न । न हीमानि वचनानीन्द्रस्य संबन्धिनौ हरी विद्यन्तीति । न द्वेषभाभिसंबन्धः क्रियते, यावेतौ पूर्वपक्षापरपक्षौ ताभिन्द्रस्य हरी इति । तत्र हि हेतुस्यदिश्यते । ताभ्यां द्वेष सर्वं हरतीति । न हीदं

स्यादनेनाशेन प्रकाश्यमानेषु । अथोच्येत, असमवेता एते गुणा इन्द्रे । न चाऽऽत्मीयत्वं लक्षयिष्यन्ति । द्वावपि दोषौ परिहरिष्यामः । इन्द्रो हरिवद्रुणविशिष्ट उच्चार्यमाणोऽम्बुदयकारी ॥ ४२ ॥ [४३ ॥]

‘पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां द्वेष सर्वं हरति’ इति यदुक्तं, तन्न । कुतः । यावेतौ पूर्वपक्षापरपक्षौ करणमूतौ, ताभ्यामिन्द्रो हरति, नान्य इत्य-

१ ‘कर्माभावादेति चेत्’ — पा० । २ छेपणश्वस्य भेनस्य—पा० । ३ करणमूताविति—हरणस्य कारणमूतावित्यर्थः ।

प्रसिद्धं, ताभ्यामिन्द्रः सर्वं हरतीति । सिद्धो हि हेतुर्भवति, म प्रसाध्यः ।
यथा स्वभावे हतारौ प्रसिद्धौ, कालेन सर्वमपक्षीयत इति । तथा नेन्द्र-
स्याग्नेश्च कश्चिद्विशेषः । तत्रैभिरभिधानमग्नेः प्रामोत्येव ।

अय इन्द्रस्य हर्तृत्वं विधीयत इत्युच्यते । तथा च वाक्यं भिद्येत ।
इन्द्रस्यैतौ हरी इत्येतदपि विधातव्यम् । अथैतन्न विधीयते । तथा स
एवं दोषः, नास्त्यग्नेरिन्द्रस्य वा विशेष इति । अयं पूर्वपक्षापरपक्षा-
विन्द्रस्येति विधीयते, तौ च हरी । तस्मादिन्द्रो हरिवानिति । तथा
हेत्वप्रसिद्ध्यादिः स एव दोषः । न च विधीयमाने वैश्वन्दो भवति ।
प्रसिद्धवचनो द्वेष दृष्टः । न वै द्वेषानि सख्यानि सन्तीति यथा ।

तथा, मेधातिथेर्मेघ इत्येवमादि—इतिहासवचनमिव प्रतिभाति ।
इतिहासे च विधौ संति, आदिमत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत । अस्तिवति
चेत् । तथा सति तस्याप्रामाण्यान्मेधातिथेर्हि काण्वायनस्य मेघ इत्य-
प्रसिद्धिः । सर्वत्र च निर्गन्धविधानम् । तत्रापरस्मिन् विधीयमाने वाक्य-
भेदमसङ्गः । तस्मात्ते गुणा इन्द्रे विद्यन्त इत्यसमवेतवचनत्वादाविका-
रेण प्रयोग इति । तदेतन्न रोचयन्ते याज्ञिकाः । ऊहं कुर्वन्ति । अत्र
आगच्छ राहितश्च बृहद्भानो धूमकेतो जातवेदो विचर्षण इति ॥४४॥

अभेदमन्यदुदाह्रियते—

असंयोगात्तदर्थेषु सद्भिरिति प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ सि०

अस्ति साधकः । तत्रेदं समामनन्ति, साण्डास्त्रिवत्सः सोमक्रयण
इति । अस्ति तु मकृतावेकहायनी क्रवार्था । तत्रेदमाज्ञायते, इयं

यमर्थो न लभ्यते । कुतः । 'ताभ्या ह्येव सर्वं हरति' इति हेतुरयम् । हेतुश्च प्रसिद्धे
संबन्धे भवति । न चेन्द्रस्य हर्तृत्वमवगतं प्रमाणान्तरेण । येन हेतुः स्यात् । वाक्य-
भेदादिदोषश्च स्थित एव । तस्मात्सर्वेषां स्तुतिद्वारेणैकवाक्यता ॥ ४४ ॥

१ इत्येवमादिरेतिहा—पा० : २ निर्गन्धव्याख्यानं विधानं—पा० : ३ 'येन हेतु स्यात्'
इत्यस्य पश्चात् 'वाक्यभेदादिदोषश्च' इत्यस्यार्थोक्तं वातिकप्रत्ययो लुप्तः । यतस्तद्राख्यानपरस्त-
न्तरत्नमन्थ एवमुपलभ्यते । अत्र चेदं तन्तरत्नमन्थः । 'येन हेतु स्यात्' । नापि चैवाविन्द्रस्य
करणत्वेन प्रसिद्धौ । तस्माद्दोषे हरिणशब्दवाच्यं कर्तृत्वं विधीयते । तस्मादिन्द्रो हरिवान् अभिष्यतीत्ये-
वमपि हेत्वप्रसिद्धिरतदवस्थेव । कर्तृत्वं इन्द्रस्य प्रमाणान्तरेणानवगतम् । येन हेतु समर्थो भवे-
त् । न केवलमवगतकर्तृत्वस्य । किं तु विपर्यय एवेत्याह—पूर्वपक्षापरपक्षयोः कर्तृत्वं विधी-
यमानं कथमिन्द्रस्य स्यात् । योऽयं प्रतिज्ञ हेतुर्वैरोधः । 'पूर्वपक्षापरपक्षौ हर्तारविति प्रतिज्ञाः । तस्य
हर्तृत्वादिति हेतुः । येन प्रतिज्ञयैव हेतोरवपर्यय इति । वाक्यभेदादिदाग्ध स्थित एव' इति ।

गौस्तथा ते श्रीणामि, तस्यै शृतं, तस्यै शरः, तस्यै दाधि, तस्यै मस्तु;
 तस्या आतश्चनं, तस्यै नवनीतं, तस्यै घृतं, तस्या आमिक्षा, तस्यै
 वाजिनमिति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संदेहः । किं गोशब्दस्थान
 ऊहं कृत्वाऽवशिष्टानां पदानामविकार उत सर्वेषामूह इति । किं प्राप्तम् ।
 गोपदार्थविशिष्टमेवोहवचनं स्यात् । तस्यै शृतमित्येवमादीनामविकारः ।
 असंयोगाच्छ्रुतादिभिरर्थैः । तेषामेकहायन्यामेकहायनीत्वादेव । न ह्येक-
 हायनी दुग्धे, तस्यां समवेतं वदन्त्येते । तस्मात्साण्डेऽप्यविकारेण प्रयो-
 क्तव्या इति ॥ ४२ ॥

कर्माभावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥

इति चेत्—एवं भवान्मन्यते, नैकहायन्यामेते समवेतानर्थानभिषद-
 तीति । भवेदेतदेवं, यद्येकहायन्या इमे गुणा न भवेयुः । कालान्तरे
 तु तस्या उपपद्यन्ते, न तु साण्डस्य । भविष्यत्कालवचना अप्येते
 प्ररोचनार्था भवन्ति । तस्यै शृतं भविष्यति । तस्मान्नाविकारेण प्रयो-
 क्तव्या इति ॥ ४३ ॥

न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥

नैतदेवम् । अविकारेण प्रयोक्तव्या इति । असमवेतवचना ह्येते,
 नैकहायन्यां भवन्ति । एकहायनीत्वादेव । अथोच्यते, कालान्तरे भ-
 विष्यन्तीति । साण्डेऽपि कालान्तरे भवितुमर्हन्ति । साण्डादपि हि या
 घेनुर्जनिष्यते, सा धोक्ष्यत इति । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्या इति ॥ ४४ ॥

(सारस्वत्यां मेव्यामग्निगुणैवस्य प्रवृत्त्यभावाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१६] लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वप्राप्ता

सारस्वती स्त्रीत्वात् ॥ ४५ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र पशवः समाग्नाताः । आग्नेयः पशुरग्नि-
 ष्टोम आच्छन्धव्या, ऐन्द्रागः पशुबध्धये, ऐन्द्रो घृष्टिणः षोडशिति, सार-
 स्वती मेव्यतिरात्रे, इति । अस्ति त्वग्नीषोमीयेऽग्निगुणैः । उपनयत

चतुर्षु पशुष्वेकवचनान्तोऽसमर्थे एव प्राप्तैशब्दः ।

उच्यते । प्रातिपदिकार्थस्तावद्विद्यते । वचनेन यथा प्रातिपदिकं नोत्कृत्यते तथा

१ 'तस्यै शरः' इति क्वचिप्राप्तिः । २ तस्यामधमवेतं—पा० । ३ 'कर्माभावादेवमिति चेत्'
 इत्येवं पाठो लिखितपुस्तकेषु दृश्यते ।

मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्, इति । तत्र संदेहः । किं सारस्वत्यां मेध्यामध्रिगुवचनं कर्तव्यं, नेति । नन्वशोषोमीयार्थं तत्, षोडशेनेह प्राप्तमिति । अत्रोच्यते । सर्वेषां समानो विधिरिति कृत्वा चिन्ता । किं तावत्प्राप्तम् । समानविधानेष्वेव पशुषु, अपाप्ता सारस्वती मेध्यामध्रिगुवचनम् । कुतः । लिङ्गविशेषनिर्देशात् । विशिष्टलिङ्गो ह्यध्रिगुवचनेन निर्दिष्टः, प्राप्ता अग्निं भरत इति पुंशुः स्त्रीत्वं चास्याः । न च पुंशुवचनः स्त्रियमभिवदितुमर्हं भवति शब्दः । तस्मादध्रिगुवचनमप्राप्ता सारस्वती मेयीति ॥ ४५ ॥

पश्वभिधानाद्वा तद्धि चोदनाभूतं पुंविषयं

पुनः पशुत्वम् ॥ ४६ ॥ पू०

याशब्दः पक्षं व्यावर्षयति । नैतदस्ति । अपाप्ता सारस्वती, अध्रिगुवचनमिति । तस्यामप्याध्रिगुवचनं स्यात् । कुतः । प्रकरणात् । समानं प्रकरणं सर्वेषां पशुनामिति कृत्वा चिन्त्यते । तेन सारस्वत्या अपि प्राप्नोतीति । लिङ्गविशेषाद्युक्तं तस्यामिति यदुच्यते । सन्न । पश्वभिधानात् । अस्ति तत्र पशुत्वं संनिहितम् । तदभिमत्य, प्राप्ता अग्निं भरत पशव इति द्रूयात् । तद्धि चोदनाभूतम् । सर्वनामशब्दस्य पुंविषयत्वम् । तत्पशुशब्देनोच्यते । अस्ति च तत्, मेध्याम् । तदभिमत्य पशुशब्दसमानाधिकरणं सर्वनामशब्दं समुच्चारयिष्यति । एवं प्रकरणमनुग्रहीष्यते । तस्मात्प्राप्तुयात्सारस्वती, अध्रिगुवचनमिति ॥ ४६ ॥

वक्ष्यामः पार्श्वधिकरणे । तस्मात्समवेतवचनः, प्रातिपदिकार्थसंभवात् । स्त्री तु पुंलिङ्गेन न शक्यते वदितुम् । नात्र लिङ्गं वचनमिव विभक्त्यर्थः । किं तु प्रातिपदिकार्थो लिङ्गमित्युक्तम् । तस्मान्मेध्यामभावो युक्तः, अवमवेतार्थत्वादिति सिद्धान्तवादी मन्यते, 'लिङ्गविशेषानिर्देशात्' इति ॥ ४५ ॥

पूर्वपक्षवादी तु मन्यते । पशुशब्देनात्र सामानाधिकरण्यं भविष्यति, 'प्राप्ते पशवे' इति । तत्र पशुशब्दवाच्यं मेध्यामपि विद्यते । तस्मात्समर्थो निगदोऽयम् । 'पश्वभिधानाद्वा' इत्यनेन प्रतिपादयति ॥ ४६ ॥

१ मेधपतये—पा० । २ वक्त्रेनेह—पा० । ३ पुंशुशब्दः—पा० । ४ (अ० ९ पा० ३ अ० ५ सू० १५) इत्यथेति शेषः । ५ इत्युक्तमिति—(अ० ९ पा० १ अ० ९ सू० ३१) इत्यत्र 'प्रातिपदिकविशेषणं हि स्त्रीशब्दः । सिद्धं यत्प्रातिपदिकं वर्तते, तदुक्तपादय इति' इत्यादिना भाष्यकारेणेति शेषः । ६ समर्थ इति—मेध्यामपीति शेषः ।

विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् ॥ ४७ ॥

वाशब्द एतं पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति । प्राप्नुयात्सारस्वत्यधिगु-
षचनमिति । अयमन्यः पक्षः, न प्राप्नुयादिति । कुतः । विशेषो वा
तदर्थनिर्देशात् पुमर्थे द्वेष शब्दो निर्देष्टुं शक्नोति । स्त्रीलिङ्गश्चायमर्थो
येपीति । स्त्रियं पुंशब्दो न शक्नोत्यभिवदितुमिति प्रथम एव पक्षः सं-
कीर्तितः । केवलं परपक्षस्यानवयल्लिखितव्या ॥ ४७ ॥

पशुत्वं चैकशब्दात् ॥ ४८ ॥

अथ यदुक्तं, पशुत्वाभिप्रायमेतद्वचनम् । एको हि शब्दः पशुत्वस्य
च पशोश्च । तेन, प्रास्मै पशव इत्यभिसंबन्धो भविष्यतीति । तत्परिहर्त-
व्यमिति ॥ ४८ ॥

यथोक्तं वा संनिधानात् ॥ ४९ ॥ सि०

यथोक्तं स्यादधिगुवचनम् । अपाप्ता सारस्वती । कुतः । पूर्वसमा-
देव कारणात्लिङ्गधिरौघादिति । यदुक्तं, पशुशब्दसमानाधिकरणः स-
र्वनामशब्दः प्रयोक्ष्यत इति । तन्न । कुतः । संनिधानात् । संनिहितवचनो
हि सर्वनामशब्दः । उच्चारितमात्रो यः पदार्थः शब्देन संनिहितः, तेन
संबध्यते । अथ तस्मिन्नसति, लिङ्गादिसर्वविशेषणविशिष्टे रूपेण संनि-

विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् इति सिद्धान्तमूत्रेण प्रथमसूत्रार्थ एव स्मार्यते ॥ ४७ ॥

‘पशुत्वं चैकशब्दात्’ इति पशुशब्दोऽयं पुल्लिङ्गः । अस्मैशब्दोऽपि, तयो-
र्यत्सामानाधिकरण्यं तत्रप्रत्युच्चार्यते ॥ ४८ ॥

यथोक्तं, वा संनिधानात् इति पूर्वपक्षवादिना यदुक्तं तदेतेन निराक्रियते ।
संनिहितवचनत्वं सर्वनामशब्दानां स्वभावः । उच्चारितमात्रः सर्वनामशब्दो यत्पदान्त-
रेण संनिधाप्यते, तेन सह शीघ्रं संबध्यते । न चेह पशुशब्द उच्चारितः, येन संब-
न्धः स्यात् । तस्मिन्नसति शब्दोपात्ते, संबन्धप्रकार आश्रीयते प्रकरणाद्यालोचनेन ।
लिङ्गादिसर्वविशेषणविशिष्टेन रूपेण संनिहिते प्रयुज्यत इति—कोऽर्थः । जा-
तिलिङ्गसंख्याविशेषणविशिष्टां व्यक्तिमभिदधाति, रूपेण—स्वसामर्थ्यनेत्यर्थः । सर्वना-
म्नामेतदेव सामर्थ्यं, यदेतानि विपरिवर्तमानमेवाभिदधाति । व्यक्तिस्तु विपरिवर्तने ।
अपवा, रूपेणेति रूपशब्देन विद्यमानं वस्त्वभिधीयते । तच्च विद्यमानं यदि

हिते प्रयुज्यते । संनिधाने नैकेन विशेषणेन विशिष्टा व्यक्तिमभिवादि-
शक्नोति । संनिधानात्तत्रैकं सामान्यमाश्रीयते, नान्यत्किञ्चित्पशुत्वादि ।
सत्रोच्चार्यमाणे पशुशब्दे शब्देन व्यक्तेर्निष्कृष्टे पशुत्वे, अस्मै पशव इति
शक्यते संबन्धः कर्तुम् । अनुच्चार्यमाणे तु लिङ्गविशेषवचनः प्राप्नोति ।
तस्मात्प्राप्ता सारस्वत्यधिगुणवचनमिति । कृत्वा चिन्तेयम् । अत्र प्रयो-
जनं न वक्तव्यम् । किमग्नीषोमीयार्याः पशुधर्मा उत साधारणा इत्यस्मि-
न्नाधिकरणे प्रयोजनाय विचारोऽयम् । यदि साधारणाः पशुधर्मास्ततः
सारस्वत्यधिगुणवचनप्राप्ता, अयाग्नीषोमीयधर्मास्ततोऽस्याधिगुणव-
नमूहेन प्राप्यते । न च प्रयोजनस्य प्रयोजनं वक्तव्यम् ॥ ४९ ॥

(यज्ञायज्ञीये नित्यगिरापदस्य गिरापदनाघकृत्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] आम्नातादन्यदधिकारे वचनाद्विकारः स्यात् ॥ ५० ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र यज्ञा-
यज्ञीयं प्रकृत्याऽऽमनन्ति—न गिरा गिरेति ब्रूयात्, यद्विरा गिरेति
ब्रूयादात्मानं तदुद्गातोद्गिरेत् । ऐर कृत्वोद्गेषमिति । तत्र संशयः ।
किमिरापदं गिरापदं वा कर्तव्यम् । अथवेरापदमेवेति । किं प्राप्तम् ।
यत्राधिकार आम्नातादन्यदुच्यते, तत्र तद्विकारभूत स्यात् । ज्योतिष्टो-
माधिकार आम्नाताद्विरापदादन्यदुच्यते इरापदम् । तद्विशेष उच्य-
मानं सामान्येन प्राप्तं गिरापदं बाधेत ॥ ५० ॥

द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्सामान्याद्विकल्पः स्यात् ॥ ५१ ॥ पू०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न, इरापदं निषेधेयम् । द्वैधं स्यात् ।

द्वा प्रकारौ स्यातामित्यर्थः । फौ द्वौ प्रकारौ । इरापदवचनं, गिरा-

विपरिवर्तते प्रकरणसंनिहितम् । संनिधानेनैकेन विशेषणेन विशिष्टा व्यक्तिमभि-
वादिषुं शक्नुवन्ति । यत्संनिधानविशिष्टं तत्तदभिदधति । तस्मात्संनिधानमेषां सा-
मान्ये निमित्तम् । संनिहितं च पुल्लिङ्गम् । यद्यपि स्त्रीलिङ्गमपि संनिहितं तथाऽप्य-
यमेतमर्थे, शब्दस्तत्र वर्तितुं, पुल्लिङ्गत्वात् । सत्रोच्चार्यमाणे पशुशब्द इति । उच्य-
यमाणे, पशुशब्दः । 'प्राप्ते पशवे' इति पुल्लिङ्गेन पुल्लिङ्गशब्दः शक्यः संन-धायि-
तुम् । अस्मिन्पक्षे व्यक्तितो निष्कृत्य पशुत्वं तेन सह संबन्धेन, अस्मैशब्दो न व्य-
क्त्या । एतदपि पशुशब्द उच्चार्यमाणे न भवतीत्युक्तमेव ॥ ४९ ॥ [५० ॥]

यज्ञायज्ञीय प्रकृत्याऽऽमनन्ति ' न गिरा गिरेति ब्रूयात् । यद्विरा गिरेति ब्रूयात्-
स्मानभेव तदुद्गातोद्गिरेत्, ऐर कृत्वोद्गेषम् ' इति ।

पदवचनं च । तुल्यो हि हेतुः । गिरापदमाम्नातम् । तद्वता साम्ना
 ङ्गोत्तिष्ठोमः साधयितव्य इत्येतदप्यवगम्यते । इरापदेन साधयिव्याप्ति-
 स्येतदपि । समानार्थे चैते द्वे पदे । एकमपि स्तुत्यर्थमपरमपि । तस्मा-
 द्विकल्पः स्यात् । इरापदं गिरापदं चेति ॥ ५१ ॥

उपदेशाच्च साम्नः ॥ ५२ ॥

अत्राऽऽह । नैतयोस्तुल्यता विद्यते । गिरापदे साम्नानामात्रं, न
 कर्तव्यता विधीयते । इरापदे तु कर्तव्यता विधीयते । तन्न । कुतः ।
 उपदेशात्साम्नः । उादिश्यते हि साम, यज्ञायज्ञीयेन स्तुवन्तीति । गि-
 पदवच यज्ञायज्ञीयम् । तस्मिन्नुपदिश्यमाने गिरापदमप्युपदिष्टं भवति ।
 तस्माद्विकल्प इति ॥ ५२ ॥

नियमो वा श्रुतिविशेषादितरत्सामदृश्यवत् ॥ ५३ ॥ सि०

नियमो वा स्वादिरापदस्य । कुतः । श्रुतिविशेषात् । श्रुतिविशेषेणे-
 रापदमुपदिष्टम्, ऐरं कृत्वोति । सामान्येन गिरापदम् । तत्कथं साम्नः
 कर्तव्यतोच्यते । गिरापदस्य पाठमात्रं, न कर्तव्यता । न त्वन्यथा
 साम कृतं भवतीत्यर्थापत्त्या गिरापदस्य कर्तव्यता कल्प्यते । इरापदस्य
 पुनः श्रुत्यैव कर्तव्यता । तेन साम्नि सिद्धे नास्त्यर्थापत्तिर्गिरापदस्य ।

अत्र पूर्वः पक्षः । ' ऐरं कृत्वोद्वेयम् ' इति, इरापदस्थानेनोत्पत्तिः केवलं क्रिय-
 ते । उत्पत्त्युत्तरकालं च प्रयोजनं प्रति साकाङ्क्षस्य यज्ञायज्ञीयप्रयोगवचनेनाङ्गता
 विधीयते । गिरापदस्यापि, यज्ञायज्ञीयस्य प्रयोगवचनेनैवाङ्गता । तस्मादुपयोस्तुल्यप्र-
 माणत्वाद्विकल्पः । अथवा, यद्यपिरापदमनेन वाक्येन विधीयते स्तोत्राङ्गत्वेन, तथाऽपि
 नानुत्पन्नं श्रुतिः शक्नोति निर्वर्तयितुमित्यर्थादुत्पत्तिरपेक्षितव्या । ' यज्ञायज्ञीयेन
 स्तुवीत ' इत्यनेन गिरापदस्य स्तुतिसाधनत्वमुपपद्यते । पाठाच्च गिरापदस्योत्पत्तिः
 सिद्धा । तस्मादेकैकोत्पत्तिरपेक्षितव्या, अत्र विनियोगः । तस्मादेकाङ्गविकल्पत्वा-
 द्द्वयोरपि प्रत्ययविप्रकर्षः । विप्रकर्षाच्च विकल्पः ॥ ५१ ॥ [५२ ॥]

यदुक्तम् ' ऐरं कृत्वोद्वेयम् ' इत्यनेनोत्पत्तिः, यज्ञायज्ञीयप्रयोगवचनेन स्तुति-
 साधनत्वमिति । तन्न । मध्येवं श्रूयते, ' ऐरं भवति ' इति, ततोत्पत्तिः स्यात् । इह

१ प्रयोगवचनेनेति- ' महायज्ञीयेन स्तुवीत ' इत्येवं रूपेणैत्यर्थः । २ उपापद्यत इति-यज्ञाय-
 ङ्गीयस्य गिरापदं विना स्तुतिसाधनत्वानुपपत्त्येति शेषः । ३ एकत्र-इरापदे । ४ अथरत्न-गिरापदे ।

अथ यः सामान्येनोपदिष्टस्तस्य को विषयः । तदुच्यते । इतरत्साप्त-
दशपचदिति । इतरदिति गिरापदस्युपदिश्यते । तद्यथा साप्तदश्यं, तथा
स्यात् । विकृतिषु साप्तदश्यं निविश्यते । इतरदपि विकृतीरभिनिवेश-
मर्हतीति ॥ ५२ ॥

सु १ ऐरं कृत्वा—ऐरमभिनिर्वर्त्य, उद्वेगमिति श्रुत्यैवास्य साधनता विधीयते । यज्ञा-
यज्ञीयेन त्वन्यथामुपपत्त्या गिरापदस्य स्तुतिसाधनत्वं विधीयते । सा प्रत्यक्षेणैराप-
देनान्यथामुपपत्तिर्नाश्यते । यदुक्तमर्थादुत्पत्तिरपेक्षितं-येति ।

उच्यते । श्रुत्यैरापदाविशेष एव विहितः । तस्यार्थादुत्पत्तिर्यदुच्यते, शब्दस्य
नास्ति तत्र व्यापारः । इह तु शब्देन कस्मिंश्चिद्विशेषो विधातव्यः । तत्र गिराप-
दस्य शब्दो न विद्यते । गिरापदं साप्तदशपचदिति तुल्यो न दृष्टान्तः । न दाष्टी-
न्तिकः । कथम् । 'सप्तदश सामिनेनीरगुञ्जात्' इत्यनारम्य श्रूयते । 'पञ्चद-
शानुञ्जात्' इति दर्शपूर्णमासयोः । तत्र वल्लोपसम्भवेन पाञ्चदशेन साप्तदश्यं
बाधितम् । तत्र कर्तुमिच्छित्कृतिषु साप्तदश्यं पुनः पठ्यते । तेन चोदकप्राप्तं निव-
र्त्यते प्रत्याम्नातेन । गिरापदं पुनर्न कस्याचिद्विकृते, येनेरापदं बाधेत । अपि चेरा-
पदं वल्लोपकार विकृतौ चोदकेन प्राप्यते । गिरापदं पुनर्नोपदेशेन, नातिदेशेन
प्राप्नोति । तस्माद्विकृतिष्विरापदमेवेति, सूत्रं भाष्यं चानुपपन्नमेव ।

उच्यते । यथा प्रकृतौ साप्तदश्यं पाञ्चदशेन बाध्यते, एवं गिरापदगिरापदेनेति
तद्बाधितम् । यासु विकृतिषु प्रमाणं भवति तासु भविष्यति । प्रमाणाभावेन काचि-
दपि मा भवतु । अथवा, विनाऽपि स्तुतिसाधनत्वेन प्रमाणान्तरेण भवति कासुवि-
द्विकृतिषु गिरापदम् । तथा ह्यसौ श्रूयते, 'यज्ञायज्ञीयं पुच्छे गायति' इति । तत्र
यथाम्नातमेव गिरापदयुक्तं प्रयोक्तव्यम् । यत्र ह्यग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वेन यज्ञायज्ञीयं
प्रयुज्यते, तत्रैव वल्लोपकारेणैरापदेन गिरापदं बाध्यते । तत्रैव तस्य प्रकृतावुपदेशा-
न्नान्यत्र प्राप्तिरिति ॥ ५३ ॥

१ इतरदिति—इति क्वचिन्नादि । २ अपेक्षितव्येति—दरापद इति शेषः । ३ इह तु—गिरापद
इत्यर्थे । ४ शब्द इति—कार्यविशेषे विनियोगक क्लृप्त- शब्दो न विद्यतेः न वा कल्पयितुं शक्यते ।
प्रत्यक्षेणैरापदेनैव स्तोत्रस्य निराकाङ्क्ष वादित्यर्थः । ५ वल्लोपसंभवेनेति—प्रकरणादिति शेषः ।
६ कर्तुमिच्छित्कृति—पञ्चानामुपपत्ति-प्रविन्द्यादिव्यतिर्यक्तः । ७ बाध्यते—गो । ८ तद्बाधितमिति—
प्राप्यता दृष्टान्त इति शेषः ।

(गिरापदस्थानापत्नेरापदे गानकर्तव्यताविकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] अप्रगणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः

स्यात् ॥ ५४ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे यज्ञापत्रीयं प्रकृत्याऽऽमनन्ति, न गिरा गिरेति ब्रूयात्, यद्गिरा गिरेति ब्रूयादात्मानमेव तद्गुणातोद्गिरेत्, ऐरं कृत्वोद्गेयमिति । ज्योतिष्टोमे गिरापदस्य स्थान इरापदं कर्तव्यमिति समधिगतम् । इदानीमिदं संदिग्धम् । किं प्रगीतगिरापदं कर्तव्यमुताप्रगीतमिति । किं प्राप्तम् । गिरापदाद-यस्मिञ्शब्दे श्रूयमाणे ब्रूमः, अप्रगीतगिरापदं कर्तव्यमिति । कुतः । अप्रगणात् । न हि तत्प्रगीतमुपदिश्यते । सर्वे हि यद्यथाभूतमुपदिश्यते, तत्तथाभूतमुपयोक्तव्यम् ।

ननु नैव तद्प्रगीतमुच्चार्यते । तद्धितशब्देनायं निर्देशः क्रियते । तेन स्वरविशेषः कश्चिन्निर्दिष्टो भवति । अत्रोच्यते । यद्यपि चास्ति स्वरविशेषः । अन्ये तु गीतिविकारा आर्हन्नाभावो न निर्दिश्यन्ते । अविक्त्वाच्छब्दित उत्पादितः । तस्मादविकृतं प्रयोक्तव्यम् । अयोच्यते । तद्भूतनिर्देशोऽविवक्षित इति । उच्यते । अविवक्षायां कारणं वक्तव्यम् । विवक्षायां तु निर्देश एव कारणम् । तस्मादप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ॥ ५४ ॥

'गिरापदगीतिरिरापदे न स्यात् । कुतः । गीत्या वर्णाः संस्क्रियन्ते । गिरापदवर्णानां च या संस्कारिका गीतिः, सा तानेव वर्णान्संस्करोति । तैरेव वर्णैः प्रयुज्यते । इरापदवर्णैर्न प्रयुज्यते । गिरापदवर्णस्वरूपप्रयुक्तत्वाद्धीतेः । तस्माद्यथाभूतगिरापदं तथाभूतमेव प्रयोक्तव्यम् । ननु च 'ऐरम्' इति विकारे तद्धित उत्पन्नः । वर्णानां च स्वर एव विकारः । तस्माच्छब्दितशब्देनैव गीतिरुपदिश्यते । नात्र विकारे तद्धित उत्पन्नः । किं तर्हि । स्वार्थ एव । यावदेवोक्तम् 'इरा कृत्वोद्गेयम्' तावत् 'ऐरम्' इति । यदि च प्रगीतात्तद्धित उत्पद्यते, तथा सति वृद्धं तालं प्रथमस्वर वेति कृत्वा, इकारस्य, आधीभावः स्यात् । तत्र 'वृद्धाच्छः' इति छा भवति । तथा च 'आधिरीयम्' इति स्यात् । न चैवं श्रूयते । तस्मात्स्वार्थे तद्धितः ॥ ५४ ॥

१ संदिग्धम्—ग० । २ तद्भूतनिर्देशो न विवक्षित—रा० । ३ अविवक्षायां न विवक्षित—पा० । ४ स्यादिति—तालभ्यनायी यद्गुणम्' इति छन्दोगतन्त्रेण गतिदशाया यतिनाशान्कृत्यां वृद्धं तालं सत्, आधीभवतीत्यर्थेनेत्यर्थः । ५ पा० सू० (४-३-१२०) ।

यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात्पदान्यत्वप्रधान-
त्वात् ॥ ५५ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यस्य पदस्य स्थान इरापदं प्रयुज्यते, तस्य पदस्य वा गीतिः सा, इरापदे स्यात् । कुतः । पदान्यत्वप्रधानत्वात् । पदान्यत्वप्रधानं हीदं वाक्यम् । गिरापदस्य स्थान इरापदं भवतीति । नाप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति । अन्या हि वचनव्यक्तिरिरापदस्य विशेषे विधीयमाने । अन्या, इरापदे । एवं हि श्रूयते, इरापदस्य विकारं कृत्वोद्वेपमिति । तत्रानेन प्रकारेणैरापदं विधीयते, नान्यं प्रगाणादिरापदस्य विकारं ब्रूयात् । न गिरापदस्येत्येतच्चद्विते-
नोच्यते । नामगीतस्यैरापदस्य विकारस्तद्वितशब्देनाध्यवक्षीयते । प-
श्चात्तद्वितायो विकारं ब्रूयादित्यसावन्वयत एव । यः प्रकृत्यर्थ इरापद-
स्येति, स विधीयते । तेन पदान्यत्वपरभेदवचनं, न गीत्यनन्वयपरम् ।

गिरापदे कर्तव्या । कुतः । स्तोत्रापूर्वप्रयुक्ता हि गीतिः, न वर्णस्वरूपप्रयुक्ता । तस्माद्गिरापदाभावेऽपि गीतिरवतिष्ठते । सा च साकःहस्ता । इरापदमपि विधीयमानं गीतिं प्रति साकार्क्यम् । तस्मात्तयोः संरन्धः । ननु विकारतद्वितोऽयं, न स्वार्थीयः । आनर्भवप्रसङ्गात् । तस्माच्छब्देनैव गीतिर्विधीयत इति ।

सत्यम् । अत्र चतस्रो वचनव्यक्तयः प्रतिमान्ति । यद्वा, इरापदगीतिविकारे त-
द्वितोऽयमन्धेरापदं विधीयते । अपवेरापदमन्य गीतिः । अथबोधयम् । अपवा,
शुद्धमिरापदम् । तत्रैरापदस्य न लोकवेदयोगीतिः प्रतिष्ठा । अपसिद्धत्वाच्च न श-
क्याऽनुवादितुम् । ईरा, एवमपसिद्धत्वादेव न शक्याऽनुवादितुम् । अपि च यदीरा-
पदमन्य गीतिर्विधीयते, गिरापदस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोति । न गीत्या वर्णा निवर्त्यन्ते ।
अतुर्यकर्त्तव्यात् । तत्र गिरापदप्रतिषेधानुवादे न प्राप्नोति । तत्र गिरापदस्य भेदेन
प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मिन्नुच्यमाने वाक्यभेदः ।

अपि च गिरापदे निषिद्धेऽनियमेन तत्स्थाने वर्णाः प्राप्नुवन्ति, नावदवमिरा-
पदम् । अयोमयं प्रगीतमिरापदं च, तथा वाक्यभेदः । तस्मादिरैव प्रातिषेदिकं

१ इरापदविशेषे-सा० । २ गीत्यनन्वयपरम्-पा० । ३ गिरापदे कर्तव्येति-गिरापदे वा
गीतिः घेरापदे कर्तव्येत्यर्थः । अथवा- 'गिरापद-गीतिरिरापदे कर्तव्या' इति वा वार्तिकपाठ
भावरयसः । ४ साकःहस्तेति-गेयं अतीति घेषः । ५ अन्धेति-तद्विताभिहित्वा गीतिमिति घेषः ।
६ अथबोधयमिति-प्रतीतिरिरापदं कर्तव्यमित्येवमित्यर्थः । ७ द्वितीयापक्षं दूषयति-इत्येवादिना ।
८ तृतीयं दूषयति-अथेरादिना । ९ प्रातिषेदिकमिति-ऐरमिति पदे-इति घेषः ।

यीतिर्हि विकारः सामान्याभिर्दिश्यते ॥ ५५ ॥

गानसंयोगाच्च ॥ ५६ ॥

गानसंयोगो भवति, उद्गेष्यमा इरा चा दाक्षासा, इतीरागानं दर्शयति ॥ ५६ ॥

वचनमिति चेत् ॥ ५७ ॥

इति चेत्यदयसि, गानदर्शनमेतद्भवतीति । नैवम् । वचनं भविष्यति, उद्गेष्यमा इरा चा दाक्षासा, इति ॥ ५७ ॥

न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५८ ॥

नैतदेवम् । तत्प्रधानं हीदं वाक्यम् । किंप्रधानम् । इरापदप्रधानम् । निर्देशात् । न गीतिप्रधानम् । अनिर्देशादित्युक्तम् । तथा, इरापदस्यार्थवाद्यो भवति, न गीतेः । इरामहं यजमाने ददानि, इति पदस्य चायमर्थवादो न गीतेः । तस्मात्प्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति । किं भवति प्रयोजनं चिन्तायाः, नात्र कश्चिद्विशेषः । अन्यस्मिन्नेतत्सदृशे प्रयोजनमस्ति, न प्रमेति ज्ञ्यात्, प्रधीति ज्ञ्यात् । यदि पूर्वेः पक्षः, प्रपदं वा

विधीयते । तच्च विधीयमानं गिरापदस्य या गीतिर्ना कार्यापत्त्या लभते ।

यदि पूर्वपक्षः—प्रपदं प्रधीपदं वा प्रयोक्तव्यम् । यदि सिद्धान्तः—प्रधीपदमेव प्रयोक्तव्यम् । नैतदनन्तराधिकरणस्य प्रयोजनम् । पदप्रयोगविकल्पमाह, न प्रमाणे । तस्मात्पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनमिदं 'आम्नातादन्यत्' इत्यस्य, प्रपदं प्रधीपदं वा पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते प्रधीपदमेवेति । प्रमादाद्विहितम् । 'अप्रमाणात्' इत्यस्य प्रयोजनम्, अप्रगीतगिरापदं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् ।

यत्पुनरिदं नात्र कश्चिद्विशेषः । अन्यस्मिन्नेतत्सदृशे प्रयोजनमस्तीति । इदं, 'वचनमिति चेत्' इत्यस्य सूत्रद्वयस्य प्रयोजनम् । इरापदे वचनात्प्रमाणं, यदि वा स्थानापत्त्या, सर्वपेरापदं प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् । प्रधीपदे तु न वाचनिकं प्रमाणमस्ति । किं तर्हि । न्यायात् । तत्र यदि वचनेन गानं प्राप्यते, प्रधीपदादीनां तु वचनापावा-दभगतिता स्यात् ।

तस्मात्प्रधीपदादीनां नैव स्यादभगतिता ।

यदान्यत्प्रधानत्वाद्वाक्यस्य स्यात्प्रगीतता ॥५९॥[५९॥७९७॥

१ पूर्वाधिकरणमेति—'आम्नातादन्यदधिकारे वचनाद्विकारः स्यात्' (अ० ९ पा० १ अ० १७ सू० ५०) इत्यस्येति शेषः । २ प्रमादाद्विहितमिति—शे ब्रह्मेः प्रमादादस्मिन्प्रथिदरणे विहितमिति शेषः । ३ किं तस्मिन्नेतत्सदृशे प्रयोजनमिति चेदाह—अप्रमाणादित्यादिना । ४ गानं प्राप्यत् इति—इरापदे गानं प्राप्यते । तत्र इति शेषः ।

वक्तव्यं, प्रतीपदं वा । यदि सिद्धान्तः, प्रतीपदमेव वक्तव्यमिति ॥९८॥
इति श्रीशिवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

अथ नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(सामादिशब्दानां गीतिवाचित्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥ पू०

सन्ति सामानि, रंयतरं-वृहत्-वैरूपं-वैराजं-शाकरं-रैवतामिति,
अभित्वा शूर नोनुम इत्येवमादिषु । तत्रैषोऽर्थः संदिह्यते । किं प्रगी-
ता एते मन्त्राः सामानि, उत गीतयः सामानीति । ननु सिद्धं, गीतिषु
सामाख्याति । उच्यते । तत्र द्वितीयेऽध्याये मन्त्रगते भावशब्दे चोदकत्वं
मति विचार्यमाणे, मन्त्राभावाशङ्कायां मन्त्रसद्भावोपपादनाय, तच्चो-
दैकेषु मन्त्रारूपा, इति कृते लक्षणे, अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । य-
सृपयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचःसामानि यजूषि, इति, ऋगादीनां विभा-
गाय मसत्तानुपसक्तं लक्षणं, गीतिषु सामाख्या, इत्युक्तम् । तत्र
यदि प्रगीतो मन्त्रः साम्, यदि वा गीतिमात्रम् । उभयथाऽपि, ऋग्य-
जुर्भ्यामन्यत्सामेति सिद्धे विभागे न विवेकाय प्रयत्नः, प्रयोजनाभा-
वात् । इह तु प्रगीते मन्त्रेऽन्यत्कर्म, गीतिमात्रेऽन्यदिति विवेकाय
प्रयत्यते ।

आह । नन्वेतदपि सिद्धं, गानरुर्धणोवाचकः सामशब्द इति । उ-
च्यते । तदेव पुनरभिधीयते स्मरणाय, उत्तरमधिकरणं चिन्तयितुम् ।
गीतिः सामेति श्रियत इदं चिन्त्यते, गीतिषु ऋचः प्रधानभूता उत
गुणभूता इति । आह । नैव स्मरणाय पूर्वपक्षोद्धरणम् । न हि मन्त्राः
सामानीत्येषोऽर्थः स्मर्तव्यः । अत्रोच्यते । पूर्वपक्षेऽपि सिद्धान्तस्मरणार्थ-
मेवोपादीयते । यत्प्रगीतं मन्त्रवाक्यं तत्सामेत्येवं पूर्वपक्षं कृत्वा गीति-

॥ ९८ ॥]

इति श्रीमट्टकुमारिखिरचिनाया मीमांसामाष्येऽध्याख्याया टुष्टीकायां

नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

मात्रं सामेति स्थापितम् । तस्मिन् स्थितेऽयमुत्तरो विचारः कर्तव्यः,
गीतिषु किमृचः प्रधानभूता उत गुणभूता इति ।

किं प्राप्तम् । एके मन्यन्ते, प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति । कुनः । स्मृ-
त्युपदेशाभ्याम् । एवं हि स्मरन्ति, प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति तत्रभव-
न्तश्छान्दसाः । एवं चोपदिशन्ति शिष्येभ्यः । आह । ननु यदेव स्म-
रन्ति, तदेवोपदिशन्ति । नैवं सत्युपदेशो हेत्वन्तरमिति । उच्यते ।
घाटम् । अन्यथा तर्ह्युपदेशं वर्णयामः । अयमुपदेशः । अहे युधिष्य
मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि,
इति । मन्त्रप्रकारः कश्चित्सामानीनि मन्त्रोपदेशो भवति । तस्मादुपदेश-
न्मन्त्राः सामानीत्यवगच्छामः ॥ १ ॥

तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥ सि०

तस्यैतस्य पक्षस्योक्तो दोषः सर्वमे । ऋचः उपदेशो नोपपद्यते, कवतापु
र्यन्तरं गायतीति । देशलक्षणा धर्मलक्षणा वा प्राप्नोतीति । तस्माद्गी-
तयः सामानि, न प्रगीतानि मन्त्रवाक्यानीति ॥ २ ॥

(अथवा— ऊहग्रन्थस्य पौरुषेयत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[१] सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥ पू०

इदं संदिश्यते, योऽयमूहो नाम कथा नश्चित्र आभुव इति । किमपम-
प्यापौ नित्य उत पुरुषैषणीत इति । किं प्राप्तम् । एतान्यूहमापानि
मन्त्रभूतानि-आर्षाणि नित्यानीत्येके मन्यन्ते । कुनः । स्मृत्युपदेशाभ्या-
म् । एवं हि स्मरन्ति । मन्त्रभूतान्येतान्यर्षाणि नित्यानीति । उपदि-
शन्ति चैवंविधमेव शिष्येभ्यः । अह । ननु यदेव स्मरन्ति, तदेवो-
पदिशन्ति । घाटम् । अपमन्य उपदेशो वर्णसे, ऊहधिकीर्षित इति
प्राक्षणमुपदिशन्ति । चिकीर्षित इति च, इष्ट उच्यते । इच्छायां हि
सन् विधीयते । यदि चापमपुरुषयुद्धिपूर्वको वेदतुल्यस्तत इष्टः । अथ
पुरुषमणीतस्ततो न प्रमाणम् । यत्र चाचिकीर्षितो न प्रयोक्तव्यः । चि-
कीर्षित इति च शब्दो भवति । तस्मान्नित्य ऊह इति ॥ १ ॥

[॥ १ ॥]

तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥ सि०

तदेतदुक्तदोषं भवद्वचनम् । भवतीव हेतुं वर्षयताऽऽरयोक्तो दोषः ।
ऊहश्चिकीर्षित इति । ऊहश्चिकीर्षित इत्यनित्ये, एतन्नवति । यदुक्तम् ।
इष्टे चिकीर्षितशब्दो भवति । इच्छायै हि सन् विश्रीयत इति । उच्य-
ते । सत्यम् । इष्टं कर्तुं यदि क्लिबते, तत्कर्तुमिष्टं भवतीति । तस्माद-
नित्य ऊहः । यदुक्तं, स्मृतेर्नित्यतेति । नैषा स्मृतिः प्रमाणम् । दृष्ट-
मूला ह्येषा । भवति हि वचने, कवतीषु रयंतरं गायतीति । तस्मादति-
देशवचनान्वायेनेषं गातव्यमिति वाचनिकं प्रथमं विज्ञानम् । तत
एषा स्मृतिः । तस्मादप्रमाणम्, कृत्रिम ऊह इति । किं भवति प्रयोज-
नम् । न्यायविरुद्धमपि प्रमाणं, यथा पूर्वः पक्षः । चयः तर्हि सिद्धान्तः,
न्यायविरुद्धमप्रमाणम् ॥ २ ॥

(साक्षाद्भवसंस्कारकर्मत्वेन प्राधान्याधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥ पू०

तान्येवोदाहरणानि । तेष्वयमर्थः समधिगतः, गीतिः सामशब्देनो-
च्यत इति । तत इदमिदानीं संदिश्यते, किं सां गीतिः, ऋचः प्रति
प्रधानभूता, एत गुणभूतेति । ननु सिद्धं संस्कारकर्मणः सामशब्दो

‘ तदुक्तदोषम् ’ इति ह्येतदुक्तम् । कथम् । ‘ कवतीषु रयंतरं गायति ’ इति
कवत्यस्तावन्न कृतकाः । रयंतरमपि नैव कृतकम् । यस्प्यतिदेशवाच्यं ‘ कवतीषु
रयंतरं गायति ’ इति, तदपि नैव कृतकम् । तस्माद्देहं न किञ्चिन्कृतकम् ।

अत्रोच्यते । रयंतरगीतौ कवतीषु क्रियमाणायां पुरुषस्य गीतिक्रियां प्रति यः
प्रथमः प्रयत्नः स कृतकः । समाप्तयेन ‘ अभिवत्यां रयंतरगीतिर्देहा । अतिदेशसाम-
र्थ्याच्च ’ साऽन्यत्र नियता । यथा प्रयोजानो नित्यानामपि यदनुष्ठानं तत्कृतकम्,
एवमिहोपि ॥ २ ॥

ननु सधमे निर्णीतं संस्कारकर्म सामेति । उच्यते । यदि प्रधानकर्म, सर्वथाऽप्य-

१ सामगीतिः—पा० । २ ऊहमन्यस्य पीठयेत्यस्यार्थकं दृष्टान्तकारिणं वर्षकान्तरं तत्र सि-
द्धान्तं, तावदाद्यति—तदुक्तेत्यादिना । ३ ऊह इति—ऊहनामके ग्रन्थे सामगानां प्रसिद्धे, इति
दोषः । ४ एवमिहापीति—अयमाद्ययः । रयंतरगीतियेषा ‘ अग्नि एवा ह्युर नोभूयः ’ इत्यस्यामा-
न्याया, न त्वेवं कवतीषु ऋचुः किन्तु ‘ कवतीषु रयंतरं गायति ’ इत्यनेदेशशास्त्रात् रयंतरगीतिः
कवतीषु पुरुषेण स्वयमनुधीयते । अत ऊहग्रन्थे, ऋचां साम्नां च स्वरूपेणापीठयेयावेऽपि कवत्यादि-
न्यायविरुद्धावसिद्धतामत्रकारस्य पीठयेय वाद्दृष्टमन्यः पीठयेय इति । ५ प्रधानकर्म—अथवा
गुणकर्म, इत्यस्याप्युपलक्षणम्

वाचक इति, अपि तु कर्मशब्दः स्याद्भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वादिति ।
उच्यते । सत्यम्, आक्षेपेण प्रवर्तते । स एव निर्णयो भविष्यति ।
किं प्राप्तम् । तेनैवाधिकरणेन संस्कारकमेति ।

तथा प्राप्ते, द्रुमः । प्रधानकर्म वा सामञ्जस्येनोच्यत इति । किं कार-
णम् । प्रधानविधिलक्षणं ह्यत्रास्ति द्वितीया विभक्तिः—रथंतरं गायति,
वृहद्गायतीति । तस्मात्प्रधानकर्मेति । अपि च, अकर्मकाले गानं भवति ।
तद्यदि द्रव्यसंस्कारार्थं, संस्कृतं द्रव्यमदृष्टेन संस्कारेण, न कर्मकाले
पुनः संस्कर्तुं शक्यम् । न हि स्निग्धस्य स्नेहनं शक्यं कर्तुं, पिष्टस्य वा
पेषणम् । स एवोऽग्नीनामिवाभ्युपगन्तव्यः, अकर्मकाले क्रियमाणा सं-
स्कारो भवतीति । अस्मत्पक्षे पुनः प्रधानकर्म फलाय भविष्यति ।
तत्राविमतिपिद्धमकर्मकाले गानम् । अपि च, आचण्यां पौर्णमास्यां
व्रतान्युपाकृत्य, अर्धपञ्चमान् मासान् स्वाध्यामधीयीतेति । तदेषां
फलाय भविष्यति । इतरथा पुरुषाणामुपदिश्यमानं कर्मणां कल्पयेत् ।
तस्मादपि प्रधानकर्मेति ॥ ३ ॥

तद्द्रव्यं वचनात्पाकवज्ञवत् ॥ ४ ॥

आह । प्रधानकर्मेत्युच्यते । न चैतत्प्रधानकर्म । न हीदं फलदम् ।
फलकल्पनार्था चाश्रुतं कल्पयेत् । तेन पात्रं प्रति गुणभूतम् । यदि न
गुणभूतं, किमस्य द्रव्यम्, यस्मति प्रधानभूतमेतत् । तदुच्यते । ऋग्द्र-
व्यम् । ऋगस्य द्रव्यस्थानीया । यथाऽन्यस्य कर्मणो द्रव्यं साध-
कम्, एवमस्य ऋक् साधिका । तस्माद्धं प्रति प्रधानभूतमेतत् । भूतं
हि भव्यापोपदिश्यते । कथं पुनरेतद्द्रव्यम् । वचनात् । वचनमिदं
भवति, ऋषिं साम गायतीति । यथा, पाकपक्षे तु तत्राचनिकं द्रव्यं
भवति, लाजाः, घानाः, कण्डुलाः, आज्यमिति । एवमिहापि ऋग्द्रव्यं,
वचनादिति ॥ ४ ॥

तत्राविमतिपिद्धो द्रव्यान्तरे व्यतिरेकः प्रदेशश्च ॥ ५ ॥

आह । या ऋगस्य वचनेनोच्यते, तद्द्रव्यमेतद्भवति । कथं द्रव्य-

तिदेशस्य सिद्धिः । इह गुणप्रचामताऽवश्यं विचारणीया । यदि प्रधानं ततो गत्य-
पुरोधेन वर्णाः । अथ गुणमूलाः, ततो विपरीतम् ॥ ३ ॥ [४ ॥

व्यतिरेके साति द्रव्यान्तरप्रदेशे च तदिदं सामेति । अत्रोच्यते । अवि-
प्रतिपिद्धमेतत् । गीतिमात्रं हि सामेति । द्रव्यमस्य निर्वर्तकं वाचनिकम् ।
तत्सामान्यविहितं विशेषविहितेन द्रव्यान्तरेण वाध्यते । यद्वा द्रव्यव्य-
तिरिक्तं गीतिमात्रं, तदैव बृहदा रयंतरं वेति न दोषो भवति । तस्मा-
त्प्रधानकर्म सामेति ॥ ५ ॥

शब्दार्थत्वात् नैवं स्यात् ॥ ६ ॥ सि०

शुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदेवं भवितुमर्हति, प्रधानकर्म सामेति ।
गुणकर्म स्यात् । कुतः । शब्दार्थत्वात् । शब्दस्योपकारकं साम प्रत्य-
क्षमुपलभ्यते । साम्नि क्रियमाण ऋगक्षराण्युच्चार्यन्ते । तस्मिन् सति
नादृष्टं कल्पनीयम् ॥ ६ ॥

परार्थत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ७ ॥

परार्थाश्च शब्दाः स्तुत्यर्थाः । स्तुतिर्हि चोदिता, आज्ञैः स्तुवते,
पृष्टैः स्तुषत इति । सा ऋगक्षरैरेच्चार्यमाणैः प्रत्यक्षाऽवगम्यते । ततः
स्तुत्यर्थाया ऋचः सत्याः सामार्थता परिकल्प्येत । कल्पनायां च
प्रमाणं नास्ति । तस्मादपि साम गुणभूतमृच इति ॥ ७ ॥

असंबन्धश्च कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात् ॥ ८ ॥

इत्थं गुणभूतं साम । कुतः । असंबन्धश्च साम्नः स्तोत्रेण स्यात् ।
तत्प्रधानभावेन स्तुतिः साम्न उपदिश्येत, न साम स्तुतेः । तत्र बृहत्
पृष्टं भवति, रयंतरं पृष्टं भवतीति वचनं वाध्यते । रयंतरगुणकं पृष्टं
भवति, बृहद्गुणकं पृष्टं भवतीत्येतदेवमुपदिश्यते । तद्गुणैः साम्न्यवक-
ल्पते । प्रत्यक्षं हि तदा पृष्टस्योपकारं साम करोति । यदस्य वाचकं
मकाशयति शब्दं, तद्रयंतरपृष्टशब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वे
शक्यं विज्ञातुम् । पृथगर्थत्वे त्वसंबन्धः स्यात् । तस्माद्वचः साम गुण-
भूतमिति ॥ ८ ॥

संस्कारश्चाप्रकरणेऽशिवत्स्यात्प्रयुक्तत्वात् ॥ ९ ॥

अथ यदुक्तं, अर्कर्मकाले गानमृचः संस्कारकमग्न्याधानमिव
कल्प्येत । प्रयुक्तत्वादिति । तत्परिहर्तव्यम् ॥ ९ ॥

॥ ९ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

१ नैवं भवितुमर्हति—पा० । २ गुणभूतमिति—पा० । ३ तद्वद् प्रधानभावेन—पा० ।

४ तस्मादन्वयः—पा० । ५ कर्मकाले—पा० ।

अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोगः प्रतीयेत ॥ १० ॥

यदि ह्यैककर्मकाले गानं कृतं कर्मकालं यावत्तिष्ठेत्, न विनश्येत् । ततः पुनरप्रयोगः प्रतीयेत । यदि वा पुनर्न शक्येत कर्मकाले गानं कर्तुं, तथाऽप्यप्रयोगः स्यात् । शक्यन्ते तु प्रगीताः शब्दाः पुनः प्रयोक्तुम् । तस्मादकर्मकाले प्रयुक्ता असात्रका इति कर्मकाले प्रयुज्येरन् । तस्मान्न दोषो भविष्यतीति ॥ १० ॥

आश्रितत्वाच्च ॥ ११ ॥

अपि च, कर्मकालाश्रितं गानं दर्शयति । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वाऽनपाश्रित उद्गातोद्गायेदिति । सदस्यौदुम्बरी मध्यमा स्थूणा भवति । तां स्पृष्ट्वेति ब्रुवन् सदसि गानं दर्शयति । तस्मान्नाकर्मकाले गानमग्न्याधानवत्कल्पयितव्यमिति ॥ ११ ॥

प्रयुज्यत इति चेत् ॥ १२ ॥

अथ यदुक्तम्, अर्धपञ्चमान्मासानध्ययनं प्रयुज्यते, तत्फलाय भविष्यतीति । तत्परिहर्षणम् ॥ १२ ॥

ग्रहणार्थं प्रयुज्येत ॥ १३ ॥

न हि फलाय भवितुमर्हति । तथा ह्यदृष्टं कल्पयेत् । दृश्यतेऽत्र प्रयोजनम् । यत्तावदुपाध्यायः शिष्यसंनिधावधीते, तद्ग्रहणार्थम् । यच्छिष्यस्तद्धारणार्थम् । ग्रहणधारणे प्रयोगार्थं भूमिरधिकवत्, शुष्कोष्टिवद्वा । तद्यथा, भूमिरधिको भूमौ रथमालिख्य शिक्षा करोति, संग्रामे प्राशुभावो भवितेति । यथा च छात्रः शुष्केष्टीः प्रयुक्ते, प्रयोगे प्राशुकर्मा भविताऽस्मीति । एवमेतद्दृष्टव्यम् । तस्माद्दृष्टे सति नादृष्टायाऽध्ययनम् । तस्मात्संस्कारकर्म सामेति ॥ १३ ॥

(तृचे गेयस्य साम्नः प्रत्यृचं परित्तमापनाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ १४ ॥ पू०

द्योतिष्टोमे समाग्नायते, तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीय-

१० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥]

ननु ' तृचे वाँ लिङ्गदर्शनात् ' इति दशमे तिसृषु अस्तु साम गेयमित्येतरस्या-

१ कर्मकाळे—पा० । २ तस्मात्कर्मकाळमग्न्याधान—पा० । ३ दृष्टेतिवच । ४ क्षत्यापनम्—पा० । ५ (अ० १० पा० १ अ० १ सू० २) ।

मिति । अप्रापयर्थः सांशयिकः । किं विसृष्टु ऋक्षु व्यासज्य गानं कर्तव्यमुत प्रत्युचं समाप्तं गानं कर्तव्यमिति । किं प्राप्तम् । व्यास-
ज्येति । कृता । श्रुतिनिर्देशात् । एवं श्रूयते, एकं साम तृचे क्रियत इति ।
साम्नि क्रियमाणे, तर्हिर्द्विचो गुणभूता त्रिसंख्या ऋगृगता श्रूयते । तत्र
यथेकस्यामृच्युपक्रम्य तस्यामेवैतत्परिसमापयेयुः, न त्रिसंख्यया सा-
धनमस्य क्रियमाणस्य परिच्छिन्नुः । एकसंख्यापरिच्छिन्नं क्रियमाणं
स्यात् । तत्र श्रुतिर्वाध्यते । तद्यथा, अयं घटस्त्रिषु नामदन्तकेषु स्या-
प्यतामित्युक्ते व्यासज्य स्याप्यते, न पर्यायेण एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

ननु पर्यायेऽप्येवंजातीयकः शब्दो भवति । यथा, त्रिषु ग्रहेषु
देवदत्तो भुङ्क्त इत्युक्ते न योगपद्यमवगम्यते । पर्यायेणापि भुञ्जाने
भवत्येष वादः । एवमिहापि पर्यायेण प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते । न
तत्र त्रिसंख्या श्रुतिं प्रत्युपदिश्यते, येनैतदेवं भवति । तत्र ग्रहशब्देन
संबध्यते । त्रिषु ग्रहेषु न द्वयोरेकस्मिन्वेति । यदा भुञ्जिनिर्वाचिं प्रत्यु-
पदिश्यते, तदा योगपद्येनैव भोजयितव्यः । इह तु त्रिसंख्या क्रियत

वितम् । आधस्त्ये चाधिकरणे संस्कारकर्म सामेति स्थिम् । प्रतिसंस्कारं च संस्का-
राश्रुतिरित्यतो व्यासज्य गानपक्षो नैवोत्तिष्ठति ।

उच्यते । दशमे द्वेषं चिन्ता, तृचे साम गेयं, न द्वयोरेकस्यां वेति । इह, तृच-
गाने स्थिते किं प्रत्युचमुत व्यासज्येति । यदुक्तं प्रत्युचं गानं सिद्धमिति । श्रुत्या
न्यायनाथ मन्यमानः पूर्वपक्षमारमते । ' एक साम तृचे क्रियते ' इत्ययं चाद्यः
सामान्यवचनो विशेषघातुना (न) निराकाङ्क्षी क्रियते । तस्मादयं निराकाङ्क्षी-
कर्तव्यः । साम चात्र द्वितीयासयोगादीप्सितम् । तस्मात्तेन निराकाङ्क्षी क्रियते
सामान्यम् । घातुविशेषस्थानीयं सामजातम् । तस्य घातुविशेषस्थानीयस्य निर्वर्तक-
त्वेन तृचो विधीयते । एवं करोतिरभूतप्रादुर्भाववचनोऽनुगृहीतो भविष्यति । इतरथा
यस्साम ऋचं संस्कुर्वीत्तत्र इत्यभ्यासलक्षणा प्राप्नोति करोतेः ।

१ निर्द्विचो-पा० । २ कुलेषु-पा० । ३ कुलशब्देन-पा० । ४ कुलेषु-पा० । ५ भाविं प्रति-
पा० । ६ सिद्धमिति-प्रतिप्रधानं गुणाश्रुतिरिति न्यायादिति शेष । ७ सामान्यवचन इति-धात्व-
र्थसामान्यात्मकभावनावचनः कर्मसाकाङ्क्षो धात्वर्थविशेषवाचिना घातुना निराकाङ्क्षी भवति,
गान्यथेत्यर्थः । ८ द्वितीयासयोगादिति-कर्मोत्पन्नकारेण क्रियत इत्यनेन सामानाधिकरण्यादि-

इत्यनेन संबध्यते । एवं सति क्रियायां त्रिसंख्या विहिता भवति । तत्र स्वपदगतस्य किञ्चिद्विधायकेन विहितं भवति । इतरथा, ऋचः संख्यायाश्च संबन्धस्य पदान्तरगतेन शब्देन भावनोच्येत । तथा, अर्थ-विमर्क्यः स्यात् । तस्मात्सामनिर्वृत्तिं प्रति त्रिसंख्योच्यते ।

आह । ननु त्रिसंख्या ऋकृशब्देनैवात्र संबध्यते । अन्यथा, असति सामर्थ्ये समास एव न स्यादिति । अत्रोच्यते । न द्रूमो न संबध्यत इति । संबध्यत एव । समासश्च भवति । स तु समासशब्दः सामनिर्वृत्तावुपदिश्यत इति । तत्र त्रिशब्दस्य ऋक्शब्दस्य चार्थो निर्वृत्तावुपदिष्टो भवति । ऋचि साम निर्वर्तयितव्यम्, एवं तास्तिस्त्र ऋचो भवन्ति, न न्यूना इति । इतरस्मिन्पक्षेऽभ्यासद्विसंख्यया संबध्येत । तत्र, साम क्रियत इति लक्षणा स्यात् । अभ्यासनिर्वृत्तौ सामनिर्वृत्तिशब्दो भवेत् । तस्माद्द्वयासज्य गानं कर्तव्यम् ॥ १४ ॥

शब्दार्थत्वाद्विकारस्य ॥ १५ ॥

इतश्च पश्यामः । तृचे व्यासज्य साम गातव्यमिति । कुतः । शब्दार्थोऽयं सामसंज्ञको विकारः । ऋचो गुणभूत इत्यर्थः । स यदि व्यासज्य क्रियते, बहून्यक्षराण्यविकृतानि भवन्ति । तत्रायं चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्माद्द्वयासज्य गातव्यम् ॥ १५ ॥

दर्शयति च ॥ १६ ॥

अथवाऽन्यः श्रुतिप्रकारः । यदि, ऋगनुवादेन तृचो विधीयते तथा सत्येकी विधीयमानत्याहुणभूतः । शब्दवृत्तेन चाप्रधानभूतः । अपर उद्दिश्यमानत्वात्प्रधानभूतः । शब्दवृत्तेन चागुणभूतः । तयोः सपेक्षत्वादसमासः स्यात् । 'तृचे' इति च समासः । तस्मादपि च चात्वर्ये किञ्चिद्विशेष्यम् । अपि च, सप्तम्याऽऽधारत्वं तृचस्य प्रतिपाद्यते । तत्र यथेकस्यां सामाऽऽधीयेत तथा सप्तमी षाध्येत विच्छु-
श्रुता ॥ १४ ॥ [१९ ॥

अथ यदुक्तं, तस्मादेकं साम तृचे क्रियते इति । तास्वभ्यासेनेतरा
श्रुतिर्द्रष्टव्या । पर्यायेणेत्यर्थः । न ह्यत्र ऋक् सामनिर्वृत्त्यर्थमुपादीयते ।
तस्मान्न शक्यमिदं वक्तुम् । सामनिर्वृत्तिसापत्नीभूतामृचं त्रिशब्दः
परिच्छेत्स्यतीति । साम स्तोत्रस्य गुणमूर्तं निर्दिश्यते । रयंतरं पृष्ठं
भवति, घृष्टं पृष्ठं भवतीत्येषमादि । तत्र प्रत्युचं न्यायेन गानं
प्राप्तं, न सामनिर्वृत्त्या संख्या संघट्यते । किं तर्हि । ऋग्भिः । तत्रा-
न्यथा नावकल्पते इत्यभ्यासो लक्ष्यते । तिसृष्वभ्यसितव्यं सामेति ।
यथा त्रिषु कुलेषु देवदत्तो भोजयितव्य इति । यदा त्रिसंख्या कुलैः
संघट्यते, तदाऽभ्यासो लक्ष्यते । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात्प्रत्युचं
परिसमाप्तं गानं कर्तव्यमिति ॥ २० ॥

(समानच्छन्दस्कास्वेव तिसृषु ऋक्षु गानाधिकरणम् ॥४॥)

[४] तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रैतत्समा-
न्नायते, तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति । तत्रैतत्समधिगतम् ।
प्रत्युचं परिसमाप्तं गेयमिति । इदमन्यत्सांशयिकं, समासु विषमासु वा
गेयमृत समास्वेवेति । किं तावन्नः प्रतिभाति । नियामकस्य शास्त्रस्या-
भावादनियम इति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । समास्वेव गेयं, न नानाच्छन्दस्कास्विति । किमेवं
भविष्यति । गीतेः संशरविलेशो न भविष्यतः । यदि न्यूनच्छन्दस्का
ऋच उपादास्यामहे गीतिं संशृणीयाम । अथ, अधिकच्छन्दस्काः, ततो
गीतिं विलेशयाम । उभयथा चाऽऽर्थे बाधेमाहि । समासु तूपादीयमा-
नासु न किंचिद्द्रुष्यति । तस्मात्समासु गानं कर्तव्यमिति । अपि च,
त्रिशब्दोपचारः समासु युक्तो भविष्यति । समाने हि कस्मिंश्चिदाशीष-
माणे संख्याव्यवहारो भवति ॥ २१ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

लिङ्गं स्वल्पस्मिन्नर्थे पश्यामः । स्थाल्यां सवत्त्वधीयते इत्याहुः,
यद्बृहदायत्रीषु क्रियते, ऋक्त्वेनागतकजतीति, न चास्यां संभवतीति
विच्छन्दस्कासु दोषं द्रुवन् समानच्छन्दस्कासु गानं दर्शयति ॥२२॥

(उत्तराशब्देनोत्तराग्रन्थपठितानामेव ऋत्नामुपादानाधिकारणम् ॥ ९ ॥)

[५] नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥ २३ ॥ सि०

व्योतिष्टोमे समामनन्ति । रथंतरमुत्तरयोर्गायति, बृहदुत्तरयोर्गायति, कवतीषु रथंतरं गायति, यद्योन्यां गायति, तदुत्तरयोर्गायतीति । तत्रैतत्समधिगतम् । समासु गेयमिति । अयेदानीमिदं संदिह्यते । किं योन्युत्तरयोर्वा, उत्तराग्रन्थसमधीगतयोर्वा गेयमुतोत्तराग्रन्थसमधीते एव उपादातव्ये इति । किं प्राप्तम् । नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादनियम इति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । नैमित्तिकं तूत्तरात्वमुत्तराग्रन्थसमधीतासूपपद्यत इति । कुतः । समाख्यानात् । प्रकृतत्वाच्चोत्तराग्रन्थाधीतानाम् । आह । द्वाभ्यामपि समाख्याप्रकरणाभ्यां वाक्यं बलीयः । तस्मादनियम एव प्राप्नोति । अत्रोच्यते । सर्वे हि संबन्धिशब्दाः पदान्तरमनपेक्षमाणा न कंचिदप्यर्थमाहुः । तस्मादपेक्षितं पदान्तरं, तत्प्रकृतं संनिहितं वा । इतरथाऽपरिपूर्णार्थं वाक्यमनभिधायकमेव कस्यचिदर्थस्य स्यात् । संज्ञाग्रहणे पुनर्न पदान्तरमपेक्षते । श्रुत्यैव परिपूर्णार्थो गृह्यते । तस्मान्न संबन्धिशब्दोऽध्यवसानोऽयः । उत्तरासंज्ञोपादातव्येति । न हि संज्ञासु गृह्यमाणासु पदान्तरानन्तर्यमपेक्षितव्यं भवति ॥ २३ ॥

एकाध्याच्च तदाध्यासः ॥ २४ ॥

‘ रथंतरमुत्तरयोर्गायति ’ इति । अत्र पूर्वपक्षवाद्युत्तराशब्दं संख्याशब्दं मन्यते । ‘ यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति ’ इति वाक्याद्योन्युत्तरे मन्यते । प्रकरणादुत्तराग्रन्थसमानीते । प्रकरणाच्च वाक्यं बलीयः । अथवा, ‘ यद्योन्यां तदुत्तरयोः ’ इति योन्युत्तरे वाक्यात् । उत्तराग्रन्थपठिते अपि वाक्यादेव । तस्मादनियमः ।

सिद्धान्तस्तु, उत्तराशब्दो रूढ्या ग्रन्थे प्रसिद्धः । उत्तरा पठते, उत्तरा अध्यापयाम इति । तस्मिन्गृह्यमाणे न पदान्तरसंनिधानमपेक्षितव्यम् । योन्युत्तरासु गृह्यमाणासु प्रकृतत्वमपेक्षितव्यम् । तत्र विलम्बितः प्रत्ययः । इतरत्र स्वाविलम्बितः ॥ २४ ॥

तास्वेव चोत्तराग्रन्यसमधीतासु सामाभ्यसितव्यम् । एवमेकार्थता
तृचशब्दस्य भविष्यति । एकं कंचित्सामान्यविशेषमाश्रित्य तृचशब्द-
मुपचरन्ति । एतदेवमुक्तम् । यद्विशेषे कश्चिद्विशिष्टसंख्या भवति । इत-
रथा हि सर्वत्र सर्वसंख्या भवेयुः । तथा हि संख्यवहाराभावः स्यात् ।
तस्मात्समानच्छन्दस्कासु समानदेवताकासु च तृचशब्दोपचारादुत्तरा-
ग्रन्यसमधीता एव ग्रहीतव्या इति ॥ २४ ॥

(अथवा—त्रैशोकसाम्न उत्तराग्रन्यपठितयोर्बृहत्योरेव गाना-
धिकरणम् ॥ ५ ॥)

एवं वा—

[५] तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ पू०

अस्ति द्वादशाहः, द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति । तत्र चतुर्थेऽ-
हनि त्रैशोकं नाम साम, अतिजगत्यामुत्पन्नम् । अतिजगती—विन्धाः
पृथना अभिभूतं नरं सज्जुस्तक्षुरिन्द्रं जननुथ राजसे । क्रत्वा वरिष्ठं
वर आमुरीमुतोग्रमोजिष्ठं तवसं तरस्विनम् । उत्तरे द्वे वृहत्स्यौ । तयोः
पूर्वा, नेभि नमन्ति चक्षसा मेपं विमा अभिस्वरा । सुदीतयो वो
अद्रुहोऽपि कर्णे तरस्विनः समृक्कभिः । उत्तरा, सर्भा रेभासो अस्वरन्निन्द्रं
सोमस्य पीतये । स्वर्पति यदा वृषे धृतव्रतो शोजसा समृतिभिरिति ।
तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमन्ये अतिजगत्यावुपादाय समासु गेय-
सुत ये एव ते उत्तरे वृहत्स्यौ, एते एवोपादाय विषमास्वेव गातव्य-
मिति । किं भासम् । संशयविलेशो वा भूतामित्यन्ये उत्पत्तिजगत्यावु-
पादापि तसाम समास्वेवाभ्यसितव्यमिति ॥ २१ ॥

एकविंशतिकृत्वः षोडशिन्यभ्यस्यमाने त्रैशोकस्याभ्यास इति । एतदयुक्तम् ।
न हि द्वादशाहे षोडशिन एकविंशतिकृत्वः प्रयोगः । किं तर्हि । सकृदेव प्रयोगः ।
तस्मादन्यो वाक्यार्थः । ' एकविंशः षोडशी ' इति सर्वस्तोत्राणि षोडशिन, एक-
विंशानि भवन्ति । (तत्रैकविंशतिकृत्वः संप्रत्यये) त्रैशोकस्य सप्तकृत्वोऽभ्यासः ।
तस्मिन्नभ्यस्यमाने सप्तातिजगत्यो भवन्ति । एवं सति जगतीबहुत्वं भविष्यति ॥ २४ ॥

१ अतिजगतीति—पा० । २ यत्तावद्भागकारे ' तदभ्यासः समासु स्यात् ' इत्यादिसुप्रबन्ध-
येन षोडशान्तरमात्रविषयं तत्र ' ऐकाभ्यासं तदभ्यास- ' इति ध्रुत्वं भाष्यमाश्लिषति—एकविंश-
धेत्यादिना । ३ अिह्नित्वस्थाने ' तत्रैकविंशतित्वसंप्रत्यये ' इति पाठ आवश्यक इति भाति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

लिङ्गं खल्वप्यस्मिन्नर्थे दर्शयति, अतिजगतीषु स्तुवन्तीति । किं लिङ्गम् । अतिजगतीष्विति बहुवचनम् । तस्मादन्ये अतिजगत्यावुपादातव्ये इति ॥ २२ ॥

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥ २३ ॥ सि०

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यादुत्तरापाठनिमित्तमानन्तर्ये सति प्रतीयेत । श्रुतिर्हि वाक्याद्ब्रह्मीयसीति । प्रकृतत्वादुत्तरे बृहत्पावेवमनुप्रदीप्येते । तस्मान्नान्ये आदातव्ये इति ॥ २३ ॥

ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥

एवं च समानदेवताके त्रैशोके तृच इति तृचशब्दोपचारो युक्तो भविष्यति । तस्मादपि नान्ये उपादातव्ये इति । अत्राऽऽह । अथ यदुक्तम्, अतिजगतीषु स्तुवन्तीति शब्दोपचारादतिजगतीबहुत्वं दर्शयतीति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । तदभ्यास एव द्रष्टव्यः । षोडश्याभ्यासः । एकविंशः षोडशीति, एकविंशतिकृत्वः षोडशिन्यभ्यस्यमाने त्रैशोकाभ्यासः । तत्र सप्तश्रुत्वोऽतिजगत्यामभ्यस्यमानायामतिजगतीषु स्तुवन्तीति वचनमुपपत्स्यत इति ॥ २४ ॥

(बृहद्रथंतरयोः स्वयोन्युत्तरामप्रपनेन संपादितककुभोरेव गानाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] प्रागाधिकं तु ॥ २५ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, बृहत् पृष्ठं भवति, रथंतरं पृष्ठं भवतीति । रथंतरस्य योनिर्वृहवी, अग्निं त्वा शूर नोनुभो दुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्द्धृशमीशानामिन्द्र तस्थुपः । उत्तरा पदक्तिः, न त्वावान् अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । अश्वायन्तो मघघनिन्द्र घाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे । बृहतो योनिर्वृहत्पेव, त्वामिद्वि हवामहे साता वाजस्य कारवः । त्वां वृषेभ्विन्द्र सत्यति नरस्त्वां काष्ठास्वर्षवः । उत्तरा पदक्तिरेव, स त्वं नखिन वज्रहस्त धृष्णुषा महःस्तवानो आद्रिवः । गामस्यं रथमिन्द्र संकिर सत्रा वाजं न निरयुषे,

१ उपादातव्ये-ग० । २ त्रैशोके बृहत्पृष्ठोऽवधौ भविष्यति-ग० । ३ स्तुवन्तीति अतिजगती-बहुत्वं-पा० । ४ एव-ग० ।

इति । तयोर्विच्छन्दस्कं गानमास्नायते, न वै वृहद्रथंतरमेकच्छन्दो
 यत्तयोः पूर्वा वृहती ककुभानुत्तरे इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किमन्ये
 उत्पत्तिककुभावागमय्य गतव्यमुत याऽसौ पूर्वा वृहती, उत्तरा च पङ्-
 क्तिस्तयोः मग्नयनेन तृचकर्म कृत्वा ककुबुत्तराकारं गानं कर्तव्यमिति ।
 किं मात्स्रम् । उत्पत्तिककुभावागमयितव्ये इति । कुतः । एवमन्यासां
 ककुभास्रुत्पत्तिर्यथैव भविष्यति, यदि ताः ककुभकार्ये प्रयुज्यन्ते ।
 आह । ननु वाचस्तोमे तासामर्थवत्ता भविष्यति । उच्यते । सत्यमर्थ-
 वत्ता तत्र भविष्यति । ककुभकार्यार्थताऽपि तु गम्यते । सा नापह्नोतव्येति ।
 एवं ग्राप्ते, द्रुमः । प्रागाथिकं तु । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । प्रागा-
 थिकं सामगानं कर्तव्यमिति । याऽसौ पूर्वा वृहती, उत्तरा च पङ्क्ति-
 स्तयोः मग्नयनं कर्तव्यम् । एवं हि स्मरन्ति । काकुभः मगाथ इति ।
 आह । ननु ककुभिः, अनाद्यायां काकुभ इति न प्राप्नोतीति । उच्यते ।
 तस्येदमिति, तत्र भव इति वा, न दोषः ॥ २५ ॥

स्वे च ॥ २६ ॥

एवं च, स्वे छन्दसि गानं कृतं भवति । उत्तरापाठेन ह्यत्रैषा पङ्-
 क्तिरुपदर्शिता तृचकर्मणि । तत्र प्रकृतवहानमप्रकृतप्रक्रिया च न कृता
 भविष्यति । तस्मादपि तयोः मग्नयनं कर्तव्यमिति ॥ २६ ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥

एवं चात्र प्रगाथशब्द उपपन्नो भवति । प्रकर्षं हि प्रशब्दो धोतयति ।
 प्रकर्षेण यत्र गानं स प्रगाथः । कश्च प्रकर्षः । यत्किञ्चित्पुनर्गायति ।
 तस्मादपि प्रकृतयोः मग्नयनं कर्तव्यमिति ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

अव्यतिरेकेण च सर्वत्र लिङ्गं दर्शयति । फयमिदमव्यतिरेकेणेति ।
 यत्रप्रकृतयोरेव मग्नयनमुपपद्यते, न प्रकृतव्यतिरेकेणेति । किं लिङ्गं
 भवति । एवमाह । एषा वै प्रतिष्ठिता वृहती या पुनःपदा । तद्यत्पादं

एवं हि स्मरन्ति । काकुभः मगाथ इति । एतदयुक्तम् । नार्हत एवायं प्रगा-
 थच्छन्दोगैः स्मर्यते । अतो भ्रान्त्या परिनादनापरिहारौ ॥२५॥[२६॥२७॥]

पुनरारभते तस्माद्दत्सो मातरमभि हिं करोतीति । पुनःपादारम्भः प्रग्र-
थन उपपद्यते, नान्यथा । तस्माद्याऽसौ पूर्वा वृहती, उत्तरा च पङ्क्तिः,
तयोः प्रग्रथनेन तृचकर्म कृत्वा ककुचुत्तराकारं गानं कर्तव्यमिति ॥२८॥

(अथवा—वृहतीविष्टारपङ्क्तयोरेव प्रग्रथनेन संपादिते चार्हते तृचे रौरवयो-
धाजयसाक्षोर्गानाधिकरणम् ॥१॥)

एवं वा—

[६] प्रागाथिकं तु ॥ २५ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकापो यजेतेति । तत्र त्रि-
च्छन्दा आवापो माध्यंदिनः पवमानः पञ्चसामा । गायत्रामहीयवे
मायत्रे तृचे भवतः, रौरवयोधाजये चार्हते तृचे, औशनमन्त्यं त्रिष्टुप्स्वि-
ति । यदेतद्रौरवं यौधाजयं च द्वे सामनी, तयोः पूर्वा वृहती, पुनानः
सोम धारयापो वसानो अर्षासि । आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो
देव हिरण्ययः । उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः, दुहान ऊवर्दिष्यं मधु प्रियं
मदनं सधस्थमासदत् । आपृच्छचं धरुणं वाज्यर्षति नृभिर्धूतो विचक्षणः ।
तदत्र संशयः । किमन्ययोरुत्पत्तिवृहत्प्योरागमं कृत्वा समासु गानं
कर्तव्यमुत याऽसौ पूर्वा वृहती, उत्तरा च विष्टारपङ्क्तिस्तयोः प्रग्रथनेन
तृचकर्म कृत्वा वृहतीकारं गानं कर्तव्यमिति । किं प्राप्तम् । अन्ये वृह-
त्यावागमयितव्ये इति । कुतः । एवमृचामुत्पत्तिरर्थवती भविष्यतीति ।

एवं प्राप्ते द्रूमः । प्रागाथिकं तु । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । प्रागा-
थिकं सामगानं कर्तव्यं, नोत्पत्तिवृहत्यावागमयितव्ये । प्रकृतयोरेव
प्रग्रथनं कर्तव्यम् । एवं हि स्मरन्ति, चार्हतः मगाय इति । उत्पत्तिवृह-
त्प्योरानीयमानयोः प्रगाथो न स्यात् । तत्र स्मृतिर्वाध्येत । तस्मात्प्रकृ-
तयोः प्रग्रथनं कर्तव्यमिति ॥ २५ ॥

स्वे च ॥ २६ ॥

एवं च स्वे छन्दसि प्रकृते गानं भविष्यति, न प्रकृतदानमप्रकृत-
प्रक्रिया । तस्मादपि नान्ये वृहत्यावागमयितव्ये इति ॥ २६ ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥

(अथवा—अनुष्टुप्गायत्रीद्वयप्रग्रयनेन संपादिते आनुष्टुप्ते तृचे
श्यावाश्वान्धीगवसाम्नीर्गानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[६] प्रागाथिकं तु ॥ २५ ॥

पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पचमानः सप्तसामा । गायत्रसंहिते
गायत्रे तृचे भवतः, श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुप्ते, उष्णिहिसर्फं, ककुभि
पौष्कलं, कावमन्त्यं जगतीष्विति । यदेतत्, श्यावाश्वमान्धीगवं च द्वे
सामनी, तयोः पूर्वाऽनुष्टुप्, पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयि-
त्नवे । अप स्वानं श्रधिष्टन सखायो दीर्घजिह्वयम् । उत्तरे द्वे गायत्र्यौ,
यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्दुरश्वो न कृत्व्यः । तं
दुरोपमभी नरः सोमं विश्वच्या धिया । यज्ञं हिन्वन्त्याद्भिभिरिति ।
तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमन्ययोरुत्पत्त्यनुष्टुभोरागमं कृत्वा समासु
गानं कर्तव्यमथवा, याऽसौ पूर्वाऽनुष्टुप्, उत्तरे च गायत्र्यौ, तयोः
प्रग्रयनेन तृचकर्म कृत्वाऽनुष्टुप्कारं गानं कर्तव्यमिति । किं प्राप्तम् ।
अन्ये अनुष्टुभावागमयितव्ये इति । कुत एतत् । एवं तासामुत्पत्तिर-
र्थवती भाविष्यति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । प्रागाथिकं तु । प्रागाथिकं गानं कर्तव्यम् । एवं
हि स्मरन्ति । आनुष्टुभः प्रगाथ इति । प्रगाथता स्मर्यमाणा नापह्नो-
तव्या ॥ २५ ॥

स्वे च ॥ २६ ॥

एवं स्वे गानं भाविष्यति । तत्र प्रकृतमनुग्रहीष्यते । नामकृतप्रक्रिया
भाविष्यति ॥ २६ ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥

प्रगाथश्चन्द्रशोपपस्यते पुनःपादे गीयमाने ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

अव्यतिरेकेण च लिङ्गं भवति । एवमाह, चतुर्विंशतिर्जगत्यस्तुर्वा-
यसवनम्, एका ककुभिति । तन्निर्दिश्यते । पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः
पचमानः सप्तसामा । गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः । ताः पद् गाय-

अस्तिस्त्रो जगत्यो भवन्ति । श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुप्ते, तयोः पूर्वाऽ-
नुष्टुप्, उत्तरे गायत्र्यौ । तत्र मग्रथनेन क्रियमाणे द्वयोः साम्नोः षड-
नुष्टुभः, ताश्चतस्रो जगत्यः, पूर्वाभिः सह सप्त । उष्णिहि सप्तं, ककुभि
पौष्कलम् । एकमप्येकस्यामृचि, अपरमप्येकस्याम् । ते द्वे उष्णिकक-
कुभौ । सैका जगती, गायत्रीपादश्च । पूर्वाभिः सहाष्टौ जगत्यः । कावे
तिस्रो जगत्यः । ताभिः सहैकादश भवन्ति । एकविंशं यज्ञायज्ञीयम् ।
तत्र पूर्वा बृहती, उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः । ततः ककुभावुत्तरे कृत्वा
प्रगाथः क्रियते । एकविंशे च स्तोत्रे क्रियमाणे सप्त बृहत्यो भवन्ति ।
चतुर्दश ककुभः । याः सप्त बृहत्यः, ताः पञ्च जगत्यः । पूर्वाभिः सह
षोडश । एकश्चात्र जगतीपादः । पूर्वेण गायत्रीपादेन सह विंशतिरक्ष-
राणि । अथ चतुर्दशसु ककुप्सु या द्वादश ककुभः, ताः सप्त जगत्यः ।
पूर्वाभिः सह त्रयोविंशतिः । ये द्वे ककुभौ शिष्टे, सैका जगती, गायत्री-
पादश्च । पूर्वाभिः सह चतुर्विंशतिर्जगत्यः । गायत्रीपादः पूर्वाविंशत्य-
क्षरैः सहैका ककुब् भवति । एवं प्रगाथे क्रियमाणे चतुर्विंशतिर्जगत्यः,
एका च ककुप् । अथ प्रगाथो न क्रियते, ततः श्यावाश्वान्धीगवयो-
स्तप्यनुष्टुभोरगमात्, यज्ञायज्ञीय उत्पत्तिककुभोरगमान्नैषा संख्या
संपद्यते । तस्मात्प्रथमेन गानं कर्त्तव्यमिति ॥ २८ ॥

(अथवा—गवामयने द्वयोर्द्वयोर्द्वयोः प्रथमेन ब्रह्मनामगाना-
धिकरणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[६] प्रागाथिकं तु ॥ २५ ॥ सि०

गवामयने ब्रह्मसाम प्रकृत्य समामनन्ति, चतुःशतमेन्द्रा बार्हताः
प्रगाथाः । त्रयस्त्रिंशच्च सतोवार्हतास्तृचा इति । तत्र संदेहः । किं
द्वयोर्द्वयोर्द्वयोः मग्रथनं कृत्वा गातव्यमुत् तिसृषु ऋक्षु गातव्यमिति ।
किं मासम् । तिस्रसु ऋक्षिवति । कुतः । एवं मन्वतो श्रूयते, तस्मादेकं
साम तृचे क्रियत इति । तदिह चोदकेन मासम् । तस्मात्तिस्रसु
गातव्यमिति ।

एवं मासे, द्वयः । प्रागाथिकं तु । स्वे च । प्रगाथे च ।

द्वयोर्द्वयोर्ऋचोर्गेयम् । एवं स्वे गानं कृतं भविष्यति । कस्मिन्, स्वे मगाये । कथं मगायः स्वः । विहितो हि गर्वामयने ब्रह्मसाम मकृत्य । तस्माद्ब्रह्मसाम्नः स्वः मगायः । मगायशब्देन च वचनात्स्वः मगाय इत्युच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

भवति हि लिङ्गदर्शनं, पञ्चसु माःसु वार्हिताः मगाया आप्यन्त इति । तच्च मप्रथने युज्यते, न तृचगाने । कथम् । चतुरुत्तरं हि शतं ते मगायाः । तत्र बृहद्रथंतरयोर्योतिष्ठोभे मगायद्वयम् । नोधसकालेयोरपि तत्रैव मगायद्वयम् । इन्द्रक्रतुः मगाय उत्तरस्मिन् पक्षसि भवति । त एते नवनवतिः मगायाः शिष्टा अभिप्लवेपु कर्तव्याः । पृष्ठेषु सतोवृहत्स्यो विधीयन्ते । अभिप्लवानां तृतीये दिवसे सतोवृहत्स्यः । एवमवशिष्टान्यभिप्लवानां शतमहानि । तेषामन्त्ये सतोवृहत्स्यः । अन्येषु नवनवतौ दिवसेषु नवनवतिः मगाया आप्यन्त इति लिङ्गमप्युपपन्नं भवति । तृचे पुनर्गाने क्रियमाणे षट्पाष्टस्तृचास्त्रिपु सप्ताधिकेषु मासेषु समाप्येरन् । तदेवस्मालिङ्गदर्शनात्मगाये गानं कर्तव्यमिति मन्यते ।

आह । अथ कस्मान्न प्रथमतृचे गानं कृत्वा ततस्तस्मात्तृचादेकामृचमादायान्ये द्वे ऋचौ गृहीत्वा तृचे गानं क्रियते । तथा हि तृचगानमापीचोदकोऽनुगृहीतो भवति । लिङ्गं चोपपत्स्यते । पञ्चसु माःसु वार्हिताः मगाया आप्यन्त इति । उच्यते । अव्यतिरेकेण लिङ्गं दर्शयति, अन्या अन्या ऋचो भवन्ति । तदेव सामेति । तस्माद्द्वयोर्द्वयोर्ऋचोः मप्रथनं कृत्वा गानं कर्तव्यमिति ॥ २८ ॥

१. गवामयन इति—गवामयने हेकयष्टयविक्रतप्रथं सत्याः । तावा कल्पितस्ताण्डकशाचिनाभेवनाम्नाः । तत्राशीतिशतं पूर्वं पक्षः, तयोत्तरं, मध्ये विपुवान् । पूर्वस्मिन् पक्षाधि—' प्रायः शोधं प्रथममहः, चतुर्विधं द्वितीयं, ततश्चत्वारोऽभिप्लवाः पञ्चहाः । तानि चतुर्विधस्यहानि । एकः पृष्ठपः पञ्चः । एवं मासः, तादृश एव द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थः पथमः । ततश्चत्वारोऽभिप्लवाः पञ्चहाः । तान्यष्टादशाहानि, एकः पृष्ठपः पञ्चहाः, अभिनिमानैकाहः, त्रयः स्वरसामानः, इत्यष्टाविंशत्यहानि । आपाम्यामहो—या सह पन्नासाः । तदिदं पूर्वं पथः । मध्ये विपुवान् । अयोत्तरं पथः । त्रयः स्वरसामानः, विश्वनिमानैकाहः, एकः पृष्ठपः पञ्चहज्रयस्त्रिंशत्सामभणः, त्रयोऽभिप्लवाः पञ्चहाः, तान्यष्टाविंशत्यहानि, पुनः पृष्ठपः पञ्चहज्रयस्त्रिंशत्सामभणः, चत्वारोऽभिप्लवाः पञ्चहाः । एवं मासः, तादृश एव द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थः । ततश्चत्वारोऽभिप्लवाः पञ्चहाः । आयुर्वीरिति द्वे अहनी, द्वादशाहस्य दशाहानि, महामर्तं चातिरात्रयेति द्वाविंशत्यहानि । आयुर्व्यानिशत्यहोभिः सह पन्नासाः इति । २. मप्रथं—पा० ।

(गीत्युपायानां शालाभेदेन समाम्नातानां विकल्पाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥ सि०

सामवेदे सदृशं गीत्युपायाः । आह । क इमे गीत्युपाया नाम । उच्यते । गीतिर्नाम क्रिया । सा, आभ्यन्तरप्रयत्नजनितस्वरविशेषाणांमभिव्यञ्जिका । सा सामशब्दाभिलष्या । सा नियतपरिमाणां, ऋचि च गीयते । तत्संपादनार्था ऋगक्षरविकारो विश्लेषो विकर्षणमभ्यासो विरामः स्तोत्र इत्येवमादयः सर्वे समाधिगताः समाम्नायन्ते । तेषु संशयः । किं समुच्चीयन्त उत विकल्पन्त इति । किं तावन्नः प्रतिभाति । सर्वेषां समाम्नानात्सर्वाङ्गोपसंहारित्वाच्च प्रयोगवचनस्य, समुच्चीयेरन्निति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादिति । एकार्था हि गीत्युपायाः । गीतिः कथं निर्धत्तेति प्रयुज्यन्ते । तत्रान्यतमेन गीती निर्वृत्तायां नेतरे प्रयोगमहेन्ति । तस्माद्विकल्प इति ॥ २९ ॥

(प्रगीताया एव ऋचो वैकृतापूर्वस्तोत्रसाधनत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात्कूत्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥ ३० ॥ पू०

ऋचित्कर्मविशेषे श्रूयते, ऋचा स्तुवते, साम्ना स्तुवते । यद्वचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्, यत्साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् । य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीतेति । तत्रापमर्थः सांशयिकः । किमृचा वा स्तोत्रव्यं साम्ना वा, उत साम्नेवेति । किं तावत्प्राप्तम् । विकल्पः, ऋचा वा साम्ना वा । भिन्नमिदं वाक्यं दृश्यते । यद्वचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्ति । ऋचा स्तवे क्रियमाणेऽसुरा अन्ववगता इति । परिपूर्णमेतावति वाक्यं पश्यामः । एवमर्थमिदं संकीर्त्यते, कथं नाम गम्यत ऋचा स्तोत्रव्यमिति । किमर्थम् । यस्मिन् कर्मविशेषे श्रूयते, तस्याङ्गं

[२९ ॥]

ऋचा स्तोत्रव्यं, साम्ना वा । कुनः । उच्यते वर्तमानावदेशात् । यदि साक्षि विधायकः श्रूयेत, तथा सति वाचिभिन्ना प्रकल्प्य साम्ना स्तुत्येकवाक्यता स्यात् ।

यथा स्यात् । तच्च प्रयोगसामर्थ्यात्प्रयोगवचनेन गम्यत इति । नन्व-
सुरसंकीर्तनाग्निन्देया । नेत्याह । न कथं निन्दिताननिन्दितान्वाऽसुरान्
विशः । संकीर्तनात्कर्तव्यतामध्यवस्यामः । एवं साम्ना स्तुवत इति पृ-
थग्यावयम् । तस्माद्विकल्पः । ऋक्सामयोः स्तुत्यर्थत्वाद्भुयोरप्येकं का-
र्यम् । स्तुतिर्हि निर्देयितव्येति, तदन्यतरेण सिध्यतीति विकल्पः ॥३०॥

वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

नेतदास्ति, विकल्प इति । साम्नो विनियोगः स्यात् । क्लृप्तः । तस्येह
विनियोजकं वचनमस्ति । यद्वचा स्तुवते, तदसुरा अन्ववायन् । यत्सा-
म्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् । य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीतेति
साम्ना स्तुतिः प्रशस्यते प्रत्यक्षेण प्रशंसावचनेन । इतरथा कल्प्या स्यात्,
ऋचा स्तवनेऽसुरा अनुगताः । तस्माद्वचा स्तोतव्यमिति । अथ साम्ना
स्तवः प्रशस्यते, ततो यद्वचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्नितीतरप्रशंसा-
र्था निन्देया, न किञ्चित्कल्पयिष्यत इति । कथं निन्दावचनभेदद्वि-
गम्यते । इतरस्तुतिवचनात् । तस्मात्साम्नेव स्तोतव्यमिति ॥ ३१ ॥
(अथवा—विकृतिविशेषे प्रगीतयैव ऋचाऽऽहवनीयोपस्थानाधिकरणम् ॥८॥)

एवं वा—

[८] अर्थकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थ-
त्वात् ॥ ३० ॥ पू०

न तु विधायकः श्रूयते । तस्मात्स्तुत्येवोभयत्र विधायकं कल्पनीयम् । नतु ऋषि
निन्दा श्रूयते । उच्यते । विपरीतभेदे कस्मान्न भवति । इत्थमृकशोभना यदसुरा
अप्यनागतपूर्वास्तत्राऽऽगच्छन्तीति ॥ ३० ॥

साम्ना स्तुवते, इति साम्नः स्तुतो विधानमसुराणामनागमनार्थवादेन । असुराग-
मननिन्दाद्वारेण, साम्ना सहैकवाक्यता याति ' यद्वचा स्तुवते ? इत्येतत् । इतरथा
निन्दया निन्दितायाः प्रशंसा कल्पयित्वा वाक्यद्वयं प्रकल्प्यम् । वाक्यद्वयाच्चादृष्ट-
द्वयं प्रकल्प्यम् । न च विपरीतो वाक्यार्थः । साम्नामुपसंहारे श्रवणात्, ' य एवं
विद्वान्साम्ना स्तुवते ' इति ॥ ३१ ॥

१ एतच्च—पा० । २ श्रूयत इति—' य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीते ' इति, अन्ते
श्रूयमाणोऽपि यच्छब्दोपबन्धात् विधायक इति बोध्यम् । ३ अर्थवादेनेति—' यत्साम्ना स्तुवते,
यदसुरा नान्ववायन् ' इत्यनेनेति शेषः ।

क्वचित्कर्मविशेषे श्रूयते । अयं सहस्रमानव इत्येतयाऽऽहवनीयमुप-
तिष्ठत इति । अत्रायमर्थः सांशयिकः । किमप्रगीतयोपस्थातव्यमुत प्रगी-
योति । किं प्राप्तम् । प्रगीतया, अप्रगीतया वा । कुतः । अविशेषोपदे-
शात् । प्रगीताऽप्यसावियमेव ऋक्, अप्रगीताऽपीयमेव । उभयथा हि तां
समामनन्ति । तस्मान्न विशेष आदर्तव्य इति । न चोद्दिशेषः, स्तुतिपर-
त्वाद्ऋक्सामयोर्विकल्प इति ॥ ३० ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

वचनाद्दिनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

प्रगीतैव विनियुज्येत, नाप्रगीता । कुतः । वचनात् । किं वचनम् ।
अयं सहस्रमानव इत्येतया— इति प्रकृतवचनः शब्दः । प्रगीता च
सामवेदे प्रकृता । सा, एतयेति संबध्यते । नन्वप्रगीताऽपि तत्र पठ्यते ।
सत्यम् । प्रगाणसंबन्धार्था तु सा । न ह्यपठितायां प्रगाणं शक्यते
कर्तुमिति, ऋक् सामार्थे । ऋचोऽध्ययनं सामार्थं गम्यते । न ह्यन्तरेण
ऋचं सामनिर्वृत्तिर्भवति । अन्तरेणापि तु साम, ऋक् निर्वर्त्यते । न
ऋक् सामाऽऽकाङ्क्षत इति । तस्मादेव सामदेवे, उपतिष्ठते वा, स्तौति
वेत्युक्ते प्रगीतायामेव ऋचि संप्रत्ययो भवति, नाप्रगीतायाम् ।

आह । यदि प्रगीतायां संप्रत्ययः प्रकरणात्, वचनादप्रगीतायाम् ।
अप्रगीताऽपि हि शाखान्तरे समाम्नायते । सा प्रकरणं वापित्वा वाक्येन
गृह्येतेति ।

‘अयं सहस्रमानव इत्येतयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते’ इति प्रगीतायामपि संप्रत्ययोऽप्रगी-
तायामपि । उपस्थानं, स्तुतिं वा प्रगीताऽपि । तस्माद्विकल्पः ॥ ३० ॥

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । ‘एतया’ इति संनिहितवचनः । प्रगीता च संनिहिता । यद्य-
प्यप्रगीताऽपि संनिहिता, तथाऽपि प्रगीतैव ग्राह्या । कुतः । यदप्रगीतायाः परार्थ-
पाठः । न ह्यपठितायां सामर्थ्यं निर्वर्तयितुम् । नन्वप्रगीताऽपि शाखान्तं पठ्यते ।
सा वाक्येन गृहीष्यते ।

१ ऋक्सामर्षभन्धे, ऋचोऽध्ययनं—पा० । २ प्रगीताऽपीति—निर्वर्त्येत् । अप्रगीताऽपीति
धेयः । ३ निर्वर्तयितुमिति—न ह्यन्यथापठितायामृचि गृह्येन सामगर्नं र्भवति । अतोऽप्रगीतायाः
पाठः प्रगाणार्थ इति प्रगीतैव प्रयोगनशाकाङ्क्षा ग्राह्यत्वार्थः ।

यथा स्यात् । तच्च प्रयोगसामर्थ्यात्प्रयोगवचनेन गम्यत इति । नन्व-
सुरसंकीर्तनाग्निन्दैषा । नेत्याह । न वयं निन्दिताननिन्दितान्वाऽसुरान्
विद्मः । संकीर्तनात्कर्तव्यतामध्यवस्थामः । एवं साञ्जा स्तुवत इति पृ-
थग्वाच्यम् । तस्माद्विकल्पः । ऋक्सामयोः स्तुत्यर्थत्वादुभयोरप्येकं का-
र्थम् । स्तुतिर्हि निर्भयितव्येति, तदन्यतरेण सिध्यतीति विकल्पः ॥३०॥

वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

नैतदस्ति, विकल्प इति । साञ्जो विनियोगः स्यात् । कृतः । तस्येह
विनियोजकं वचनमस्ति । यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् । यत्सा-
ञ्जा स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् । य एवं विद्वान् साञ्जा स्तुवीतेति
साञ्जा स्तुतिः प्रशस्यते प्रत्यक्षेण प्रशंसावचनेन । इतरथा कल्पा स्यात्,
ऋचा स्तवनेऽसुरा अनुगताः । तस्मादृचा स्तोतव्यमिति । अथ साम्ना
स्तवः प्रशस्यते, ततो यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्नितीतरमशंसा-
र्या निन्दैषा, न किञ्चित्कल्पयिष्यत इति । कथं निन्दावचनमेतदिति
गम्यते । इतरस्तुतिवचनात् । तस्मात्साम्नेव स्तोतव्यमिति ॥ ३१ ॥

(अथवा—विकृतिविशेषे प्रगीतयेव ऋचाऽऽहवनीयोपस्थानाविकरणम् ॥८॥)

एवं वा—

[८] अर्थकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थ-
त्वात् ॥ ३० ॥ पू०

न च विधायकः श्रुते । तस्मात्स्तुत्येवमत्र विधायकं कल्पनीयम् । ननु ऋचि
निन्दा श्रुते । उच्यते । विवरीतमिदं कस्मान्न भवति । इत्यमृतशोभना यदसुरा
अप्यनागतपूर्वास्तत्राऽऽगच्छन्तीति ॥ ३० ॥

साम्ना स्तुवते, इति साम्नः स्तुतो विधानमसुराणामनागमनार्थवादेन । असुराग-
मननिन्दाद्वारेण, साम्ना सहैकवाक्यता याति ' यदृचा स्तुवते ? इत्येतन् । इतरथा
निन्दया निन्दितायाः प्रशंसा कल्पयित्वा वाक्यद्वयं प्रकल्प्यम् । वाक्यद्वयाच्चादृष्ट-
द्वयं प्रकल्प्यम् । न च विवरीतो वाक्यार्थः । साम्नामुपसंहारे श्रवणात्, ' य एवं
विद्वान्साम्ना स्तुवते ' इति ॥ ३१ ॥

१ एवञ्च—पा० । २ भूयत इति—' य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत ' इति, अन्ते
ध्वयमाणोऽपि वच्छन्दोपबन्धात् विधायक इति शेषम् । ३ अर्थवादेनेति—' यत्साम्ना स्तुवते,
तदसुरा नान्ववायन् ' इत्यनेनेति शेषः ।

क्वचित्कर्मविशेषे श्रूयते । अयं सहस्रमानव इत्येतयाऽऽहवनीयमुप-
तिष्ठत इति । अत्रायमर्थः सांशयिकः । किमप्रगीतयोपस्थातव्यमुत्त प्रगी-
येति । किं प्राप्तम् । प्रगीतया, अपगीतया वा । कुतः । अविशेषोपदे-
शात् । प्रगीताऽप्यसावियमेव ऋक्, अपगीताऽपीयमेव । उभयथा हि तां
समाप्नन्ति । तस्मान्न विशेष आदर्वव्य इति । न चेद्विशेषः, स्तुतिपर-
त्वाद्ऋक्सामयोर्विकल्प इति ॥ ३० ॥

एवं प्राप्ते द्रुमः—

वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

प्रगीतैव विनियुज्येत, नाप्रगीता । कुतः । वचनात् । किं वचनम् ।
अयं सहस्रमानव इत्येतया—इति प्रकृतवचनः शब्दः । प्रगीता च
सामवेदे प्रकृता । सा, एतयेति संबध्यते । नन्वप्रगीताऽपि तत्र पठ्यते ।
सत्यम् । प्रमाणसंबन्धार्था तु सा । न ह्यपठितायां प्रमाणं शक्यते
कर्तुमिति, ऋक् सामार्थे । ऋचोऽध्ययनं सामार्थं गम्यते । न ह्यन्तरेण
ऋचं सामनिर्वृत्तिर्भवति । अन्तरेणापि तु साम, ऋक् निर्वर्त्यते । न
ऋक् सामाऽऽकाङ्क्षत इति । तस्मादेव सामदेवे, उपतिष्ठते वा, स्तौति
वेत्युक्ते प्रगीतायामेव ऋचि संप्रत्ययो भवति, नाप्रगीतायाम् ।

आह । यदि प्रगीतायां संप्रत्ययः प्रकरणात्, वचनादप्रगीतायाम् ।
अप्रगीताऽपि हि शाखान्तरे समाप्नोत्येते । सा प्रकरणं वाधित्वा वाक्येन
गृह्येतेति ।

‘अयं सहस्रमानव इत्येतयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते’ इति प्रगीतायामपि संप्रत्ययोऽप्रगी-
तायामपि । उपस्थानं, स्तुतिं वा प्रगीताऽपि । तस्माद्विकल्पः ॥ ३० ॥

एवं प्राप्ते, द्रुमः । ‘एतया’ इति संनिहितवचनः । प्रगीता च संनिहिता । यद्य-
प्यप्रगीताऽपि संनिहिता, तथाऽपि प्रगीतैव ग्राह्या । कुतः । यदप्रगीतायाः परार्थ-
पाठः । न ह्यपठितायां सामर्थ्यं निर्वर्तयितुम् । नन्वप्रगीताऽपि शाखासु पठ्यते ।
सा वाक्येन ग्राहीष्यते ।

१ ऋक् सामसंबन्धे, ऋचोऽध्ययनं—पा० । २ प्रगीताऽपीति—निर्वर्तयेत् । अप्रगीताऽपीति
चेरः । ३ निर्वर्तयितुमिति—न ह्यनवपारितायाऽपि मुखेन चानग्नानं संभवति । अत्रोऽप्रगीतायाः
पाठः प्रमाणार्थ इति प्रगीतैव प्रनोऽनवपारितायाः प्राप्तेत्यर्थः ।

उच्यते । न वाचयेन ऋक् गृह्यते । प्रतीकग्रहणं ह्येतत् । अयं सहस्रमानव इत्येतयोति पुनः प्रकृतीया ऋचो वाचको मुख्य ऋक्-शब्दः । त्वत्पक्षे प्रतीकग्रहस्य लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा । तस्मात्प्रगीतयोपस्थातव्यमिति ॥ ३१ ॥

(अथवा—ऋजयजुर्मन्त्राणां तानस्वरेण कर्माणि प्रयोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

एवं वा—

[८] अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्याद्वक्सामयोस्तदर्थ

त्वात् ॥ ३० ॥ पू०

इह केचित्त्रैस्वर्येणाधीर्यन्ते, केचिच्चातुःस्वर्येण । आह । य इमे चातुःस्वर्येणाधीर्यन्ते, किं त उदाचानुदात्तस्वरितेभ्योऽधिकमपरं स्वरं कुर्वन्ति । नेत्याह । तेषामप्येत एव स्वराः, येऽन्येषाम् । किं नु कुर्वन्ति । एकं स्वरान्तरमुत्क्रम्याधीर्यन्ते । तत्र संदेहः । किं समुच्चय-त्रैस्वर्यादीनामुत विकल्प इति । किं प्राप्तम् । सर्वाङ्गोपसंहारित्वात्प्रयोगवचनस्य, समुच्चय इति । एवं प्राप्ते, द्रुमः । अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् । एकोऽर्थः सर्वेषां त्रैस्वर्यादीनामध्ययननिर्वृत्तिः । तस्माद्विकल्पः ॥ ३० ॥

वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

वचनामिदं भवति स्मृत्यनुमितम्, तानो यज्ञकर्मणीति । तस्मात्तानेन प्रयोगः कर्तव्यः । अथ त्रैस्वर्यादीनां किमर्थं सामानानामिति । उच्यते । अर्थावबोधनार्थं भविष्यति ॥ ३१ ॥

उच्यते । तस्याः प्रकरणेन संबन्धः कल्प्यः । इतरस्य तु कैल्लसः । 'एतया' इत्यपि नैव संनिहितवचनो वाच्यते ॥ ३१ ॥

१ प्रगीतानाः—पा० । २ प्रतीकग्रहणस्य लक्षणार्थं स्यात्—पा० । ३ आम्नायन्ते—अधीर्यन्ते—इति च—पा० । ४ अधीर्यन्ते—पा० । ५ अधीर्यन्ते—पा० । ६ स्मृत्यनुमितं भिति—यज्ञकर्मण्यवप-न्यूद्बसामसु (पा० सू० १-२-३४) इति व्याकरणस्मृत्यनुमितमित्यर्थः । तान इति च पूर्वा-पायोगामेकधृतेः संज्ञा । ७ वल्लस इति—प्रकरणसंबन्ध इत्यर्थः । तथा चाऽऽश्रेयीन्यायेन कल्प्यसामान्यसंबन्धमप्रगीतां वाधित्वा वल्लससामान्यसंबन्धा प्रगीतैव प्राश्नेरवाच्यः ।

(योनिसाम्न उत्तरावर्णवशेनोत्तरयोर्ऋचोर्गानाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रक-
तत्वात् ॥ ३२ ॥ पू०

इदाम्नायते, रथंतरमुत्तरयोर्गायति, यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति, क्वर्तीषु रथंतरं गायति, विराट्सु धामदेव्यं गायतीति । तत्र संदेहः । किमुत्तरावर्णवशेन गातव्यं, किं योनिवर्णवशेन । कथमुत्तरावर्णवशेन गीतं भवति, कथं वा योनिवर्णवशेनेति । उच्यते । किंचिदुदाहरणं गृहीत्वा व्याख्यास्यामः । यदा तावत्, वृद्धं तालव्यमाई भवतीति, योनौ य-
स्मिन् भाग आईभावः कृतस्तस्मिन्नेव भाग उत्तरासु, आईभावः क्रि-
यते, ततो योनिवर्णवशेन गीतं भवति । अथ भागान्तरे वृद्धं तालव्यं
दृष्ट्वा, आईभावः क्रियते, तत उत्तरावर्णवशेन गीतं भवति ।

किं पुनरत्र कर्तव्यम् । योनिवर्णवशेनेति । कथम् । यावति भाग
एकारस्य योनावाईभावः कृतस्तं विचारयामः । किं तत्र कृतमिति ।
एकारो नोच्चारितः, इकाराकारावागमिताविति । एवं चेदुत्तरास्वपि
तावत्येव भागे यो वर्णः, स नोच्चारयितव्यः । इकाराकारावागमयित-
व्याविति । एवं, यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गीतं भवति । तस्माद्योनिवर्णव-
शेन गातव्यमिति । अपि चैवं गीतिर्न प्रणदृश्यति । इतरथा क्वचित्प्र-
णश्येत् । यत्र महती गीतिरल्पेष्वक्षरेषु गीयते । तत्र व्यक्तं प्रणश्यति
यद्युत्तराक्षरवशेन क्रियते । तस्माद्योन्यक्षरवशेन कर्तव्यम् ।

अपि च क्वचित्क्रम उपरुध्यते, यत्राक्रम आईभावभागवर्णः । अपि
च क्वचिदुपरुध्यते । यत्र प्राकृत आगमो नैव क्रियते, तत्र स्वाध्याय-

‘ आम्नातादन्यत् ’ इत्यारभ्यौपोद्घातिकं वृत्तम् । प्रासङ्गिकं च । प्रकृतमिदानी-
मभिधीयते । सामोहः प्रतिज्ञातः । सोऽभिधीयते ।

अत्र पूर्वपक्षः । नोहः साम्नाम् । कुतः । वचनादेतदतिदिश्यते, ‘ यद्योन्यां तदु-
त्तरयोः ’ इति । यद्यपि साम ऋगक्षराणामुपकारकमिति समधिगतं, तथाऽप्युपकार-
स्वानतिदिष्टत्वात् । यौदशं योनौ तादृशमेवोत्तरयोरपि यैदि । नार्त्रं यथातथामावः

१ सामभागे—पा० । २ कृतस्तत्र—पा० । ३ (अ० ९ पा० १ अ० १७ सू० ५०) ।

४ तथाऽपीति—नोहः साम्नमित्यनुपदः । ५ यादृशं—यथोपकारजनकम् । ६ यदीति—मन्यधे
इति शेषः । ७ समादधाति—गत्रेति ।

फाले गानेन च कर्मकालं गानमविरुद्धं कर्तव्यम् । तस्माद्योन्यक्षरव-
शेन कर्तव्यमिति । सामप्रदेशे विकार आईभावादिः । तदपेक्षो योन्यपेक्षः ।
एतच्छास्त्रेण कृतं, यद्योन्यां तदुत्तरयोरिति । यावति सामभागे योना-
वाईभावः कृतस्तावत्येवोत्तरासु कर्तव्यः ॥ ३२ ॥

वर्णे तु वादरिर्विथाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात् ॥ ३३ ॥ सि०

उत्तरावर्णवशेन कर्तव्यं वादरिर्मन्यते स्म, न योनिभागवशेन ।
कृतः । योऽसौ प्रकृतावाईभावः कृतो नासावागमः । न च तत्रैकार-
श्लोपः । किं तर्ह्येकारो नाम । अवर्णम्, इवर्णं च । अवर्णं संवृतम्,
इवर्णं विवृतम् । उभे अपि च दीर्घे । ताभ्यामसाधुभ्यां संध्यक्षरं साधु
जन्यते । तत्र प्रकृतावकारेकारौ विश्लेषितौ, नापूर्वावागमितौ । गुणस्तु
तयोः कश्चिदपूर्वः कृतः । सर्वत्रात्र प्रमाणं प्रत्यक्षम् । तद्यत्र, तावति
भागेऽन्यो वर्णो भवति, न संध्यक्षरं, तत्र संश्लेषाभावे विश्लेषो न
शक्यः कर्तुम् । अन्यस्मिन् भागे यत्र संध्यक्षरं भवति, तत्र तद्वशाद्दि-
श्लेषः क्रियते । एवं, यद्योन्यां तदुत्तरयोः कृतं भवति । योन्यां हि
संश्लिष्टयोर्विश्लेषः कृतः । इहापि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः । इतरथा व्यति-
रिक्तं कल्पितं स्यात् । अथ यदुक्तं, गीतिः मणदृक्ष्यतीति । न मण-
दृक्ष्यतीति । विरामं कृत्वाऽनक्षरं गायिष्यते । संश्लेषाभावात्साशक्यो

(पाठोन्यथाभावः) । यथा ऐष्टिकानां विकृतिषु । वचनादिदे साधारणीकृतम् । तस्मा-
द्यथा सप्तमे पूर्वपक्षे साधारणा चर्मा इति तथेहापि । वचनसामर्थ्याच्च यत्र भागे
योनावाईभावः कृतः, उत्तरयोरपि तथैव कर्तव्यः ॥ ३२ ॥

एवं प्राप्ते, नूनम् । नैतद्वचनमुपकारस्य निषेधकम् । किं तर्हि । उत्तरयोः कर्तव्य-
मित्येतावत्कृत्वा कृतार्थम् । तत्तत्तरयोः क्रियमाणं यथोपकरोति ऋगक्षराणां तथा
कर्तव्यम् । नेदमदृष्टेनोपकरोति । तस्माद्यस्य वर्णस्य येन प्रकारेणोपकारकमवगम्यते
तस्मिन्स्तथैव प्रयोक्तव्यमत आह—सर्वत्रात्र प्रमाणं प्रत्यक्षमिति । विरामं कृत्वाऽ-
नक्षरं गायिष्यत इति । एतदयुक्तम् । ऋगक्षराणां साम संस्कारकं समाधिगतं
योनौ । तत्र यद्यनक्षरं गीयतेऽयथाप्रकृतिकं स्यात् । अदृष्टार्थं च स्यात् । सर्वं चैतद-
न्याय्यम् । तस्माद्यत्राल्पान्यक्षराणि महती गीतिस्तत्रापि तयाऽक्षराण्येव संस्कर्तव्यानि ।

१ किं तर्ह्येकारो नाम वादरिर्मन्यते स्म—पा० । २ विनायं—पा० । ३ विद्वन्वितस्थाने 'अति-
देशार्थः' इति पाठ आवश्यकः । ४ इदमिति—सामस्वरूपमित्यर्थः ।

विश्लेषः कर्तुम् । आर्षक्रमौ नोपरोत्स्येते ॥ ३३ ॥

(उतरयोः स्तोभातिदेशाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] स्तोभस्यैके ऋष्यान्तरे निवृत्तिमृगवत् ॥ ३४ ॥ पू०

कवतोषु रथंतरं गायति, रथंतरमुत्तरयोर्गायति, यद्योन्यां तदुत्तर-
योर्गायतीति । तत्रोत्तरावर्णवशेन गातव्यमित्येतत्समाधिगतम् । अये-
दानीमिदं संदिह्यते । किं स्तोभाः प्रदिश्यन्ते, नेति । किं प्राप्तम् ।
न प्रदिश्यन्त इति । कुतः । गीतिर्हि सामः, न स्तोभाः । या गीतिः सा प्र-
दिश्यते । यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति, गायतिशब्दसंबन्धात् । अपि च,
ऋक्शब्दार्थसंबन्धमानः स्तोभोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादपि न प्रदिश्येत,
अपि च, कचिद्भवति वचनम्, ऐन्द्रधामवभृथसाम गायतीति । तत्रानु-
पपत्तिर्भवेत् । शीतकर्मा इन्द्रो वाचयशेषेभ्योऽवगम्यते । तस्य तपती-
त्यनेन संबन्धो न स्यात् । तस्मात्स्तोभस्य ऋगन्तरे निवृत्तिः । यथा,
ऋगक्षराणामभीतित्वाभिष्टचिरेवं स्तोभाक्षराणामपीति ॥ ३४ ॥

सर्वातिदेशस्तु सामान्याल्लोकवद्विकारः स्यात् ॥ ३५ ॥ सि०

नेतदास्ति, स्तोभानां निवृत्तिरिति । सर्वातिदेशो भवति । ऋक्स्तो-
भस्वरकालाभ्यासाविशिष्टाया गीतेः सामशब्दो वाचकः । कथमवग-
म्यते । तत्र मयोगात् । यदि स्तोभा निर्वर्षेण, तत्कृतो विशेषो नोप-
संगृहीतः स्यात् । तत्र शब्दो वाध्येत । तस्मात्स्तोभाः प्रदिश्येरन् ।
यत्तुक्तम्, ऋक्शब्दार्थसंबन्धमानाः स्तोभा अनर्थका भवेयुः । अत्र
द्रुमः । लोकावत् । नानर्थका भविष्यन्ति । तद्यथा लोके गायनैरङ्गव-

तथा यत्राहमा गीतिर्बहुन्वक्षराणि, तत्रापि सैव तेषां सत्कारिकाऽवगन्तव्या । न तत्रैक-
श्रुत्यं त्रैस्वर्षं वा कर्तव्यम् । एतदेव साम्नामृचं प्रति गुणभावस्य प्रयोजनम् ॥ ३३ ॥

[३४ ॥]

ऋक्स्तोभस्वरकालाभ्यासाविशिष्टाया गीतेः सामशब्दो वाचक इति—एतद-
युक्तम् । ' गीतिर्षु सामाख्या ' इत्युक्तत्वात् । तस्मादन्यथा वर्ण्यते । यद्यपि स्तोभा
न सामशब्दाच्यास्तथाऽप्यतिदिश्यन्ते । कथम् । सामोपकारकष्टगक्षराणाम् । तस्यो-

१ नोपस्येते—पा० । २ सर्वातिदेशो हि—ग० । ३ न तत्रैति—ऋक्शेषे, ' तानो यद्ग-
मणि ' इति स्पृश्वरगतमैकश्रुत्यं, अभ्यवनावगतं त्रैस्वर्षं वा न कर्तव्यमित्यर्थं । ४ (अ० २
पा० १ अ० ११ सू० ३९) ।

स्तुकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते, तानि गीतिकालगणनार्थानि, नार्थसं-
बन्धापोच्चार्यन्ते । सुखं ह्यक्षरैर्गीतिकाळः परिच्छिद्यते । तद्वदिहापि
कालपरिच्छेदार्थानि स्तोभाक्षराण्यनुवर्तेरन्निति ॥ ३५ ॥

अन्वयं चापि दर्शयति ॥ ३६ ॥

अन्वयतश्चापि स्तोभान् दर्शयति । यत्राऽऽर्चिकानि पदानि निवर्त-
न्ते, स्तोभा गेह्याश्चानुयन्तीति । स्तोभाः--स्तोभा एव । गेह्याः--स्वराः ।
तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यन्ते ॥ ३६ ॥

निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात् ॥ ३७ ॥

वाच्यत्वात्पक्षो विपरिवर्तते । निवृत्तिः, अग्निष्टपतीत्येवंजातीयकानां
स्तोभानाम् । शीतकर्मा हीन्द्रो वाक्यशेष उपलभ्यते । न तेनैवंजाती-
यकाः स्तोभाः संबन्धेरेन्निति । अन्वयात्संबन्धन्ते लोकादिति यदुक्तं,
तत्परिहर्तव्यम् ॥ ३७ ॥

अन्वयो वाऽर्थवादः स्यात् ॥ ३८ ॥

अन्वीधुर्वा, एवंजातीयकाः स्तोभाः । न हि वयमिन्द्ररूपं प्रत्यक्षमुप-
लभामहे । यच्च वाक्यशेषवचनं, सोऽर्थवादः ॥ ३८ ॥

(स्तोभानां लक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोभश-
ब्दत्वात् ॥ ३९ ॥ सि०

अथ कः स्तोभो नाम, तस्य लक्षणं कर्तव्यम् । उच्यते । य ऋग-
क्षरेभ्योऽधिकः, न च तेः सवर्णः स स्तोभो नाम । ईदृशे हि लौकि-
काः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति । तद्यथा, देवदत्तेन सभायां परं मलयता
बहुस्तोभं कथितमिति । यदर्थवचनेभ्योऽधिकं विवर्णं च, तदालोच्यैवं-
वक्तारो भवन्ति । लक्षणकर्मणः प्रयोजनं न वक्तव्यम् । लक्षणकर्मणो
हि तदेव प्रयोजनं, यल्लक्षितो भविष्यतीति । किमर्थमुभयं सूत्रितम् ।
नन्वन्यतरत्पर्याप्तम्, अधिकमिति वा विवर्णमिति वेति । नेत्याह । भव-

पकुर्वतो ह्येन साहाय्यं कुर्वन्तः स्तोभा उपकुर्वन्ति । तदतिदेशे च यदि स्तोभा
नाऽऽगच्छेयुस्तत्कृत उपकारोऽपि हीयेत । तस्मादतिदिश्यन्ते ॥ ३९ ॥ [३६ ॥
॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ति हि किञ्चिदधिकं, न विवर्णम् । यथा, अभासाः, श्वाद्रिः श्वाद्रिरिति ।
तथा किञ्चिद्विवर्णं नाधिकम् । यथा, विकारः, ओ शा ई, इति । तस्माद्-
दुभयं सूत्रयितव्यमिति ॥ ३९ ॥

(प्राकृतश्रीह्यादिस्थानापत्रेषु नीवारादिषु श्रीह्यादिधर्माणामूहेनानुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] धर्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक-
मप्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समवा-
यात् ॥ ४० ॥ सि०

वाजपेये श्रूयते । बार्हस्पत्यं चरुं नेवारं सप्तदशशरावं निर्वपतीति ।
अस्ति च मृकृतो व्रीहिषु मोक्षणम् । तन्नीवारेषु भवति, न वेति संशयः ।
तथा, उद्गीया वा एतर्हि वाग्भवति यर्हि पृष्ठघः पडदः संविष्टते, न बहु
वृद्धेत्, नान्यं पृच्छेत्, नान्यस्मै मृपात् । संस्थिते पडदे मध्वाशयेत्,
घृतं वा—इति मध्वशने घृताशने च पडदधर्मा भवन्ति वा, न भव-
न्तीति संशयः । तथा, राजसूये श्रूयते, नेर्कडं चरुं नखावपूताना परि-
ष्टये ग्रहे, इति । अस्ति मृकृताबुल्लखलमुसलयोः मोक्षणम् । मोक्षि-
ताभ्यामुल्लखलमुसलाभ्यामवहतीति । तन्नखेषु भवति, न भवतीति
संशयः । तथा चातुर्मास्येषु श्रूयते, परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति । परिधौ
मूपधर्माः कर्तव्या न कर्तव्या इति संशयः । तथा, न गिरा गिरेति
मृपायादि गिरा गिरेति मृपादात्मानं तदुद्गातोद्गिरेदेरं कृत्वोद्गेषमिति ।
इरापदे गिरापदधर्मा भवन्ति, न भवन्तीति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ।
श्रीह्यादिषुक्ता धर्माः, न नीवारादिषु । तस्मात्तेषु न भवेद्गुरिति ।

एवं भासो मूयः । नीवारादिषु चोदनानुबन्धः स्यात् । प्रमृष्येति हि

३९ ॥]

यद्यप्यपूर्वप्रयुक्ता धर्मा इति स्थितं, तथाऽपि कार्यापत्त्या विनोहसिद्धिर्नास्तीत्यनेनाधि-

१ तस्माद्दुभयमिति । एवं च ऋगक्षरभ्योऽधिकस्तरे एति, ऋगक्षरविलक्षणत्वं स्तोमाना लक्ष-
णम् क भवति । अत्र च—ऋगक्षरविलक्षणत्वं यदि, अर्थानभिधायकत्वं विवक्ष्यते, तदाऽर्थाभि-
धायकेषु 'अमिष्टमिति' इत्यादिस्तोत्रेभ्यः श्रूयितः । प्रकारात्तरं च दुर्निर्वचम् । अतः स्तोत्रमपद-
वाच्यत्वप्रकारधामिपुत्रप्रसिद्धिविशेषत्वमेव रजोगत्वमिति सुवचम् । वाच्यतावच्छेदकं च स्तोत्र-
त्वमल्लक्षणेपिपरित्यज्यकारात् न वाच्यतावच्छेदकप्रसिद्धिरित्यादिदोषात्तत्र हाद्य इति शेषम् । २ स्थित-
मिति—प्रथमपद इति शेषः ।

तेषु स प्राकृतो धर्मः । प्रकृतौ तावदपूर्वप्रयुक्तोऽसौ, न व्रीह्यादिप्रयुक्तः ।
 येनापूर्वस्य विशिष्टोऽयं साधनविशेषस्तत्रैव धर्मो न व्रीह्यादादिति सम-
 धिगतमेतत् । नीवारादयश्च व्रीह्यादिकार्यकारिण इत्यवगम्यते । नीवा-
 रस्य तावच्चोदना, नीवारश्चरुः कर्तव्य इति । स च नान्येन प्रकारेण
 नीवारो यागस्योपकरोति वर्जयित्वा तण्डुलनिर्वृत्तिम् । स प्रत्यक्षेणा-
 प्रगम्यते व्रीहिकार्ये वर्तत इति । तस्माद् व्रीहियर्मा नीवारे भवे-
 युति ।

एवं, षडहेनोपासीतेति चोदनायां सत्या यदा षडहः संतिष्ठते, न
 षडहेनोपास्यत इत्यर्थः । मधुघृताभ्यामशनेनोपासीतेति गम्यते । यस्य

करणेन कार्यापत्तिः प्रतिपाद्यते । सा च षडश भवति । वास्तवी सा द्विविधा, प्रत्य-
 क्षानुमानाभ्याम् । शब्दात्रेवा । स्वशब्दात्, प्रतिषेधेन स्वशब्दानुमानं, संस्थया प्र-
 तिषेधानुमानं, प्रतिषेवाच्च शब्दः । तत्र प्रत्यक्षात्तावत् 'नीवारो बार्हस्पत्यश्चरुः' ।
 ननु स्वशब्देनैव नीवारा व्रीहिकार्ये विनियुज्यन्ते ।

उच्यते । नीवारशब्दो नीवारान्वदति, तद्धितो विकारं, देवतां बार्हस्पत्यशब्दः,
 चरुशब्दो द्रव्यम् । कतरः कार्यापत्तिपरः । तस्मात्प्रत्यक्षेणात्र कार्यापत्तिः । व्रीहयः
 पुरोडाशारूपहविर्निर्वृत्त्या यागार्थाः । नीवारा अपि तन्निर्वृत्त्या यागसाधनार्था एव
 प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । तस्माद् व्रीहयो यथाऽपूर्वार्था इति धर्मान्प्रयुज्यते तथा नीवारा
 अपि । 'नखावपूताना चरुः' इत्यवहनस्य तुषकणाविप्रमोक्तं फलं दृष्ट्वाऽनुमानं
 भवति, नूनमुल्ललमुसलकार्ये नखा वर्तन्त इति ।

'परिधौ पशुं निपुञ्जन्ति' इति स्वशब्देनैव यूपकार्ये परिधिर्वर्तते । 'न गिरागिरेति
 मूयात्' इति, गिरापदं प्रतिषेधन् तत्कार्यं लक्षयति । तत्र ललित इरापदविधिः । तच्च
 शब्दादहे न शक्यं विधातुम् । अत उच्यते प्रतिषेधात्स्वशब्दानुमानम् । लक्षणयोऽ-
 च स्वशब्दः । 'उद्धीया वा एतर्हि वाग्भवाति, यर्हि पृथयः षडहः संतिष्ठते' इति

१ साधर्यपूर्णमासप्रयुक्तोऽसौ—पा० । २ भावचोदना—पा० । ३ मधुघृताभ्यामु-
 पासीत—पा० । ४ शब्द इति—स्वशब्दः कल्पयत इत्यर्थः । तथा च तत्कार्यकारित्वरूपा स्थानापत्तिः
 पञ्चधा भवति—प्रत्यक्षात्—अनुमानात्—श्रुतस्वशब्दात्—प्रतिषेधानुमितस्वशब्दात्—अभावे विषय-
 मितप्रतिषेधकल्पितस्वशब्दादिति मूलतत्पर्यं ज्ञेयम् । ५ लक्षणयति—अत एव परिश्रुदाहरणादस्य
 विशेषः । परिश्रुदाहरणे हि स्वशब्दः श्रुतः । अत्र तु लक्षणया स्वशब्द इत्यर्थः ।

भावे यस्य निवृत्तिस्तत्तस्य स्यानेऽवगम्यते । पडहनिवृत्तौ मध्वशनं
 घ्रुवन् पडहकार्ये वदतीति गम्यते । तस्मात्पडहधर्मो व्रतं नियमो वा
 मध्वशने भवतीति । यागाभावात्तन्निमित्ता ग्रहा न भवन्तन्ते । ग्रहं वा
 गृहीत्वा चमसं बोद्धीय स्तोत्रमुपाकरोतीति ग्रहचमसाभावात्स्तोत्राभावः ।
 स्तुतमनुशंसतीति स्तोत्राभावाच्छस्त्राभावः । सवनाभावात्सवनीया न
 प्रवर्तन्ते, इत्येधमादि न प्रवर्तते । व्रतानि नियमाश्च प्रवर्तन्त इति ।
 यद्यान्यदनर्थलुप्तं, नखावपूतानामिति । नान्यथा नखावपूता भवन्ति ।
 यदि न तैस्तुपा विप्यन्ते, तस्मात्तुपाविमोचने नखाः श्रुता इति गम्यते ।
 अतश्चोत्तरवल्लभसलधर्मैः संवध्यन्त इति ।

तथा, परिधिर्युपकार्ये वर्तत इति विस्पष्टमेव वचनं, परिधौ पशुं
 निर्युञ्जीतेति । तस्मात्तद्धर्मकः परिधिः स्यादिति । तथा, न गिरा
 गिरोति त्रयादैरं कृत्वोद्वेगमिति नैतौ द्वावपि विधीयेते—प्रतिषेध इरा-
 पदं च । तथा हि वाक्यं भिद्येत । न चैरापदममाप्तत्वादनूद्यते । प्रति-
 षेधे त्वनुवादः संभवति । यदा, इरापदं तदा व्यक्तं गिरापदं न भव-
 तीति । एकवाक्यरूपं च गम्यते । यस्माद्गिरापदस्यायं दोषस्तस्मादि-
 रापदं नूपादिति । भिन्नवाक्यरूपे त्वाश्रीयमाणे भूयसी अदृष्टानुमान-

संस्यया प्रीतिषेधः । तेन तत्कार्यम् । तस्मिन्मध्वशनघृताशने । एवमत्र छसित-
 छक्षणया स्वशब्दः ।

तदेतदयुक्तम् । कथम् । यदि मध्वशनघृताशने पडहकार्ये घर्तेयातां तथा फलसा-
 धके स्याताम् । तत्र 'द्वादशाहेन प्रजाकार्यं याजयेत्' इति वचनं विरुध्येत । यागा
 घेतेन फले विधीयन्ते । ते च द्वादशसंख्याविशिष्टाः । न मध्वशनघृताशने चागौ ।
 ताम्बां फलवद्भ्यां चतुर्दशसंख्यायोजयेते । राजसूपवादिति चेत् । तत्र । 'षट्त्रिंशदहो
 वा एष यद्द्वादशाहः' इत्येवमादीनि लिङ्गानि विरुध्येरन् । यदि चानयोस्तत्कार्या-
 पात्तिः स्यात्तथा सति पडहं निवर्तयेताम् । तत्रायोत्पत्तिरनर्थिका स्यात् । लिङ्गविप्र-
 तिषेधस्तु स्थित एव । कर्तृसंस्कारकेऽवगम्यमाने कथं फलसाधिके इत्यभ्युपगम्येते ।
 सधै चैतदन्वयम् ।

तत्र वर्णयन्ति । द्वयमिहास्ति फलसाधनत्वं साधनत्वं च । तत्र न फलसाधन-

कल्पना स्यात् । न ह्यात्मानं गिरोदिति दोषो विधीयते । शरीरं गिरि-
मुमसंभवः । परमात्मन्यदोषः । वाक्यभेदस्तु स्थित एव । तस्माद्गि-
रापदोच्चारणमिरापदस्य तत्कार्यापत्तिप्रदर्शनार्थं, न गिरा गिरेति कृत्वो-
द्भाषेदिति । तस्माद्गिरापदधर्मा इरापदे भवेयुरिति । सर्वत्र पर्यवसितम् ।
परिधावर्नेन्तरा कथा वर्तिष्यते ॥ ४० ॥

(परिधी यूपधर्मोणामाक्षेपसमाधानाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] तद्दुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वा-
त्स्यात् ॥ ४१ ॥ पू०

धानुर्मांस्येष्वाम्नायते । मध्यमे पर्वणि परिधीं पशुं नियुञ्जीतेति ।
संज्ञोक्तं, यूपधर्मोः परिधीं कर्तव्या इति । तद्विपरिवर्तते । ने न कर्तव्याः ।
तद्दुत्पत्तेः— परिधेराहवनीयपरिधानार्थोत्पत्तेर्यूपधर्मा निवर्तन् । तत्कृता
हि तेऽपूर्वमयुक्तपशुधन्धनद्वारेणापूर्वं गच्छन्ति । तत्र यद्दन्धनस्याङ्गो-
भूतमिति श्रुतं तद्दन्धनार्थमेव द्रव्यमुत्पन्नम् । यच्चोऽऽहवनीयपरिधा-

त्वाद्धर्मलामः । किं तत्रार्थत्वात् । तदध्युक्तम् । यद्येते पदार्थकार्यं कुरुते,
ततस्तद्धर्मं संबध्येयातां, यथा नीवारा । न सैते पदार्थकार्ये वर्तन्त इत्युक्तमेव ।
तदङ्गत्वाद्धर्मलामो न भवति । किं तर्हि । कार्यापत्त्या । तस्माद-पदुदाहरणमुदाहि-
यते, 'सं प्रत्यामनेत् स्थानात्' इति द्रव्यविनाशात्कर्मविनाशः । कर्मविनाशेन
प्रतिषेधो लक्ष्यते । प्रतिषेधाच्च स्वशब्दः । अयमप्यस्मिन्नधिकरणे नैव सिद्धान्तः ।
तस्मादेतत्सदृशमन्यदुदाहरणं शृण्वी ॥ ४० ॥

१ न गिरा गिरेति मूयादेरं कृत्वोद्भाषेदिति—पा० । २ परिधावुत्तरा कथा—पा० । ३ नियु-
ञ्जीतेति—पा० । ४ साधनत्वादिति—मध्यमानघृताशनयोः पदद्वन्द्वत्वेन कर्तृपकारकत्वात्साधनत्व-
धामान्येन पदहृत्प्रमासि रिति कैविद्वर्णयन्दीत्यर्थः । ५ (अ० ६ पा० ४ अ० १० सू० ३०) ।
६ नैव सिद्धान्त इति—सामान्यद्रव्यनार्थे धानाप्यफलार्थे तत्स्थाने पशुशरावयागो नैव विधीयते ।
सामान्यफलस्य सामान्ययागेनैव सिद्धेः साधनात्तरानर्पेद्यत्वात् । न हि द्रव्यनाशे यागलोपे प्रमाण-
मस्ति । हविरन्तरोत्पत्त्या, आज्येन वा समामनसमवात् । अतो द्रव्यविनाशाप्रयुक्तवैशुष्यपरिहारो-
पत्तेन सामान्याद्धतयैव पशुशरावयागो विधीयत इति 'अहविधिधीं निमित्तसंयोगात्' इति सू-
त्रेण सिद्धान्तितत्वादित्यर्थः । ७ मूरयामिति—तत्रोदाहरणं 'यदि सत्राय दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठेत्,
'सोममपमृज्य विश्वजिता यजेत' 'यः सत्रायाऽऽशुरते स विश्वजिता यजेत' इत्यादि खण्डदेवोक्तमनु-
ष्यम् ।

नार्थमुत्पन्नं, तरिषन् पराङ्गभूते बन्धनं कृतं भवति । न तद्धर्माणां ह्यरिं भवितुमर्हति । न हि तत्र क्रियमाणाः पशोः कृता भवन्ति, न पाशु-
कस्य । अपि च, सत्ववकः परिधिरनुच्छ्रयश्च यूपधर्मैः परिधित्वाद्धी-
येत । यूपयाज्यमानायेति च शब्द ऊह्येत । तत्रायं धाधितः स्यात् ।
तस्मा परिधौ यूपधर्मा न स्युरिति ॥ ४१ ॥

आवेश्येरन् वाऽर्थवत्त्वात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४२ ॥ सि०
आवेश्येरन् धा यूपधर्माः परिधौ । बन्धनोपकारसाधने हि विधीयन्ते । येषं
परार्थो बन्धनं नयति निष्पादयति, करोत्यसौ बन्धनोपकारम् । अयं
च संस्कारो बन्धनं निष्पादयति, तर्ह्योत्पत्तिमतदर्थोत्पत्तिं वा नापेक्षते ।
तस्मात्परिधौ यूपधर्माः कर्तव्या इति । यदुक्तम्, अनुच्छ्रयश्च सत्ववकश्च
परिधिरिति । अत्रोच्यते, ये परिधित्वाविरोधिना यूपधर्मस्ति करिष्यन्ते,
न विरुद्धा इति ॥ ४२ ॥

आख्या चैवं तदावेशाद्विकृतौ स्यादपूर्वत्वात् ॥ ४३ ॥

अयं यदुक्तं, यूपयाज्यमानायेति शब्द ऊहितव्यः स्यादिति । अ-
त्रोच्यते । नोहितव्यो भविष्यति । धर्मावेशादाख्याऽपि यूप इति भावि-
ष्यति । धर्मनिबद्धा हि सा यथैव यूपे, तथा परिधौऽपि भवितुमर्हति ।
तस्मात्प्रोहिष्यते यूपशब्द इति ॥ ४३ ॥

(अम्युदयेद्यौ दधिपयसोः प्रणीताधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] परार्थे न त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ ४४ ॥ पू०

वि वा पनं मजया पशुभिरर्षयति, वर्षयत्यस्यं भ्रातृन्व्यं, यंस्य
दधिनिर्गुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति, स त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्, ये
मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । ये स्वविष्टा-
स्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंधरुं, ये सोदिष्टास्तान् विष्णवे शिपिविष्टार्य
शृते चरुम् । शृते चरुं दधंधरुमित्येतेदुदाहरणम् । तत्रायमर्थः सोम-
यिकः । किं शृते दधिनि मणीताधर्माः कर्तव्या एत न कर्तव्या इति ।

[४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

किं प्राप्तम् । न कर्तव्या इति । परार्थमेतत्प्रदानार्थमिति, न प्रणीतार्थम् । दधि च तण्डुलविभागश्चैको भाग इन्द्राय प्रदात्रे दातव्यः । शृतं च तण्डुलविभागश्च विष्णवे शिपिविष्टाय । न अपणार्थं दधि पयो वा विधीयते । तत्र हि सप्तमीसंयोगोऽनुवाद एव । न च प्रणीताकार्यं विधीयते दधि पयो वा । तस्मात्प्रणीतानां धर्मैर्न संयुज्येते । न हि प्रणीतानां दध्नश्चार्थसामान्यं किञ्चिदस्ति । तदर्थश्चायं संस्कारः अपणद्वारकः । तस्मात्प्रणीताधर्माः पयसि दधनि वा भवेयुरिति ॥ ४४ ॥

क्रियेरन् वाऽर्थनिर्वृत्तेः ॥ ४५ ॥ सि०

न चैतदस्ति, प्रणीताधर्मा दधिपयसोर्न कर्तव्या इति । अपणसाधने हि ते विधीयन्ते, न अपणार्थमुत्पन्ने द्रव्ये । येनार्थो निवर्तते । तत्र तेऽपूर्वमयुक्तत्वात्क्रियन्ते । क्रियते च दधिपयोभ्यां अपणम् । तस्माच्चर्द्धर्मैः संयोगः स्यात् ॥ ४५ ॥

(बृहद्रथंतरघर्माणा व्यवस्थया तत्तत्सामगानकालेऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१५] एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥ पू०

व्योतिष्टोमे समामनन्ति, बृहत्पृष्ठं भवति, रथंतरं पृष्ठं भवतीति । व्यक्तो हि बृहद्रथंतरयोर्विकल्पः । यस्मिन् कार्ये रथंतरं भवतीति, तस्मिन्नेव कार्ये बृहत्पृष्ठसिद्धिद्वारेण घर्मा विहिताः । तस्माद्बृहद्धर्मा रथंतरघर्माश्चोभयत्र कर्तव्या इति । बृहद्रथहणं रथंतरमहणं च लक्षणार्थं भविष्यति ॥ ४६ ॥

निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४७ ॥ सि०

४४ ॥ ४५ ॥

पृष्ठशब्दः स्तुतेरभिधाता । सा चादृष्टार्थैरयुक्तम् । तस्माद्ब्रह्मनाद्विकल्पः । 'बृहद्वा पृष्ठं, रथंतरं वा' इति । तत्र स्तुतिरदृष्टाय, साम, ऋगक्षराभिव्यक्त्या दृष्टोपकारि । तस्माद्ये साम्भ्युपनिबद्धा घर्मा उच्चैर्भेदत्वादयस्तेषामुभयत्र संबन्धो न व्यवस्था । यथा ग्रीहिसंबद्धं प्रोक्षणं न ग्रीहिवेवावतिष्ठते, एवमिहापि ॥ ४६ ॥]

१ न वेत्प्रणीताकार्यं—पा० । २ प्रणीताधर्मैः—पा० । ३ उक्तमिति—स्तुतयानाधिकरण इति एतः ।

निर्देशाद्वा, रथंतरे रथंतरधर्माः कर्तव्याः । नोच्चैर्गोपं, न च बल-
बद्गोपम् । रथंतरे मस्तूयमाने संमीलयेत्, स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेत्तेत्येवमा-
दयः । बृहद्धर्माश्च, बृहति उच्चैर्गोपं, बृहति गीर्यमाने समुद्रं मनसा
ध्यायेदित्येवमादयः । एवं निर्देशोऽर्थवान् भविष्यति । इतरथा रथं-
तरग्रहणं च बहद्ग्रहणं च मदर्शनार्थं स्यात् । तथा लक्षणा भवेत् ।
न च श्रुतिसंभवे लक्षणा न्याय्या । यदुच्यते, अर्थकत्वाद्वृहद्ग्रथं-
तरयोरिति ।

सत्यमेकोऽर्थः पृष्ठसिद्धिः । एतदप्यस्ति । अन्यथा बृहता साध्य-
ते पृष्ठम् । अन्यथा रथंतरेणेति । यथा पूर्वणि विभज्यमाने द्वावप्यु-
पायो । यथा, द्वौ पुरुषावन्तयोर्गृहीत्वाऽऽकर्षतः । यद्वा तीक्ष्णेन शस्त्रेण
छेदनम् । तत्र यच्छस्त्रस्य तीक्ष्णीकरणं द्रव्यं तच्छेदनाभ्युपाये संब-
ध्यते, नाऽऽकर्षणाभ्युपाये तदर्थोपपन्नेऽपि । एवं बृहद्धर्मा रथंतरे तदर्था-
पत्ने भवेद्युर्वा न वेति जायते विचारणा । तत्र निर्देशसामर्थ्यादिदमव-
गच्छामः । अन्यथा बृहत्साध्यति । अन्यथा रथंतरमिति । मत्स्यसं-
खल्वप्यन्यदुपलभामहे । रथंतरं शूरादिकां संस्तुतिं कुर्वत् पृष्ठं साध-

अन्यथा बृहता साध्यते पृष्ठमन्यथा रथंतरेणेति । नन्वेवं भ्रुवता ग्रीहियव-
योरपि धर्मव्यवस्थेत्युक्तं भवति । अन्यथा ग्रीहयः साध्यन्त्यन्यथा वा यवा इति ।

उच्यते । ग्रीहियस्तण्डुलनिर्वृतिं कुर्वन्ति । ततः पिशानि, तेभ्यः पुरोडाशा-
द्यागो, यागादपूर्वम् । यवेऽप्रेतत्तुल्यं सर्वम् । किमतः । एतदतो भवति । ग्रीहियव-
योरत्यन्तदृष्टार्थत्वात्पूर्वभेदः । तस्मादपूर्वं यागसाधनद्वारेण धर्माभिर्वापि । उभौ च
ग्रीहियवौ यागसाधनम् । अत्र उभयत्र धर्माः । नास्ति व्यवस्था । ग्रीहिस्पर्णीयं
साम, प्रोक्षणस्पर्णीया उच्चैर्मेवत्वादयः । तत्र यद्यपि साम दृष्टोपकारि, तथाऽपि
यस्योपकारि (तत्पृष्ठनिवर्तकम्) । ते च स्तुती भेदेन चोदिते । अदृष्टार्थत्वाच्च
तयोर्पूर्वभेदः । अपूर्वप्रयुक्ताश्च धर्माः । नन्वेकारस्मिन्नेवापूर्वं द्वे अपि स्तुती चोद्येते ।
एकार्थत्वाच्च तयोर्विकल्पो ग्रीहियवयोरिव । तस्माच्च व्यवस्था ।

उच्यते । न निष्पन्नपूर्वपास्ते, यत्रैते चोद्येते । किंत्वाम्यामेवापूर्वं जन्यते ।
तत्रादृष्टार्थत्वास्तुत्योः, यदेव शूरादिकया अन्यते तदेव चित्रादिकयोति कुत एतत् ।

यति । बृहत् चित्रादिकाम् । तस्माद्द्वयंतरधर्माः शूरादिकायां स्तुतौ निषज्जा रथंतरे प्रस्तूपमाने भवेद्युर्न बृहति । बृहद्धर्मा अपि चित्रादि-
कामां स्तुतौ निषज्जा बृहति भवेद्युः, न रथंतरे । तस्माद्द्वयवक्ष्या धर्मा-
णामिति ॥ ४७ ॥

(कण्वरथंतरेऽविरुद्धानां बृहद्वयंतरधर्माणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

[३६] अमाकृते तद्विकाराद्विरोधाद्व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४८ ॥ सि०

अस्ति वैश्यस्तोमः, वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेतेति । तत्रेदमाम्नायते,
कण्वरथंतरं पृष्ठं भवतीति । तत्रायमर्थः सांज्ञयिकः । किं कण्वरथंतरेऽ-
न्यतरस्य, रथंतरस्य बृहतो वा धर्माः कर्तव्या उतोभयोरपीति । किं
मातृम् । अह्यतरस्येति । कुतः । एवं ह्यक्तम् । रथंतरस्य रथंतरा भ-

तस्माच्चित्रादिका प्रथमं साधयति, येन साधनेनोपगृहीता । शूरादिकाऽपि तैः साध-
यिषुष्ठाति त्रास्थेत्तत् । अत एव वचनद्विकल्पः । अनेकधर्मात् । तस्माद्यथा,
श्रयणानामपूर्वभेदादूर्ध्ववस्था, एवमिहापि । ब्रह्मिहिको न साक्षादूर्ध्वस्य साधको ।
यागादूर्ध्वम् । स चाऽऽग्नेवादिभिरुत्पादितो श्रीहियववावयोर्द्वेषविधानायानूयते ।
न तु ताभ्यां यागोत्पत्तिः क्रियते । येन यागभेदोऽपूर्वभेदश्च स्यात् । तस्मात्तत्रा-
पूर्वस्य भित्तवाद्युक्ता व्यवस्था ।

अन्ये स्वाहुः । यद्यपि साम इष्टोपकारि, स्तोभास्त्वष्टोपकारिणः । तस्मात्स्तो-
मप्रयुक्ता उच्येतेष्वत्वादयः । अतो व्यवस्था । तथा च वक्ष्यते । ' साम्नाऽपि इष्टम-
इष्टं च क्रियते ' इति ।

तद्युक्तम् । रथंतरशब्दः स्तोमलक्षणार्थः स्यात् । अपि च स्तोभाश्चोच्येतेष्वत्वा-
द्युक्तं ज्ञान्ति गुणभूताः । गुणानां च परार्थत्वादसंभ्रंश इत्युक्तम् । अर्हणां न्यायोऽ-
पि नास्ति, स्तोमनामुच्येत्स्वादीनां च प्ररूपरिधिराकाङ्क्षत्वात् । यत्तु ' साम्नाऽपि
इष्टमइष्टं चेति ' अगस्त्यामिष्यवत्या दृष्टं, येन पुनरद्वयार्थां स्तुतिपुस्त्यादयति तेनाद्वयम्
॥ ४७ ॥

१ साधयतीति-स्नापूर्वभिक्षयः । २ श्रयणानामिति-पयसा मैत्रावरुणं श्रीमानि । ३ सव-
निर्मन्थनम् । इत्यादाविति शेषः । ४ वक्ष्यतीति-एकत्ररिताधिकरणे भाष्यकार इति शेषः ।
५ इष्टं रथं इति-रथंतरे प्रस्तूपमाने । इत्यादिविभाविति शेषः । ६ इत्युक्तमिति-(अ० १
पा० १ अ० १२ सू० २२) इत्यत्रेति शेषः । ७ अह्यतराय इति-(अ० ३ पा० १ अ० ६
सू० १२) अत्रत्य इति शेषः ।

वन्ति । बृहतो बृहद्दर्पाः । निर्देशमामथ्यादिति । तद्विधेयेऽनुत्पदाने
यावदुक्तं तावत्प्राप्तमिति । तस्मादन्यतरस्य धर्माः कर्तव्या इति ।

एवं प्राप्ते, ज्ञमः । अमाकृते कण्वरथंतरे तद्विकारात् । यस्मात्कण्व-
रथंतरमुभयोः कार्ये वर्तते, तस्माद्बुभयधर्माह्रमेव । न हि विकृतौ
निर्देशोऽस्ति, यथा प्रकृतौ । अर्थापत्तित इह धर्मा भवन्ति, न चोदकेन ।
कण्वरथंतरमुभयोरर्थापन्नम् । तस्माद्बुभयधर्माह्रमेव । ये तु विकृता धर्माः,
तद्यथा, उच्चैर्गोयं बलवद्वेपमित्येवंजातीयका विरोधाद्भवतिष्ठेरन् ।
अविकृतेषु समुच्चयः ॥ ४८ ॥

(बृहद्रथंतरोभयसामके क्रतौ रथंतरादिवर्माणा प्रकृतिव्यवस्थाधिकरणम् ॥१७॥)

[१७] उभयसाम्नि चैवभेकार्थापत्तेः ॥४९॥ पू०

सन्त्युभयसामानः क्रतवः । संसव उभे कुर्यात्, गोसव उभे कुर्यात् ।
अपवितावप्येकाहे उभे बृहद्रथंतरे कुर्यादिति श्रूयते । सन्ति तु
प्रकृतौ बृहद्दर्पा रथंतरधर्माथ । त इह चोदकेन प्राप्यन्ते । तत्र
संशयः । किमुभयसाम्नि, उभयधर्माः कर्तव्या अथवेहापि तथैव व्य-
वतिष्ठेरन्निति । किं प्राप्तम् । उभयसाम्नि चैवं स्यात् । यथा कण्वरथं-
तरे । उभे ह्यत्र सामनो पृष्ठकार्ये वर्तते, नैकैकम् । तस्मान्नैकैकधर्माह्रि-
भेत । उभे ह्यत्र संहते, उभे धर्मैः संयुज्येयाताम् । उभे हि ते संहते,
एकार्थापत्तेः पृष्ठकार्ये वर्तते इति ॥ ४९ ॥

स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्थो स्यात्प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥ सि०

षाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति बृहद्रथंतरयोः संहतयो-

द्वेषा कर्मणा प्राप्तिः, चोदकेन कार्यापत्त्या च । कण्वरथंतरं चोभयोः कार्या-
पत्तम् । अत उभयधर्मग्राहकम् । अर्थापत्तित इह धर्मा भवन्ति, न चोदके-
नेति कार्यापत्तिमाह ।

तदेतदयुक्तम् । कथम् । बृहद्रथंतरयोरभिष्टोमे समुच्चयः । किमतः । एतदतो
भवति, यद्यप्यभिष्टोमस्य बृहद्रथंतरे शृष्टसाधनत्वेनावगते, तथाऽपि तयोर्नैकलिङ्गकार्त्वादे-
कस्येभेदं कण्वरथंतरमापद्यते । एवं चोदकस्यैव धर्माः ग्रहीष्यतीति ॥४८॥ [४९॥]

१ बृहद्दर्पा इति—या० । २ एकार्थापत्तेः—या० । ३ कार्यापत्तिमाहेति—कार्यापत्तिनेकार्या-
पत्तिमाहेत्यर्थः ।

कर्मये धर्माः कर्तव्या इति । रथंतरे रथंतरधर्मा वृहति वृहद्धर्माः । कुतः । स्वार्थत्वाद्धर्माणां । रथंतरधर्मा रथंतरार्थाः, वृहद्धर्मा वृहद्धर्माः । साम्नोश्चैते धर्माः, न पृष्ठस्य । तच्च साम प्रयुज्यते रथंतरं वृहद्दा । रथंतरे प्रयुज्यमाने तद्धर्माः प्रयोक्तव्याः । वृहत्स्यपि प्रयुज्यमाने वृहद्धर्माः । सामप्रयुक्ता एवैते धर्माः । साम्नाऽपि हि दृष्टमदृष्टं च क्रियते । तस्मात्सामापि धर्मप्रयोजने समर्थम् । अतो व्यवस्था धर्माणां प्रकृतिवत् । तथा प्रकृतौ रथंतरे प्रयुज्यमाने तदङ्गं प्रयुज्यते । वृहति तदङ्गम् । एवमिहापीति ॥ ५० ॥

(पार्वणहोमयोर्विकृतावनतिदेशाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयो-

गात्तदभीज्या हि ॥ ५१ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्रेदं समामनन्ति । सूत्रेण पार्वणी जुहोतीति । सौर्यादिषु वैकृतेषु कर्मसु भवति संदेहः । किं तेषु पार्वणहोमो कर्तव्यो, न वेति । तत्र इदं तावत्परीक्ष्यम् । किं कालाभीज्या पार्वणहोमो, उत समुदायाभीज्येति । कालाभीज्यायां तयोः प्रवृत्तिः । समुदायाभीज्यायामप्रवृत्तिः । कुतः संशयः । उभयत्र प्रसिद्धेः । उभयत्र हि पर्वणशब्दो लोके प्रसिद्धः । काले समुदाये च, आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः । किं तावत्प्राप्तम् । कालाभीज्येति । ततः कालगता प्रसिद्धिर्व्यपदिश्यते ।

एवं प्राप्ते, नूनम् । पार्वणयोर्वैकृतेषु कर्मस्वप्रवृत्तिः । कुतः । समुदायार्थसंयोगात् । ततः समुदाये प्रसिद्धिर्व्यपदिश्यते । काले प्रसिद्धिं परिहरिष्याम इति । अतः समुदायवाचित्वात्पर्वणशब्दस्य समुदायस्याभियष्टव्यत्वाद्भैकृतेष्वप्रवृत्तिरिति ॥ ५१ ॥

पृष्ठानुवादेन कण्वरथंतरविधिः । यत्पृष्ठं तत्कण्वरथंतरमिति । वृहदथंतरे च न पृष्ठानुवादेन विधीयते । चोदकेन विकल्पेन प्राप्नुवती वचनेन समुधीयते । तस्माद्यथाप्राप्ते प्रयोक्तव्ये । यद्यपि च पृष्ठशब्दो नोच्चारितः, याऽपि पृष्ठसाधने प्रकृतौ दृष्टे इति विकृतावपि पृष्ठसाधने एव भवतः । नान्यास्मिन्देशे प्रयोक्तव्ये इति ॥ ५१ ॥

१ ' उभे वृहदथंतरे भवतः ' इत्यादौ पृष्ठानुवादेन सामद्वयं कण्वरथंतरवद्विधीयते । तथा च पार्वणशब्दस्य कार्यं पृष्ठस्योर्ध्वं तदुभान्था साध्यते । एवं वृहत्कार्यमपि । अतः कार्यप्रयुक्ता धर्माः कण्वरथंतरवद्वेवोभयभ्रामये स्थितिलेखं पूर्वपक्षे प्राप्ते विद्वान्तमाह—पृष्ठानुवादेनेति ।

कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥

इति चेत्यश्यासि, कालस्य पर्वशब्दो वाचकः । तस्मात्कालाभीज्येति । तत्परिहर्तव्यम् । आभाषान्तं सूत्रम् ॥ ५२ ॥
प्रकरणेन विशेष्यते—

नाप्रकरणत्वात् ॥ ५३ ॥

नास्ति कालस्य प्रकरणम् । अस्ति तु समुदायस्य । तस्मात्प्रकरणेन विशेषेण समुदायवाची गृह्यते, न कालवाची । अत्राऽऽह । न प्रकरणेन शक्यते पर्वशब्दस्य कालवाचितां वाधितुम् । दुर्बलं हि लिङ्गात्मकरणम् । उच्यते । नायमुभयत्र पर्वशब्दो वर्तते । यदि कालवचनः, तत्संबन्धात्समुदाये गम्यते । यदि वा समुदायवचनः, तत्संबन्धात्काले । अन्यतरवचनो युक्तो नोभयवचनः । तत्र समुदायवचने कल्पमाने प्रकरणमनुगृहीतं भवति । अपि च, पृणातेः पर्वशब्दः । पृणातिश्च दाने प्रसिद्धः । दानानि च समुदायाः । तस्मात्समुदायाभीज्या । एवं शब्दावयवप्रसिद्धिरनुगृहीता भवतीति । तस्माद्द्वैक्येण पार्वणयोरप्रवृत्तिः ॥५३॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ५४ ॥

मन्त्रवर्णाच्च फलवदनुवादो भविष्यति । ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे । अमाधास्या सुभगा सुशेवा, इति च । तस्मादपि समुदायाभीज्येति ॥ ५४ ॥

तदभावेऽग्निवादिति चेत् ॥ ५५ ॥

नैतदास्ति, यदुक्तं वैकृतेष्वप्रवृत्तिरिति । तदभावेऽपि—यद्यपि समुदायवचनोऽयम् । न च वैकृतेष्वयमस्ति समुदायः । तथाऽपि पार्वणहोमौ भवेतामेव । कुतः । अन्या एवंप्रसिद्धिका देवता भविष्यन्ति । समुदायो वाऽसंनिहितोऽपि यक्ष्यते, सौर्याद्युपकारार्थेन । यथा, अग्निमम आवह—इति । संनिहितोऽसंनिहितो वाऽग्निर्गार्थेनाऽऽवाह्यते । एवमिहापीति ॥ ५५ ॥

नाऽऽधिकारिकत्वात् ॥ ५६ ॥

नैतदेवम् । आधिकारिकं हीदं वचनम् । अधिकारे भवं, यस्या-

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

धिकारस्तस्य गुणं विद्धातीति । आग्नेयादीनां चाधिकारः । ते चात्र देवताः । तेषां होमो देवतार्थः । एवं यत्र सा देवता नास्ति, तत्र तदर्थो होमो न करिष्यते । तस्मात्पार्वणहोमयोर्वैकृतेभ्यो निवृत्तिः ॥५६॥

(पार्वणहोमयोरन्यतरस्यैव तत्तत्समुदायोपकारकस्य दर्शपूर्णमासयोरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] उभयोरविशेषात् ॥ ५७ ॥ पू०

इदमिदानीं संदिह्यते । किमुभौ होमौ पौर्णमास्याममावास्यायां च, उत पौर्णमासीहोमः पौर्णमास्याम्, अमावास्याहीमोऽमावास्यायामिति । किं प्राप्तम् । उभावप्युभयत्र । कुतः । उभयोर्हि मकरण उभावप्याम्नातौ । तस्मादुभयत्र भवितुमर्हतः ॥ ५७ ॥

यदभीज्या वा तद्विषयी ॥ ५८ ॥ सि०

१९ ॥]

किमुभौ होमौ पौर्णमास्याममावास्यायां चेत्येतदयुक्तम् । यदा समुदायस्य संस्कारकौ होमाववगतौ तदा य. पौर्णमासीलिङ्गः स पौर्णमास्यामेव प्राप्नोति । इतरोऽपि तत्रैवेति, नास्त्यनियमः । तस्मादन्यथा वर्ण्यते । प्रयोजनसूत्रे एते । यदि पूर्वशब्दः कालवचनस्तथा सति कालस्यासंस्कार्यत्वाद्दारादुपकारकौ स्याताम् । कथम् । यद्यपि कालस्य कर्माङ्गताऽवैगम्यते, तथाऽपि सकृदेव वेदिते कर्म प्रस्तूयते । न तस्य भूयो भूयः स्मृत्या प्रयोजनम् । यथाऽ-यान्दृक्कानि भूयो भूयः स्मारकमपेक्षन्ते, नैवं कालः । तस्मात्कालवचने पूर्वशब्देऽदृष्टार्थो होमौ प्राप्नुतः । अत आह—कालाभीज्याया विवृत्तिषु प्रवृत्तिरिति । न च प्रकरणादुक्तव्य कालस्य संस्कारकौ करुष्येते । फलरूपनामगात् । तस्माद्यदि कालवचनः पूर्वशब्दस्तथा सत्यादादुपकारकैकत्वात् लिङ्गं व्यवस्थां करोति । अत आह—‘ उभयोरविशेषात् ’ इति । समुदायवाचकत्वेन तस्य संस्कार्यत्वाद्भवति व्यवस्थाकरणे लिङ्गम् । अत आह—‘ यदभीज्या वा तद्विषयी ’ इति ॥ ५७ ॥

१ प्रयोजनसूत्रे इति—‘ उभयोरविशेषात् ’ ‘ यदभीज्या वा तद्विषयी ’ इति सूत्रद्वयं नाधिकरणान्तरपरं, किं तु पूर्वाधिकरणप्रयोजनपरमित्यर्थः । २ अवगम्यत इति—तथा च पूर्वशब्दस्य कालवाचित्वेऽपि कालस्य कर्माङ्गतादुपयोगात्, तस्य च ‘ देशकालौ संकीर्त्यं ’ इत्यादिसंस्कृतिकलेन कर्मादौ उद्वृत्तत्वात्पि पुनरकालिकत्वसंभावनानिमित्तकाप्रत्यापरिहारार्थं कर्मैवदेव स्मरणोपपत्तेः कामवाचित्वत्वाभाव युक्तमेव कालसंस्कारकत्वमिति धर्ममात्रादुपकारकत्वमिति शङ्काशयः ।

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति, उभयमुभयत्रेति । यदभीष्ट्या, स तत्र भवेत् । तस्य हि स उपकारकः । अनुपकारक इतरस्य । न चानुपकारकः कर्तव्यः । समुदायप्रधानावत्र होमावित्युक्तम् । तस्माद्य-दभीष्ट्या, तद्विषयौ भवेतामिति ॥ ५८ ॥

(समिदादिपदानां नामधेयत्वेन प्रयाजानामारादुपकारकत्वाधि-
करणम् ॥ २० ॥)

[२०] प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ ५९ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आम्नाताः—समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इहो यजति, चर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजतीति । तत्र संशयः क्रियते । किं समिधो यजतीत्यादिशब्दैः समिदादयो देवताविशेषा विधीयन्ते, एतान्समिदादीन् यजतीति । किंवा न प्रकृतैः समिदादिभिः संबन्ध उपादीयते, एवंशब्दिका देवता न प्रकृतानुपदिश्यन्त इति । किं तावत्प्राग्गम् । प्रकृतानां समिदादीनां यागो विधीयते । समिदादयश्च देवता वाक्यसंबन्धादिति । एवं प्रकृतैः समिदादिभिः संबन्धे क्रियमाणे प्रकरणानुग्रहो भविष्यति । तस्मात्प्रयाजेऽपि प्रकृतौ देवता भवितुमर्हतीति । देवताप्राधान्यं च यथा पार्षणहोम इति ॥ ५९ ॥

नाचोदितत्वात् ॥ ६० ॥ सि०-

नैतदेवम् । नात्र समिदादयश्चोद्यन्ते देवतात्वेन । कृतः । द्वितीया-निर्देशात् । तद्विधानिर्देशेन वा देवता चोद्यते, चतुर्थ्यन्तनिर्देशेन वा । तत्र हि तादर्थ्यं गम्यते । तादर्थ्यं च साति देवता भवति । न देवता नाम जाल्या फाचित् । सैव फल्पचिद्रूपस्य देवता, सैव नान्यस्य । यस्य सा मति तादर्थ्यं, सा तस्य देवता । द्वितीया दीप्सिततमे कारके भवति । तत्र न द्रव्यस्य तादर्थ्यं गम्यते । तस्मान्न द्वितीयान्तेन देवता-विधानम् ।

अत्राऽऽह । तादर्थ्यं फल्पयिष्यामः । यथा, विष्णुं यजति, वरुणं यजतीति । अत्र न विष्णुर्वरुणो वा यागः । नापि यागादर्थान्तरं, या-

[५८ ॥ ५९ ॥]

अत्र सिद्धान्ते गम्यः । ' विष्णुं यजति, ' वरुणं यजति' इति परिचोदना । अत्रोच्यते । वाक्यान्तरेण वैष्णवयागो विहितः । तस्यायमनुवादः । यदि वा याग

गस्य कारकं यदीप्सितं, तद्वितीययाऽभिधीयते । तेन तत्र कल्प्यते तादर्थ्यम् । शब्दान्तरेण वा विहितं गम्यते । इह तु न शब्दान्तरविहितम् । न चैवं शक्यं परिकल्पयितुम् । न च यागस्य कारकत्वेन संभवति । समिदादिशब्दत्वात्तु यजीनां समिदादयः शब्दा वाचका उपपद्यन्ते । क्रियायां चेप्सितायामिष्यते द्वितीया । यथा पाकं पचतीति ।

तस्मात्, समिधो यजतीत्ययमर्थः, समिद्यज्ञिः कर्तव्य इति । यदा च यज्ञि मत्पुनुष्ठानं चोद्यते, तदा यजिरुपदिष्टो भवति । यदि पुनरत्र देवतोपदिश्येत, उपदिष्टे यजौ देवतोपदिश्येत । तत्रोपदिष्टोपदेशे वाक्यं भिद्येत । तस्मान्न देवतोपदेशः । यदा न देवतोपदेशस्तदा मान्त्रवर्णिको देवताविधिः । तदा चोपादेयत्वादेवंशब्दिका देवताश्लोच्यन्ते । तस्मान्मान्त्रवर्णिको देवताविधिः ॥ ६० ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये नवमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

अथ नवमेऽध्याये तृतीयः पादः ॥

(सौर्यादिविकृतावतिदिष्टमन्त्रे वैकृतद्रव्यादिवाचकपदोहाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्तरस्यां ततो
तत्प्रकृतिस्त्वादर्थे चाकार्यत्वात् ॥ १ ॥ सि०

वैकृतानि कर्माण्युदाहरणम् । सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति ।

एवात्र विधीयते । तस्य प्रकरणसंनिधिभ्यां मान्त्रवर्णिको विष्णुः प्राप्तः । तस्यायमनुवादो यागस्तुत्यर्थः । न चात्र नामधेयं विष्णुः । द्वितीयान्तस्य यजतिसामानाधिकरण्याभावात् । प्रयाजेष्वपि च मान्त्रवर्णिको देवताविधिः । अग्नितामिदादिश्लेषमेवानुद्यते । संज्ञाख्या वा । यद्यपि सामानाधिकरण्यामस्ति । न च सा भेदिका, किंत्वम्यास एव भेदकः । तदुक्तं द्वितीये ॥ ६० ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां
दृष्टीकायां नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

मन्त्रविषय इदानीमुह्यक्षिन्नयते । स च षडङ्गः । यद्यपरमन्त्राः, मुख्यार्था-

ऐन्द्राममेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इति । चित्रया यजेत पशुकाम इति । वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम इति । अस्ति तु प्रकृतौ निर्वपमन्त्रः, अग्नये जुष्टं निर्वपामीति । तथा, इन्द्राय मरुत्वते नैवारमेकादशकपालं निर्वपेदिति । अस्ति तु प्रकृतौ व्रीहिलिङ्गो मन्त्रः, स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेघ सुमनस्यमान इति । तच्चैतच्च विकृतौ चोदकपात्रं संदिह्यते । किमविकारेण प्रयोक्तव्यमुतोहेनेति । किं प्राप्तम् । अविकारेणेति । तथा, अर्धमनुगृह्यते । यत्प्रकृतौ कर्तव्यं, तद्विकृताविति । प्रकृतौ चाग्निव्रीहिशब्दौ प्रयुक्तौ । तस्माद्विकृतावपि तावेव प्रयोक्तव्याविति ।

एवं मासे, घूमः । सत्यं, प्रकृतौ यथोत्पत्ति वचनमर्थानां कृतं मन्त्रे, तथोत्तरस्यामपि ततौ विकृतौ तेनैव मन्त्रेण वचनं कर्तव्यम् । तत्प्रकृतिस्वात् । तथा प्राप्त इदमुच्यते । नैतदेवम् । अर्थे चाकार्यत्वादिति । एतावर्थो, अग्निव्रीहिशब्दौ सूर्यं नीवारं च नाभिद्वेष्याताम् । च-

भिषायिनश्च, अपूर्वप्रयुक्ताश्च घर्णाः प्रकृतौ, समवेतार्थभिषायिनोऽपरार्थाश्च । यदि बोध्यते देवता विकृतिरिति । तथोहोऽप्यष्टविधः । कचित्प्रकृतिरुद्धते । यथा, सूर्यायेति । कचिल्लिङ्गमूह्यते । यथा, वसुरासि रुद्रोऽसीति । (साङ्गे) कचिद्वचनमूह्यते । यथा प्रानापत्ये, छागानामिति । कचित्प्रकृतिश्च लिङ्गं च, अदित्ये जुष्टमिति । कचित्प्रकृतिवचने, विश्वेभ्यो देवेभ्य इति । कचिल्लिङ्गवचने, प्राभ्योऽग्निमिति । कचित्रयौणामपि । यथा घृतप्रोक्षणे, घृत देव शुद्धमासि । कचिदभ्यासः, एकधैकचेति यथा । प्रकृत्यहस्तत्र प्रथमे पादे प्रायेण चिन्तितः । इदानीं वचनोहश्चिन्त्यते । ननु च ' फलदेवतयोश्च ' इत्येवमादिना गतार्थमेतत् ।

उच्यते । यत्तत्र नाऽऽशङ्कितं तदाशङ्क्यते । चोदको द्विविधः । शब्दचोदकोऽर्थचोदकश्च । तत्र ' सौर्यं चरुं निर्वपेत् ' इति विध्यादिवाक्यं विध्यन्तवाक्ये-निराकाङ्क्षां क्रियते । वाक्यसामान्याच्च प्रयानादिवाक्यानामतिदेशः । एवं मन्त्रवाक्यानामपीति पूर्वः पक्षः । उपकारापेक्षया तु सिद्धान्तः । अर्थचोदकत्वेन स

१ अर्थेऽकार्यत्वात्—वा० । २ प्रयाणा—प्रकृतिलिङ्गवचनानामूह इत्यर्थः । ३ यथेति—प्रकृतौ 'आपो देवीः शुद्धाः स्थ' इति प्रोक्षण्याभिमतार्थो मन्त्रः । यत्र विकृतौ 'घृतं प्रोक्षणम्' इति विहितं, तत्र 'घृत देव शुद्धमासि' इत्येवं सर्वोपलक्ष्यत इत्यर्थः । ४ (अ० ९ पा० १ अ० ३ सू० ४) ।

शब्दोऽत्र तुशब्दस्वार्थे । मन्त्राणां चार्थवचनं कार्यं, न स्वरूपम् । स्वरूपे ह्यदृष्ट कल्पयितव्यम् । अर्थवचनेन दृष्ट उपकारः । तस्माद्दृष्टिव्यावृत्तिः ॥ १ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गं खल्वप्यस्मिन्नर्थे भवति । न माता वर्धते न पिता न भ्राता न सखा, इति । प्रत्यक्षं भ्रातरं सखार्यं च वर्धमानं पश्यामः । अतो नार्थदृष्टिमतिषेधसंवादोऽप्यम् । शब्ददृष्टिमतिषेधस्तु— न भ्रातृशब्दो वर्धते, न सखिशब्द इति । का च तयोर्दृष्टिः । वर्णान्तरौपजननम् । सा, एकस्मिन् भ्रातेति, द्वयोर्भ्रातराविति । एतदुक्तं भवति । न भ्रातृशब्द उच्यते, न सखिशब्दश्चेति । अतोऽवगम्यते, अन्य उच्यन्त इति । यथा, न भवन्तः समाजं गच्छन्ति, न भवन्तः प्रेक्षका भवन्तीत्युक्ते नूनमन्ये गच्छन्तीति गम्यते । एवमिहापि, न भ्रातोऽद्यते, न सखा, इत्युक्ते नूनमन्य उच्यन्त इति लिङ्गदर्शनम् ॥ २ ॥

(मीढे चरौ प्राकृतबार्हःस्तरणमन्त्रे हरितपदस्थाने रक्षपदोहाधिकरणम् ॥२॥)

स्थितं तावदपर्यवसितमेवान्तरा चिन्तान्तरं वर्तिष्यते—

[२] जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ सि०

इदमामनन्ति । मीढं चरं निर्वपेच्छिये श्रीकाम इति । तत्रेदं विधीयते । पौण्डरीकाणि वर्षाणि भवन्तीति । अस्ति प्रकृतौ मन्त्रः । स्तृणीत बर्हिः परिषत्त वेदिं जाभि मा हिंसीरमुषा श्याना । दर्भैः स्तृणीत हरितैः सुपर्णैर्निष्का इमे यजमानस्य ब्रध्न इति । इह चोदकेन प्राप्तः । अत्र दर्भैरिति जातिशब्दः । हरितैरिति नैमित्तिको गुणशब्दः । तत्र संशयः । किं जातिशब्द उचितव्यः नैमित्तिकोऽधिकारेण प्रयोक्तव्य उतोभाषापि यथास्थानमूहितव्यो, जातिशब्दः स्तरणे, नैमित्तिकः स्तरणसाधने द्रव्य इति ।

तत्र एवं तावत्परीक्ष्यम् । किमयं हरितशब्दो हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यत उत स्तरणद्रव्यगुणाभिधित्तयेति । कथात्र विशेषः । यदि

बलवान् । अर्थाभिधानाय हि शब्दचोदकः प्रवर्तते, न पृथक्, अदृष्टव्यनाभयात् । तस्मान्नास्त्यक्षरातिदेशः । अर्थातिदेशश्चित् ॥ १ ॥ [२ ॥

दर्शनां हरितगुणसंबन्धो वक्तव्यः, व्यक्तवसाविद्वष्टोऽर्थः । तदो पुण्डरीकाणामप्यदृष्टायैव हरितसंबन्धो वचनीयो भवतीत्यविकारेण प्रयोक्तव्यः । अथ स्तरणद्रव्यगुणविवक्षया प्रयुज्यते, तत्र पुण्डरीकाणामपि स्वगुणो वक्तव्यो भविष्यति । तदेतद्द्रव्यमपि हरितशब्दादवगम्यते । किन्तु विवक्षितामिति संशयः ।

किं तावत्प्राप्तम् । अविकारेण प्रयोक्तव्य इति । तत्र एतच्चावच्छिन्त्यते । हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यत इति । कुतः । हरितशब्दस्य मन्त्रे भावात् । न हि यो यो द्रव्यगुणः सोऽवश्यवचनीयो भवति । यस्य यस्य तु वाचको मन्त्रे शब्दोऽस्ति, स गुणो वक्तव्य इति गम्यते । हरितगुणस्य वाचको मन्त्रोऽस्ति । तस्माद्धरितगुणो वक्तव्य इति ।

ननु स एव स्तरणद्रव्यगुणस्य वाचकः । नेत्याह । न ह्यसौ स्तरणद्रव्यगुण इत्यनेन कारणेन 'हरितशब्देनोच्यते । कथं तर्हि । हरितत्वयोगाद्धरितशब्देनोच्यते । स एव हारित्यं श्रुत्याऽभिदधाति, लक्षणया स्तरणद्रव्यगुणम् । श्रुतिश्च लक्षणया ज्ञायसी । तस्माद्धरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, विकृतौ नोहितव्य इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । जातिशब्दो नैमित्तिकशोभावप्युहितव्यो । तत्र एतद्र्ण्यते । स्तरणद्रव्यस्य गुणविवक्षया प्रयुज्यत इति । यद्यपि हारित्यं श्रुत्या हरितशब्दोऽभिवदति, तथाऽपि हरितगुणवचनमनर्थकम् । अदृष्टं हि तत्र कल्पनीयं स्यात् । तच्चाशक्यं दृष्टे संभवति । स्तरणद्रव्यगुणं तु लक्षणयाऽभिवदति । तद्वचने तु दृष्टं प्रयोजनं, स्तरणद्रव्यमव्यायनम् । एवं चेदिहापि स्तरणद्रव्यस्य पुण्डरीकस्य गुणः प्रत्याप्यितव्यः । तस्मात्तद्वाचक ऊहितव्यो रक्तशब्दे इति ॥ ३ ॥

तत्र एवान्तरागभिणीन्यायो भवतीत्यन्यथा सूत्रं वर्ण्यते—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

—जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥

इति । इतश्च पश्यामो विकृतावृहः कर्तव्य इति । कुतः । लिङ्गं दृश्यते । किं लिङ्गं भवति । एवमाह । विश्वेषां देवानामुत्सानां वपानां

मेदसोऽनुवृहीति । जातिशब्दानामूहितानां समुच्चारणं भवति । तन्मन्त्रा-
णामर्थवचनपक्ष एव कल्प्यते । ऊहेऽक्रियमाणेऽनर्थपरत्वेऽग्निच्छागशब्दा-
वेव प्रयुज्येयाताम् । तन्नामीषामक्रियार्थानां वचनमनर्थकमेव स्यात् ।
न चात्रैते शब्दा विधीयन्ते, विधायकस्याभावात् । ननु मयोगवचनेन
विधायिष्यन्ते । एवं तर्ह्यदृष्टार्थता दोषः । तस्मादस्ति, ऊह इति ॥२॥३॥

अविकारमेकेऽनार्पत्वात् ॥ ४ ॥

एके पुनराचार्या अविकारमनुमन्यन्ते । अस्मिन्नर्थे लिङ्गं वक्ष्य-
ति । तस्येयं प्राप्तिः क्रियते । यदि दृष्टेत, आर्पश्वोदको वाध्येत ।
तस्मादनूह इति ॥ ४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

लिङ्गमस्मिन्नर्थे दृश्यते । आग्नेये वैकृते पञ्चावाग्नायते, अमये छा-
गस्य षपाया मेदसोऽनुवृहीति । ऊहपक्षे न विधातव्यं स्यात् ।
विधीयते तु । तस्मादनूह इति । अपि चेदमपरं लिङ्गमग्नीषोमीये पशौ
श्रूयते, मधेकं यूपमुपस्पृशेत्, एष ते वायो इति ब्रूयात् । यदि द्वौ,
एतौ ते वायु इति । यदि बहून्, एते ते वायव इति । यद्युहो भवेदेव-
दपि प्राप्तत्वाच्च विधातव्यं स्यात् । विधीयते तु । तस्मादप्यनूह इति
॥ ५ ॥

विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ ६ ॥

वाशब्देन पक्षो व्यावर्त्यते । यदुक्तमविकार इति । तत्र । ऊहः
स्यात् । अस्मिन्नर्थे पूर्वोक्तो हेतुः । अर्थे चार्कार्यत्वादिति । मन्त्रार्थ
द्वानुदध्यते चोदको न मन्त्राक्षराणि । अर्थपराणि हि तानि, न स्व-
रूपप्रधानानि । तस्मादूहः स्यात्पूर्वैर्णैव हेतुना । केवलं लिङ्गपरिहारो
वक्तव्यः ॥ ६ ॥

लिङ्गं मन्त्रचिकीर्षार्थम् ॥ ७ ॥

यलिङ्गमुक्तम्, अमये छागस्य षपाया मेदसोऽनुवृहीति, त-
न्मन्त्रचिकीर्षया विधीयते । इतरथा, ऊहितत्वादमन्त्रः स्यात् । तस्मा-
त्पुनर्वचनम् ॥ ७ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नियमो बोधयभागित्वात् ॥ ८ ॥

यद्विष्णुमुक्तम्, एष ते वायो इति । तत्परिहियते । यदि क्षेतभो-
ष्येत, यदि द्वावुपस्पृशेत्, यदि बहूनि, सर्वे इमे मन्त्रा एकयुगे भवेयुः ।
उभयमपि मा प्रकृतौ भूदिति नियमः क्रियते । यदि द्वावुपस्पृशेत्, एतौ
ते वायु इति ब्रूयात् । यदि बहून्, एते ते वायव इति ब्रूयात् । तस्मा-
देतदप्यल्लिङ्गमिति ॥ ८ ॥

(लौकिकयूपस्पर्शे पुरुषार्थतया प्रायश्चित्तविधानाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] लौकिके दोषसंयोगादपवृत्ते हि चोद्यते निमित्तेन
प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ ९ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्राग्नीषोमीये पश्चादाग्नायते । यद्येकं यूप-
मुपस्पृशेदेष ते वायो इति ब्रूयात् । यदि द्वावेतौ ते वायु इति । यदि बहूनेते
ते वायव इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । लौकिके वैदिके च यूपोपस्प-
र्शने प्रायश्चित्तयुत वैदिके, अथवा लौकिके, इति । किं प्राप्तम् । लौ-
किके वैदिके वाऽनियम इति । कथम् । विशेषानाश्रयणात् ।

न हि विशेष आश्रीयते लौकिके वैदिके वेति । तस्मादनियम इति ।
वैदिके वा । तथा हि । अस्य मन्त्रस्य समीपगतेन प्रयोजनाभिसंबन्धो
भविष्यति । इतरथा दूरगतेनाप्रकृतेन परोक्षः संबन्धः स्यात् । तस्माद्वै-
दिके यूपोपस्पर्शेन इदं प्रायश्चित्तमिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । लौकिक उपस्पर्शने भवितुमर्हति, न वैदिके ।
कुतः । दोषसंयुक्तं हि श्रूयत इदं प्रायश्चित्तम्—यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमा-
मुञ्चते, यद्युपमुपस्पृशेद्यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते । तस्माद्यूपो नोपस्पृश्य
इत्याभिधाय, यद्येकं यूपमुपस्पृशेदिति समाम्नायते । तस्माद्यत्र दोष-
स्तत्र प्रायश्चित्तमिति । लौकिके च दोषो न वैदिके । वैदिके हि, अज्जन-
मुच्छ्रयणं च कर्तव्यमुक्तम् । न तत्कर्तव्यं सदकर्तव्यं भविष्यति ।
सावकाशं चोपस्पर्शेनमतिषेधवचनं लौकिकेऽविरुद्धं भविष्यति ।

॥ ८ ॥]

आपि च, अपट्टक्ते कर्मणि चोद्यते निमित्तेत् । कथम् । यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमापुञ्चत इति । यत्किञ्च यज्ञे दुरिष्टं तद्यूप आमुञ्चते, यत्सुकृतं तद्यजमान इति । सर्वमिदं प्रशंसार्थं, न विधिपदान्तरेण संपर्चयते । इष्टशब्द एवैको विधिपदैः संबन्धमुपैति । प्रशंसापदैरपि संबध्यमान इह संनिहितो भवति । संनिहितत्वाच्च पदान्तरेः संबध्यते । अथा, दण्डो मनोहरो रमणीयश्च, प्रहर शीघ्रमिति रमणीयमनोहरसंबन्धेऽपि सति संनिहितत्वात्प्रहर शीघ्रमित्येतैः पदैः संबध्यते । एवमिष्टशब्दोऽपि संनिहितत्वात्संबध्यते । इष्टे यदि यूपमुपस्पृशेदपि ते वायो इत्येवमादि ध्रुवादिति । सोऽयमिष्ट इत्यपवगस्य वक्ता शब्दः । अपट्ट-

येयं सूत्रावयवव्याख्या, अपट्टक्ते हि चोद्यत इति, 'यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टम्' 'यद्येकमुपस्पृशेत्' इति वाक्ययोरेकवाक्यतया, सा न युक्ता । अर्थैकत्वादेकवाक्यत्वमिति' ह्येषम् । अर्थभेदाद्भिन्ने एते वाक्ये । स्तुतिस्तु-पभेदाच्चार्यभेदः । 'यूपो वै यज्ञस्य' इत्येतया निन्दया प्रतिषेध संबध्यते, 'तस्मान्नोपस्पृश्यः' इति । 'यद्येकम्' इत्यस्यापरा स्तुतिः । न च दुरिष्टिशब्द समाधिवाचक । इष्टशब्देन सोच्येत वा न वा । सोपपदस्तु समुदायप्रसिद्ध्या पापवचन । दुरिष्टं पापमित्यर्थः । यथा दुष्कृतम् । न चोपस्पर्शनं निमित्तत्वेनानूद्यमानं दुरिष्टेनोपपदेन विशेषयितुं न्याय्यम् । आर्तिवत् ।

तस्मादन्यथा वर्ण्यते । अपट्टक्ते हि—प्रतिषेधे सति, चोद्यते मन्त्र उपस्पर्शनेन निमित्तेन । प्रतिषेधो ह्युपरमोऽनितिकर्तव्यतारूपो न प्रयोगाङ्गम् । यच्चैतिकर्तव्यतारूपं तत्प्रकरणेन गृह्यते । प्रतिषेधस्तु पुरुषार्थः । स हि स्वभावाद्भिन्नश्च कदाचिदुपस्पृशेदपि, कर्ममध्यगतो वा । तत्र प्रतिषेध्यते नोपस्पृशेदिति । तत्र हि पापमावद्धमिति । यस्यैव प्रतिषेधस्तस्य निमित्ते प्रायश्चित्तं, ब्रह्महण इव । तत्रैवं वचनव्यक्तिर्भवति, 'यद्येकमुपस्पृशेत्, एवं ब्रूयादिति' । प्रकरणात् 'यूपम्' इत्यनुवादः । न च शक्त्या सख्योपस्पृष्टमित्यर्थाच्च यूपानुवादः । यूपस्तु निमित्तमृतो ह्यशक्तयः सं-

१ इतीति—इत्यस्य भाष्यकारे कृतोति शेष । २ इति ह्येवमिति—(अ० २ पा० १ अ० १४ सू० ४६) इत्यत्रोक्तमित्यर्थः । ३ इत्यस्येति—प्रायश्चित्तविधेरप्यपरा स्तुति कल्पनीया । कृत । पूर्वस्ताः स्तुतेर्निषेधोपपत्त्यादित्यर्थः । ४ यस्य चेति—यस्यैव पुरुषस्य प्रतिषेधोऽङ्गं, तस्यैव प्रतिषेधातिक्रमणरूपे निमित्ते सति प्रतीकारापेक्षया प्रायश्चित्तविधानं ब्रह्महन्तुरिव युज्यते । अत प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वे प्रायश्चित्तस्यापि पुरुषार्थत्वं सेत्स्यतीत्याशयः । ५ यूपस्य वाक्यानिमित्तान्तर्भावोऽनिष्टं दर्शयति—यूपस्त्विति ।

क्ते चिदुपरस्पर्शनं मन्त्रस्य निमित्तं, - व्यक्तं न वैदिकम् । तस्माच्छौकिके
यूपोपरस्पर्शने प्रायश्चित्तं, न प्रकृतौ वैदिके, अभागीत्वात्-प्रतिषेधस्या-
पवर्गस्य च, वैदिके न संभवतीति ॥ ९ ॥

(द्विपाशिकायां विकृतावेकवचनान्तबहुवचनान्तपाशमन्त्रयोर्द्विवच-
नान्तेनोहाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिघातित्वादेविशे-
पाच्च तेनास्य ॥ १० ॥ पू०

अस्ति पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत
इति । तत्र पाशैकत्वाभिधायी मन्त्रः, आदितिः पाशं प्रमुमोर्वस्वे-
तमिति । तथा पाशबहुत्वाभिधायी, आदितिः पाशान् प्रमुमोर्वस्वेतोनि-
ति । प्रकृतौ तयोः समुच्चयं वक्ष्यति । अस्ति द्विपशुर्विकृतिः । मैत्रे-
श्वेतमालभत, वारुणं कृष्णमपां चौपधीनां च संघावन्नकामं इति ।
तत्र चोदकेन पाशाभिधायिनौ मन्त्री प्राप्तौ । तयोः संशयः । किं बहु-
वचनान्तोऽविकारेण प्रवर्तते, एकवचनान्तस्य निवृत्तिः, उत बहु-
वचनान्तो निवर्तते, एकवचनान्त ऊहितव्यः, उतोभयोरपि प्रवृत्तिर-
भिधानविप्रतिपत्तिश्च, उतैकवचनान्त ऊहितव्यो बहुवचनान्तोऽपि न
निवर्तते । किं प्राप्तम् । अन्यायस्त्वविकारेण । अन्यायनिगदो बहुव-

ह्यस्या विशेषयितुं ग्रहवत् ॥ इदमेवास्याः स्मृतेर्मूलं, 'यूपचित्याद्युपरस्पर्शने स्नायात्'
इति । ननु प्रतिषेधोऽपि प्रकरणात्कर्माङ्गं, 'नानृतं वदेत्' इतिवदिति चेत् ॥

उच्यते ॥ द्विसाधनके कर्मणि श्रीहिमयं संकल्प्य यवमयो न देय इत्युक्तम् ॥ इह
तु न द्वौ प्रयोगौ । सोपस्पर्शनकोऽनुपस्पर्शनकश्च । यत्रानुपस्पर्शनके स्पर्शप्रतिषे-
धोऽङ्गं स्यात् । यत्तु तक्षणाद्युपरस्पर्शनं तद्वाचनिकं, तक्षणादिकर्तारि च । इदमधि-
करणमुदाहरणप्रसङ्गेन । पूर्वश्लोहः प्रातिपदिकाविषयः । इतः प्रभृति वचनविषय एव ।
पाशी, पाशं, पाशानिति वत् ॥ ९ ॥

तयोः समुच्चयं वक्ष्यति । प्रकृतावुभयोर्निवेश इत्यर्थः । नन्वेवं पाशमन्त्रः

१ 'तयोः समुच्चयं वक्ष्यति' इति भाष्यं यथाश्रुतेऽनुपपत्तार्यम् । कुतः । एकवचनान्तबहु-
वचनान्तपाशमन्त्रयोः पाशप्रकाशनार्थत्वेन दृष्टार्थतया समुच्चयासंभवात् । अतस्तदग्निप्रायमाह-
प्रकृतविति । २ ननु पाशमन्त्रस्य करणमन्त्रत्वाद्द्विपाशिकायां विकृतौ प्रत्येकस्मिन् पाश आह-
त्यैव प्रयोगापत्तेर्नोभयोरपि मन्त्रयोरुद्देन प्रयोगनमिति शङ्कते—नन्वित्यादिना ।

धनान्तोऽविकारेण प्रवर्तते । एकवचनान्तो निवर्तितुमर्हति । कुतः । नारयैकस्मिन् पाशे प्रवर्तमानस्य दृष्टः प्रतिघातः । यथैकस्मिन् पाशे प्रवर्तते, तथा द्वयोरपि प्रवर्तितुमर्हति । नासावेकस्य वाचकः, न द्वयोः । एवमार्षबोधकोऽनुगृहीतो भविष्यति । इतरथा हि, ऊह्यमाने यथाप्रकृति मन्त्रो न कुतः स्यात् । न द्वयोः पाशयोः, एकस्मिन्श्च पाशे कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तस्मादविकारेण बहुवचनान्तः प्रयुज्यते, एकवचनान्तस्य निवृत्तिरिति ॥ १० ॥

विकारो वा तदर्थत्वात् ॥ ११ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विकारो वा स्यात् । एकवचनान्त ऊहेन प्रवर्तते, बहुवचनान्तनिवृत्तिरिति । कुतः । तदर्थत्वात् । यो पाशो विकृतौ वक्तव्यौ, तौ च प्रयोगवचनानुग्रहाद्यौगपद्येन, न पर्यायेण । तत्र न गम्यते विशेषः, पाशशब्द उच्चरिते कस्य पाशस्याभिधानं, कस्य नेति । अबिशेषाद्द्वयोरपि पाशयोः । तत्र तयोः कर्मत्वाभिसंबन्धं द्वितीयाद्विवचनमेव शक्नोति वदितुं, नान्यत् । तस्माद्विवचनप्रसूते । बहुवचनमेकवचनं च निवर्तितुमर्हति इति ॥ ११ ॥

अपि त्वन्यायसंबन्धात्प्रकृतिवत्परेष्वपि
यथार्थं स्यात् ॥ १२ ॥

अपि त्विति पक्षो व्यावर्तते, न बहुवचनं निवर्तते । यथा प्रकृतौ बहुवचनान्तमेकवचनान्तं च प्रवृत्तम् । अन्यायसंबन्धाद्बहुवचनान्तम् । एवं विकृतावप्येकवचनान्तं द्विवचनान्तमूक्षते । अन्यायसंबन्धाच्च बहुवचनान्तं प्रवर्तते । यदि प्रकृतौ प्राप्तिपादिकार्थमात्रं पक्षे प्रकाशितं, विकृतावपि तत्पक्षे प्रकाशयितव्यम् । अथ बहुवचनान्तेनैकत्वमुक्तम्, इहापि बहुवचनान्तेन द्वित्वं वक्तव्यम् । तस्मादभिधानविप्रतिपत्तिः कर्तव्येति ॥ १२ ॥

करणत्वात्पर्यायेण स्यात् । नार्थ ऊहेनेति । जपोऽयं, पाशोन्मोचनकाले क्रियमाणा-
नुवाचेव वा । अर्थाच्चोत्तराधिकरणं, प्रकृतौ विचारितायां विकृतेर्विषयः ॥ १० ॥

[११ ॥ १२ ॥

यथार्थं न्यायस्याचोदितत्वात् ॥ १३ ॥ सि०

तुशब्दस्तर्थापि पक्षं व्यावर्तयति । नाभिधानविप्रतिपत्तिः कर्तव्येति । किं तर्हि । यथार्थं द्विवचनमूहितव्यं, बहुवचनमेकवचनं च निवर्तयतांताम् । तद्धि द्विपाशाभिधायिनः पाशशब्दात्परं बहुवचनमेकवचनं वा न शक्योति कर्मसंबन्धं वदितुम् । लोको हि शब्दार्थावगमे प्रमाणम् । न च लोके द्वयोरर्थयोर्बहुवचनान्त एकवचनान्तो वा प्रवर्तमानो दृश्यते । तस्माद्द्वेन द्वयोः पाशयोर्बहुवचनान्त एकवचनान्तो वा प्रयोक्तव्यः ॥ १३ ॥

कथं प्रकृतावेकस्मिन् पाशे बहुवचनान्त इति चेत्—

छन्दसि तु यथादृष्टम् ॥ १४ ॥

यावद्दर्शनं प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यं छन्दसि, न दर्शनमतिक्रमितव्यम् । यो हि दर्शनमतिक्रम्यान्पदेषु कल्पयेत्, न तेन छान्दसं कृतं स्यात्, न लौकिकं, नापि लक्षणासिद्धम् । यदुक्तं, चोदकेनाभिधानविप्रतिपत्तिश्चोद्यत इति । नेतदेवम् । अन्यायस्याचोदितत्वात् । न हि चोदकोऽन्याय्यामभिधानविप्रतिपत्तिमभिप्रापयति । किं कारणम् । प्रकृतावेकत्वात्पाशस्य, भ्युक्तत्वाच्च बहुवचनान्तस्य, प्रत्यक्षाऽभिधानविप्रतिपत्तिः । केयमभिधानविप्रतिपत्तिनोम । यदन्यथाभिधानम्, अन्यथाऽभिधेयम् । न च प्रकृतावेकस्मिन् बहुवचनान्तं प्रयुक्तमभिधानविप्रतिपत्तिं कर्तुम् । किं तर्हि । यत्तेन शक्यते, तत्कर्तुम् । किंचानेन शक्यते । अस्य सिद्धे प्रयोगेऽथेमान्विच्छन्तो यदवगम्यते तदर्थः शब्द इत्यवधारयामः । अस्माच्च पाशद्रव्यस्य मोचनेन संबन्धोऽवगम्यते । तदर्थता शब्दस्य भवितुमर्हति । नैकत्वेन बहुत्वेन वा प्रयोजनम् ।

इह तु विकृतौ पाशस्य च पाशस्य च योगपथेन मोचनेन संबन्धो वदितव्यः । बहुवचनं च द्वयोः पाशयोरन्यात्पम् । कर्माभिधाने इह पुनर्न प्रयोगः सिद्धः । किंतु प्रयोग एव चिन्त्यते, कः शब्दः प्रयो-

॥ १३ ॥

कल्प इति । तत्र मयोगेऽस्मदापेक्षेऽकिमित्यथाचकं- मयोक्षयामहे विद्य-
माने वाचके । न चायं द्वयोश्छन्दसि दृष्टो बहुवचनान्तः । सोऽयं
मन्त्रः प्रयुज्यमानोऽपभ्रंश एव स्यात्, न छान्दसः । न च बहुवचनं
द्वित्वप्रत्ययार्थं लभ्यते लौकिके वैदिके वा । न चाभिधित्सत्रे द्वित्वे
द्वयोर्बहुवचनं भवति । तथाया, देवदत्तपत्न्यदत्ताभ्यां कर्तव्यमिति देवद-
त्तपत्न्यदत्तश्चन्द्रद्वयादेव द्वित्वं प्राप्तं, न विभक्त्याऽभिधास्यते । तथाऽपि
द्विवचनमेव भवति, न बहुवचनम् । तस्माद्विकृतावहितव्यमिति ॥ १४ ॥

(बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्य विकल्पेन प्रकरण एव निवेशाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

[५]-विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद्गुणे त्व-

न्यासकल्पनैकदेशत्वात् ॥ १५ ॥ सि०

अस्ति प्रशुरभीषोभीषः । यो दीक्षितो यदग्नीषोभीषं पशुमाकभत
इति । तत्र पाशकत्वाभिधायी, पाशबहुत्वाभिधायी च मन्त्री समास्ता-
तौ । तयोः किमेकत्वाभिधायी प्रकरणे निविशते, बहुत्वाभिधायी प्रकर-
णाद्बहुकृत्यतन्त्रतोभावपि प्रकरणमभिति विशेते इति । किं प्राप्तम् । बहुत्वा-
भिधायी उत्कर्षव्य इति । कुतः । बहुना । हि स पाशानां मोचकाः । न
च प्रकरणे महवः पाशाः सन्ति । तस्मात्प्रकरणेऽसंबन्धमानो यत्र
बहवः पाशास्तत्र नीयेत । यथा, युवं हि स्यः स्वर्पती इति द्वयोर्ध-
जमानयोः प्रतिपदं कुर्यादिति । एते असत्रभिन्दव इति बहुभ्यो यजमा-
नेभ्यः प्रतिपदं कुर्यादिति । प्रतिपद्विधानमत्कृत्यते । यथा ज्ञ, पौष्णसा-
वित्रसारस्वतयात्रापृथिवीयाद्यनुमन्त्रणान्युत्कृत्यन्ते, एवं पाशबहुत्वा-
भिधायिणीति ।

एवं प्राप्ते, त्रुमः । विप्रतिपत्तावेतस्यां, का विप्रतिपत्तिः । यत्प्रकृता-
वेका, पाशाः, पाशबहुत्वाभिधायी च मन्त्रः । एतस्यां विप्रतिपत्तौ किं
मन्त्र इत्युच्यते, नेति । उच्यते । नोत्कर्षव्यः । ननु प्रकृतावन्यो
मन्त्रः । उच्यते । तेन सह विफलयो भविष्यति । कुतः । पाशमातिपादि-

॥ १४ ॥

१ वैदिके, त्व-या० । २ विधित्सत्रे-या० । ३ अस्ति सोमे मनु-या० । ४ बहुत्वाभि-
धायी यत्र महवः पाशास्तत्रोत्कर्षव्य इति-या० ।

कार्यस्य प्रकृतौ विश्रमानत्वादुत्कर्षो न न्याय्यः । ननु बहुपाशवचन
एष मन्त्रः । प्रकृतौ त्वेकः पाशः । तस्मात्तत्र न संभवतीति । उच्यते ।
बहुनप्यसौ पाशान् चदन् बहुत्वाधिष्ठानं द्रव्यं प्रकाशयत्येव । यदि न
प्रकाशयेत्, न पाशविशिष्टं बहुत्वं गम्येत । प्रकाशयति चेत्, तावता
नः प्रयोजनम् । तस्य ह्युन्मोचनं क्रियते, न बहुत्वस्य, पाशाकृतेर्वा ।
तस्मात्तस्य प्रकाशनं कर्तव्यम् । तस्मात्तिपादिकेन करिष्यते, नोत्कृष्यते ।

अथोच्यते । अस्त्येव ह्येकवचनान्तं प्रातिपदिकम् । तत्तस्य प्रकाशनं
करिष्यतीति, अत्रोच्यते । न हीदं तस्मादन्यत् । यथेकवचनान्तं प्रातिप-
दिकं नोत्कृष्यते, प्रकरणादित्युच्यते, सिद्धस्तर्ह्यनुत्कर्षस्तदेवेदमिति ।
ननु बहुवचनस्य बहुपाशकवचनोऽर्थरत्ता । तस्मादुत्कर्षव्यम् । तदुत्कृ-
ष्यमाणमेकदेशत्वात्प्रातिपदिकमुत्कर्षतीति । उच्यते । गुणे त्वन्यायक-
ल्पना स्यादिति, न प्रधाने । गुणश्च विभक्त्यर्थः । प्रधानं प्रातिपदि-
कार्यः । प्रातिपदिकार्थविशेषो विभक्त्याऽभिधीयते । सति प्रातिपदि-
कार्ये विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् । न च विकृतौ प्रातिपदिकमस्ति ।
अनारभ्याप्यभिहितं प्रकृतिं पथिशति । कियङ् पुनः प्रकृतावेवाभि-
हितम् । तस्माद्यत्र प्रातिपदिकार्थस्तत्र विभक्त्यर्थो भविष्यति ।

ननु विकृतावपि चोदकेन प्राप्तं प्रातिपदिकं, प्रातिपदिकार्थो-
च्यते । षाठ्म् । विपच्छर्तुं चोदकः । बहुवचनसमर्थकं प्रातिपदिकं
चोदको नोत्कृष्यति । तस्मात्प्रातिपदिकमेकदेशत्वाद्बहुवचनमाकृष्य-
तीति । न च प्रकृतावनर्थकमेव बहुवचनं, पाशाकृतिकस्य हि तदुन्मो-
चने कर्मसंबन्धं करोति । तस्माद्गुणे बहुवचनेऽन्यायकल्पना, न
प्रधाने प्रातिपदिकार्थे, इति । किं पुनरन्यायम् । यद्बहुत्वं गम्यमान-
मविवक्षितमित्युच्यते । तत्कल्पयता, न तु प्रकृतौ प्रातिपदिकस्य प्रातिप-
दिकार्थाभिधानमन्याय्यं कल्पयितव्यम् । अस्य हि गुणस्यावाच्यमेव
वैकृतं बहुत्वं, संनिधानाभावात् । तस्मात्प्रकृतौ बहुवचनान्तस्यापि
निवेश इति ॥ १५ ॥

कृष्य इति । तत्र प्रयोगेऽस्पदायेत्तेऽकिमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामहे विद्य-
माने वाचके । न चायं द्वयोश्चन्दसि दृष्टो बहुवचनान्तः । सोऽयं
पन्त्रः प्रयुज्यमानोऽपभ्रंश एव स्यात्, न छान्दसः । न च बहुवचनं
द्वित्वमुत्पत्त्यर्थं कृष्यते लौकिके वैदिके वा । न चाभिधित्तत्वे द्वित्वे
द्वयोर्बहुवचनं भवति । तथा, देवदत्तपद्मदत्ताभ्यां कर्तव्यमिति देवद-
त्तपद्मदत्तेश्चन्द्रयादेव द्वित्वं प्राप्तं, न विभक्त्याऽभिधास्यते । तथाऽपि
द्विवचनमेव भवति, न बहुवचनम् । तस्माद्दिकृतावृद्धित्वमिति ॥१४॥

(बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्य विकल्पेन प्रकरण एव निवेशाधिकरणम् ॥ १५॥)

[५]-विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्वात्तमत्याद्गुणेऽव-
न्यासकल्पनैकदेशत्वात् ॥ १५ ॥ सि०

अस्ति प्रशुरभीषोभीषः । योऽदीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमाकृभत
इति । तत्र प्राज्ञैकत्वाभिधापी प्राज्ञबहुत्वाभिधापी च मन्त्रो समाप्ना-
तो । तयोः एकमेकत्वाभिधापी प्रकरणे निविद्यते, बहुत्वाभिधापी प्रकर-
णाद्बहुकृत्यत्वेऽतोऽपि प्रकरणमभिति विद्यते इति किं प्राप्तम् । बहुत्वा-
भिधापी अकृत्य इति । कुतः । बहूनां द्विस माद्यानां मोचकाः । न
च प्रकरणे ब्रह्मः पाशाः सन्ति । तस्मात्प्रकरणेऽन्यव्यमानो यत्र
बहवः प्राशास्तत्र नीयेत् । यथा, युवं हि ह्यः स्वर्पती इति द्वयोर्ध-
जमानयोः प्रतिपदं कुर्यादिति । एतेऽसुप्रभिन्दव इति बहुभ्यो यजमा-
नेभ्यः प्रतिपदं कुर्यादिति । प्रतिपदिमानमुत्कृत्यते । यथा न, पौष्णसा-
वित्रसारस्वतश्यात्रापृथिवीपायनुमन्त्रणान्युत्कृत्यन्ते, एवं प्राज्ञबहुत्वा-
भिधायकमिति ।

एवं प्राज्ञे न्युः । विप्रतिपत्तावेतस्यां, का विप्रतिपत्तिः । यस्मकृता-
वेकः प्राज्ञः, प्राज्ञबहुत्वाभिधापी च मन्त्रः । एतस्यां विप्रतिपत्तौ किं
मन्त्र उक्त्यन्ते, नेति । उच्यते । नोत्कृत्यन्ते । ननु मकृतावन्यो
मन्त्रः । उच्यते । अत्र सः विकल्पो भविष्यति । कुतः । प्राज्ञप्रतिपदि-

॥ १४ ॥

१ वैदिके कृष्य-पा० । २ विधित्तत्वे-पा० । ३ अस्ति सोमे पशु-पा० । ४ बहुत्वाभि-
धापी यत्र बहवः प्राशास्तनोत्कृत्य इति-पा० ।

कार्यस्य प्रकृतौ विश्रमानत्वादुत्कर्षो न न्याय्यः । ननु बहुपाशवचन
एष मन्त्रः । प्रकृतौ त्वेकः पाशः । तस्मात्तत्र न संभवतीति । उच्यते ।
वहुनप्यसौ पाशान् वदन् बहुत्वाधिष्ठानं द्रव्यं प्रकाशयत्येव । यदि न
प्रकाशयेत्, न पाशविशिष्टं बहुत्वं गम्येत । प्रकाशयति चेत्, तावता
नः प्रयोजनम् । तस्य ह्युन्मोचनं क्रियते, न बहुत्वस्य, पाशाकृतेर्वा ।
तस्मात्तस्य प्रकाशनं कर्तव्यम् । तन्मातिपादिकेन करिष्यते, नोत्कृष्यते ।

अथोच्यते । अस्त्येव ह्येकवचनान्तं प्रातिपदिकम् । तत्तस्य प्रकाशनं
करिष्यतीति । अत्रोच्यते । न हीदं तस्मादन्यद् । यद्येकवचनान्तं प्रातिप-
दिकं नोत्कृष्यते, प्रकरणादित्युच्यते, सिद्धस्तर्ह्यनुत्कर्षस्तदेवेदमिति ।
ननु बहुवचनस्य बहुपाशकप्रयोगेऽर्थवत्ता । तस्मादुत्कर्षव्यम् । तदुत्कृ-
ष्यप्राणमेकदेशत्वात्प्रातिपदिकमुत्कर्षतीति । उच्यते । गुणे त्वन्यायक-
ल्पना स्यादिति, न प्रधाने । गुणश्च विभक्त्यर्थः । प्रधानं प्रातिपदि-
कार्थः । प्रातिपदिकार्थविशेषो विभक्त्याऽभिधीयते । सति प्रातिपदि-
कार्थे विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् । न च विकृतौ प्रातिपदिकमस्ति ।
अनारभ्याप्यभिहितं प्रकृतिं भविष्यति । किमङ्ग पुनः प्रकृतत्वावेवाभि-
हितम् । तस्माद्यत्र प्रातिपदिकार्थस्तत्र विभक्त्यर्थो भविष्यति ।

ननु विकृतावपि चोदकेन प्राप्तं प्रातिपदिकं, प्रातिपदिकार्थश्चो-
च्यते । वादम् । विप्रकृतस्तु चोदकः । बहुवचनसम्बन्धकं प्रातिपदिकं
चोदको नोत्कर्षयति । तस्मात्प्रातिपदिकमेकदेशत्वाद्बहुवचनमाकर्ष्य-
तीति । न च प्रकृतावनर्थकमेव बहुवचनं, पाशाकृतिकस्य हि तदुन्मो-
चने कर्मसंबन्धं करोति । तस्माद्गुणे बहुवचनेऽन्यायकल्पना, न
प्रधाने प्रातिपदिकार्थे, इति । किं पुनरन्यायम् । यद्बहुत्वं गम्यमान-
मविवक्षितमित्युच्यते । तत्कल्पयता, न तु प्रकृतौ प्रातिपदिकस्य प्रातिप-
दिकार्थाभिधानमन्याय्यं कल्पयितव्यम् । अस्य हि गुणस्यावाच्यमेवं
वेकृतं बहुत्वं, संनिधानाभावात् । तस्मात्प्रकृतौ बहुवचनान्तस्यापि
निवेश इति ॥ १५ ॥

प्रकरणविशेषाच्च ॥ १६ ॥

प्रकरणविशेषाधैतदध्यवसीयते, मातिपदिकं बहुवचनमाकर्षति, न मातिपदिकं बहुवचनेनोत्कृष्यत इति । प्रकृतौ हि मातिपदिकार्यो विद्यतेऽग्नीषोमीये पशौ । बहुवचनार्यो विकृतिषु । तस्मादापि बहुवचनान्तस्य प्रकृतौ निवेश इति ॥ १६ ॥

उत्कर्षो वा द्वियज्ञपदिति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम्—

अर्थाभावात् नैवं स्याद्गुणमात्रमितरत् ॥ १७ ॥

युक्तं यत्प्रतिपदिधानमुत्कृष्यते, नास्ति प्रकृतौ यजमानदित्वं यजमानवद्वत्त्वं वा । तत्र न भवेद्विषय एतयोः प्रतिपदोः । इह तु गुणमात्रं नास्ति वद्वत्त्वम् । अन्यत्तु बहुवचनस्य प्रयोजनं, मुचिना संबन्धः । न चानेकप्रयोजनमन्यत्तमेन प्रयोजनेन न प्रयुज्यते । न हि, उल्का प्रकाशनेनाप्रयुज्यमाना भस्मना न प्रयुज्यते । तस्माद्विषयं प्रतिपद्व्यापिदमिति ॥ १७ ॥

यावोस्तथेति चेत् ॥ १८ ॥

अः यदुक्तं, घावापृथिव्यादीनामनुमन्त्रणानां यथोत्कर्षस्तथाऽस्म्यति । तत्परिहर्तव्यम् ॥ १८ ॥

नोत्पात्तिशब्दत्वात् ॥ १९ ॥

नैतदनुमन्त्रणेन तुश्यम् । न हि दर्शपूर्णमासयोर्घावापृथिव्यादीनामुत्पत्तौ शब्दोऽस्ति । अस्ति त्विह पाश्र्वपोत्पत्तौ शब्दः । तस्माद्विषयमनुमन्त्रणेनेति ॥ १९ ॥

(दर्शपूर्णमासयोर्द्विवहुपत्नीकप्रयोगे पत्नीमन्त्रस्यानुहाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] अपूर्वं त्वधिकारोऽप्रदेशात्प्रतीयेत ॥ २० ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, प्रोसणीरासादयेध्माचर्हिंरूपसादय, सुर्वं च सुवश्च संमुद्बद्धि, पत्नीः संनद्याऽऽज्येनोदेहीति । तत्र, पत्नीं संनद्येति चिन्त्यते । अस्ति हि यजमान एकपत्नीको बहुपत्नीकश्च । तत्र सर्वस्य

१६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥]

यदि पत्नीं प्रतिपदिकार्थः प्रधानं बलवत्, तत एकद्विवहुपत्नीकेषु प्रयोगेषु

प्रयोगमधिकृत्य पत्नीशब्द उच्चारित इत्येतत्पाशाधिकरणेनैव निर्णीतम् ।
इदं तु संदिह्यते । किं द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोग ऊहितव्यः पत्नी-
शब्द उक्त नेति । किं प्राप्तम् । अभिधानार्थत्वान्मन्त्राणामूहितव्य इति ।

एवं माप्ते, ब्रूमः । अपूर्वे तु—अमकृतिपूर्वके कर्षणि, अविकारेण
प्रयुज्येत । कुतः । ईकारान्तं हीदं पत्नीमात्रस्य वाचकम् । तत्र
द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोगे पत्नीशब्द उपादीयमाने द्विवचनं
बहुवचनं च सामर्थ्यात्प्राप्नोति संनहनसंबन्धं कर्तुम् । समाभ्यानसा-
मर्थ्यात्त्वेकवचनेन क्रियते । न चात्र द्वित्वं बहुत्वं वा विवक्ष्यते ।
लक्षणत्वेन हि पत्नीशब्दस्य श्रवणात् । न चैकपत्नीकात्प्रयोगाद्द्वि-
बहुपत्नीके प्रयोगेऽतिदेशो भवति । यथा, तत्र संख्योक्ता तद्वदिहा-
पीति । तस्मादविकारेण पत्नीशब्दस्य प्रयोगः । अथापि कथंचिदेकत्वं
विवक्ष्येत, तथाऽपि द्विबहुपत्नीके प्रयोगे संप्रतिपत्त्यभावादेकवचनार्थ-
मेकवचनम् । तदनेकपत्नीके प्रयोगेऽविरुद्धमित्यविकारेण प्रयुज्यत
इति ॥ २० ॥

(विकृतावपि द्विबहुपत्नीकप्रयोगे पत्नीमन्त्रस्याविकाराधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] विकृतौ चापि तद्वचनात् ॥ २१ ॥ सि०

(प्रातिपदिकार्थे इत्येतयोः साधिकरणे वर्णितं)अथापि कथंचिदेकवचनं विवक्षित-
मिति—अदृष्टार्थमेकवचनमुच्चारितं, न समवेतसंख्याभिधानार्थं, द्विबहुत्वस्यानभिधानात् ।
यत्र चान्यत्राभिधानविप्रतिपत्तिस्तत्र पाशान्यायः । यत्र त्वेक एव मन्त्रः, तत्र पत्नी-
न्यायः, 'पवित्रे स्थः' इति यथा । ननु ' पवित्रयोरुपादीयमानत्वाद्विवक्षितं द्वित्वम् ।
उपादीयमानता च ' पवित्राभ्यामुत्पुनति ' इत्यादौ तयोरिति । न वयं द्वित्वविवक्षा
धारयामः । किं तर्हि । समवेतं वदति न वदतीति । समवेतवचनत्वं ऊहो विवक्षितः
प्रयोजनमिति ॥ २० ॥

१ (अ० ९ पा० ३ अ० ५) । २ हुण्डलिनस्यान एवं पाठ आवश्यक इति तन्त्ररत्नेनानु-
मीय प्रकाशयते । * प्रातिपदिकार्थोऽस्तीति तद्वशेन विभक्तिरप्येकवचनं त्रिष्वपि प्रवर्तमानमाकृतिर्घ-
ट्याभिप्रार्थं स्यात् । अथ विभक्तिः प्रधानं ततो यत्र सा स्वार्थे लभते तत्रैव पर्यवसितः प्रातिपदि-
कार्यं इति द्विबहुपत्नीके मन्त्र एव न स्यात् । इत्येतयोः पक्षयोः किं न्याय्यमित्येनपाशाधिकरणे
वर्णितम् । इति । ३ (अ० ९ पा० ३ अ० ५) इत्यत्रेति शेषः ।

अयेदानीं विकृतौ पत्नीशब्दश्चिन्त्यते । किं द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोग ऊहितव्यो नेति । किं प्राप्तम् । द्विवाची बहुवाची वा पत्नीशब्दो द्विवचनं बहुवचनं चोपादानः प्रकृतौ समाप्तानेन वाधितः । इह समानानामावाचे उपादातुमर्हतीति ।

एवं प्राप्ते, व्रमः । विकृतावस्थविकारेण प्रयोक्तव्य इति । कुतः । तद्वचनान् । यत्प्रकृतौ तद्विकृतौ कर्तव्यमिति तद्वचनम् । प्रकृतौ चैकत्वमविवक्षितम् । इहापि द्वित्वं बहुत्वमेकत्वं च न विवक्षितव्यमिति । तस्मादविकारः । अपचा, तदेव विवक्षितम् । तदनेकपत्नीकेऽप्यविरुद्धमित्यविकार एवावसीयते ॥ २१ ॥

(पशुधर्मसामानविध्यपक्षे प्रास्मा इत्यध्रिगुपैस्याविकाराधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] अध्रिगौ सवनीयेषु तद्वत्, समानविधानाश्चेत् ॥ २२ ॥ सि०

अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयाः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत इति । तत्राध्रिगाचिदं समाप्तयते । प्रास्मा अग्निं भरत, स्तृणीत चर्हिरेन्वेनं माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता, इत्येवमादि । यदा त्वग्नीषोमीयः सवनीयाश्च समानविधानाः, तत्रेदं विचार्यते । किमाध्रिगौ, प्रास्मै, इत्येवमादिपदमहितव्यमुत नेति । किं प्राप्तम् । ततोऽतिदेशः क्रियते । अध्रिगौ तद्वदिति । तत्र यः पत्न्यधिकरणे पूर्वपक्षः स इह पूर्वपक्षः । यः सिद्धान्तः स इह सिद्धान्तः । ऊह इति पूर्वपक्षः । अविकार इति सिद्धान्तः ॥ २२ ॥

(नीवारादिसदृशप्रतिनिधिप्रयोगे ऋद्धादिमन्त्रस्याविकारेण प्रयोगाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ २३ ॥ सि०

अस्ति प्रतिनिधिः । श्रुते द्रुपेऽप्रचरति, आगमो वा चोदनार्याविशेषादिति । स च सदृशः, सामान्यं तद्विकीर्षेति । तद्यदा व्रीहिवपचरत्सु नीवारा उपादीयन्ते प्रतिनिधित्वेन, तदा व्रीहियन्त्रो यः समाप्तानः,

[२१ ॥ २२ ॥

स्योनं ते सदनं कृणोमि । घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि, तस्मिन्
सीदामृते प्रतितिष्ठ त्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति । तं प्रति संदेहः ।
किं नीवारेषु त्रीहिशब्दस्योद्देशेन प्रयोग उताविकारेणेति । किं प्राप्तम् ।
अविकारेण त्रीहिशब्दः मयुज्यमानः कार्यवतो नीवारान् न शक्नोति
प्रकाशयितुमिति तेषु प्रकाशयितव्येषु नीवारशब्दः प्रयोक्तव्यो भवति ।
तस्माद्दूहः कर्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । प्रतिनिधौ चाविकारात् । प्रतिनिधौ चेति, किं-
ऊहो न कर्तव्य इत्यनुकृष्यते । किमेवं भविष्यति । एवमविकारो
भविष्यति । तत्राऽऽर्षमनुग्रहीष्यते । तस्मादनूहः ॥ २३ ॥

अनाम्नानादशब्दत्वमभावाच्चेतरस्य स्यात् ॥ २४ ॥

नै चैतदस्त्यनूह इति । एवमनूहो भवेत् । यदि तस्मिन् मन्त्रे ब्राह्-
मण्डोऽनाम्नातः स्यात् । अभावाच्चेतरस्य, यदि च नेदं द्रव्यान्तरं नीवा-
राख्यं स्यात् । न चेदमुभयमस्ति । तस्मादभिधानसिद्धय ऊहितव्यो
नीवारशब्द इति ॥ २४ ॥

तादर्थ्याद्वा तदारख्यं स्यात्संस्कारैरविशिष्ट-
त्वात् ॥ २५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्त्यनूह इति । अविकारेण प्रयोगः ।
कृतः । तादर्थ्यात् । तादर्थ्यं, त्रीह्यर्था नीवारानाम् । ये त्रीहो प्रोक्षणा-
दयः संस्कारास्ते तल्लक्षितेषु विशेषेषु कर्तव्याः । तेषां च विशेषाणां केचि-
न्नीवारेषु विद्यन्ते । तदर्थेन प्रोक्षणादयः संस्काराः क्रियन्ते । संस्कारै-
रविशिष्टश्चायं त्रीहिशब्दो यथाऽन्येषु त्रीहिलक्षितेषु भवति, एवमेते-
ष्वपि नीवारेषु । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्य इति ॥ २५ ॥

उक्तं च तत्त्वमस्य ॥ २६ ॥

कथं पुनर्ज्ञायते, यो यो त्रीहिगतो विशेषः स नीवारेष्विति ।

२३ ॥ २४ ॥ २५ ॥]

त्रीह्याकृतिव्यक्तिसादृश्यानां च व्याख्यानं तत्रैवोक्तम् । ' त्रीहीणां मेध ' इत्यस्य

-१ प्रतिनिधौ चेति, ऊहो—पा० । २ न चैतदस्ति प्रतिनिधावनूह इति—पा० । ३ यथा
ग्रन्थेषु—पा० ।

उक्तं च तत्त्वमस्य । उक्तोऽस्य विशेषस्य तद्भावः पण्डेऽध्याये, सामान्यं तद्विकीर्णा, इति । तस्मादप्यविकारः ॥ २६ ॥

(पशुगणेषुऽध्रिगुपैष्यगतानां संसर्गिद्रव्यवाचकवक्षुरादियदाना-
मनुहाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् ॥ २७ ॥ सि०

सन्त्यध्रिगुपैषु संसर्गिणोऽर्थाः । तद्यथा, चक्षुः प्राण इत्येवमादयः । सूर्यं चक्षुर्गमयतात्, वातं प्राणमन्वचसृजतादिति । द्विपश्वादिषु पशु-
गणेषु किमूहितव्य उत नेति । उच्यते । नन्वन्यायनिगदत्वादेवार्थ
नोहितव्यः । द्वयोश्चक्षुषोरेकवचनान्तो यतः श्रूयते । उच्यते । नायम-
ध्रिगावधिष्ठानयोः सूर्यगमनमाह । न ह्यधिष्ठाने सूर्यं गच्छतः । तेजो-
रश्मिवचनस्त्वयम् । एकं च तत्तेजः । तस्मान्नायमन्यायनिगदः ।
द्विपश्वादिषु च वैकृतेषु प्रयोगेषु, मैत्रं श्वेतमालभेत, चारुणं कृष्ण-
मेषां चौषधीनां च संघावन्नकाम इत्येवमादिषु पशुभेदात्तेजसो भेदे
गम्यगान ऊहः स्यादिति प्राप्नोति । नन्वेकस्मिन्नपि पश्चावधिष्ठानभे-
देन भिन्ने एव तेजसी । नेत्युच्यते । सूर्यमस्य चक्षुर्गमयतादिति, यत्प-
क्षोस्तेजस्तद्विनसितम् । नाधिष्ठानभेदः । पश्वन्तरेषु पशुवेजोभेदादूह
इति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् । संसर्गि-
ष्वर्थेषु यद्यपि पशुभेदस्तथाऽपि रश्मीनां संसर्ग एवैकीभूतास्तेषां
रश्मयः । यथैव पानीयस्य तैलस्य घृतस्य वा स्तोका नानादेशेषु
भिन्नाः समानदेश एकीभूता भवन्ति तद्वदशमयः । तस्मादेकवचनान्त-
स्तेषां वाचक इत्यनूहः स्यात् ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

लिङ्गं खल्वपि भवति, यथा संसर्गिणो नोद्यन्त इति । न माता
वर्धते, न पिता, न नाभिः, प्राणो हि सः—इति प्राणस्य सिद्धमनूहं

प्रेयङ्गवादिषु कथं प्रयोग इति चेत् । यदि व्रीहीणां विकारस्तत ऊहः, यदि
पशानां, ततोऽनभिधानमेवेति प्राप्ते, द्रुमः । कण्वरधंतरवदुमयविकारोऽयं, उमय-
वर्माणां ग्राहक इति ॥ २९ ॥ [२७ ॥

हेतुत्वेनोपदिशति । तस्मात्संसर्गिणो नोद्वन्त इति ॥ २८ ॥

(पशुगणेऽग्निगुणैषमगैकधाशब्दस्य यावत्त्वचमग्नासाधिक-
रणम् ॥ ११ ॥)

[११] एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं
स्यात् ॥ २९ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशु-
मालभत इति । तत्राग्निगुणेषु समाग्रायते, एकधाऽस्य त्वचमाच्छय-
तादिति । तद्विकृतौ द्विपश्वादिषु संदिद्यते । किमेकधाशब्दोऽभ्यसितव्य
उताधिकारेण प्रयोक्तव्य इति । किं प्राप्तम् । एकधेत्ययमभ्यसितव्यः ।
कृतः । एकसंयोगात् । एकस्त्वचः प्रकार आच्छयता कर्तव्य इति ।
तत्र द्वयोर्वह्नीषु वा त्वक्षुत्कृत्यमानासु नैकः प्रकारो भवति । पर्यायेण
हि पशुभ्य आच्छयन्ति । एकस्या त्वच्याच्छयमानायामेकेन प्रकारेणा-
ऽऽच्छयेयुः । तस्मादसर्वविषयो भवति, अविकृतः शब्दः प्रयुज्यमानः ।
तस्मादभ्यसितव्य इति ॥ २९ ॥

अधिकारो वा बहूनामेककर्मवत् ॥ ३० ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति, अभ्यसितव्य इति । अवि-
कारेण प्रयोक्तव्य इति । कृतः । ऐक्यवचन एष शब्दः । एकीकु-
र्वेषां त्वच इति ।

किं तत्रैक्यम्, एककालोपदेशो वा, एकदेशोपदेशो वा ।
बहूनामेककर्मवत् । यथा बहूनामेककाले कर्माणि भवन्ति, एकधा गाः
पाययतीति । एवमिहापि, ऐक्यं त्वचः कुर्विति । बहूनां स्वेकीकरणं
शक्यते कर्तुं, नैकस्यास्त्वचः । तस्माद्बह्नीषु त्वक्ष्वेकीकरणमेकधाशब्दो
वदतीत्यध्यवसेयम् ॥ ३० ॥

सकृत्त्वं त्वैक्यं स्यादेकत्वात्त्वचोऽनभिप्रेतं तत्प्रकृति-

त्वात्परेष्वभ्यासेन विवृद्धावभिधानं

स्यात् ॥ ३१ ॥

२८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

उक्तं च तैस्त्वमस्य । उक्तोऽस्य विशेषस्य तद्भावः पृष्ठेऽध्याये, सामान्यं तद्विकीर्णा, इति । तस्मादप्यविकारः ॥ २६ ॥

(पशुगणेऽधिगुणैपगतानां संसर्गिद्रव्याचकचक्षुरादिपदाना-
मनूहाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् ॥ २७ ॥ सि०

सन्त्यधिगुणैप संसर्गिणोऽर्थाः । तथा, चक्षुः प्राण इत्येवमादयः । सूर्यं चक्षुर्गमयतात्, चातं प्राणमन्ववसृजतादिति । द्विपश्वादिषु पशु-
गणेषु किमूहितव्य उत नेति । उच्यते । नन्वन्यायनिगदत्वादेवार्थं
नोहितव्यः । द्वयोश्चक्षुपोरेकवचनान्तो यतः श्रूयते । उच्यते । नायम-
धिगावधिष्ठानयोः सूर्यगमनमाह । न ह्यधिष्ठाने सूर्यं गच्छतः । तेजो-
रश्मिवचनस्त्वयम् । एकं च तच्चेजः । तस्मान्नायमन्यायनिगदः ।
द्विपश्वादिषु च वैकृतेषु प्रयोगेषु, मैत्रं श्वेतमालभेत, चारुणं कृष्ण-
मेषां चौपर्षीनां च संपावन्नकाम इत्येवमादिषु पशुभेदानेजसो भेदे
गम्यगान ऊहः स्यादिति प्राप्नोति । नन्वेकस्मिन्नपि पशावाधिष्ठानभे-
देन भिन्ने एव तेजसौ । नेत्युच्यते । सूर्यमस्य चक्षुर्गमयतादिति, यत्प-
शोस्तेजस्तद्विषयितम् । नाधिष्ठानभेदः । पश्वन्तरेषु पशुतेजाभेदाद् ऊह
इति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् । संसर्गि-
ष्वर्थेषु यद्यपि पशुभेदस्तथाऽपि रश्मीनां संसर्ग एवैकीभूतास्तेषां
रश्मयः । यथैव पानीयस्य तैलस्य घृतस्य वा स्तोका नानादेशेषु
भिन्नाः समानदेश एकीभूता भवन्ति तद्वद्रश्मयः । तस्मादेकवचनान्त-
स्तेषां वाचक इत्यनूहः स्यात् ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

लिङ्गं स्वल्पापि भवति, यथा संसर्गिणो नोद्भवन्त इति । न याता
वर्धते, न पिता, न नाभिः, प्राणो हि सः—इति प्राणस्य सिद्धमनूहं

प्रेयङ्गवादिषु कथं प्रयोग इति चेत् । यदि श्रीहीणां विकारस्तत ऊहः, यदि
यथार्था, ततोऽनभिधानमेवेति प्राप्ते, द्रुमः । वण्वरथंतरवदुमयविकारोऽयं, उमय-
पर्षाणां ग्राहक इति ॥ २९ ॥ [२७ ॥

हेतुत्वेनोपदिशति । तस्मात्संसर्गिणो नोद्भवन्त इति ॥ २८ ॥

(पशुगणेऽग्निगुणैपगतैकवाशब्दस्य यावत्त्वचमन्वासाधिक-
रणम् ॥ ११ ॥)

[११] एकधेत्येकसंयोगाद्भासेनाभिधानं
स्यात् ॥ २९ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुस्त्रीपोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीपोमीयं पशु-
मालभत इति । तत्राग्निगुणैपे समाम्नायते, एकधाऽस्य त्वचमाच्छद्य-
तादिति । तद्विकृतौ द्विपश्वादिषु संदिह्यते । किमेकधाशब्दोऽभ्यसितव्य
उवाविकारेण प्रयोक्तव्य इति । किं प्राप्तम् । एकधेत्ययमभ्यसितव्यः ।
कृतः । एकसंयोगात् । एकस्त्वचः प्रकार आच्छद्यता कर्तव्य इति ।
तत्र द्वयोर्बद्धीषु वा त्वक्षुत्कृत्यमानासु नैकः प्रकारो भवति । पर्यायेण
हि पशुभ्य आच्छद्यन्ति । एकस्या त्वच्चाच्छद्यमानायामेकेन प्रकारेणा-
ऽऽच्छद्येयुः । तस्मादसर्वविषयो भवति, अविकृतः शब्दः मयुज्यमानः ।
तस्मादभ्यसितव्य इति ॥ २९ ॥

अविकारो वा बहूनामेककर्मवत् ॥ ३० ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति, अभ्यसितव्य इति । अवि-
कारेण प्रयोक्तव्य इति । कृतः । एकधयवचन एव शब्दः । एकीकु-
र्वेषां त्वच इति ।

किं तत्रैक्यम्, एककालोपदेशो वा, एकदेशोपदेशो वा ।
बहूनामेककर्मवत् । यथा बहूनामेककाले कर्माणि भवन्ति, एकधा गाः
पाययतीति । एवमिहापि, एकधयं त्वचः कुर्विति । बहूनां त्वेकीकरणं
शक्यते कर्तुं, नैकस्यास्त्वचः । तस्माद्बद्धीषु त्वक्ष्वेकीकरणमेकधाशब्दो
बद्धतीत्यधवसेयम् ॥ ३० ॥

सकृत्त्वं त्वैकधयं स्यादेकत्वात्त्वचोऽनभिप्रेतं तत्प्रकृति-

त्वात्परेष्वभासेन विबुद्धावभिधानं

स्यात् ॥ ३१ ॥

२८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नाविकारः । अभ्यसितव्यः शब्द इति । एककाले कर्मण्यभिधीयमाने सहस्रं त्वचामभिहितं भवति । तत्प्रकृत्या-
वेकस्यां त्वच्यसंभवादनभिप्रेतम् । तत्प्रकृतित्वाद्गुचरासां तृतीनां परेषु
वर्धमानेषु पशुष्वभ्यासेनाभिधानं स्यात् ॥ ३१ ॥

(अधिगुपेयगतमेवपतिशब्दस्य देवतापरत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र
च प्रयुक्तत्वात्तस्य चान्यायनिगदत्वात्सर्व-
त्रैवाविकारः स्यात् ॥ ३२ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशावधिगुपे मेधपतिशब्द एकवनि-
गदः । परेषां शाखिना द्विवान्निगदः । तं प्रति संशयो भवति । द्विपश्वा-
दिषु पशुगणेषु किमविकारेणोत्तरश्चेत्तरश्च प्रयोक्तव्य उत स्वामिपरः,
ऊहः कतेषु उत देवतापर इति । किं प्राप्तम् । अविकारः । कृतः ।
मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य, स्वामी मेधपतिर्देवता च । स्वामिना पशुर्देव-
ताभ्यां दत्तः संकल्पितः । मेधपतये स्वामिनेऽप्यसौ भवति । तस्य
कार्यं करिष्यतीति । देवताभ्यामपि ताभ्यामुत्सृष्टवत् इति । त्रयाणा-
मपि हि तं मेधं प्रति, आधिपत्येन समवायोऽस्ति । सर्वत्र चाऽऽधिपत्ये
पतिशब्दः प्रयुक्त आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः । स एव त्रयाणा-
मेकवचनान्तो वाचको द्विवचनान्तश्च । यथा प्रकृतावविवक्षितैकत्वोऽ-
विवक्षितद्वित्वश्च संबन्धमात्रनिबन्धनः, एवं सर्वासु विकृतिषु । तस्मान्न
विक्रियेत ॥ ३२ ॥

३१ ॥]

‘ मेधम् ’ इत्यत्र अन्वारः पक्षाः । अविकारेणोपयोः प्रयोगः । व्यवस्थया वा-
द्विवान्निगदो देवतायाम्, एकवनिगदो यजमाने । उभौ वा स्वामिपरौ ।
द्विवनिगदः पत्न्यपेक्षया । उभौ वा देवतापरौ । संघातापेक्षयैकवनिगद इति ।
तत्र तृतीये पक्षे दोषमाह—‘ उत्कर्षो देवताया स्यात् ’ इति । यस्य देवतावचनः,
तस्योत्कर्षः प्राप्नोति, एकवनिगदोऽप्यपेकदेवतयेषु पशुष्विति । तत्प्राशान्यायमनालो-
च्य । यत्रास्ति प्रधानभूतः प्रातिपदिकार्थस्तत्र गुणभूतं वचनं नीयत इति । संघा-
तस्य देवतात्वमद्वैव ॥ ३२ ॥

१ तृतीये पक्षे दोषमाहोति—तृतीयपक्षे स्थित्वा चतुर्थपक्षस्य दोषमाहोत्यर्थः । २ प्राशान्यायं
दोषायति—यथेति । ३ किं नैकवनिगदस्योऽप्यभिधाने कारणान्तरमाह—‘ र्धरातस्येति ।

अपि वा द्विसमवायोऽर्थान्यत्वे यथासंख्यं
प्रयोगः स्यात् ॥ ३३ ॥

अपि वा, नैतदेवम् । तयोरिह समवायः, एकवन्निगदस्य, द्विवन्नि-
गदस्य च । तयोरेकवन्निगदः स्वामिनि प्रयोक्ष्यते, येषां समाभ्यातः ।
येषां द्विवन्निगदः समाभ्यातस्तेषां स देवते वक्ष्यति । तस्माद्विकृतौ च-
ह्नीषु देवतासु द्विवन्निगद ऊहेन प्रवर्तिष्यते । बहुयजमानेष्वेकवन्निगद
ऊहिष्यते । एवं यथासंख्यं प्रयोगो भविष्यति ॥ ३३ ॥

स्वामिनो वैकशब्द्यादुत्कर्षो देवतायां स्यात्पत्न्यां
द्वितीयशब्दः स्यात् ॥ ३४ ॥

शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । स्वामिदेवतयोरुभयोर्वाचक इति नैत-
देवम् । एक एव मेघपतिशब्दः, यस्माद्द्विवचनं, यस्मादेकवचनं, स
एव न स्वामिदेवतयोर्वाचको भविष्यति । नन्वेकोऽपि मेघपतिरपरोऽपि
प्रतीयते । ऋथमवाचक इत्युच्यते । यदा स्वामिनस्तदा, मेघपतये यो
मेघस्तं मेध्या दुर उपनयतोति संबन्धः । यदा देवतावचनस्तदा, मेघपतये
उपनयत मेध्या दुर इति संबन्धः । स एष सकृदुच्यते उभाभ्यां पदाभ्यां
न संबन्धुमुत्सहते । वचनव्यक्तिभेदाद्वैक्यभेदः प्रसज्यते । तस्मात्स्वा-
मिनो वाचक इत्यध्यवसीयते । अथ किमर्थं न देवतावचनः कल्प्यते ।
तथा हि कल्प्यमान एकवन्निगद उत्कृष्येत, एकदेवतये क्रतौ । तत्र म-
करणं बाध्येत । यजमानवचने पुनः कल्प्यमाने न द्विवन्निगद उत्कृ-
ष्येत । तत्रैव यजमानयोर्द्विपत्योर्वाचको भविष्यति । तस्मात्प्रकरणानु-
ग्रहाय स्वामिवचनः कल्प्यते । स्वामिपरस्पोहो भविष्यतीति ॥ ३४ ॥

देवता तु तदाशीङ्घ्रात्संप्राप्तत्वात्स्वामिन्यन-
र्थिका स्यात् ॥ ३५ ॥ सि०

शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न स्वामिवचनः । देवतापरो भविष्यति ।

[३३ ॥ ३४ ॥]

सिद्धान्तस्तु देवतावादिपक्षः । स्वामिपक्षे वाक्यार्थ एव तावन्न घटते । आशासा-

कृतः । तदाशीघ्रात् । आशासाना मेघपतये मेघम्, इति देवताभ्यां हवि-
राशास्यते । मेघपतिभ्यां मेघमाशासाना उपनयत ताभ्यामिति । यज-
मानं प्रत्याशासनातुकीर्तनमनर्थकम्, अकर्तव्यं च । स प्राप्त एव स्वा-
मिनं मेघः, किमर्थमाशास्यते । न च तेन नित्यमेव स्वामिसंबन्धेन प्रयो-
जनम् । याग एव हि न संवर्तेत । तस्माद्देवतावचनो मेघपतिशब्द
इति ॥ ३५ ॥

उत्सर्गाच्च भक्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

उत्सृष्टं च यजमानेन नार्थं ममेति । केवलं परकीयो रक्ष्यते । का-
ल्लेन देवतया संबन्धस्य इति । कः पुनरस्य देवतया संबन्धः । यत्तामु-
द्दिश्य परिग्रहोऽस्य त्यज्यते । स च यागः प्राक् कृतः । तस्माद्यागात्पर-
ार्थं द्रव्यं नाऽऽत्मीयं, परित्यज्याऽऽस्ते । आत्मप्रधानं यच्चदात्मीयं, न
यं प्रत्यात्मा गुणभूतः । तादृशे तु भक्त्या पतित्वं भवति । तस्माद्देवत-
योरेव तत्र मुख्यं मेघपतित्वं, भाक्तं स्वामिन इति ॥ ३६ ॥

उत्कृष्येतैकसंयुक्तो द्विदेवतेऽसंभवात् ॥ ३७ ॥

इति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् ॥ ३७ ॥

एकस्तु समवायात्तस्य तल्लक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥

अत्रोच्यते । यो हि तौ द्वावधीपोमौ तयोर्गणे मेघपतिशब्दः । स
चात्र देवतासमवेतः । तस्मिन् कर्मण्येकस्मै गणाय मेघमुपनयत, इत्यु-
च्यते । तस्मादेकवचनान्तो गणवाची मेघपतिशब्दो नोत्कृष्यत इति ॥ ३८ ॥

नपदानर्थक्यात् । अपि च, यजमानाय मेघपतये यो मेघैस्तं मेघ्यां दुरः—यज्ञद्वारं,
उपनयत । किमर्थमिति प्रयोजनाधिकत्वादसमर्थो वाक्यार्थः । न च मेघमनूद्य किञ्चि-
द्विधीयत इति । इतरथा मेघ्या दुर उपनयत, मेघपतये मेघं कर्तुमित्येवमाशासाना
इत्युपपन्नो वाक्यार्थः । न च परकीयो देवतायै कर्तुं शक्यत इत्यर्थाद्योऽयं यजमान-
स्येति ॥ ३९ ॥ [३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

१ स्वामिनो—पा० । २ न चानेन—पा० । ३ मेघः—पशुः । ४ मेघ्याः—कृत्विक् ।
५ यज्ञद्वारं—वात्काकोत्तरसोमैष्यदेशम् । ६ असमर्थः—अपरिपूर्णः । ७ इतरथेति—मेघपतिशब्दस्य
देवतापरत्वपक्षे, इत्यर्थः । ८ यजमानस्येति—देवतापरत्वपक्षेऽपि मेघस्य पशोर्यजमानसंबन्धित्वमर्थ-
लब्धमिति निराकाङ्क्षो वाक्यार्थः संभवलोकेत्यर्थः ।

संसर्गित्वाच्च तस्मात्तेन विकल्पः स्यात् ॥ ३९ ॥

अयं चान्यः परिहारः । संसर्गा अयमर्थो देवता नाम । द्वावर्थौ संसृष्टौ कदाचिदेका देवता भवति । यदि द्वयाय पारिकल्पितं किञ्चिद्द्रव्यं, तत्र द्वयं देवता भवति । द्वावर्थौ संसृष्टावेकर्ता यातः । तस्मादेकवचनान्तोऽपि प्रकरणमभिनिविशते, पूर्वेण च सह विकल्पेते इति ॥ ३९ ॥

एकत्वेऽपि गुणानपायात् ॥ ४० ॥

अन्वारुद्ध वचनमिदम् । या तावद् भूदिहैकत्वमर्थः । तथाऽपि प्रकरणमनुप्रविशेतेवैकवचनान्तः । प्रातिपदिकं हि तस्य विद्यमानार्थम् । एकवचनं चोपनयनसंबन्धार्थम् । एकत्वं चाऽविवक्षितम् । तस्मान्न प्रकरणादुत्कृष्येतेति । अथोच्यते । एकत्वविशिष्टस्य विभक्तिः संबन्धं द्रवीतीति । तथाऽप्यस्मत्पक्ष उपपद्यतेतराम् । सर्वोऽपि द्वैकत्वसंबन्ध इति । अथ संबन्धं करोति, एकत्वं च द्रवीतीति । न तेन विशिष्टाणि, अविचक्षितत्वादविरुद्धं भविष्यतीति । अथोच्यते । अविचक्षितेऽपि वचन एकत्वसंबन्ध एकवचनं भवति, नान्यत्रेति । तथा मेघपतिगतमेकत्वमस्य भविष्यति । ततः सोऽनुवदिष्यते । तस्माददोष इति ॥४०॥

(बहुदेवस्य पशावेकवचनान्तमेघपतिशब्दस्य द्विवचनान्तेन विकल्पाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] नियमो बहुदेवते विकारः स्यात् ॥ ४१ ॥ पू०

अस्ति बहुदेवस्यः पशुः । स एतान् पशूनादित्येभ्यः कामायाऽऽलभत इति । तथा वैश्वदेवं घृन्नमालभेतीति । अस्ति तु मरुतावग्नीषोमीये द्विवन्निगद एकवन्निगदश्च मेघपतिशब्दः । अत्र चोदकमासः संदिह्यते । किं द्विवन्निगद ऊहितव्यः । एकवन्निगदो निर्वर्तेत, उतोभावपि

१९ ॥ ४० ॥]

सिद्धेऽपि पूर्वाधिकरणेऽस्य पूर्वपक्षो यत्क्रियते, तदसङ्गतेः ।

परस्परेण विकल्पमानौ निविशेयातामिति । किं तावत्माप्तम् । द्विवन्नि-
गदः समवेताभिधायित्वाट्टहितव्यः । एकवन्निगदोऽश्वत्थुवन्नभिधानुमि-
त्यैतावता दर्शनेन निवर्तते । एष नियमः । आह । ननु प्रकृतौ द्वित्व-
स्याविवक्षितत्वादविकारेण प्रयोगः प्राप्नोतीति । उच्यते । अविवक्षित-
कर्म द्वित्वं, न तु तत्र समवेतं न गम्यते । न च गम्यमानं निष्पर्यय-
नम् । अन्यसंख्यापरिच्छेदेन पुनः संख्येयमुपस्थापयति । तदस्य दृष्टमेव
प्रयोजनम् । तस्माद्बहुष्वप्सुहो भवतीति ॥ ४१ ॥

विकल्पो वा प्रकृतिवत् ॥ ४२ ॥ सि०

यदुक्तं द्विवचनान्त ऊहितव्य इति । तद्वृद्धीमः । यत्त्वेकवचनान्तो
निवर्ततेति । तन्न । एकवचनान्तोऽपि प्रकृतिवदिह द्विवचनान्तेन विक-
ल्पितुमर्हति । उक्तं हि गणाभिप्रायं तत्प्रकृतौ । संसर्गित्वाद्वा देवताना-
मिति । तद्वदिहापि गणाभिप्रायात्, संसर्गित्वाद्वा देवतानां विकल्पेन
निवेक्ष्यत इति ॥ ४२ ॥

(पशुगणे, एकवचनान्तमेधपतिशब्दस्योहाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] अर्थान्तरे विकारः स्यादेवतापृथक्त्वादि-
काभिसमवायात्स्यात् ॥ ४३ ॥ सि०

अस्त्येकादशिनी, मैवाऽऽग्नेयेन धापयति, मिथुनं सारस्वत्या क-
रोति, रेतः सौम्येन दधाति, प्रजनयति पौष्णेन, इत्येवमादि । अस्ति
च प्रकृतावधिप्रुपैषे, एकवन्निगदो द्विवन्निगदश्च मेधपतिशब्दः । तस्यैह
चोदकमाप्तिश्चिन्त्यते । द्विवन्निगद ऊहितव्य एव । अथैकवन्निगदः कि-
माविकारेण प्रवर्तते, उत निवर्ततेति । किं प्राप्तम् । विकल्पो वा प्रकृति-
वदिति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । विकार एवैकादशिन्यां, न विकल्पः । तत्र एवैक-

ननु प्रकृतौ द्वित्वस्याविवक्षितत्वादिति—अयमपि चार्थः प्रायेण गतः । ' एक-
त्वेऽपि गुणानपायात् ' इति । किन्तु तत्रैकत्वस्याविवक्षोक्ता, स एव हेतुविवक्षाया-
मपीति । तस्मात्पूर्वस्यैवैतत्प्रयोजनाधिकरणमुत्तरस्योपोद्घातिकमिति ॥४१॥ [४२ ॥

चनान्तेन निवर्तितव्यम् । कुतः । देवतापृथक्त्वात् । पृथगत्र देवता । अन्यस्य पशोरन्या देवता, अन्यस्यान्येत्येवं, नात्र गणो देवतात्वेन । तदभावात्संसर्गित्वमपि नास्ति । प्रकृतौ चैतद्द्वयं कारणं, एकवचनान्तस्य निवेशे । न तदभावादिहास्ति प्रवृत्तिः । यच्चोक्तम्, एकत्वेऽपि गुणानपायादिति । परपक्षमन्वारुह्य तद्वचनं, न स्वपक्षः । तस्माददीष इति ॥ ४३ ॥

इति श्रीशंकरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

अथ नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(पशुगणेऽग्निगुप्तौ समस्तवह्नीयत्ताप्रकाशनार्थं समस्य वचनाधिकरणम् ॥ १॥)

[१] षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वा-
द्गुणस्य प्रविभक्तत्वादविकारे हि तासामका-
त्स्न्येनाभिसंबन्धो विकारान्न समासः स्या-
दसंयोगाच्च सर्वाभिः ॥ १॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्रीपोमीयः, यो दीक्षितो यदग्रीषोमीयं पशुमालभत इति । तत्राग्निगुप्तौ इदमाम्नायते—षड्विंशतिरस्य बह्व-
क्य इति । तच्चोदकेन द्विपश्वादीन् पशुगणान् संपासम् । यैत्रं श्वेतमा-
लभते, वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च संपावन्नकाम इत्येवमादिषु ।

४३ ॥]

इति श्रीमद्वृकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां दुष्टीकायां
नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अस्मिन्नधिकरणे पञ्च पक्षाः । पक्षस्य वैचनव्यक्तिर्निरूप्यते । षड्विंशतिरिति

१ पक्ष पक्षा इति—षड्विंशतिरस्येत्यनयोः पदयोरभ्यास इति प्रथमः । अविकार इति द्वितीयः । षड्विंशतिपदे यन्नोह इति तृतीयः । अस्मपदस्योह इति चतुर्थः । समास इति पंचमः । इति पक्ष पक्षा शेषा इत्यर्थः । २ वैचनव्यक्तिः—प्रात्यर्थात् ।

अपमर्षः सांशयिकः । किं पद्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यः, किमविकारेण प्रयोक्तव्यः, किं वचनमात्रमुहितव्यम्, अथवाऽस्यपदाभ्यासः, एतत् समस्य वचनमिति ।

किं प्राप्तम् । पद्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यो द्विपञ्चादिषु पशुगणेषु । किं कारणम् । प्रकृतावेकस्य पशोः पद्विंशतिर्वद्कृत्य उक्ताः । इह स शुणः प्रविभक्तः । पशौ पशौ पद्विंशतिर्वद्कृत्य इति । तत्र यद्यविकारेण प्रयुज्येत, न कृत्स्ना वद्क्रीरभिवदेत् । अथ समस्य वचनं क्रियते, तथा पद्विंशतिशब्दो निवर्तेत । तत्राऽऽर्षं बाधितं स्यात् । न च सर्वाभिर्वद्भिः पशोः संबन्धोऽस्ति । पशुद्वयस्य ताभिः संबन्धः । न च पशुद्वयं पशुः ।

ननु पशोः कार्ये यः पशोः स्थाने, स वद्भिः संबन्धयितव्यः । तथा हि प्रकृतौ वचनं कृतम् । समस्ताभिर्वद्भिः पशुद्वयस्य संबन्धे कृत एकेकस्य पद्विंशत्या संबन्धः प्रत्यायितः स्यात् । अत्रोच्यते ।

त्रिपदं वाच्यम् । तत्राऽऽद्यः पक्षः संबन्धप्रधानः । पद्विंशतिरस्येत्यनयोर्थः संबन्धः, तस्य शब्दो नास्ति वाचकः । येनासावुच्येत । यत्प्रधानं, स प्रकाश्यः । तत्रार्पोः संश्लिष्येनावभ्यस्येते । एवमस्मिन्प्रकृतं भविष्यतीति । वद्भिःशब्दश्च पद्विंशत्यर्थो द्रष्टव्यः ।

द्वितीयः पक्षः । अकरणोऽयं मन्त्रः, प्रमाणान्तरेण प्रकाशितमर्थं प्रकाशयति । न प्रकाशितस्य प्रकाशान्तरेण प्रयोजनमस्ति । एवं च यत्प्रकृतौ कृतं तद्विकृतौ भवति, न किञ्चिद्बाधितम् ।

तृतीयः पक्षः । पद्विंशतिशब्द उभाभ्यां विशेष्यते । सोऽत्र प्रधानमूतः । (तैयो-ब्धेप द्वितीयः प्रकाशयते । न चाविकृतेन पद्विंशतिशब्देन पक्षः प्रकाशयितुम् ।) तस्माद्बचनोद्देशः । एवमर्थं विकृतं भविष्यति । ननु पद्विंशतिशब्दप्रधान्ये वद्क्री-र्णा प्रथमा न प्राप्नोतीति—कोऽभिप्रायः । द्वेषा हि संख्याशब्दाः । प्राविंशतेः संख्या-

१ किं कारणं—इति वचनमस्ति । २ पशोरभिवन्द्य—पा० । ३ पद्विंशत्यर्थः—पद्विंश-तिशब्दविशेषणार्थं । ४ प्रयोजनमस्तीति—दृष्टमिति शेषः । अतोऽदृष्टार्थोपादिवार इति द्वितीयः पक्ष इत्यर्थः । ५ चिह्नितस्थानेऽर्थं पाठ आवश्यक इति भाति—'द्वयोर्द्वेषा पद्विंशतिर्वद्भ्यां प्रकाशयते । तं चाविकृतेन पद्विंशतिशब्देनावभ्यस्येते प्रकाशयितुम् ।' इति ।

नैवं प्रकृतौ कृतम् । प्रकृतौ च साक्षात्पङ्क्तिशतया पशुसंबन्धः । इह पर-
संख्यया संबन्धे क्रियमाणे परोक्षयाऽवयवसंख्यया संबन्ध आनुमानिकः
स्यात् । न च नियोगतः पङ्क्तिशतया, एकैकस्य संबन्धः प्रत्यायितः
स्यात् । पञ्चविंशतिरेकस्य सप्तविंशतिरेकस्येदृशमपि तत्र गम्यते । न

प्रधानाः । ऊर्ध्वं विंशतेरुभयप्रधानाः । तत्र यदा संख्याऽऽत्मानमुपसर्जनीकृत्य
संख्येये वर्तते, तदा विना पष्ठ्या सामानाधिकरण्यं भवति । यथा विंशतिर्गाव इति ।
यदा संख्या प्रधानभूता, तदा पष्ठीमन्तरेण संख्येयशब्देन सामानाधिकरण्यं नास्ति ।
विंशतिर्गवामिति यथा । इह च संख्या प्रधानभूता, वङ्कयश्च प्रथमान्ताः । कथं
विना पष्ठ्या सामानाधिकरण्यमित्यभिप्रायः परिचोदयतः । अत्र लक्षणया सामा-
नाधिकरण्यं, वाक्येनेत्यर्थः । दृश्यते च प्रयोगः, यथा, इन्द्राग्नी देवतेति । यदा
देवतात्वेन गुणो विवासितो भवति, न च प्रधानभूतस्तदाऽपि विनैव पष्ठ्या सामाना-
धिकरण्यं दृश्यते । तथा, देवदत्तविष्णुमित्रयज्ञदत्ताः पर्षदित्यत्र पर्षच्छब्दश्च प्र-
धानभूतः । इतरे देवदत्तादयः शब्दास्तद्विशेषणत्वेन, तथाऽपि विना पष्ठ्या सामा-
नाधिकरण्यम् । तथा वेदेऽपि 'पञ्चाशत्तस्त्रिवृतः संवत्सराः' इत्यत्र संख्या
प्रधानभूता, तथाऽपि विनैव पष्ठ्या सामानाधिकरण्यम् । ननु संख्या संवत्सराविशे-
षणार्था । तथा सति पञ्चाशद्वोऽकिञ्चित्करो भवति । पञ्चाशच्छब्दस्तु विशेषणत्वार्थ-
वान् । तस्मात्संख्या प्रधानभूता ।

चतुर्थपक्षः । वङ्किशब्दोऽस्यपदविशेषणम् । संख्याऽपि । अस्यशब्दः पष्ठ्या
परार्थः कथं प्रधान्यं प्रतिपद्यते । आह—यथा 'इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रवोचम्'
इतीन्द्रे पष्ठी वाऽस्ति । न च परार्थः । लोके च यथा, चित्रगुरानीयतामित्युक्ते
षष्ठीनिर्दिष्टोऽपि प्रधानम् । एवमिहापि । यत्र द्वौ पशू विद्येते तत्र द्वयोः प्रकाशनं
कर्तव्यम् । तथाऽस्यशब्देन न क्रियते । पशुश्चोदितः । स च प्रकाशयितव्यः ।
सिद्धान्तस्तु—उपमाया वङ्क्रीयत्ता परिच्छिद्यते, एतावत्योऽस्य वङ्कय इति ।
अस्यशब्दस्य पष्ठ्यन्तत्वात्संख्याशब्दस्य संख्येयप्रधान्यात् । तद्यत्र द्वौ पशू, तत्र
वङ्क्रीयत्तापरिच्छेदकः शब्द उच्चारयितव्यः । न च समासमन्तरणेत्या शक्या

१ नैवम् । प्रकृतौ च—पा० । २ परिचोदयत इति—'आम्नातस्त्रविकारात्संख्यासु सर्वगा-
मित्वात्' इति सूत्रे 'ननु पङ्क्तिशती इत्यभिधाने वङ्करीणां प्रथमा न प्राप्नोति' इति भाष्येण परि-
चोदयत इत्यर्थः । ३ पष्ठीनिर्दिष्टोऽपीति—चित्रा गावो यत्वेति विग्रहे पष्ठ्या निर्दिष्टोऽपि पुरुषः ।
समासे प्रधानं भवतीत्यर्थः । ४ अस्यशब्देनेति—अनन्यस्तेनेति शेषः ।

चेवं प्रकृतावधिधानं कृतम् । तस्मादभ्यसितव्य इति ॥ १ ॥

अभ्यासेऽपि तथेति चेत् ॥ २ ॥

इति चेद्भवान् पश्यति, समासवचनेऽप्राकृतः शब्द उच्चरितो भवतीति । अभ्यासेऽपि, अनभ्यस्तं प्रकृतौ वचनम् । इह साम्यासमश्रुतं स्यात् ॥ २ ॥

न गुणादर्थकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥

नैष दोषः । गुण एव शब्दस्याभ्यासो नाम । स मत्पक्षेऽप्राकृतः । स्वल्पक्षे पुनः शब्द एव । अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादित्युक्तम् । अर्थाच्च मयैतदश्रुतमुपादीयते, भविभक्तं गुणं वक्तुम् । यच्च श्रुतचिकीर्षयाऽश्रुतं क्रियते, दृश्यत एव तदस्माभिः । तस्माददोषः ॥३॥

समासेऽपि तथेति चेत् ॥ ४ ॥

इति चेत्पश्यति, अभ्यासवचने चोदकोऽनुगृहीतो भविष्यति । कात्स्न्येन बद्धक्रयो वक्ष्यन्त इति । समासेऽपि चोदकानुग्रहः । कात्स्न्येन बद्धक्रीणामधिधानात् । अपि च समासवचने यौगपद्यवचनात्प्रयोगवचनोऽनुगृहीतो भविष्यति । तस्मात्समासितव्या बद्धक्रय इति ॥ ४ ॥

नासंभवात् ॥ ५ ॥

नैषदोषः । मम चोदकोऽनुगृहीतः, पद्विंशतिशब्दमयोगात् । तव

वदितुम्-। यत्तावत्प्रशासनं, तद्यज्ञपतिशब्देन प्रत्युक्तम् । यज्ञपतेः परविशेष-
वशात्तया न प्राधान्यम् । संरुधांप्राधान्ये छल्लगणा सामानाधिकरण्यम् । स एव
दोषः । अदृष्टार्थता वा । न च सर्वे प्राकृतमदृष्टार्थम् । अदृष्टार्थत्वे, अदृष्टार्थतैव
क्षीयः, सत्त्वा दृष्टार्थतायाम् । न च संबन्धो वचनेन चोदितः, यः स प्रकाशपते ।
अदृष्टार्थताऽप्यस्यैव । प्राकृतशब्दनाशश्च । ' ता अनुष्ठयोच्यावयतात् ' इति ।
च सर्वनामशब्दो बहुकिप्रत्ययवर्गकः । यद्यस्यपदाभ्यासः, ताविति प्राप्नोति ।
यदि संख्यायाः, सामिति ॥ १ ॥ [२ ॥ ३ ॥ ४ ॥

१ (अ० ११ पा० २ अ० १ सू० १७) । २ अनुना पूर्वपक्षचतुष्टये प्रातिलोभ्येन दृषण-
मनुसंध्याति—यत्तावदित्यादिना । ३ चतुर्थपक्षे दृषणमभिधाय तृतीयपक्षे दृषणमाह—संख्ये-
त्यादिना । ४ द्वितीयपक्षं दृषयति—अदृष्टार्थत्वे, इत्यदिना । मप्रत्ययेति शेषः । ५ आद्यपक्षे दृषण-
माह—न चेत्तादिना । ६ संख्याया इति—संख्याया प्राधान्यमिति तृतीयपक्षे संख्याया एव-
इत्येव, ' तामनुष्ठप ' इति स्यात् । प्रकृते च ' ता अनुष्ठप ' इति निर्देशाद्दृष्टिगणनेव प्राधान्यं
गम्यत इत्यर्थः ।

प्रयोगवचनः, समस्य वचनात् । न च संभवाति चोदके प्रयोगवचन
प्रत्यादर्शव्यम् । बलीयान् हि चोदकः । स हि घर्माणामुत्पादकः प्राप-
कश्च । प्रयोगवचनः प्राप्तानामुपसंग्राहकः । स उत्तरकालोऽर्थविप्रकर्षाद्-
दुर्बलः । तस्मादभ्यसितव्यं वचनमिति ॥ ५ ॥

स्वाभिश्च वचनं प्रकृतौ तथेह स्यात् ॥ ६ ॥

स्वाभिश्च वङ्क्रिभिः पशुरुपलक्षितः प्रकृतौ । इहापि तथैवोपलक्ष-
यितव्यः । सोऽभ्यासवचने शक्यते । समासवचने हि परसंख्या
समुदायस्योक्ता भवति । तथा न स्वाभिः पशव उपलक्षिता भवन्ति ।
तस्मादसदेतत् ॥ ६ ॥

वङ्क्रीणां तु प्रधानत्वात्समासेनाभिधानं स्यात्प्रा-
धान्यमधिगोस्तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदेवम् । अभ्यसितव्यः पद्विं-
शतिशब्द इति किं तर्हि । समस्य वदितव्या वङ्कय इति । कृतः ।
सत्र वङ्क्रीणां प्रधानत्वात् । प्राधान्यं हि तासाम् । प्रकृतौ
पद्विंशतिरेता वङ्कय इत्यभिसंबन्धस्तत्रेत्सितः । पद्विंशतिरस्येति
वङ्कयो गणिताः । न ताभिर्गणिताभिः पशुरुपलक्षितः । किं कारणम् ।
वङ्क्रीभिर्गणिताभिर्दृष्टं प्रयोजनं, कृत्स्नं पार्श्वपुद्गरिष्यत इति । न तु
वङ्क्रीभिर्गणिताभिः पशावुपलक्ष्यमाणे किञ्चिद्दृष्टमभ्यधिकं भवति ।
तस्मान्न पशुसंबन्धो विवासितः । एवं प्राधान्यं वङ्क्रीणां । अधिगो-
र्वङ्कयर्थत्वाच्च तस्य संख्यापशुसंबन्धः प्रयोजनम् । तस्मात्समस्य वचनं
कर्तव्यम् । एतावत्त्वं प्रकृतानुक्रममिति विकृतावेतावत्तैव वक्तव्येति ।
तस्मात्समस्य वचनं कर्तव्यमिति ॥ ७ ॥

तासां च कृत्स्नवचनात् ॥ ८ ॥

तासां च वङ्क्रीणामिदं कात्स्न्यमुच्यते, न पशूनाम् । ता अनुष्ठायी-
रुपावयतात्—इति, पद्विंशदिवङ्कयस्ताः प्रयत्नेनोद्धर्षव्या इति ।
इतरथा पद्विंशतिरस्य वङ्कयस्तं प्रयत्नेन किञ्चित्कुर्यादित्येवमभिसं-
बन्धो भवेत् । यदि लक्ष्यते, तद्धि कार्यसंबन्धार्थं प्रतिनिर्दिश्यते । तदिह

पद्विंशतिरस्य बहुकयस्ता इति वदक्रीणां प्रतिनिदेशः कार्यार्थः ।
तस्मात्तासां प्राधान्यमिति ॥ ८ ॥

अपि त्वसंनिपातित्वात्पत्नीवदान्नात्वेना-
भिधानं स्यात् ॥ ९ ॥

अपि त्विति पञ्चपाठ्यतिः । नैतदेवं, समसितव्या बहुकय इति ।
किं तर्हि । अविकृतः पद्विंशतिशब्दः प्रयोक्तव्यः । कृतः । असंनिपा-
तित्वात् । असंनिपाती द्वाधिगुः । न करणत्वेन निर्दिश्यते । यदि हि
करणत्वेन निर्दिश्येत, ततोऽनेन प्रकाशितं कर्तव्यम्, न ध्यानादिनेति
मन्त्रान्तेन कर्मसंनिपातः स्यात् । तत्राशक्यमविकृतेन यौगपद्यं कर्तु-
मिति विक्रियेत, अभ्यस्येत वा । अथ पुनरेतदकरणं क्रियमाणानुवादि
नयनकालमाधिगुवचनमनेकस्मिन् पशौ चोदकेनात्र निपातितम् । तत्रैषां
स्वसंख्यावतीर्वदक्रीरभिवादितुमशक्तं विभक्तिपञ्चरूपं तत् । तस्मान्नु तद्व-
दक्रीणामियत्ता वदितव्या । किं तर्हि । पद्विंशतिसंख्याया संबन्धः
कर्तव्यः । यथा, द्विपत्नीके बहुपत्नीके वा प्रयोगे पत्नीशब्द एकवच-
नान्तो न संख्यया पत्नीः परिच्छिन्नात्ति । किं तर्हि । एकत्वेन संघ-
ध्नाति । एवमिहापि । तस्मादविकारेण प्रयोगः । एवमविकारे, आर्य-
मनुग्रहीष्यत इति ॥ ९ ॥

विकारस्तु प्रदेशत्वायजमानवत् ॥ १० ॥

तुशब्दात्पत्नी विपरिवर्तते । नाविकारः । ऊहः कर्तव्य इति । यद्य-
त्तत्संख्येष्वहत्पत्तत्संख्योच्चार्यते, तत्र वचनमाणात्पद्विंशतिपञ्चसंख्या-

॥ ८ ॥]

अकरणेनाधिगुणा प्रकरणे समाप्तानात्प्रकरणेन उपकर्तव्यम् । तत्कार्यं, यथा
शक्युपात् । किं नु शक्तोत्प्रेषामिति, क्रियाप्रधानेन यथा समाप्तानैः पदैरभिधानम् ।
तत्र वदक्रीषद्विंशत्यभिधानादहत्तं यथा प्रकृतौ, तथा विकृतावपि ॥ ९ ॥

उच्यते । यदि वदक्रीषद्विंशत्योः समवेतार्थता नामाविध्यत्ततोऽहत्तार्थतामवकल्प-

१ ध्यानेन-पा० । २ तस्मात् बहुक्रीणां-पा० । ३ विप्रतिपत्तिसंख्यावद्य-पा० । ४ लय-
मिति—अपेक्षायामिति शेषः । ५ अभिधानमिति—अभिधानक्रियामार्थं शक्यं कर्तुं न प्रकाशनं,
अकरणमन्त्रादित्याशयः ।

कस्य शब्दस्य प्रयुज्यमानस्यादृष्टोऽर्थोऽभ्युपगम्यते । यथा, प्रकृतौ प-
त्नीशब्दस्य न त्विहाऽऽहत्य षड्विंशतिशब्दोऽनेकस्मिन् पशौ प्रयुज्यते ।
किंतु चोदकेनेह प्राकृतवचनं प्राप्यते । तत्र यन्त्याद्यं तद्योदकः प्राप-
यिष्यति, नाऽऽहस्य षड्विंशतिशब्दम् । किं तन्त्याद्यम् । यत्प्रकृतौ
विवाक्षितम् । प्रकृतौ च बहुक्रीणामियत्ता कथिता । तस्मादिह सा
प्रदिश्यते ।

नन्वेतदुक्तं नाग्निगोः करणत्वेन निर्देश इति । यदा च न करणं,
तदा कथमयं बहुक्रीयत्तावचनः । श्रुत्या षड्विंशतिसंख्यावचन एव
भवितुमर्हतीति । उच्यते । यद्यपि नास्य तृतीयया निर्देशः, तथाऽपि
प्रयोगवचनेनोपगृहीतः साधको भवन् कमन्यं दृष्टमुपकारं करिष्यत्यन्य-
तोऽवदानभकाशनात् । अत्रोच्यते । नास्यावदानैरभिसंघन्धः प्रकृत-
यागप्रयोगवचनो यागेन संवध्नाति । तत्र च हविःसंकीर्तनं दृष्टं प्रयो-
जनम् । षड्विंशतिशब्दोऽपि तस्मिन्तये भविष्यतीति ।

नैतदेवमिति ब्रूमः । प्रकरणाद्यागमात्रेणाभिसंघन्धे सति ऋत्विजां
प्रेष इति गम्यते । लिङ्गात्तु शमितृषैपमेनमध्यवस्यामः । तथारूपाणि
ह्यत्र वाक्यानि, दैव्याः शमितार उत मनुष्या आरभध्वमिति । तथा, षड-
विंशतिरस्य बहुकस्यस्ता अनुष्ठयोच्च्यावयतादीति । तस्माद्बहुक्रीयत्ताव-
चन एषः, न षड्विंशतिसंख्यावचनः । यथा, यजमानशब्द एकयज-
मानवाचिनि स्वसंख्यावाच्येकवचनमिति कृत्वा द्वियजमानके च प्रयो-
गे स्वसंख्यावचनप्रदेशाद्बहः क्रियते, एवमिहापीति ॥ १० ॥

अपूर्वत्वात्तथा पत्न्याम् ॥ ११ ॥

यदुक्तं पत्नीवादीति । युक्तं पत्न्यां, न तत्रैकपत्नीके यजमाने पत्नी-
शब्दः समाम्नातः । द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रदेशाद्भवति । यथा,
एकस्याः पत्न्याः स्वसंख्यावचनः, एवं द्वयोर्वहूनां च स्वसंख्यावचन
इति । तस्माद्वैषम्यं पत्न्याम् ॥ ११ ॥

येम । अस्ति तु समवेतोऽवदानसंबद्धो बहुकचर्षः । स च स्वमावात्षड्विंशत्यैव
परिच्छिन्नः । तस्यावदातुः संस्कारो दृष्टार्थमेव प्रस्मरणम् । एवं तासामपि गुणत्वात्प्र-
काशनं प्रकृतौ, तद्वदपीति ॥ १० ॥ [११]

आम्नातंस्त्वधिकारात्संख्यासु सर्वगामित्वात् ॥ १२ ॥

तुशब्दोऽन्यं पक्षमवतारयति, न समस्य वचनं, संख्योऽहः स्वादिति । यथासमाम्नातपद्द्विंशतिप्रातिपदिकं प्रयोक्तव्यम् । एवमधिकारे, आर्षानुग्रहो भविष्यति । मविभक्तं गुणमभिवदितुं वचनमृद्ध्यते । पद्द्विंशती एतयोर्वद्कय इति । ननु पद्द्विंशती इत्यभिधाने वद्क्रीणां प्रथमा न प्राप्नोति ।

उच्यते । यदा पद्द्विंशतिगुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति, तद्विशेषणार्थं संख्येयमुच्चार्यते, तदा प्रथमान्तेनापि लक्षणया संख्या विशेष्यते । यथा, इन्द्राग्नी देवतेति । यदा दिवरेऽवर्षकर्मणोऽर्थो गुणो विवक्षितो भवति, तदैकवचनान्तं द्विवचनान्त एवेन्द्राग्नी इति शब्दो लक्षणया विशिनष्टि । तथा च प्रयोगो दृश्यते, पञ्चपञ्चाशत्संख्यतः संख्यत्सराः, पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः, पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत एकविंशति इति संख्यावचनः शब्दसिद्धे इत्यनेन लक्षणया विशेष्यते । यथा देवदत्तपत्न्यदत्तविष्णुमित्राः पर्यदिति । एवं पद्द्विंशती वद्कय इति । एवमधिकारश्च भविष्यति । सर्ववद्क्रियामी च पद्द्विंशतेशब्दो भविष्यतीति ॥ १२ ॥

संख्या त्वेषं प्रधानं स्याद्वद्कयः पुनः प्रधानम् ॥ १३ ॥

सत्यमुपपद्यत एव वचनं, पद्द्विंशती वद्कय इति । संख्याप्रधान-

ननु पद्द्विंशती इत्यभिधाने वद्क्रीणां प्रथमा न प्राप्नोति । कोऽर्थः । गुणवचनो हि कश्चित्संख्यगुणवचनो भवति द्रव्येण । यथा सुष्ठु, पट इति । कश्चिन्निष्कृष्टगुणवचनः । यथा शौक्ल्यं पटस्येति । तत्र प्रविंशतेः संख्यगुणवचनाः । पञ्च गावो दश गाव इति । विंशत्यादयस्तूभयवचनाः । यदीह द्रव्यं प्रधानं, 'वद्कयः' इति प्रथमावहुवचननिर्देशात्पद्द्विंशतेशब्देनापि प्रथमावहुवचनान्तेन भवितव्यम् । 'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति' इति । दुष्परिहरक्षायम् । अतोऽन्यः पक्ष आश्रीयते । निष्कृष्टो गुणः प्रधानभूतः पद्द्विंशतिरित्यभिधीयते । नन्वेवं वद्कय इति प्रथमा न प्राप्नोति । पष्ठ्या भवितव्यम् । उच्यते । शन्यपरिहारमिदं चोद्यम् । तत्परिहृतं भाष्यकारेण ॥ १२ ॥

'संख्या त्वेषं प्रधानं स्याद्वद्कयः पुनः प्रधानम्' इत्युक्तम् । नन्वेवं सति

१ वद्क्रियामी च—पा० । २ सत्रेति—संख्यासम्बन्धे ये प्राविंशते, ते द्रव्यसंख्यगुणवचना एतेत्यर्थः । ३ इत्युक्तमिति—इति सिद्धान्तसूत्रं निष्कृत्याख्यावमित्यर्थः ।

स्त्वेवं निर्देशः कृतो भवति । षड्विंशतिशुणः प्राधान्येन विवक्षितः । तद्विशेषणत्वेन षड्क्रीणामुच्चारणम् । षड्कयः पुनः प्रकृतौ प्रधानं, न संख्या । तदुक्तं, प्राधान्यमधिगोस्तदर्थत्वात् । तासां च कृत्स्नवचना-
दिति । तदेवं न प्रकृतिवदभिधानं कृतं भवेत् । तत्र चोदक एव बाध्ये-
त् । तस्मात्सप्तसित्तव्यमेव वचनमिति ॥ १३ ॥

अनाम्नातवचनमवचनेन हि षड्क्रीणां स्यान्निरदेशः ॥ १४ ॥

न खल्वप्यस्मिन् पक्षे सर्वमेवाऽऽम्नातमुच्यते, अनाम्नातवचनमपि
प्रतीयत इति, षड्विंशती षड्विंशतय इति । अथ द्विवचनं बहुवचनं वा-
ऽनार्पतया न क्रियते, नैवं तासां षड्क्रीणां कात्स्न्येनाभिधानं
स्यात् ॥ १४ ॥

अभ्यासो वाऽविकारात्स्यात् ॥ १५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न समासवचनम् । अभ्यासः स्यात् ।
एवमविकारो भविष्यति । तत्राऽऽर्षचोदकावनुग्रहीष्येते । सर्वे समा-
म्नातं कृतं भविष्यति । केषलमस्यशब्दोऽभ्यासिष्यते । कृत्स्नाश्च षड्-
कयोऽभिहिता भविष्यन्ति ॥ १५ ॥

षड्विंशतौ बहुवचनं प्राप्नोति । उच्यते । उपपन्न प्रत्ययेन प्रातिपदिकेनोपात्तं बहुत्वम्,
विशेषश्च । तत्र षड्कय इति यत्तद्वत् बहुत्वं, यच्च विंशतिप्रातिपदिकगतं विशेषरूपं, तयो-
रेकं षड्क्रिद्रव्यमधिकरणम् । अतस्तयोर्विशेषणविशेष्यभावो युक्तः । यत्तु षड्विंशतापेक-
वचनं तद्युक्तं विशेषणस्यैकत्वात् । स्वभावाद्द्विशतयादीनां स्वाभिषेपसंख्याग्राहित्वमेव,
न तु द्रव्यसंख्याग्राहित्वम् । तद्यथा विंशतिर्गावो गच्छन्तीति द्रव्यमेव प्रधानं,
बहुवचननिर्देशात् । संख्याप्राधान्ये हि तस्यैकत्वाद्गच्छतीति प्राप्नोति । स्वल्पेऽपि
द्रव्यम् । संख्याप्राधान्ये हि षड्क्रिपु बहुवचनं न स्यात् । संख्याविशेषणत्वात् ।
अथ बहुवचनाम्बितामिर्षड्क्रिमि. पश्चात्षड्विंशतिसंख्या लक्ष्यते । ममाप्येकवचनाम्बिता
षड्विंशतिर्विषयविशेषणम् । अथवा, षड्विंशतिप्रातिपदिकेनोक्तत्वाद्बहुवचनं निवृत्तम् ।
निर्देशार्थमेकवचनमेव युक्तमिति । ननु द्वौ बहव इत्यादौ प्रातिपदिकेनोक्तत्वाद्-
द्विवचनबहुवचनं न प्राप्नुतः । उच्यते । अन्यत्र तद्वक्ष्यामः, नेहातिप्रसङ्ग इत्यते
॥ १३ ॥ [१४ ॥ १५ ॥

१ (अ० ९ पा० ४ अ० १ सू० ७) । २ (अ० ९ पा० ४ अ० १ सू० ८) । ३ अनाप्ये
इत्या—पा० १५ न तासां—पा० १५ गच्छतीति प्राप्नोतीति—गच्छतीत्येकवचनं प्राप्नोति । तस्माद्भाव
एव प्रधानं तथाऽपि विंशतविकवचनमेव । तद्वत्प्रकृतेऽपीति प्रत्यपरणम् । ९ नेहातिप्रसङ्ग इत्यत
इति—नेह प्रपञ्च्यत इत्याशयः ।

पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यादभ्यासस्य तन्निमित्तत्वात्-

स्मात्समासशब्दः स्यात् ॥ १६ ॥

तुशब्देनावधार्यते । नैतदेवम् । समस्य वचनमेवेति । कथम् । एवं सति पशुः प्राधान्येनात्र निर्दिष्टः स्यात् । पशोः पशोः पद्विंशतिः पद्विंशतिर्बहुक्रयो न कश्चिदपद्विंशतिवहःकिः पशुरिति पशोः संख्यासंबन्धेऽभिधित्सत एवं वचनं भवति । न च पशुसंख्यासंबन्धः प्रकृतौ चिन्तित इत्युक्तम् । इयत्ता बहुक्रीणां प्रकृतौ वक्तव्या । इहापि सैव चोदकेन प्रदिश्यते । तेन नाभ्यासः । स हि पशुनिमित्तकः । तस्मात्समस्य वचनं बहुक्रीणां कर्तव्यमिति ॥ १६ ॥

(अश्वमेधेऽश्वविषये बहुक्रीयत्ताप्रकाशनार्थं वैशेषिकमन्त्राकरणपक्षे त्रयाणां पशुनामर्थे, पद्विंशतिरेषां बहुक्रय इति समासवचनाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्तस्य वचनद्विशेषिकम् ॥ १७ ॥ पू०

अस्त्यश्वमेधः । तत्र सवनीयः पशुः, अश्वस्तूपरगोमृगौ च । अस्ति तु प्रकृतावधीपोमीये, पद्विंशतिरस्य बहुक्रय इति वचनम् । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्राश्वस्य चतुस्त्रिंशद्बहुक्रयः । तूपरगोमृगयोः पद्विंशतिः । अस्ति तु ऋक् समाभ्यासा-चतुस्त्रिंशद्वाग्जिनो देववन्धोर्बहुक्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति । अच्छिद्रा गात्रा बधुना कृणोत परुष्पररतुष्टुभ्याविशस्ता, इति । तदिदं संदिह्यते । किमश्वस्य वैशेषिकमिदं वचनं कर्तव्यं, तूपरगोमृगयोः समासेन, एत सर्वेषामेव समासवचनम् ।

॥ १९ ॥]

अयं तावत्सिद्धान्त एव । 'चतुस्त्रिंशद्वाग्जिनः' इत्यनयाऽवश्यं बहुक्रीयत्ता प्रकाशयितव्या । आनर्थक्यमयात्प्रकरणानुमितेन वाक्येन प्रापितत्वात् । ननु प्रतिपिद्वयं 'न चतुस्त्रिंशत्' इति । उच्यते । विधिपूर्विकेयं प्राप्तिरिति विधिप्रतिषेधयोर्वैकल्पः षोडशिवदिति पक्षे तावदनया प्रकाशनम् । यत्पर्यात्माप्नोति तत्प्रतिषेधेन बाध्यते । यथा, मन्वेऽहनि मधुमांसाशने ।

किं प्राप्तम् । अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्भ्रुक्यस्तस्य वैशेषिकमिदं वचनं कर्तव्यम् । कस्मात् । वचनात् । एवं, चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववन्धोरित्येतद्वचनमर्थवदिति । इतरथा, एतद्वचनमर्थकं स्यात् । तस्माद्वैशेषिकमश्वस्येति ॥ १७ ॥

तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा चतुस्त्रिंशद्वा-
च्यत्वात् ॥ १८ ॥ सि०

तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते, प्रकृतौ यत्कृतं वचनं तत्कर्तव्यमिति । कथम् । न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्, षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति । सा नियुज्यमाना चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वाद्धारयति शब्दम् । तस्मात्प्रतिषिद्धत्वाद्वैशेषिकं वचनं न कर्तव्यं, सामासिकं वचनं कर्तव्यम् ।

ननु, षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति वचनात्प्रतिषिद्धेऽपि वैशेषिकमेव वचनं कर्तव्यमिति । नेत्युच्यते । न ह्ययं षड्विंशतिशब्दो विधीयते । किं तर्हि । यथाप्राप्तं वचनमनूयते । कथमवगम्यते । एवकारकरणात् ।

नन्विहाऽऽनुमानिको विधिः प्रत्यक्षेण प्रतिषेधेन बाध्यते । उच्यते । न विधिर्यदि बाध्यते । अपि चान्यदेतदानुमानिकम्, इदं तु प्रत्यक्षमिति । विधिश्चेन्न बाधितं शक्यते । एवमुभयप्राप्तौ स्थितायामुत्तरा चिन्ता । न चैतत्पूर्वपक्षसूत्रं, सामान्यस्य मत्वत्त्वात् । तथा पक्षव्यावर्तकस्य तुशब्दस्य चोत्तरप्राप्तात् ॥ १७ ॥

तत्प्रतिषिध्य ॥ इदं श्रूयते, न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्, षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात् इति । तत्र संशयः । किं समस्ता ऋक् प्रतिषिध्यते, अथस्यापि सप्तस्य वचनं, उत चतुस्त्रिंशत्पदप्रतिषेधः । अथस्य वैशेषिकवचनं षड्विंशतिरिति । तत्र सिद्धान्तेनोपक्रमः 'तत्प्रतिषिध्य' इति । ननु षड्विंशतिरिति ब्रुवन् निगदे षड्विंशतिरिति शब्दस्य विधिं बोधयति पूर्वपक्षवादी । तस्य कर्मानुष्ठानं, तूर्परगोमृगयोः सामासिकव-

१ यथा प्राप्तवचनं-पः० । २ पाभ्यत इति-इदं तावदुपलक्षणम् । यदि विधिर्न स्यात्, तदा प्राप्त्यनान्नाप्रतिषेधोऽपि दुःस्थितः स्यादिति । ३ एवं तावद्दार्ष्टिक्यात् भाष्यमनादृत्य स्वर्थं प्रथमसूत्रमधिकरणान्तरपरत्तया व्याख्याय 'तत्प्रतिषिध्य' इत्यादिसूत्रान्तरैरधिकरणान्तरं व्याखिय्यास्यस्तस्य विरयं तावत्प्रदर्शयन्ति-इदं श्रूयत इत्यादिना । ४ समस्य वचनमिति-पक्षे समस्य वचनं पक्षे वैशेषिकमित्यर्थः । ५ वैशेषिकेति-अथविषये 'षड्विंशतिर्वाजिनो देववन्धो' इत्येवं विकृतो वैदेषिकमन्त्रः । तूर्परगोमृगयोस्तु 'द्विपशाशदनयोः' इति समासवचनमित्यर्थः ।

पथाप्राप्त एवकारकरणम् । न च पद्द्विंशतिशब्दः प्राप्तः । पद्द्विंशति-
संख्याभिधानं प्रकृतौ कृतम् । इहापि तदेव प्राप्तम् । पद्द्विंशतिशब्देन
तत्प्रकृतौ लक्षितमिहापि पद्द्विंशतिशब्दस्तद्व्यस्यार्थमेवोच्चारितः । पद्द्विंश-
तिसंख्यापरेऽनेकोऽर्थो विधीयते । चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधः । पद्द्विंश-
तिसंख्यावचनं च । तत्र वाक्यं भिद्येत । भिद्यमान एकवाक्यरूपं
वाध्येत । किं तत् । साकाङ्क्षत्वम् । न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्, पद्द्विं-
शतिरित्येव ब्रूयादिति । एतद्धि वचनं चतुस्त्रिंशद्वचनाभावे प्राप्तमेव
सत्कर्तव्यतया प्रतिषेधं प्रशंसितुमुच्चार्यते । तदेवमेकवाक्यत्वात्प्रापयते ।
सैकवाक्यता संख्यापरे बाधिता स्यात् । अनेकार्थविधानं चान्याय्यम्,
एकार्थविधाने संभवति । भूयसी हि तत्रादृष्टकल्पना स्यात् । तस्माद्यथा-
प्राप्तवचनं कर्तव्यमिति ॥ १८ ॥

ऋग्वा स्वादाज्ञातत्वादाधिकल्पश्च न्याय्यः ॥ १९ ॥ पू०

आज्ञाता हि ऋक्, अप्रतिविद्धा च । तस्मादक्षस्य वैशेषिकं वचनं
स्यात् । तथा आविकल्पो भविष्यति । अविकल्पश्च न्याय्यः । विकल्पे

चममन्यत्, ' द्विपद्याशदनघोर्वृक्षयः ' इति । अक्षस्य तु, वैशेषिकं वचनमन्यत्
' पद्द्विंशतिरस्य वृक्षयः ' इति । तदितरः प्रत्याह । नक्षर्यं विधीयत इति ।

शक्यस्याप्रान्यतरानुवादः । यदि तावत्प्रतिषेधो विधीयते, तत्रचि प्राकरणिकार्यां
प्रतिविद्धार्यां यदन्यच्चोदकप्राप्तनियत्तावचनं तत्स्वयमेव भवति । पद्द्विंशतिवचनमनु-
वादः सहेषकारेण । पद्द्विंशतिरित्येवता विधीयते । न सा शक्यः, चोदकप्राप्त-
त्वात् । एवकारोपपद्धत्वाच्च । एवकारस्त्वप्राप्तः स विधीयते । तस्य परिसंख्या-
रूपोऽर्थः । यदन्यत्प्राकरणिकं प्रतियोगि तत्र भवति । एवमन्यतरस्यानुवादत्वेऽ-
वश्यमाविनि, ऋचः प्रतिषेधविधानं, मूर्खपत्वात् । इतरस्य चानुवादः, जवन्यत्वात्प्र-
तिषेधस्त्यर्थ इति ॥ १८ ॥

वाशब्दात्प्रक्षान्तरम् । आज्ञाता हि ऋग्मतिविद्धा चेति । ननु प्रतिविद्धा
वाक्येन । उच्यते । पदाधिकारं वक्ष्यामः । तस्यां तु वचनावेदवत् । ननु श्रुत्या

१ पद्द्विंशतिशब्देन च स्वसंख्याभिधानं-पा० । २ प्राप्तं पद्द्विंशति शब्देन । ननु प्रकृतौ-
पा० । ३ प्रतियोगीति—' चतुस्त्रिंशद्वाचिनः ' इति मन्-प्र इत्यर्थः । तथा च प्राकरणिकमन्त्रानिदृष्टि
रूपैवकारार्थविधानादेव निषेधस्य प्राप्तत्वात् ' न चतुस्त्रिंशदिति ' निषेधोऽनुवादो भवतीत्यर्थः ।
४ वक्ष्याम इति—अनन्तररूपमेवेति शेषः ।

विरुद्धं वचनमन्योन्येन भवति । भवतीति चेत्, न प्रतिषेधः । नेति चेत्, न विधिः । तस्माद्देशेपिकं वचनं कर्तव्यम् ॥ १९ ॥

तस्यां तु वचनादैरवत्पदविकारः स्यात् ॥ २० ॥

अथ यदुक्तम्, ऋक् तत्र प्रतिषिध्यत इति । नैतदेवम् । तस्यां वचनात्पदविकारः स्यात् । वचनं हि भवति, न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्, षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति । तत्र चतुस्त्रिंशत्पदं श्रुत्या प्रतिषिध्यते, ऋग् लक्षणया प्रतिषिध्यते । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्याय्या । तस्माद्देशेपिकं वचनं कर्तव्यमिति ॥ २० ॥

सर्वप्रतिषेधो वाऽसंयोगात्पदेन स्यात् ॥ २१ ॥ सि०

सर्वस्या एव वा ऋचः प्रतिषेधोऽयं, न चतुस्त्रिंशत्पदस्य । कस्मात् । पदेनासंयोगात् । चतुस्त्रिंशत्पदेन ऋचः संयोगो न स्यात् । बिना तस्मात्पदात्तैव ऋक्शेषो वङ्किगणनं कुर्यात् । अथ षड्विंशतिपदेन संबध्येत, तथाऽपि नाश्ववङ्किसंख्या ब्रूयात् । तत्र दृष्टोऽर्थो नावकल्पेत । ऊनं च वाक्यमर्थं न साधयेत् । ऊने च वाक्ये दोषश्रवणात् । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स प्राग्बज्जो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । चतुस्त्रिंशत्पदं चेहानर्थकं स्यात् । तस्मात्समस्य वचनं कर्तव्यम् । ऋचश्च विध्यन्तरेण विहितत्वाद्देशेपिकं वचनमिति ॥ २१ ॥

षड्विंशतिविधानेऽनेकार्थविधानादिदोषः स्यात् । उच्यते । ऐरवत्प्रतिषेधः कार्यापत्तिप्रदर्शनाय भविष्यति । अस्य ' षड्विंशतिर्वाग्मिनो देवमन्वोर्वङ्कीरश्वस्य ' इति ॥ १९ ॥ [२० ॥]

ऐरवदिति विषय उपन्यासः । यथाऽऽद्यपदं गृह्यते, तत्र ऋचं लस्यति सर्वा, संबन्धेनाऽऽयत्वादेव ' अयं सस्रत्मानवः ' इतिवत् । यत्र त्वनाद्यं गृह्यते, तत्र शक्तोति पराणि लस्यतिमुम्, अथेनासंबन्धात् । तथा पूर्वाण्यपि पर्यायुत्तिमयास्त्वयमेव तत्पदं कार्येण प्रयुज्यते । अतश्च ' अश्वस्य चतुस्त्रिंशत् ' इति पूर्वसप्तमं, नियमेन ऋगेव यक्तव्येति । ' तत्प्रतिषिध्य ' इति सिद्धान्तो नियममेव धारयति ॥ २१ ॥

१ वैशेषिकमिति—' चतुस्त्रिंशद्वाग्मिनो ' इति प्रकरणाच्चातस्य वैशेषिकमन्त्रस्य ' न चतुस्त्रिंशदिति ' वचनेन प्रतिषेधात्प्राप्तप्रतिषेधे च विरुद्धः । तथा च, अथदिरथे वैशेषिकमन्त्रदृष्टवन्ने, स्वरतोमृगविरथे, द्विष्यात्तदनयोर्वङ्कय—इति समाह्वचनं प्राप्नोतीत्याजय । २ चतुस्त्रिंशत्पदमात्रप्रतिषेध इति पूर्वश्लोकात्प्राप्तविशेषे दर्शयति—अथेत्यादिना ।

(अधिगुप्रैवगतोरुकशब्देन वषाभिधानाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] वनिष्टुसंनिधानादुरुकेण वषाभिधानम् ॥ २२ ॥ सि०

उद्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पञ्चावधिगौ वचनं, वनिष्टुमस्य मा राविष्टोरु-
कं मन्यमाना इति । तन्नोरुकशब्दं मति विचारः । किं वनिष्टुमस्य मा
राविष्टोरुकमदृशं मन्यमानाः, उतोरुकं वषां मन्यमाना वनिष्टुं मा रावि-
ष्टेति । किं मासम् । वनिष्टुमुल्लूकं मन्यमाना इति । कथमुरुकशब्द उ-
ल्लूकवचनः । रलपोः समानवृत्तित्वात् । पर्यङ्कः पल्यङ्कः, रोमाणि
लोमानि, अङ्गुरिः अङ्गुलिः । उल्लूकसदृशत्वाच्च वनिष्टोः, वषायां
चापसिद्धेः ।

एवं मासे, ब्रूमः । उल्लूकशब्देन वषाभिधानं स्यात् । वषां मन्यमा-
ना वनिष्टुं मा राविष्टेरेषा बुद्धिः क्रियमाणा दृष्टार्थः । भवति हि
वनिष्टुसंनिधानाद्द्वयामोहेन वनिष्टोर्लवचनप्रसङ्गः । तं च निवर्तयन्नेप
शब्दो दृष्टप्रयोजनो भवति । न हि वनिष्टुर्न लवितव्य एव । वषोद्धर-
णकाले वषां मन्यमानैर्न लवितव्यः । इतरस्मिन् पक्षे, वनिष्टुं मा रा-
विष्टेति लवितव्ये वनिष्टावचनार्थकः प्रतिषेधः । उल्लूकसदृशवचनं चा-
दृष्टार्थम् । कथं पुनर्वषायाममयुक्तो वषां प्रत्याययिष्यत्युरुकशब्द इति ।
उच्यते । अवयवप्रसिद्ध्या, उरुशब्दस्तावद्विस्तीर्णवचनो दृष्टः । तद्यथा,
उरु राजाङ्गणम्, उरु तेलिकाङ्गणमिति । तथा, उरुं हि राजा यरु-
णश्चकार सूर्याय पन्थाःमन्वेतवा उ, इति । तथा, उरु विष्णो विक्रमस्व,
इति । इहापि स विस्तीर्णवचन एव । तथा, कशशब्दो मेदासे प्रसिद्धः ।
यथा, कशवाहिनो रथाः । मेदोवाहिन इति गम्यते । तस्यैकदेशः क-
शब्दः सैमुदायपर्ययमादधाति । मेदस्विनी तस्य वषा । न विस्तीर्ण
मेदो मन्यमानेन तत्संनिहृष्टो वनिष्टुर्लवितव्य इति वषावचनता सिद्धा
भवति । किं भवति प्रयोजनम् । वनिष्टुवचनपक्षे, उपमानस्योरुकशब्द-
स्यानूहः । वषावचनपक्षे, उरुशब्द ऊहितव्यः, कशब्दश्चेति उरुणी के,
उरुणि कानि । अथवा, उरुके, उरुकाणि, यदि समासाभिमायः
॥ २२ ॥

[२२ ॥

(आग्निगुप्त्रैवगतप्रशसाशब्दस्य बाहुप्रशंसापत्रत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] प्रशसाऽस्याभिधानम् ॥ २३ ॥ पू०

तस्मिन्नेवाग्निगावाभ्नायते, प्रशसा बाहू इति । तत्र संदेहः । किं प्रशसा बाहू कृणुतात्, प्रशसेति तृतीयान्तः । प्रशसा बाहू ग्रहीतव्याविति, उत प्रशसेति द्विवचनम्, आकारे विभक्तेः कृते प्रशस्तौ बाहू कर्तव्याविति । किं मासम् । प्रशसाऽस्याभिधानम् । असौ हि शासशब्दः प्रसिद्धः । तथा हि तमनुवदति । दश प्रयाजानिष्टाऽऽह शासंमाहरेति । असि वै शासमाचक्षत इति । अनर्थिका च धाह्नोः स्तुतिः । स्तुतौ बाहू किमप्यहृष्टं कुरुत इति मान्त्रवर्णिकं तयोर्देवतात्वं कल्पितं स्यात् । तच्चायुक्तमन्यस्मिन् पक्षे सति । तथा शौनःशेषे भवति दर्शनम् । अतस्त्वामग्निं शासहस्तं शासेन विशमनत्वान्न द्रष्टुमुत्सहे, इति । तस्मादसिना प्रशसेति गम्यते ॥ २३ ॥

बाहुप्रशंसा वा ॥ २४ ॥

अथवा बाहुप्रशंसेपा । प्रशसा बाहू कृणुतात्-प्रशस्तौ बाहू छेत्तव्याविति । तथा प्रशसाशब्दस्य दृष्टार्थता भविष्यतीति । कात्स्न्येन हि बाह्नोः प्रशस्तता । कृत्स्नौ बाहू उद्धरतेत्यर्थः । कृत्स्नौ च बाहू उद्धर्तव्याविति । इतरास्मिन् पक्षे स्वधितिना विशसनं क्रियते, असेश्च वाचकः शब्द उच्चार्यते । यदि वा मान्त्रवर्णिकं द्रव्यं विधीयते, असिना बाहू छेत्तव्याविति । तच्चायुक्त, विधिविहिते स्वधितौ सति । न च न प्रशस्तौ बाहू । ताभ्यां पशुर्हि गच्छति । अवनम्य च शमीकरीरं भक्षयति । तस्माद्बाहुप्रशंसा । किं भवति प्रयोजनम् । अश्वमेधे, शर्वं राजता हरितत्सरवोऽसयः । तथासिपर ऊहो भवति, यया पूर्वाः पशुः । यया तर्हि सिद्धान्तः, तथा बाहुपरेणोहेन भवितव्यम् ॥ २४ ॥

(आग्निगुप्त्रैवगतप्रशसाशब्दस्य बाहुप्रशंसापत्रत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

[५] श्वेनशलाकश्यपकवपस्त्रेकर्षणवाक्यवचनं

प्रसिद्धसंनिधानात् ॥ २५ ॥ पू०

आस्मिन्नेवाग्निगाविदमाम्नायते, इयेनमस्य वसः कृणुताहं, शला
दोषणी, कश्यपेवांसौ, कवपोरु, सैकपर्णाऽष्टाविन्ता इति । एषु संशयः ।
किमाकृतिवचनमेषु भवति, उत कात्स्न्योद्भरणमिति । किं प्राप्तम् ।
प्रसिद्धसनिधानादाकृतिवचनम् । इह प्रसिद्धस्य संनिधौ यदभिधीयते
किंचिदिदं कर्तव्यमिति, तत्राऽऽकृतिवचनं गम्यते । यथा, अपी पिष्ट-
पिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामिति, अर्जुनवदरा मेखलाः क्रियन्तामिति, सिं-
हाकृतिवचनं मेखलाकृतिवचनं च गम्यते । एवं इनेनाकृतिवसः क-
र्तव्यं, शलाकृती दोषणी, कश्यपाकृती अंसौ, कवपाकृती ऊरु, क-
वीरपर्णाकृती अष्टाविन्ताविति ॥ २५ ॥

कात्स्न्यं वा स्यात्तथाभावात् ॥ २६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति, आकृतिवचन इति । किं
तर्हि । कृत्स्नोद्भरणं विवक्षितम् । कृत्स्नान्युद्धृतान्येतदन्येताकृति-
कानि भवन्ति । यथा इयेनाद्याकृतिकानि भवन्ति । तथैतानि कुरुत,
कृत्स्नान्युद्भरतेत्ययमर्थोऽवगम्यते । लक्षणयेदं चोद्यमानं दृष्टार्थं भवति ।
कृत्स्नोद्धृतैर्हि तैः प्रयोजनम् । तथा हि तदाकृतिकानामवचनं भवति ।
इतरथाऽतदाकृतिकानामवस्थात् । तस्मात्कात्स्न्यमवगम्यत इति ॥ २६ ॥

अग्निगोश्च तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

अग्निगुद्याङ्गानामुद्भरणार्थः । अङ्गानां कात्स्न्येनोद्भरणं कथं स्या-
दित्येषमर्थः । कथम् । एवं हि भवति वचनम्, मात्रं मात्रमस्यानूनं
कृणुतादिति । तस्मादपि इयेनादिभिः कृत्स्नोद्भरणं गम्यत इति ।
प्रयोजनं पक्षोक्तम् ॥ २७ ॥

(दर्शपूर्णमासार्थोद्धृताग्निनाशे ज्योतिष्मतीष्टेरननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[६] प्राप्तङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वात्तदर्थं
हि विधीयते ॥ २८ ॥ सि०

अस्त्यग्निहोत्रम् । य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीति । तत्रेदमात्रा-
यते । अत्रये ज्योतिष्मतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, यस्यामिरुद्धृतोऽहुतेऽग्नि-

१ ॥ २६ ॥ २७ ॥]

दशमिमात्रबुद्धनेऽनुगते, इष्टिः कार्या न वेति । कुतः संशयः । वाक्यारपदाद्वा ।

होत्र उद्वायेदिति । यदि तु दर्शार्थेन पूर्णमासाभेन वाऽग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायेत्, किं ज्योतिष्मती कर्तव्या, नेति ।- किं प्राप्तम् । कर्तव्येति । कुनः । उपसमाप्तं हि निमित्तम् । भवितव्यं नैमित्तिकेनेति । अग्निरसाहुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वातः । एतावच्च निमित्तं ज्योतिष्मत्याः । तस्मात्सा कर्तव्येति । न चात्र शब्दोऽस्ति, अग्निहोत्रार्थमुद्धृत उद्वाते कार्येति । तस्मादपि कर्तव्या ।

एवं मासे, घृमः । मासङ्गिके-एवं लक्षणकेऽन्नावनुगते प्रायश्चित्तं न कर्तव्यम् । परार्थे हि तदुद्धरणं कृतम् । दर्शपूर्णमासार्थम् । अग्निहोत्रार्थे चोद्धृते व्यापने तदाह्वयम् । तस्मान्न कर्तव्यम् । आह । ननुक्तं, नास्त्यत्र शब्दः, अग्निहोत्रार्थमुद्धृतेऽनुगते प्रायश्चित्तमिति । अत्रोच्यते । यद्यपि नास्त्येवंजातीयकः शब्दस्तथाऽप्यग्निहोत्रार्थमेवोद्धृतेऽनुगते प्रायश्चित्तं गम्यते । कथम् । अग्निहोत्रप्रकरण एतदाह्वयमिति । आह । अग्निहोत्रप्रकरण आह्वानात्तस्योपकारकमिति गम्यते । नाग्निहोत्रविशिष्टमुद्धरणम् । स्वार्थे हि सर्वे ऋचयते, न परविशेषणार्थेन ।

अत्रोच्यते । अग्निसंबद्धमेतत्प्रायश्चित्तमुच्यते, नोद्धानसंबद्धम् । किमूतो

किमुद्धानमग्निविशिष्टं निमित्तं, अथवाऽग्निरुद्धानविशिष्ट इति । तत्रोद्धाने निमित्त आश्रीयमाणे सत्तया क्रिया निमित्तं स्यात् । अन्वयेकदेशे वर्तमाना, पटदाहवत् । न च काष्ठावयवेष्वग्निशुक्लेषु कदाचिदुद्धानं नास्तीत्यविशेषणमेव । अग्निस्तु निमित्तं विशेष्यः । क्रियया व्याप्यमान एव, पटो रक्त इतिवन्नमित्ततां विभक्तिं, नाव्याप्यमानः । स कदाचिद्व्याप्यमानः (स कदाचिद्व्याप्यते) इति युक्ता निमित्तता । वाक्येनापि, अफल चेदं कर्म प्रकरणादग्निहोत्रस्योपकुर्वदुद्धाननिमित्तकमारोपकारकं प्रयानादिवत् स्यात् । न विशेषणस्याग्रेस्तद्भवितुमर्हति । सामवायिकं वा, स्विष्टकृद्द्वयावयेनाभ्यर्पणम् । विशेष्यः प्रधानं तदाऽग्निः, शक्यः संबन्धायितुमुद्धानेनेष्टया च । एवं संदेहे, उद्धानं निमित्तम्, आरोपवृत्तिः । दर्शार्थेन कर्मवदिति पूर्व, पक्षः । आरोपकारकस्यः साम-

१ उद्वायात्—पा० । २ एतावतावयवा संशयस्तथा दर्शयति—किमित्यादिना । ३ वाक्ये-वापीति—संशय इति शेषः । ४ आरोपवृत्तिरिति—नैमित्तिकं च कर्म, आरोपवृत्ति—आरोपकारकमित्यर्थः ।

यद्येवम् । यद्युद्दानसंबन्धं भवेत्, उद्दानस्यानङ्गत्वाच्चैतदुद्दानार्थमिति गम्यते । प्रकृतेनाग्निहोत्रेण प्रयोजनेन संबध्यते । अग्निंसंबन्धे पुनर्गुणत्वादग्नेस्तेनैव प्रायश्चित्तस्य प्रयोजनसंबन्धः । तत्रैवमुद्धृतो व्यापन्नो भवति, यदि स प्रयोजनं नाभिनिर्वर्तयति । तत्राग्निहोत्रार्थस्योद्धरणस्याग्निहोत्रनिर्वाहः प्रयोजनम् । दर्शपूर्णमासार्थस्य दर्शपूर्णमासनिर्वाहः । उद्धृतं चानुगतं स्वस्मै प्रयोजनायायोग्यं प्रायश्चित्तेन योग्यं क्रियते । तद्य योग्यं कुर्वेत् प्रायश्चित्तमग्निहोत्रस्योपकरोति । यस्तुद्धृतो दर्शपूर्णमासप्रयोजनाः, तं योग्यं कुर्वेत्त्राग्निहोत्रस्योपकुर्यात् । यस्त्वग्निहोत्रार्थमुद्धृतः, तं योग्यं कुर्वेत्त्राग्निहोत्रायोपकरोति । तस्मादाग्निहोत्रार्थमुद्धृते प्रायश्चित्तम् ।

कथं पुनर्ज्ञायते, अग्निना प्रायश्चित्तस्य संबन्धो तोद्दानेनेति । अग्निविशिष्टेनोद्दानेन संबन्ध इति श्रुत्या गम्यते । उद्दानपरीतेनाग्निनेति वाच्येन । श्रुतेर्वाक्यादबलीयस्त्वादुद्दानसंबन्धः प्राप्नोतीति । उच्यते । उद्दानसंबन्धस्यापरिहार्यत्वात्, यस्योद्दायादित्यविवक्षितमेव प्राप्नोति । अहृष्टार्थत्वाच्च, अनाकाङ्क्षितेन संबन्धः । तदुद्दानपरीतेऽग्नौ प्रायश्चित्तेन संबध्यमाने व्यापन्नो सत्यामाकाङ्क्षितेन संबन्धो दृष्टार्थता च । तस्मादुद्दानपरीतोऽग्निः प्रायश्चित्तेन संबध्यत इति ।

दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृतो यत्रानुगच्छति, तत्राग्निहोत्रस्य परकीयोऽग्निर्व्यापन्नः । परकीयं चोद्धरणमिति । तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् । अपि च लिङ्गं भवति । किमिति । यस्याग्निरुद्धृतोऽग्निहोत्र इत्यनुवादः । विधौ द्वेतस्मिन् सति वाक्यभेदप्रसङ्गः । यद्यग्निहोत्रप्रयोजनमुद्धरणं, ततोऽकृतप्रयोजनमिति विवक्षायाम्, अहुतेऽग्निहोत्र इति वचनमनुवदितुमुपपद्यते । यस्मात्प्रयोजनसंबन्धेन उद्धृतेऽनुगते प्रायश्चित्तं अहितुमर्हतीति । किं तर्हि तदा कर्तव्यम् । अविशेषविहितमग्नेरुपशमे प्रसज्यादिति ॥ २८ ॥

वायिकानि गरीयांसीति, उद्दानव्याप्तस्याग्निहोत्रार्थस्याऽऽहवनीयस्योत्पत्त्यर्थमिति सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

(धार्याग्निनाशे ज्योतिष्मतेऽष्टिरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] धारणे च परार्थत्वात् ॥ २९ ॥ सि०

इदमाम्नायते, धार्यो गतश्रिय आहवनीय इति । अस्त्यग्निहोत्रस्यानुगमे प्रायश्चित्तम्, अप्रये ज्योतिष्मतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्गायेदिति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । यदा धार्योऽग्निरनुगच्छति, तदा किमिदं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । कर्तव्यमिति । उपसंप्राप्तं हि निमित्तम् । एतावादिह निमित्तम् । अग्निरग्निहोत्रार्थमुद्धृतोऽकृतप्रयोजन उद्गातीति । तच्चेह सर्वं प्राप्तम् । तस्मात्कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति ।

ननु सर्वकर्मार्थमेतत्, न केवलायाग्निहोत्राय । उच्यते । यदि सर्वकर्मसमुदायार्थं तत्केवलस्यार्थं न भवतीत्युच्यते । यत्त्वेकैकस्मात् इत्येवं सर्वार्थं, तत्सर्वेष्वपि प्रयुक्तमाग्निहोत्राय प्रयुक्तं भवति । न; चेदं सर्वकर्मसमुदायार्थम् । समुदायस्याचोदितत्वात्साधनानि प्रत्याकाङ्क्षाभावः । एकैकं तत्र कर्मोद्धरणमाकाङ्क्षति । तस्मात्सर्वार्थमपि सदग्निहोत्रार्थं भवति । एवं चेदनुगमनप्रायश्चित्तं प्राप्नोतीति । यथा, पर्वुक्षणं परिसमूहनं तृणापचय इत्येवमादयः पदार्था धार्येऽग्नावहन्यहनि क्रियन्ते, एवं प्रायश्चित्तमपि क्रियेत ।

एवं प्राप्ते, घूमः । धारणे च, गतश्रियोऽनुगमन इदं प्रायश्चित्तं न कर्तव्यम् । कुतः । परार्थत्वात् । न हि तदाऽग्निहोत्रार्थमुद्धरणं, यस्मिन् काले भवत्यसौ गतश्रीः । तत्रान्यार्थमुद्धृतोऽग्निः सर्वार्थं धार्यते । उद्ध-

पूर्व पाक्षिकस्योपकारलक्षणं तादर्थ्यमिति कृत्वा प्रत्येकसमुदायसंबन्धाभिप्रायः, देषदत्तपज्ञदत्तभोजनवत् । यद्धि तैः संबद्धं तदन्वयमेनापि । यत्तु समुदायार्थं, पर्व-
ज्जोवनमिव तदन्वयतरार्थमिति न शक्यते वादितुम् । न वासौ विधीयते । तस्मात्प्र-
त्येकं समुदायाग्निहोत्रार्थं तदुद्धरणमिति ।

तिद्धान्तश्च—श्रुत्यादिलक्षणं तादर्थ्यं, गतश्रीश्च चोद्धरणं प्रयोजयति । धारणं हि तस्य नैमित्तिकम् । तत्तावत्प्रतीक्षने, यावत्कर्मण उद्देशेनोद्धरणं कृतम् । तदर्थ-

रणं तु तदेकस्मा एव प्रयोजनाय । धारणं तु सर्वकर्माधिम् । न च धारणेऽग्निहोत्रार्थेऽनुगमने प्रायश्चित्तं विहितम् । किं तर्हि । उद्धरणे । परकीये चात्रोद्धरणं, परार्थमुद्धरणम् । यदर्थमुद्धरणं तदर्थमुद्धृतेऽपि तत्प्रायश्चित्तम् । तस्मान्न तत्रेदं प्रायश्चित्तमिति ॥ २९ ॥

क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् ॥ ३० ॥

अयं यदुक्तं, परिसमूहनं, पर्युक्षणमित्येवमादयः पदार्था धार्येऽपि क्रियन्ते, एवं प्रायश्चित्तमपीति । अत्रोच्यते । युक्तं तत्परिसमूहनादीनि क्रियन्ते । चोदितानि हि तानि संस्कारार्थत्वेन, शक्यानि च, अकृत-प्रयोजनानि च । उद्धरणं तु कृतप्रयोजनत्वात्प्रवृत्तम् । नियतदेश-कालत्वाच्चाशक्यम् । तस्मादिदमतुल्यं प्रायश्चित्तेन ॥ ३० ॥

[दर्शपूर्णमासार्थोद्धरणकालेऽग्निहोत्रार्थोद्धरणान्मन्त्राननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ८ ॥]

[८] न तूत्पन्ने यस्य चोदनाऽप्राप्तकालत्वात् ॥ ३१ ॥ सि०

अस्त्यग्निहोत्रे, उद्धरणमन्त्रः, वाचा त्वा होत्रा प्राणेनोद्गात्रा, इत्ये-षमादिः । तत्रायमर्थः साशयिकः । यदर्शपूर्णमासार्थेनोद्धरणं क्रियते, किं तत्रैष मन्त्रः कर्तव्यो नेति । किं मासम् । दर्शपूर्णमासार्थमप्युद्धृतेऽ-प्रायश्चित्तं ह्यस्य एव । तत्र चेन्मन्त्रो न क्रियते, अमन्त्रोद्धृतेऽग्निहोत्रं प्रवर्तते । तस्मान्मन्त्रेण तदुद्धरणं कर्तव्यम् । अयोच्येत । कालाभावे विगुणत्वाद्दुद्धरणं नाग्निहोत्रस्येति । तन्न । कालमात्रं ह्यपगतम् । उद्धरणं तु विगुणमप्याग्निहोत्रस्य भविष्यतीति । एवं चेतसमन्त्रकं कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, भूमः । परार्थमुद्धरणेऽप्यौ यस्याग्निहोत्रं प्रवर्तते । चोदनेति

मेव मवतु, प्रसङ्गाद-वस्योपकरोति । तस्मान्नान्यार्थं उद्धृतेऽग्निहोत्रार्थं प्रायश्चि-त्तमिति ।

यदि पुनः सायमग्निहोत्रार्थमुद्धृते गताश्रियो धारणं भवति । प्रातरग्निहोत्रकाले चोद्धानं, ततः किं प्रायश्चित्तं भवति न वा । भवतीति भूमः । सकलनिमित्तभावात् । न वा । न स्वसायमग्निहोत्रमात्रायोद्धृतः । किं तर्हि । व्यक्त्यपेक्षया । यां व्यक्त्याश्रि-त्योद्धृतीऽसौ, सा समाप्येव । प्रातः प्रयोगः प्रसङ्गात्तत्रेति । न चेतत्कर्तव्यं धारणं, पुरुषधर्मोऽयम् । गतश्रीयोगात् ॥ २९ ॥ [३० ॥

कर्तृ द्रुमः । न तत्र मन्त्रः कर्तव्य इति । न तदग्निहोत्रस्योद्धरणम् । अतः परकीय उद्धरणे न कर्तव्यमिति । उच्यते । ननूक्तं, विद्युणमुद्धरणमग्निहोत्रस्यैव भविष्यति, न गुणाभावे प्रधानाभावोऽपीति । अत्रोच्यते । न गुणः कालः । निमित्तमसौ भवतीत्येतदुक्तम् । अतो निमित्ताभावे क्रियमाणमश्रुतं कृतं भवति । तस्मान्न तदुद्धरणमग्निहोत्रस्येति । न चेदुद्धरणमग्निहोत्रस्य, तस्मादत्र मन्त्रो न कर्तव्यः । कृतोऽपि ह्यसावनर्थक इति ॥ ३१ ॥

(प्रायणीयेष्टौ पयसि प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ः॥)

[९] प्रदानदर्शनं श्रपणे तद्धर्मभोजनार्थत्वा-
त्संसर्गाच्च मधूदकवत् ॥ ३२ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे सामन्नायते, आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरिति । तत्र संदेहः । किं प्रदानार्थाः पयोधर्माः पयसि कर्तव्या उत नेति । यदि प्रदानार्थमेतत्पयः, ततः कर्तव्याः । अथ श्रपणार्थं, न कर्तव्याः । कथं संशयः । सप्तमीनिर्देशाच्छ्रपणार्थं पय इति गम्यते । देवतासंबद्धस्य तु चरुराधिकरणे पयसि श्रपमाणे वाक्यभेदाशङ्का । अतः संशयः ।

किं तावत्प्राप्तम् । प्रदानार्थमिति । कथम् । आदित्यश्चरुर्भवति । स च पयसीत्येवमनेकार्थविधाने वाक्ये भिद्येत । द्वावपि चेभावर्थावतो वाक्यादवगम्येते । यद्यन्पतरदेतयोर्विधीयते, तदाऽन्पतरदाविधीयमानं गम्यते । अतो न वाक्यभेदः । यथा च न वाक्यभेदस्तथाऽऽश्रयितव्यम् । तत्राधिकरणसंबन्धे विधीयमाने देवतासंबन्धावगतिर्नैवकल्पेत, प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात् । देवतासंबन्धे विधीयमाने हि ये निर्दिश्येते चरुपयसी, तयोर्निर्देशसामर्थ्याद्वाक्येन संसृष्टं गम्यते । स च देवतया संबध्यते । तत्रार्थात्पयंप्राधारश्चरुर्भवति ।

आह । वाक्येन द्वे चरुपयसी गम्येते । न तयोः संसर्गः । उच्यते । यदा द्वे गम्येते, तदा प्रयोगवचनेन योगाद्यमेतयोर्गम्यते । तत्रार्थात्सं-

सर्गः । एतन्नाच्च वाक्यस्य समुच्चयः । तेनात्र निर्देश एव विवक्षितो
नाधिकरणसंबन्धो गम्यमानोऽपि विधीयते । एवं नु निर्देशः क्रियते, सं-
सृष्टे चरुपयसी कथं गम्येयातामिति । तत्र चरुसंसृष्टं पयश्वरौ त्यज्य-
माने नियतं त्यज्यते । तदस्य प्रदानदर्शनं भवति । पयसा श्रप्यमाणस्य
तस्य प्रदानं कथं स्यादिति सप्तमी निर्दिश्यते । तस्माद्भोजनार्थं यागार्थं
मेतत्पयः । भोजनमिति सारूप्यान्वयमाह । तस्माच्च पयः प्रदानार्थं पयो-
धर्मः संबध्यते ।

आह । न त्यागपात्रं यागः । देवतामुद्दिश्य यस्त्यागः स यागो
भवति । उच्यते । अयमप्यदितिदेवतामुद्दिश्य त्यागः क्रियत इति ।
आह । न पयसोऽदितिदेवता । न ह्युद्देशमात्रेण देवता भवति । या
यस्य श्रूयते सा तस्य देवतेति । चरोत्थैषा श्रूयते, न पयसः । उच्यते ।
उभयस्य निर्देशात् । उभयेन देवता संबध्यते संसृष्टेन, मधूदकवत् ।
यथा, दाधि मधु घृतं धाना उदकं तस्संसृष्टं प्राजापत्यमिति भवति ।
एवमेवेदं द्रष्टव्यम् । यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टः सप्तम्यर्थस्याविधित्सतत्वा-
न्निर्देशमात्रस्य विवक्षितत्वात् । यथौदने दाधि दत्त्वाऽभ्यवहर्तव्यमिति,
ओदनस्य निर्देशमात्रं विवक्ष्यते, नाधिकरणत्वम् । एवमिहापि द्रष्ट-
व्यम् । तस्मात्प्रदानार्थं पयः । प्रदानार्थाथ पयोधर्माः कर्तव्या इति ॥३२॥

संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ ३३ ॥

एवं च कृत्वा प्रदेयसंस्काराणां केषांचित्प्रतिषेध उपपन्नो भवति ।
अयजुषा वत्सानपाकरोति, अपविश्रवति गां दोहयतीति । प्राप्ते हि प्र-
तिषेधो न्याय्य इति ॥ ३३ ॥

तत्प्रतिषेधे च तथाभूतस्य वर्जनात् ॥ ३४ ॥

तत्प्रतिषेधे-पयःप्रतिषेधे, तथाभूतमपि लोके वर्ज्यते । पयसा सिक्ते,
पयःशूनं च । न चैव श्रपणार्थस्य द्रव्यस्य धर्मः । यथा श्रपणार्थं पानी-
यम् । इत्प्रतिषेधे, तैले पीते पानीयं न पातव्यमिति विलेप्यं यवागूश्च

यीयते । न च तथाभूतस्य वर्जनात्पयो लोक एवं भवति । भोजनार्थं हि तत् । यथा हि लोके पयः, तद्वदिहापि भवितुमर्हतीति सामान्यतो ह्ये व्यपदिष्टम् ॥ ३४ ॥

अधर्मत्वमप्रदानात्प्रणीतार्थे विधानादतुल्य-
त्वादसंसर्गः ॥ ३५ ॥ सि०

अधर्मत्वं तु पयसः । नास्य प्रदेयपयोधर्मा भवेद्युरित्यर्थः । कुतः । अपदानात् । न हीदं प्रदीयते । ननु चरौ प्रदीयमाने प्रदायिष्यत इत्येवमर्थं पयसि श्रौणमुच्यते । नेत्याह । श्रुतश्चरुः कथं स्यादित्येवमर्थं हि तज्ज्ञायते । श्रुतेस्तण्डुलैः प्रयोजनमस्ति । न ह्यन्यथा चरुर्भवतीति । न तु प्रत्तेन पयसा नैतद्वातव्यं श्रूयते । कथम् । प्रणीतार्थे विधानात् । ननु वाक्यभेद एवं भवतीति परिहापित एव पक्षः । संमृष्ट-प्रश्न इविर्भवतीत्युक्तम् । उच्यते । अतुल्यत्वादसंसर्गः । अतुल्ये स्वरूपयसी । प्रत्यस्ततोऽधिकरणत्वेन पयः श्रूयते । प्रदेयत्वेन चरुः । पयसो यद्वाक्येन प्रदेयत्वं गम्यते, तदधिकरणश्रुत्या वाध्यते । यच्च वाक्यभेदमसङ्ग इति । तन्न । न हि पयसि चरुरिति संबन्धो भविष्यति । कथं तर्हि । पयसि आदित्य इति । उभावादित्यशब्देन संबन्धस्येते । आदित्यः पयसि, आदित्यश्चरुरित्युभौ चरुपयःशब्दावा-दित्यप्रधानादित्येकं वाक्यं भविष्यति, न वाक्यभेदमसङ्गः । पय-आधार आदित्यो भविष्यति । तस्मान्न पयसि प्रदेयधर्मा भवितुमर्हन्ति ॥ ३५ ॥

परो नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३६ ॥

अथ यल्लिङ्गमुक्तम्, अयञ्जुषा वत्सानपाकरोति, अपवित्रवति गां दोहयतीति । नैतदेवं सति, अस्यार्थस्य साधकं भवति । किं तर्हि । एतद्विद्यमानानुवादकम् । नित्यमेतमर्थं सन्तमनुवदति । नैवाप्रदेयत्वाद्य-जुषा वत्सा अपाक्रियन्ते । न पवित्रवति गौर्दुह्यते । ननु नित्यानु-वादोऽनर्थकः । उच्यते । न कथं प्रयोजनवत्तामप्रयोजनवत्तां वा विचारयामः । कियेतस्माद्वाक्याद्गम्यत इति परीक्षामहे । अस्माच्च वाक्या-

दिदं गम्यते, न यजुषा वत्सा अपाक्रियन्ते, न पवित्रवति गोर्दुह्यत
इति । तद्यास्याप्रदेयत्वादमासं यजुः पवित्रं चेति ॥ ३६ ॥

विहितप्रतिषेधो वा ॥ ३७ ॥

अथवा, विहितस्यैव प्रतिषेधो द्रष्टव्यः । विहितं केषांचित्, यजुषा
वत्सानपाकरोति, पवित्रवति गां दोग्शीति । तस्य प्रतिषेधोऽर्थवानेव
भवतीति ॥ ३७ ॥

वर्जने गुणभावित्वात्तदुक्तप्रतिषेधात्स्यात्कारणा-

त्केवलाशनम् ॥ ३८ ॥

अथ यदुक्तं, पयःप्रतिषेधे, पयसा सिक्तं, पयसा संसृष्टं च वर्ज्य-
स इति । तत्र द्रूम । युक्तं हि लोके यत्संसृष्टस्य वर्जनं, तदेव हि तत्र
प्रतिषिध्यते । नित्यं ह्युपसर्जनीभूतं भोजने पयः प्रचरति । यच्च प्रच-
रति, तत्प्रतिषेधोऽर्थवान् । यच्च प्रचरति, तस्य ह्यसङ्गात्प्रतिषेधोऽन-
र्थकः । ननु केवलमपि लोके पय उपभुज्यते । उच्यते । कारणात्के-
वलाशनं, व्रतमौषधं वा यस्य स केवलमुपयुक्ते । न त्वेतत्प्रचुरम् ।
तस्मात्प्रायेण गुणभूतत्वात्पयसः पयोयुक्तमेव न भक्षयितव्यमित्येव-
मर्थं पयःप्रतिषेध उच्यते ॥ ३८ ॥

व्रतधर्माच्च लेपवत् ॥ ३९ ॥

अथ कस्मान्नापमन्यः परिहार उच्यते । व्रतवदेतद्द्रष्टव्यमिति ।
यथा, ब्रह्मचारिणा मासं न भक्षयितव्यमित्युक्ते दर्विगतमपि लेपं
वर्जयन्ति, एवमिहापि पयो न पातव्यमित्युक्ते पयसा सिक्तं पयसा
संसृष्टं वर्जयिष्यन्तीति ॥ ३९ ॥

रसप्रतिषेधो वा पुरुषधर्मत्वात् ॥ ४० ॥

न चैव परिहारः । परिहारान्तरनिवृत्त्यर्थो वाशब्दः । कुतः । पुरु-
षधर्मत्वाद्ब्रतस्य । अष्टमर्थं ब्रह्मचारिणो मांसाभक्षणम् । तत्र तावद-
पि यो भक्षयति, यावति मांसैरसमात्रं विदित भवति तस्यापि दोषः,
न श्लेष्मप्रकोपादि किञ्चिद्दृष्टमपेक्षने । न तु पयःप्रतिषेधे तथा ।
तस्मात्पूर्वं एव परिहार इति ॥ ४० ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥]

(अभ्युदितेष्टौ दधिपूतयो. प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥)^०

[१०] अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात्प्रवृत्तत्वात् ॥४१॥ सि०

इदं समाम्नायते, वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्धयति, चर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं, यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति, स त्रेधा तण्डुलान् विभजेथे मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धपेत्, ये स्थ-विष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं, येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्ठास्र शृते चरुमिति । शृते चरुं, दधंश्चरुमित्येतद्गुदाहरणम् । तत्रैपोऽर्थः सांश-यिकः । किं शृते दधनि चेज्यार्थाः पयोधर्माः कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्तव्या इति । कुतः । अनदानार्थत्वात् । प्रणीतार्थे विधानादतुल्यत्वाच्च चरुणा न संसर्ग इति ।

एवं, प्राप्ते ब्रूमः । अभ्युदये निमित्ते योऽयं दोहो देवताया अपनी-तः स स्वधर्मा स्यात् । इज्यार्थाश्च तत्र पयोदधिधर्माः कर्तव्याः । कुतः । इज्यार्थमेव हि तत्पयो दधि च प्रवृत्तम् । यतश्चेज्यार्थम्, अतोऽस्येज्यार्थाः प्रवृत्ता एव धर्माः । तद्धर्माणां प्रवृत्तावस्ति कारणं, निवृत्तौ नास्ति । ननु प्रणीतार्थे दधिपयसी विधीयेते । नेत्याह । वाक्यं हि तदा भिद्येत । चरौ देवतार्थे, चर्धयथोश्च दधिपयसोः ।

आह । ननु चरोरपि देवतासंबन्धो दधिपयसोरपि तथा । न भवि-ष्यति वाक्यभेद इति । नैवं शक्यम् । विभागः कर्तव्य इति पूर्ववाक्यं वृत्तम्, त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति । तदनन्तरं विभागविशेषपरमिदं

एते द्वे सूत्रे तु शब्दवाशब्दरहिते पूर्वपक्षे धर्मवती दधिपयसी प्रतिपादयतः । उत्तरे द्वे सूत्रे वाशब्देनैतं पक्षं व्यौवर्तनप्रदानधर्मैर्भुज्येते दधिपयसी इति स्थापयतः ।

एवं सूत्रकारप्रस्थानमप्यस्य वृत्तिकारः पष्ठाविरोधिनीं व्याख्यां चकार । तत्र ह्युक्तं तदेवेदमावासायं कर्म, केवलं तद्द्रव्यं देवतातोऽपनीतं देवतान्तरेण युज्यते, अनपनी-तयागार्थत्वमेव सत्तस्य कर्म यागधर्मा न स्युरिति । अतः पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन पूर्वपक्षस्य कृतस्यैते सिद्धान्तसूत्रे । उत्तरे अप्येवमेव । एवं पूर्वस्य पूर्वस्य न्यायस्या-

१ द्वे सूत्रे इति—' अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मं स्यात्प्रवृत्तत्वात् ' ' धृतोपदेष्टाश्च ' इत्येते इत्यर्थः । २ उत्तरे इति—' अननयो वाऽप्यन्तरे विधानाच्छब्दपर्योक्त ' ' लक्षणार्थां गृह-युति ' इति द्वे सूत्रे इत्यर्थः । ३ व्यावर्तनेति—न्यायवर्तनपूर्वकस्यर्थः । ४ देवतातः—पूर्वदेवतातः ।

भविषि वाक्यम् । ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं, येऽणिष्ठा-
स्तान् विष्णवे शिपिविष्ठाय शृते चरुमिति । अत्राविशेषादधिपयसोरपि
विभागो वक्तव्यः । यदि च दधिपयसी विभक्तव्ये सति प्रणीतार्थे
अप्युच्येयानां, ततो भिद्येत वाक्यम् । अतो नैत्रयोः प्रणीतार्थे विधा-
नम् ।

अविधीयमाने च सप्तम्यर्थे प्रातिपदिकार्यो देवतया संबन्धस्यते ।
वाक्यसामर्थ्यादुभे च दधिपयसी देवतया संबन्धस्येते चरुणा सह ।
दधनि चरुरेको भाग इन्द्राय प्रदात्रे भवतीति । यथा विभज्यमानेषु
नानाद्रव्येषूपच्येत, रुक्मपात्र्यां समाहार्या मणयः । एको भागो देवद-
त्तस्य । रजतपात्र्यां सुवर्णं निहितम् । अपरो भागो विष्णुमित्रस्येति,
सह पात्रीभ्यां द्वौ भागौ गम्येते । विभागविशेषपरत्वाद्वाक्यस्य ।
यात्रयोश्च विभक्तत्वादानुवादश्च सप्तम्यर्थो गम्यते । एवमिहापि विभा-
गपरत्वादेव वाक्यस्य, विभक्तत्वाच्च दधिपयसोरेको भाग इति गम्यते ।
अर्थप्राप्तत्वाच्च सप्तम्यर्थोऽनुवादो भविष्यति । तस्मात्प्रदानार्थे दधिप-
यसी । प्रदानार्थोश्च दधिपयसोर्धर्माः कर्तव्याः ॥ ४१ ॥

शृतोपदेशाच्च ॥ ४२ ॥

इतश्च प्रदानार्थे दधिन पयसि चैत्र्यार्था धर्माः कर्तव्या इति । कुतः ।
सिद्धवच्छृतोपदेशो भवति । शृते चरुं, दधंश्चरुमिति । स सत्सु धर्मेषु-
पच्यते । इतरथा श्रैपणं न क्रियेतेति । तत्र सिद्धवच्छृतोपदेशो नाव-
कल्पेत । तरमादापि पश्याम इत्र्यार्था दधिपयसोर्धर्माः कर्तव्या
इति ॥ ४२ ॥

पवादतया चोत्तरोत्तरमधिकरणमिति युक्ततर आरम्भः । इतरथाऽभ्युदयोद्वाहरणं
हेयमेष स्यात् । न्यायस्तु सँ एवेति ॥ ४१ ॥ [४२ ॥

३ रुक्मपात्र्यां महामणयः—पा० । २ तदनुवादश्च—पा० । ३ अयणं—पा० । ४ च
एवेति—य एव अष्टे 'अपनयो वा विद्यमानत्वात्' इति सूत्रेण सिद्धान्त-
कथितः, स एव 'अभ्युदये
दोहात्मन्य—' इत्यादिसूत्रद्वयेन, एतत्पूर्वाधिकणसिद्धान्तमतिताद्यद्वाक्य-
युक्तिः व्यावर्तयितुं स्पष्टी-
क्रियते ३ 'अपनयो वाऽपान्तरे—' इत्यादिसूत्रद्वयं स्वधिकरणान्तरमित्यर्थः ।

(पशुकामेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] अपनयो वाऽर्थान्तरे विधानाच्चरुप-
योवत् ॥ ४३ ॥ सि०

अस्ति पशुकामेष्टिः, यः पशुकामः स्यात्सोऽपात्रास्यामिष्टा वत्सान-
पाकुर्यात् । ये क्षोदिष्टास्तानग्रये सन्निमतेऽष्टाकपालं निर्घपेत्, ये मध्य-
मास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं, ये स्थविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे
दधंश्चरुमिति । शृते चरुं, दधंश्चरुमित्येतदुदाहरणम् । अत्र संदेहः । किं
शृते दधनि चेज्यार्था दधिपयोधर्माः कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् ।
पूर्वणाधिकरणेन कर्तव्या इति । समाना हि श्रुतिर्भवतीति । सिद्धवच्च
शृतोपदेशः, सत्सु प्रदानार्थेषु धर्मेषुपाद्यते ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । अपनयो वा धर्माणां भवेत् । अर्थान्तरे होतृत्वयो
विधीयते दधि च, अपनार्थे न प्रदानार्थे । सप्तमीसंयोगात् । चरुपयोवत् ।
यथा, प्रायणीये चरौ पयसि प्रदेयधर्मा न क्रियन्ते, सप्तमीसंयोगात् ।
एवमिहापि ॥ ४३ ॥

लक्षणार्था शृतश्रुतिः ॥ ४४ ॥

अथ यदुक्तं सिद्धवच्छृतोपदेशो भवतीति । नैप दोषः । अथेणेन
द्रव्यं लक्षयिष्यति । अर्थप्राप्तं हि चरौ अथणं, तत्संबद्धं लक्षयते । अथ-
णवति द्रव्ये चरुरिति । तस्मात्प्रदेयधर्मा न भवेद्युरिति ॥ ४४ ॥

(ज्योतिष्टोमे अथणार्थेषु पयआदिषु प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] अथणानां त्वपूर्वत्वात्प्रदानार्थे विधानं
स्यात् ॥ ४५ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति, सक्तुभिर्भिन्धिनं, धा-
नाभिर्हारियोजनं, हिरण्येन शुक्रम्, आज्येन पात्नीवतम् । तत्र संशयः ।
किं अथणानां प्रदेयधर्मा भवन्ति, उत नेति । कुतः संशयः । यदि
प्रदेयानि अथणानि, तत एषु प्रदेयधर्मा भवन्ति, अथ न प्रदेयानि,
न भवन्तीति । किं प्राप्तम् । प्रदेयानि, प्रदेयधर्मैः संबन्धेरिति ।

अथणाद्धि द्वयं जायते । पयोमिश्रश्च सोमो भवति । संपिश्रे च ह्यमा-
ने पयोऽपि होमेन संबध्यते । यदि पयोमिश्रश्च सोमो भवति, तत्र सोम-
स्य पयसा मिश्रणमाणास्य न कंचिदुपकारं पश्यामः । यागस्य तूपकारो
भवति निर्वृत्तिर्नाम । यदि होमेन संगन्तस्यत इति मिश्रणाभिप्रायः ।
तत उपकारकं मिश्रणं दृष्टेनोपकारेण । श्रुतो हि गुणवान् यागः प्रत्य-
क्षाः पयसा निर्वर्त्यत इति । सोमोपकारः कल्प्यः स्यात् । तस्मात्प-
यसा सोमो मिश्रयते । स मिश्रितः प्रयोगवचनेन कथं संबध्यत
इति । न च प्राकृतं मिश्रणं केनचिद्द्रव्येण प्राप्तम् । यत्रेदं द्रव्यान्तरं
पयो विधीयत इति । अपूर्वत्वात्सोमस्य । तस्मात्प्रदानार्थस्य पयसो
विधानं स्यात् । प्रदेयपयोधर्माश्चात्र कर्तव्या इति ॥ ४५ ॥

गुणो वा श्रयणार्थत्वात् ॥ ४६ ॥ सि०

वाशब्दः पसं व्यावर्तयति । गुणभूतं पयः स्यात्सोमस्य, न प्रदेयद्र-
व्यम् । प्रदेयत्वेनाश्रवणात् । सोमार्थेन च श्रुतत्वात् ॥ ४६ ॥

अनिर्देशाच्च ॥ ४७ ॥

न होमेन प्रयोगवचनेन वाऽस्य संबन्धः । अनिर्देशः, परार्थत्वात् ।
न च प्रत्यक्षेणापि पयस्त्वागे यागनिर्वृत्तिः पयसा । प्रत्यक्षदेवतासंबद्धो
हि त्यागो यागः । न चात्र पयसो देवतासंबन्धः । मैत्रावरुणं गृहं गृ-
ह्णातीति वचनं, न मैत्रावरुणं पय इति । तस्माद्दृष्टोपकाराभावाददृष्टः
सोममिश्रणे सोमसंस्कारोऽभ्युपगम्यते । तस्माच्च प्रदेयधर्मः संबध्यत
इति ॥ ४७ ॥

श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात् ॥ ४८ ॥

इत्थं सोमार्थं पयः । कुतः । श्रुतिर्हि सोमप्रधाना भवति । द्वितीया-
विभक्तिः श्रूयते । तस्माच्छ्रूयणेन सोम एवेत्यत इति ॥ ४८ ॥

अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ ४९ ॥

अर्थवादश्च अथणस्य सोमार्थस्य भवति । स मित्रोऽन्नवीत्, पयसैव
मे सोमं श्रीणाभिति । न हि भवति पयो मे दष्टुरिति । कथं तर्हि । सोमं
पयसा संस्क्रुयुरिति । तस्मादापि सोमार्थं अथणम् ॥ ४९ ॥

संस्कारं प्रति भावाच्च तस्मादप्यप्रधानं स्यात् ॥ ५० ॥

संस्कारं प्रति श्रयणवचनं भवति । यत्र संस्काराः श्रूयन्ते तत्रेदं श्रूयते, पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीत्येवमादि । तस्मात्संस्कारभाष्ये श्रवणादयमपि संस्कार एवेति गम्यते । भवति हि प्रायोद्वया तद्व्युद्धिः । यथाऽऽद्यभाष्ये लिखितोऽद्य इति गम्यते । तस्मात्प्रदेयधर्मनं संबन्धत इति ॥ ५० ॥

(परस्वद्यागे पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानेन तदुत्तराङ्गप्रतिषेधाधि-
करणम् ॥ १३ ॥

[१३] पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत् ॥ ५१ ॥ पू०

अश्वमेधे समामनन्ति, ईशानाय परस्वत आलभेतेति । तत्र कृत्य श्रूयते, पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीति । तत्र संशयः । किमारण्यानामालम्भ उत्सर्गार्थ एव, द्रव्योत्सर्गश्चायं, किं कर्मशेषप्रतिषेधः, पर्यग्निकरणान्तैः संस्कृता उत्सृष्टव्या इति । किं प्राप्तम् । द्रव्योत्सर्गोऽयम्, आलम्भश्चोत्सर्गार्थ एवेति । कुतः । एवमुत्सर्गमप्राप्तं विदधत्तस्य सत्तां ब्रुवन् श्रुत्या वक्ष्यति । इतरथा, उत्सर्गं प्राप्तमनुवदेत् । वाक्यार्थस्य प्रतिषेधस्य सत्तां ब्रूयात्प्रत्ययः । श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी । एवं च सति देवतासंबन्धो ग्रहणे । ईशानमुद्दिश्य परस्वन्त आलम्भव्याः । पर्यग्निकरणं कृत्वा त्यक्तव्या इति । उपधानवत् । यथा, एतत्खलु साक्षादन्नं, य एष चरुर्था एनं चरुमुपदधातीत्युपधानार्थमेव चरुरुपादानम् । एवमिहाप्युत्सर्गार्थ एवाऽऽलम्भो भविष्यति ॥ ५१ ॥

शेषप्रतिषेधो वाऽर्थाभावादिङान्तवत् ॥ ५२ ॥ सि०

कर्मशेषप्रतिषेधो वाऽस्मिन् वाक्य उच्यते । कुतः । अर्थाभावात् । ईशानाय परस्वत आलभेत, इत्यस्य वाक्यस्य न कश्चिदर्थो भवेत्, यद्युत्सर्गार्थं आलम्भः स्यात् । कथम् । आलम्भकाल एवाध्वर्युर्जानीयात्, नेम ईशानाय दास्यन्त इति । तस्यैवं जानतो नैवं संकल्पो भवति, ईशानाय दातुं ग्रहीतव्या इति । अश्वपार्थत्वादनर्थकामिदं वाक्यं भवति ।

॥ ५० ॥]

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत् ॥ ५१ ॥

स एष संकल्प एवमवकल्पते, यदीशानाय दातव्याः । तस्मादात्म-
वचनेन शब्देन दानमेव विधीयत इति गम्यते । यदा च दानं विधी-
यते, तदा—पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीति, उत्सर्गमनुद्य, एवमुत्सृजन्तीति वि-
शेषविधानार्थं भवति शास्त्रम् ।

कथं पुनरत्र विशेषो विधीयते, किं कालः पर्यग्निकरणे । एतस्मिन्
काले उत्सृजन्तीति । नेत्याह । नात्र कालवचनः शब्दः श्रूयते । काले
च विधीयमाने कालान्तरं प्रतिपिध्यते, नाङ्गान्तराणि । अथ किं
पर्यग्निकरणवदुत्सृष्टव्यामिति । तदपि नास्ति । न ह्यत्र पर्यग्निकरण-
भावना कीर्तयते । तस्यां च सत्यां पर्यग्निकरणात्पञ्चः पराञ्चय
पदार्थाः सर्वे प्रतिपिध्येरन् । कथं तर्हि । निर्दृष्टे पर्यग्निकरण
उत्सृष्टव्य इति । किमेतस्यामवस्थापामिति । नेत्याह । चोदकादेवैत-
त्प्राप्तम् । एतदवस्थः पशुकत्सर्जनीय इति । अवस्थान्तरप्रतिषेधस्य
च नायं शब्दो वाचकः । चोदकप्राप्ते हि काल उत्सृज्यमाने कृतपर्य-
ग्निकरण एवासौ भवति । यदि त्ववस्थायाः प्रतिषेधः स्यात्, पर्यग्न-
िकरणाद्धर्षमुत्सर्गात्प्राक् पदार्थाः प्रतिपिध्येरन्, न पराञ्चयः ।

कस्तर्ह्यर्थः । पर्यग्निकरणे कृते यादृशो भवति तादृशस्याज्य इति ।
ननु चोदकेनैव तदङ्गोऽसौ प्राप्तः । उच्यते । पुनरस्यैतदङ्गवत्ता श्रूयते,
अङ्गान्तरपरिसंख्यार्थम् । एतैरेवाङ्गैरङ्गवानुत्सृष्टव्यः । एवं चोदकप्रा-
प्तानि परिसंख्यायन्ते, नान्यान्यङ्गानि भवन्तीति । कथमेव शब्द एवं
परिसंख्यातुं शक्नोतीति चेत् । शक्नोतीति द्रुमः । कथम् । प्रत्यक्षेण
वाक्येन तैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीकृते प्रधाने शेषैरङ्गैः सह चोदकेन परोक्षेण
सत्येकवाचयता न भविष्यतीति । तस्मात्कर्मशेषप्रतिषेध इति ॥ ५२ ॥

पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते
नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

पूर्ववाश्च भवति शब्दो यागप्रवृत्तिपूर्वकः । आज्येन शेषं संस्थापय-
तीति । यदि याग एव मारब्धस्ततः संस्थापयतीति समाप्तिसाहचर्या-

दुपपद्यते । यागस्य हीदं यागान्तरं समाप्त्या सहशम् । यदि हि पूर्वो न यागः प्रवृत्तः स्यादुत्सर्गमात्रं, न तस्य यागः समाप्त्या सहशः । तत्र संस्थापयतीति नोपपद्यते । तस्मादपि शेषकर्मप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्प्रतिषेधे संस्काराणामकर्म
स्यात्तत्कारित्वाद्यथा प्रयाजप्रतिषेधे
ग्रहणमाज्यस्य ॥ ५४ ॥

इदं प्रयोजनसूत्रम् । यदि द्रव्योत्सर्गो विधीयते ततः संस्काराणामकर्म स्यात् । कुतः । संस्कारप्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात् । तत्प्रतिषेधे यज्ञाभावे, किमिति संस्काराः क्रियेरन् । यज्ञकारिता हि ते । यथा प्रयाजाभावे तदर्थमाज्यं न गृह्यते, ग्रहणमाज्यस्य न क्रियते । अप्रयाजास्ता अननुयाजा इति यत्र श्रूयते, तत्र प्रयाजाभावे तदर्थमाज्यं न गृह्यते । एवमिहापि संस्कारा न कर्तव्या इति ॥ ५४ ॥

क्रिया वा स्यादवच्छेदादकर्म सर्वहानं स्यात् ॥ ५५ ॥

‘ शेषं संस्थापयति ’ इति लिङ्गदर्शनमेतदुपरितनाधिकरणव्याख्यानानेन शुष्यति । तत्कथामिति । आरण्योत्सर्गसमानश्रुतिकं त्वन्यत्पात्नीवतं कर्म । तत्रैतच्छ्रुतम् ‘ आज्येन शेषं स्थापयति ’ इति । तत्र, परिसमाप्तत्वात्त्वाद्युत्सर्गः शेषशब्दोऽनुपपन्नः । तदभावाच्च संस्थापयतिरप्यनुपपन्नार्थ एव शब्दः । प्रत्ययस्तु शुद्धोऽवशिष्यते । शेषसंस्थयोरभावात्करणाधोऽप्यनुपपन्नार्थ एव ‘ आज्येन ’ इति । परिशिष्टमाज्येति । एतयोः संबन्धे कर्तव्यतावचनेन स्पृश्यमानमाज्यमीप्सिततमं भवति, आज्यं कुर्यादिति । न चैतत्केवलाज्योत्पत्तिविधायकम् । आनर्थक्यत्वात् । अतः प्रयोगवचन उपपदान्तराभिधायी संनिहितेन पर्याश्रयणवाक्यगतेन पात्नीवतपदेन संबध्यते । तदेवं संजातं पात्नीवतमाज्यं कुर्यादिति । द्रव्यदेवतासंयोगाच्च यागः । स चाऽऽरम्भवान् समाप्तिमाश्रित्यर्थात्तदङ्गभावेनाव्यभिचारसंस्थाधातुरुपादीयते । निर्वपतिवत्सौख्ये । स पशुयागादस्फेतिकर्तव्यतावांस्तदनन्तरं च क्रियमाणस्तच्छेष इवेति शेषशब्दोऽर्थवान् । तत्संबन्धात्तृतीया युक्तेव । शेषसंस्थोपमा युक्ता । यदि पूर्वोऽपि याग एव । अथ द्रव्योत्सर्गस्ततो न युज्यते । तद्वच्चाऽऽरण्येष्वपीति सिद्धम् ॥ ५३ ॥ [५४ ॥

१ लिङ्गशुद्धपर्यमुत्तराधिकरणमादौ व्याख्यास्यति—तत्रेत्यादिना । २ आज्येति—आज्य-
प्रातिपदिकमात्रमित्यर्थः । ३ एवमुत्तराधिकरणविचारं परिसमाप्त्याहुना पूर्वाधिकरणस्य लिङ्गदर्शन-
मनुसंधाने—शेषेत्यादिना ।

यदा तु कर्मशेषप्रतिषेधपक्षस्तदाऽपि किं न कर्तव्याः संस्कारा इति । नैतदेवम् । क्रिया स्यादवच्छेदपक्षे । यागो हि तदा भवति । तस्मात्सर्वे यागपदार्थाः कर्तव्याः । यदि न यागो भवेत्ततोऽकर्म । संस्काराणां सर्वहानं स्यात् । यागस्तु तदा भवति । तस्मात्कर्मशेषप्रतिषेधपक्षे सर्वे कर्तव्यमिति ॥ ५५ ॥

(आज्येन शेषं संस्थापयतीति वाक्ये कर्मान्तरविधानाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] आज्यसंस्था प्रतिनिधिः स्याद्द्रव्यो-

त्सर्गात् ॥ ५६ ॥ पू०

पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजति, इति प्रकृतस्य श्रूयते । आज्येन शेषं संस्थापयतीति । तत्र संदेहः किमाज्यं पूर्वस्मिन् प्रतिनिधीभूतम्, अथवाऽऽज्यद्रव्यकं पूर्वस्मात्कर्मान्तरं विधीयत इति । किं प्राप्तम् । प्रतिनिधिरिति । कुतः । पात्नीवतमिति द्रव्यमुच्यते । उत्सृजतीति तत्रैवोत्सर्गः श्रूयते । शेषमित्युपयुक्तेतरद्विधमानं गम्यते । तत्, आज्येन संस्थापयतीति पशोः कार्यं आज्यं श्रुतं भवतीति । ननु पूर्वकर्म परिसमाप्तमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । द्रव्योत्सर्गवचने प्रत्यक्षे, शेषशब्दे वाऽपरिहृते पुनरसमाप्तं पूर्वकर्मत्याशङ्क्यते । तस्मात्प्रतिनिधीयत आज्यमित्याशङ्कामहे संस्थापयतीति चापूर्वं नोपपद्यते ॥ ५६ ॥

इतश्चाऽऽशङ्कामहे—

समाप्तवचनात् ॥ ५७ ॥

समाप्तवचनमिदं भवति, संस्थापयतीति । तेन मन्यामहे, यत्पूर्वं पशुनाऽऽरब्ध तदुत्सृष्टे पशवाज्येन परिसमाप्यत इति । अपूर्वस्यात्र कर्मण उच्यमानस्याऽऽरम्भ एव वक्तव्यो भवति । यतस्त्वनभिधायाऽऽरम्भं परिसमाप्तिरेवोच्यते, ततोऽवगच्छामः पूर्वस्यैव परिसमाप्तिः, नापूर्वकर्म चोद्यत इति ॥ ५७ ॥

चोदना वा कर्मोत्सर्गादन्यैः स्यादविशिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥ सि०

कर्मान्तरचोदना वा । कुतः । पूर्वस्य कर्मणः परिसमाप्तत्वात् । ननुक्तं द्रव्योत्सर्गे शेषवचने वाऽपरिहृते पूर्वकर्मणोऽसमाप्तिराशङ्किता भवति । अत्रोच्यते । इदं द्वयमपि परिह्रियते । संस्थापयतीति प्रकृतेन पात्नी-

वृत्तशब्देन संबध्यते । तत्रायमर्थः । पात्नीवतं संस्थापयतीति । स एष
 यागो विधीयते । संपूर्वश्च स्थापयतिः प्रयुज्यते । अवश्यं कश्चिद्धातुः
 पूर्वो भावनावचनस्य प्रयोक्तव्य इति, तत्राविरुद्धो भावनायामुच्यमाना-
 यामर्थे प्राप्तः संस्थापयतिरालभतिरिव प्रयुज्यते शेषशब्दैश्चैवं सादृश्यात्प्र-
 युज्यते । द्वयोत्सर्गश्चाविरुद्ध एव याग उच्यमाने । तस्माद्यथाऽप्ये-
 निर्धपत्यादयः कर्मान्तरविधाने भवन्ति, एवं तैरविशिष्टत्वात्संस्थापय-
 तिरपि भवितुमर्हतीति ॥ ५८ ॥

अनिज्यां च वनस्पतेः प्रसिद्धां तेन दर्शयति ॥ ५९ ॥

प्रसिद्धां वनस्पतेरनिज्यामत एव दर्शयति । कथम् । यत्स्वप्नारं च
 वनस्पतिमावाहयसि । अथ वैनौ यक्षसि । त्वाष्ट्री नवमी प्रयाजेज्या,
 वानस्पत्या दशमी । अत्रैवैताविष्टौ विद्यात्, इत्यङ्गान्तरेणानुग्रहं ब्रुवन्
 वनस्पतीज्याया अभावं दर्शयति । शेषपरिसमाप्तौ सत्यां, वनस्पतिं
 जुहोतीति वनस्पतीज्या क्रियते । अथ परिसमाप्तं पूर्वं कर्म, ततो लुप्ता
 स्यात् । तत्राभावदर्शनमुपपद्यते । तस्मात्पूर्वकर्म परिसमाप्तम् । इदमपि
 कर्मान्तरमिति ॥ ५९ ॥

संस्था तद्देवतत्वात्स्यात् ॥ ६० ॥

अथ यदुक्तं, संस्थापयतीति चापूर्वे नोपपद्यत इति । तत्परिहर्त-
 व्यम् । अत्रोच्यते । असंस्थायां संस्थावचनमेतत्—तदपि पूर्वं पात्नीवत-
 मिति समानदेवतत्वात्समाप्तिसादृश्यं ज्ञायते । तत्र तत्पात्नीवतमारब्ध-
 मिह परिसमाप्तमिति । स एष सादृश्यात्संस्थापयतीति शब्दोऽवकल्पत
 इति ॥ ६० ॥

इति श्रीशिवरत्नाभिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमोऽध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥

संपूर्णश्च नवमोऽध्यायः ॥

—१००—

५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥]

इति श्रीमद्विकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां टुप्टीकायां

नवमोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च नवमोऽध्यायः ॥

इति नवमोऽध्यायः ॥

अथ दशमेऽध्याये प्रथमः पादः ।

(विकृतौ लुप्तार्थकानां प्राकृतानामङ्गानां बाधाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥ पू०

ऊहो वृत्तः । बाधाभ्युच्चयमिदानीं वर्तयिष्यामः । बाधो नाम यदे-
वेदमिति निश्चितं विज्ञानं कारणान्तरेण मिथ्येति कल्प्यते । तथा, अ-
भ्युच्चयो यदिदमिह भवतीति विज्ञातेऽपरमपि भवतीति विज्ञानम् । तत्रा-
यपर्यः प्रथमं परीक्ष्यते । किं सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्तव्यमुत किञ्चिद्बा-
धयत इति । किं तावत्प्राप्तम् । विधेः प्राकृतस्य प्रकरणान्तरे विकृतौ
यतो भवत्यविशेषेणातिदेशः, अतो यच्च यावच्च प्राकृतं धर्मजातं तत्सर्वं
विकृतौ कर्तव्यं, यदप्यर्थलुप्तम् । कुतः । वचनेन हीदं सर्वं प्राप्यते । न
च वचनस्यातिभारोऽस्ति प्रापयतः । कथं वचनमिति गम्यते । सर्वास्वेव
वैकृत्योपु देशनासु प्राकृतं धर्मजातमपेक्ष्यते वाक्यशेषत्वेन । तद्यथैव प्रा-
कृत्यां देशनायामनुपज्यते, एवं वैकृत्यामपि । न कश्चिद्विशेषोऽस्ति ।
तत्र यथा, कृष्णलानां पाकोऽप्राकृतार्थोऽपि वचनप्राप्यात्क्रियते, एव-
मवहन्याद्यप्राकृतार्थमपि सर्वं कर्तव्यमिति ॥ १ ॥

अपि बाधभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थं क्रियेत

तादर्थ्यात् ॥ २ ॥ सि०

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । नेतदस्ति । सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्त-
व्यमिति । कचिदभिधानसंस्कारद्रव्यं निवर्तितुमर्हति यल्लुप्तार्थम् । कुत
एतत् । अभिधानसंस्कारद्रव्यं हि मयोजने सति क्रियते, नामयोजनम् ।
अन्यस्मै मयोजनाय तदास्नायते, न स्वार्थम् । ननु चोक्तं लुप्तार्थमपि
क्रियते, वचनप्राप्यात् । यथा कृष्णले पाकः । नेत्याह । नास्ति

सप्तमेनातिदेशसत्ता व्याख्याता । दशमेनेदानीं किमतिदिश्यते इति व्याख्यायते ।
यत्र प्रकृतौ विद्यते तदतिदिश्यते । तस्यां च श.ख.पदापेकारा विद्यन्ते । अतस्तेऽ-
तिदिश्यन्ते । तस्माच्छुप्तार्थमपि प्रवर्तते ॥ १ ॥

अर्थलुप्तं न प्रवर्तते । कथंभावोऽयं लौकिको वैदिकश्रोतृकारमेवापेक्षते । उपका-
रद्वारेणोपकारकप्रवृत्तिः । तस्माच्छुप्तार्थस्य निवृत्तिः ।

लुप्तार्थस्य देशकं वचनम् । न वैकृतं कर्म प्राकृतैरङ्गपदार्थैः सहे-
कवाचयतां याति । नैवं विज्ञायते, यागेन फलं कुर्यात्, कथम्, प्रा-
कृतैरङ्गैरिति । कथं तर्हि । यथा प्राकृतेन यागेन फलं साधितमभू-
चयेति ।

कुत एतत् । यागगतो हि व्यापारविशेषस्तेनापेक्ष्यते, न व्यापार-
मात्रम् । यागगतश्च व्यापारः प्राकृते यागे प्रयोगवचनेन कल्पितः, सं-
गृहीतश्च विद्यते । स शक्योऽपेक्षितुम् । स चाऽऽकाङ्क्षितो निराकाङ्क्षं
शक्नोति कर्तुमिति । अङ्गेष्वप्यपेक्ष्यमाणेषु न यागगतो विकृतो व्यापा-
रविशेषः कल्प्यः स्यात् । इतरथा लक्षणा स्यात् । यथा, दण्डेन यु-
ध्यत इति वचने न दण्डिरूपं शब्देनाभिहितम् । यदि तु तेन लक्षितेन
प्रयोजनं स्यात्, शक्यते तेन लक्षयितुम् । एवमिहाप्यङ्गवत्त्वं याग-
गतो विशेषो नाङ्गेष्वपेक्ष्यमाणेषु शब्दाभिहितो भवति । लक्षणया तु
कल्प्यते । लक्षणार्था च शब्दो बाध्यते ।

अथ शब्दो मा बाधीति यागगतो विशेषो नैवापेक्ष्येत, अङ्गान्ये-
धापेक्ष्येरन् । ततः, कथमिति—इतिकर्तव्यताविशेषं प्रति वैकृतस्य क-
र्मणश्चोदकशब्दोऽनिष्टत्वाकाङ्क्ष एवावतिष्ठेत् । अङ्गैरपि चापरेतिकर्त-
व्यताऽऽकाङ्क्षेत । गम्यमाना च प्राकृतयागेतिकर्तव्यतोऽस्येत ।
प्राकृतानां चाङ्गानां प्रकरणेऽर्थवता दुर्लभो वैकृतेन कर्मणैकवाच्यभा-
वोऽप्युपगम्येत । सर्वं चैतदन्यात्पम् । तस्मादेवमभिसंघन्धः क्रियते ।
यथा प्राकृतेन यागेन फलं साध्यते, तथैवैतेनापीति । कियतो यथेवम् ।
एतदतो भवति । प्राकृतान्यङ्गानि यस्मै प्रयोजनाय प्रकृतौ भवन्ति,

ननु कं प्रकृतौ शास्त्रपदार्थोपकारा विद्यन्ते इति । तत्र कथमुपकारोऽतिदिश्यते ।
उच्यते । सौम्ये उपमानेनाऽऽग्नेयविर्यन्ते गृह्णाति । अग्नेये चोपकारा अनन्तराः ।
व्यवहिताः पदार्थाः । व्यवहिततराणि शास्त्राणि । अतः कथंभावोऽनन्तरानुपकारान्
पश्यति । तांश्च गृह्णाति । पदार्था उपकारैर्व्यवहिताः । न चापेक्षिताः । ननु
प्रकृतौ पदार्था एवानन्तराः, शाब्दस्वात् । प्रथमं ते गृह्यन्ते । पश्चात्तुपकाराः
कल्पिताः । विकृताद्यपि तथैव युक्तमिति । सत्यम् । प्रकृतौ पदार्था गृह्यन्ते, न तु

१ निराकाङ्क्षं च—पा० । २ उरम,नेने,ति—आदयकल्पितातिदेशेनेत्यर्थः । ३ आग्नेयवि-
र्यन्तमिति—आग्नेयाङ्गकलापमित्यर्थः ।

नासाति तस्मिन् प्रयोजने विकृतौ चोदितानि भवन्ति । तस्माल्लुप्तपाक-
तप्रयोजनं न चोदकश्चोदयतीति ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अथ यदुक्तं, यथा कृष्णलेपु लुप्तपाकृतप्रयोजनोऽपि पाको वचनपामा-
प्यात्क्रियते, एवमन्यदपि क्रियेतेति । तन्न । न हि कृष्णलेपु पाकश्चोद-
केन प्राप्नोति । मत्यक्षं हि तत्र वचनम्, घृते श्रपयतीति । न तस्माकृत-
प्रयोजनं पाकमाह । तत्र वचनपामाप्याददृष्टार्थः पाकः । यदि च तत्र
प्रत्यक्षवचनं नाभविष्यत्, तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात्पाकोऽपि नाभविष्यदेव ।
तस्मादनुपवर्णनं पाकवदिति ।

किं भवति प्रयोजनम् । कतरद्वा वैकृतमुदाहियत इति । क्वचिच्छ्रूयते,
स्वयं दितं चर्हिर्भवतीति । तत्र माकृतं द्रव्यं निवर्तते । स्वयं
कृता चेदिर्भवतीति । उद्धननखननपरिलेखनानि निवर्तन्ते । स्वयं
शीर्णां शाखा भवतीति, असिद्रव्यं निवर्तते । मन्त्राश्चैतेषु निवर्तन्ते ॥ ३ ॥

(अथवा—कृष्णलचराववघातत्राधाधिकरणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[१] विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥ पू०

अस्ति प्राजापत्यश्चरुः, प्राजापत्यं च चं निर्वपेत्ततः कृष्णलमायुष्काम
इति । तत्रैतद्विशिष्टमुदाहरणमङ्गीकृत्यैतदेव सर्वं चिन्त्यते । किं कृष्ण-
लेष्ववहन्तिः कर्मव्यो नेति । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्या-
दिति पूर्वः पक्षः । कर्तव्यः, यथा तेषामेव पाक इति ॥ १ ॥

अपि चाऽभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत

तादर्थ्यात् ॥ २ ॥ सि०

इति सिद्धान्तः, न कर्तव्य इति ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

इत्युपवर्णनापरिहारः ॥ ३ ॥

पदार्थापेक्षया । कितूपकारापेक्षया । स एष कर्मभावः श्रुत्योपकारान् गृह्णाति, लक्ष-
णया पदार्थान् । श्रुतिश्च लक्षणया गरीयसी ॥ २ ॥ [३ ॥]

(अथवा—वैश्वदेवीयदेवतावाहनकाले विष्णोरुत्क्रमस्याऽऽवाहना-
नुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥ पू०

वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद्वातृव्यवान् । तं वर्हिषदं कृत्वा शम्यया स्फयेन
क्षुहेत्, इदमहममुं चामुं च व्यूहापीति । यं द्विष्यात्तं ध्यायेत् । यद-
धोऽवमृद्येत्, यच्च स्फय आश्लिष्येत्, तद्विष्णव उरुक्रमायावद्योदिति ।
तत्र संशयः । किं विष्णुरुत्क्रम आवाहयितव्य उत नेति । किं प्राप्तम् ।
विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ।

आवाहयितव्यः । ननु स्फये कदाचिन्नाऽऽश्लिष्येदपि, न वाऽधोऽव-
मृद्येत । तत्राऽऽवाहनं कृतमनर्थकं स्यात् । न च वचनबलादाश्लेषयितव्य-
मवमर्दयितव्यं वा । न ह्युपादेयत्वेनाऽऽश्लिष्टमवमृदितं वा श्रूयते । न
च विष्णोरुत्क्रमस्य यागोऽर्थकर्म । किं तर्हि । आश्लेषणेनावमर्दनेन च
लक्षितमनेन प्रकारेणाऽऽहवनीये प्रतिपाद्यते । तथा हि हृष्टमपनयने
तस्य प्रयोजनं भवति स्फयादिसंशोधनम् । इतरथा हि यागादहृष्टं
कल्प्येत ।

ननु यागादहृष्टमवश्यं कल्पनीयम् । सस्यं कल्पनीयम् । द्रव्यप्रतिपाद-
नद्वारं तत् । अत्रोक्तते । लभार्यमापि कर्तव्यम् । यथा कृष्णले चरौ
पाकः । अपि च, कदाचिदाश्लिष्येत्, अधश्चावमृद्येत । तत्रान्तरित
आवाहने वैगुण्यमोपद्येत । तत्रापमाद्यद्भिरावाहयितव्या देवता, यदि
स्फय आश्लेक्ष्यते, अधश्चावमर्दिष्यते । नाऽऽवाहनमङ्गमन्तरेष्यते ।
स्वकाले ह्यावाहनेन देवता स्मर्यमाणा साध्वी भवतीति, न स्वकालो-
त्तरकाले । तत्र द्वयमाप्तमन्त्रकं स्मरणम् ।

अथ स्फयेनोपश्लेक्ष्यते, न वाऽधोऽवमर्दिष्यते तदा कृतेऽऽवाहाहने
न किञ्चिद्दुष्यति । नैवं मन्तव्यम् । यथा राजा, अमात्यो वा,
प्राह्मणो वा परिचरितुं निमन्त्रित आहूतोऽपरिचर्यमाणोऽवमानितमा-
त्मानं मन्यमानोऽपचरिष्यतीत्याशुङ्गयते । एवं देवताऽपीति । न
तत्र देवताऽऽहूयते । आहूता सती इभिरुपयोक्ष्यते, तस्मिन्ति च । तस्मा

प्रसेत्स्यति । प्रसन्ना सती फलेन संयोक्ष्यतीति । तदेतन्नवमे सिद्धम् ।
तस्माच्च दोष आवाहितायामनिज्यमानायाम् ॥ १ ॥

अपि वाऽभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत ताद-

र्थात् ॥ २ ॥ सि०

अपि चेति पक्षव्याघातेः । एषोऽभिधानसंस्कारो निवर्तते । कुतः ।
अभिधानसंस्कारो द्रव्यं वा, सति प्रयोजने क्रियते, नान्यथा । तद्व-
र्णितम् । यदप्युक्तं, कदाचित् श्लिष्येत, अन्नमृद्येत वा । तत्राऽऽवाहनं
नान्तरेष्यत इति । नैष दोषः । अन्तरितमेतदनन्तरितेनैव तुल्यम् ।
यदा, आवाहनस्य फालो न तदोरुक्रमयागद्वय निमित्तमापातितम् ।
आपातिते हि निमित्ते तस्य प्रयोगो भविष्यति । न ह्यनाश्लिष्टम्, अन-
वमृदितं वा तत्र प्रतिपादयितव्यम् । न चाऽऽरब्धे प्रयोगे कृतमुप-
कारकं भवति । तस्माद्दिष्णुरुक्रमो नाऽऽवाहयितव्य इति ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

इत्युपवर्णनापारिहार उक्तः ॥ ३ ॥

(ज्योतिष्टोमाद्यङ्गभूतदीक्षणीयादिविकृतावन्वारम्भणीयाया
वाघाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूतान्निवर्तताऽऽर-
म्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र दर्श-
पूर्णमासप्रकृतिकानि कर्माणि दीक्षणीयादीनि, आग्नावैष्णवमेकादशक-
पालं निर्वपेदित्येवमादीनि । अस्ति तु प्रकृतावारम्भणीयोष्टिः, आग्नावै-
ष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदृशपूर्णमासावारस्पमाणः, सरस्वत्यै चरुं,
सरस्वते द्वादशकपालम्, अग्नये भग्निनेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, यः कामये-
ताम्नादः स्यामिति । नित्यवदेके भगिनमापनन्ति । तत्र संदेहः । किं

संकल्पो ज्योतिष्टोमस्यैव, न दीक्षणीयादीनाम् । अप्यौदासीन्यप्रच्युतिः, साऽपि
तस्यैव । अथ प्रथमः पदार्थ आरम्भः, सोऽपि तस्यैव, प्रसङ्गेन दीक्षणीयादीनाम् ।
नन्वग्न्यन्वाधानं प्रथमः पदार्थो भविष्यति ।

दीक्षणीयादिभारम्भणीया कर्तव्या, उत नेति । किं प्राप्तम् । सर्वं
प्रकृतं विकृतौ कर्तव्यम् । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म
स्यादिति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । इष्टिरारम्भणीया ज्योतिष्टोमाङ्गभूताद्दर्शपूर्णमास-
प्रकृतिकादीक्षणीयादेः कर्मरक्षेर्निवर्तते किं कारणम् । योऽत्राऽऽरम्भः
स ज्योतिष्टोमस्य, न दीक्षणीयादेः । कुतः । आरम्भो हि प्रथमः
पदार्थः स्यात् । प्रथमं वा पुरुषस्य प्रवर्तनम् । चेद्भिः प्रथमं पदार्थः,
स ऋत्विगानमनं देवयजनजोषणं वा । तदिह ज्योतिष्टोमस्याङ्गं क्रतो-
रथेन कृतं सदीक्षणीयादीनामर्थं साधयति, न पुनस्तेषां कर्तव्यम् ।
लुप्तमेव तत् । तस्मिन् लुप्त आरम्भे तत्सिद्धयर्थं धर्म आरम्भणी-
याख्यो लुप्येत । अथ प्रथमप्रवर्तनमारम्भः । औदासीन्याद्वावृत्तिः ।
पुरुषस्य व्यापृतता । तदा ज्योतिष्टोमं साङ्गं कर्तुमसावौदासीन्याद्वा-
वृत्तो ज्योतिष्टोमिकेन प्रथमेन पदार्थेन । स ततः प्रवृत्ति आ साङ्ग-
ज्योतिष्टोमसमाप्तेर्व्यापृत एव न पुनरुदासीनो भवति । यतो व्यावृत्तो
भवति । साङ्गज्योतिष्टोमारम्भेणैव प्रवृत्तो दीक्षणीयादिष्विति लुप्यत
एवैषामारम्भः । तस्मिन् लुप्ते, आरम्भणीयापदार्थ आरम्भसिद्धयर्थो
लुप्येत ।

नन्वङ्गभूतस्य दीक्षणीयादेरन्य आरम्भो जातः । नेत्याह । ऋत्वि-
गानमनं देवयजनजोषणादि वा, प्रथमं पुरुषस्य प्रवर्तनमारम्भः । प्रथमं
प्रवृत्तोऽसौ ज्योतिष्टोमार्थमेव अयायमन्यः प्रथमः पदार्थो दीक्षणीयादे-
र्जात इत्युच्यते । तथाऽपि न तस्याऽऽरम्भणीया प्रकृतानुक्तिति । तस्मा-

लुप्यते । तदपि तस्यैव । प्रसङ्गेन दीक्षणीयादीनाम् । यथा प्राप्तिकेषु न
ज्योतिष्मती, एवमारम्भणीयाऽपि । न च प्रकृतावश्वन्वाधानं प्रथमं, पाठेनैव तत्प्रथ-
मम् । पूर्वं क्रियमाणे कर्मोन्तरमस्थाः प्रथमाः पदार्थाः प्रणयनम् । तस्य प्रकृतो
नेयमङ्गभावेन दृष्टा । अलुप्तोपकाराश्च पदार्था प्राप्यन्ते । यथा यूपायाजन आजये
संस्कारा न क्रियन्ते । एवं दीक्षणीयादिभारम्भणीया ।

१ आरम्भणीया—पा० । २ न ज्योतिष्मतीति—यथैव 'प्राप्तिके प्रायश्चित्तं न विकृते
परार्थत्वात्तदर्थे हि विधीयते' (अ० ९ पा० ४ अ० १ सू० २८) इत्यधिकरणे द्वावप्यर्थे प्रणी-
तस्यागौरीमहोपनिषत्सु उद्गाने ज्योतिष्मतीतिर्न प्राप्तिके न भवतिरित्युक्तं, इदमप्रकृतोऽपीत्यर्थः ।

दङ्गभूतात्पदार्यादारम्भणीया निवर्तेत । अपि च दीक्षणीयस्यैव ज्योतिष्ठोमे, आरम्भार्थः सिध्यति । एवं हि श्रूयते । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः, अग्निः सर्वा देवता विष्णुयज्ञः, देवतास्यैव यज्ञं चाऽऽरभते । अग्निः प्रथमो देवतानां विष्णुः परमः, यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवतास्यैव यज्ञं चोभयतः पारंगृह्यावसन्धे इति ॥ ४ ॥

(राजसूयान्तर्गतानुमत्यादीष्टावन्वारम्भणीयाया वाधाधिकरणम् ॥३॥)

[३] प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्तेता-
नङ्गत्वात् ॥ ५ ॥ सि०

अस्ति राजसूयः, राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्रेष्टिपशु सोमदर्विहोमाः प्रधानभूताः । ऐष्टिकेष्वनुमत्यादिषु संशयः । किंपारम्भणीया कर्तव्या, नेति । किं प्राप्तम् । कर्तव्या । विधेः कारणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यादिति ।

एवं माप्ते, दूमः । प्रधानाच्चापरप्रधानसंयुक्तान्निवर्तितुमर्हति । कुतः । सर्वारम्भार्थेन तत्र ज्योतिष्ठोमः समाभ्यायते । अग्निष्टोमं प्रथममाहर्तीति । स प्रकृतानां प्रधानानामेकैकस्य तन्त्रेण समाम्नातो भवितुमर्हति । एकैकस्य ह्यत्र प्रधानस्य तन्त्रेण साधारणं प्रकरणम् । तेनानुमत्यादीनामारम्भार्थे सिद्धे, नाऽऽरम्भणीया भवितुमर्हतीति ॥ ५ ॥

अपि च दीक्षणीयस्यैव ज्योतिष्ठोम आरम्भार्थः सिध्यतीति—अयुक्तोऽयं ग्रन्थः । पुरुषसंस्कारद्वारेणोपकरोति दीक्षणीया । नाऽऽरम्भार्थतया । न चास्या वचनमस्त्यारम्भणीया कार्ये वर्तते दीक्षणीयेति । दीक्षासंनवनमस्या उत्पत्तिवाक्येनैवावगम्यते । तस्मादाग्नावैष्णवस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ॥ ४ ॥

सर्वारम्भार्थेन तत्र ज्योतिष्ठोमः समाभ्यायत इत्युक्तम् । कथम् । ज्योतिष्ठोमः श्रुत्या कलेन संबध्यते । न चोभयार्थता युक्ता, विना वचनेन । अनुमानाद्यपि कार्यापत्तिप्रमाणं न विद्यते । तस्मादयुक्तं प्रत्याम्नानामिधानम् । अर्थलोप एव वक्तव्यः ।

ननु ऋत्विग्वरणं सर्वप्रधानार्थम् । तत्र प्रधानत्वादिष्टीनामारम्भणीया भविष्यति । उच्यते । तथाऽपि स्वप्राकृतकार्यत्वान्निवृत्तिः । यथा यूरावटनर्हिपि प्रोक्षणस्य निवृत्तिः ॥ ५ ॥

(आरम्भणीयायामारम्भणीयाया अननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ पू०

अस्त्यारम्भणीयेष्टिः, आग्नेयैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमा-
सावारण्यमाणः, सरस्वत्यै चरुम्, सरस्वते द्वादशकपालम्, अग्नये
भगिनेऽष्टाकपालं यः कायवेत भग्यन्नादः स्वामिति । नित्यवदेके
भगिनमामनन्ति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमारम्भणीयायामारम्भणीया
कर्तव्या, एत नेति । किं प्राप्तम् । तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् । संशय-
निवृत्त्यर्थं तुशब्दः । न खलु संशयोऽस्ति । आरम्भणीयायामारम्भ-
णीया भवितुमर्हति । कुतः । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्या-
दिति । यथा, प्रयाजा एवमारम्भणीयाऽपीति । आह । नतु तस्या
अप्यर्थेऽन्याऽऽरम्भणीया, तस्या अप्यर्थेऽन्याऽऽरम्भणीया, तस्या
अप्यर्थेऽन्येत्येवमारम्भणीया न व्यवतिष्ठेत् । व्यवस्थितेन च शास्त्रा-
र्थेन भवितव्यम् । अत्रोच्यते । सर्वास्वेवानवस्थासु सामर्थ्येन व्यवस्था
भविष्यति ॥ ६ ॥

न वाऽङ्गभूतत्वात् ॥ ७ ॥ सि०

न वेति पक्षः प्रतिषिध्यते । न स्यादारम्भणीयायामारम्भणीयेति ।
ब्रुतः । अङ्गभूता हि सा दर्शपूर्णमासयोः । अङ्गभूतस्य च प्रधाना-
रम्भेणैव सिद्धिरित्युक्तम् । आरम्भणीयाप्रवृत्तेन दर्शपूर्णमासौ कर्त-
व्यौ । अतः प्रकृतवदारम्भणीयाऽप्यारम्भणीयाप्रवृत्तेन कर्तव्येति ।
तस्मात्फलाऽऽरम्भणीयायामारम्भणीया स्यात् । तच्च नैवम् । अङ्ग-
त्वाऽप्यन्यायामारम्भणीयायामारम्भणीयां कुर्वन्नारम्भणीयाप्रवृत्त एव करो-
तीति गम्यते । तस्मिन्नारम्भणीयायामारम्भणीया स्यात् । अपि च
जलबुद्बुदवदव्यवस्थाऽऽरम्भणीयायां चावयेन गम्यमाना सामर्थ्येन

समानेऽहनीति सामर्थ्यम् ॥ १ ॥

अङ्गभूता हि सा दर्शपूर्णमासयोः । अङ्गभूतस्य च प्रधानारम्भेणैव सिद्धिः । यद्येवं
दीक्षणीयादिवन्मग्यते । तन्न । कस्मात् । दर्शपूर्णमासप्रयोगाद्देहिरारम्भणीया
क्रियते । न तु तथा दीक्षणीयादि । तस्मादगुत्तमेतत् । अङ्गं चेदं कर्मभाष्यपरि-
पूर्णाऽऽरम्भणीया विधीयते । सा च दर्शपूर्णमासघर्मानाकाङ्क्षति । तौ च प्राग्वि-

वाध्येत । अस्मत्पक्षे नाव्यवस्था, न बाधः । तस्मान्नाऽऽरम्भणीया-
यामारम्भणीयेति ॥ ७ ॥

एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

इतश्च पश्यामः, एवमेवेति । कुतः । एकं हीदं वाक्यं, यदाऽऽरम्भ-
णीयां विदधाति, तदा नासौ दर्शपूर्णमासयोर्विहिता । तामविहिता-
मिव दर्शपूर्णमासयोर्विदधात् । विहितामिव चाऽऽरम्भणीयायाम्
तिदिशेत् । नैतत्कर्तुमलं भवति सकृदुच्चरितम् । तस्मादप्यारम्भणीया-
यामारम्भणीया नास्ति ॥ ८ ॥

(खलेवाल्या यूपान्तेरननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावान्निवर्तेत
तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ९ ॥ सि०

तस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
पशुमालभत इति । तत्रेदमाभ्यायते, यूपमच्छेष्यता होतव्यम् । न हि
दीक्षितस्याग्नी जुहोति । आज्यं चारणिं चाऽऽदाय यूपस्थान्तिकेऽग्निं
मयित्वा यूपान्तेरनुष्ठानं जुहोतीति । साद्यस्त्रे श्रूयते, खलेवाली यूपो
भवतीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं साद्यस्त्रे खलेवाल्यां यूपान्-
तेरनुष्ठानं कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । कर्तव्यं । विधेः प्रकरणान्तरेऽति-
देशात्सर्वकर्म स्यादिति ।

एवं प्राप्ते, घ्नमः । कर्म चैतद्द्रव्यसंयोगार्थं-यूप एवमादिभिः सं-
स्कारैर्भविष्यतीति क्रियते । यूपं प्राप्तुमेष्यत एतच्छ्रूयते । तेनास्य सं-
स्कारस्य श्रुतिसंयोगेन यूपार्थता । अच्छशब्दो हि, आप्तुमित्यस्यार्थं
वर्तते । न चात्र यूपेन प्रयोजनम् । अयूपे हि खलेवाल्यां पशुर्वध्यते ।
तस्मात्तत्र यूपकरणार्था यूपान्तेरनुष्ठानादयः संस्कारा अर्थलोपान्निवर्ति-
तुमर्हन्तीति । तस्मान्नास्ति खलेवाल्यां यूपान्तेरनुष्ठानं ॥ ९ ॥

(साद्यस्त्रे स्थाण्वाहुतेरननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[६] स्थाणौ तु देशमात्रत्वादनियुक्तिः प्रतीयेत ॥ १० ॥ पू०

तस्मिन्नेवाग्नीषोमीये पशौ श्रूयते, स्थाणौ स्थाण्वाहुतेरनुष्ठानं जुहोतीति । ततः

साद्यस्त्रेऽयमर्थः सांशयिको भवति । किं साद्यस्त्रे स्थाण्वाहुतिः कर्तव्या, नेति । तत्रैतच्चावन्नः परीक्ष्यम् । किमारादुपकारकं कर्म स्थाण्वाहुतिः, उत यूपसंस्कार इति । यद्यारादुपकारकं कर्म तदा कर्तव्या । अयं यूपसंस्कारः, निवर्ततेति । कथमारादुपकारकं कर्म स्यात्, कथं वा यूपसंस्कार इति । यद्येवमभिसंबन्धः क्रियते, यूपमच्छेद्यता स्थाण्वाहुतिः कर्तव्येति, ततो यूपसंस्कारः । अथ यूपमच्छेद्यतेति प्रकृतेन न संबन्धयेत्, तदाऽऽरादुपकारकं कर्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । आरादुपकारकं कर्मेति । एतद्विज्ञातं कर्मणा प्रयोजनम् । भूतं हि तावद्भव्यार्थमिति ।

अपि च निवृत्तप्रयोजनेन स्थाणुना संबन्धमानाऽऽहुतिः किमियं यूपस्योपकरिष्यति । संबन्धे हि क्रियमाणं संबन्धिवन्युपकर्षात् । व्यावृत्तो हि यूपसंस्थाणुः । अपि च तन्त्रमेकादशिन्यां यूपहुतिर्भाविष्यति, यद्यारादुपकारकं कर्म स्यात् । तथा हि नाश्रुतोऽभ्यासः कल्पयिष्यते । अपि च, अविशिष्टेन वाक्येन स्थाणौ स्थाण्वाहुतिः श्रूयते । सा च प्रकरणेन यूपत्रयनस्थाणुविशेषे कल्पयेत् । तस्मादारादुपकारकं कर्म स्थाण्वाहुतिः, साद्यस्त्रे च कर्तव्या चोदकानुग्रहायेति । एवं प्राप्तम् ॥ १० ॥

एवं प्राप्ते, घृमः—

अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेत ॥ ११ ॥ सि०

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः, यूपसंस्कारः प्रतीयेत । कृतः । प्रकरणविशेषाद्यूपमच्छेद्यतः स्थाण्वाहुतिर्विधीयत इति गम्यते । या हि मन्यतेऽविशिष्टेन वाक्येन स्थाणुदेशमात्रे विधीयत इति । फलं तस्य कल्पनीयं भवति । योऽपि मन्यते प्रकरणादारादुपकारकमप्रीयोमीयस्य भवतीति । तस्यापि प्रकरणसामान्यं प्रकरणविशेषेण बाध्येत । कर्मशेषभूतश्च यूपः, प्रयोजनवत्त्वाच्चेत् संबन्धमानाऽऽहुतिर्याऽपि आरादुपकारिका सती कल्पप्रयोजना स्यात् । अतः प्रसिद्धिर्वायेन बाध्येत । यथा, अश्वकर्ण इति । निवृत्तप्रयोजने चापि स्थाणौ यूपद्वयावृत्ते च यूपीयोऽसाविति कृत्वा तत्र क्रियमाणं यूपहुतिर्यूपसंबन्धो कृता भवतीति तदा-

ब्रश्चने क्रियते । यथा शिरसा धारितायाः स्रजः शिरसोऽवतारिताया
देवदत्तीयाऽसाविति कृत्वा शुचिदेशनिधानादिः संस्कार एषित्थो
भवति । एवं स्थाण्वाहुतिरपि । एकादशिन्यां चान्तिकदेशस्याविवक्षित-
त्वात्तन्त्रं यूपहुतिर्भविष्यत्येव । तस्मात्संस्कारपक्ष एव ज्यायान् ॥ ११ ॥

समारूपानं च तद्वत् ॥ १२ ॥

स्थाण्वाहुतिरिति च समारूपानं स्थाणुप्रधानाया इवाऽऽहुतेर्भवती-
ति । कथम् । षष्ठीसमासोऽयम् । कर्मणि षष्ठी । ईप्सिततमं च कर्म ।
सप्तमीसमासो लक्षणापेत इति कृत्वा नाऽऽदूर्तव्यो भवति ॥ १२ ॥

मन्त्रवर्णश्च तद्वत् ॥ १३ ॥

इतश्च पश्यामः संस्कारकर्मैति । यतो मन्त्रवर्णोऽपि तद्वद्भवति ।
अतस्त्वं देववनस्पते शतवल्गो विरोह, इति । यस्त्वं मया वृक्तः, सोऽत
आब्रथनाद्बहुप्रकारो विरोहेति यूपमित्राऽऽद्वियमाणो मन्त्रवर्णो भवति ।
तस्मादपि संस्कारकर्म खलेवाल्यां न कर्तव्यमिति ॥ १३ ॥

(उत्तमप्रयानस्य संस्कारकर्मत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] प्रयाजे च तन्न्यायत्वात् ॥ १४ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोराग्नायत उत्तमः प्रयाजः, स्वाहाकारं यजतीति ।

११ ॥]

' स्थाण्वाहुतिः ' इति षष्ठीसमासोऽयं, सप्तमीसमासानुपपत्तेः । कथम् । सप्त-
म्यन्तस्य शौण्डादिभिः सह समासः । ननु, संज्ञायामिति समासो भविष्यति । उच्यते ।
तत्रालुक् प्राप्नोति । यथा, अरण्योत्थिका इति । नैतदेवम् । ह्रदन्नात्स उच्यते ।
उकारान्तं चेदम् । तस्माल्लुगोर् । एवं तर्ह्यन्यथा नियमः । अर्थप्रयुक्तो हि समासः ।
सप्तमीसमासेऽधिकरणप्रधानो निर्देशः । तत्राऽऽहुतिरारादुपकारिका । षष्ठीसमासे
संबन्धः प्रधानम् । तत्राऽऽहुतिः संस्कारिका । आरादुपकारकाच्च सामवायिकं गरीयः ।
ननु मयथाऽप्यदृष्टार्था । किमत्र गरीयस्त्वम् । उच्यते । सत्यमदृष्टार्था । किंतु,
समवायसंबन्धः कल्प्यः । आरादुपकारकत्वे कल्प्यः संबन्धः । तत्र प्रकरणेनैक-
धाक्यता ॥ १२ ॥ [१३ ॥]

ननु पूर्वपक्षेऽपि संस्कारकर्मैव । अत्रैव स्वाहाकारो विहिता । तस्य स्मारको म-

तत्र संशयः । किमुत्तमः प्रयाज आराद्रुपकारकं कर्म, उत संस्कार-
कर्मोति । तत एतच्चावत्परीक्षयते । किमाज्यभागादिषु या देवता यष्ट-
व्यास्ता एवात्र देवताः, उतान्यास्ताभ्यो देवताभ्य इति । कथमन्या
देवताः, कथं वा प्रकृताः स्युरिति । यदि स्वाहाकारं यजतीति देवता-
विधानं, ततोऽन्या प्रकृताभ्यो देवता । अथ, ये यजामहे स्वाहाऽग्नि-
मिति निगदेन मान्त्रवर्णिको देवताविधिस्ततः प्रकृता देवता इति ।

किं प्राप्तम् । आराद्रुपकारकं कर्मोति । तदेतद्रूप्यते । अन्या देवता,
स्वाहाकारं यजतीत्यनेन विधीयते । एवं वचनमाप्ता भविष्यति । इत-
रथा मान्त्रवर्णिकी कल्पयितव्या भवेत् । नन्वन्याऽग्न्यादिशब्देन
शक्यते वदितुम् । तत्रायं, ये यजामहे स्वाहाऽग्निमिति मन्त्रवर्णोऽपि
विप्रतिषिध्येत । अत्रोच्यते । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । अनेकस्याप्येकः शब्दो
भवति वाचकः । तद्यथा, मातेति मातरमपि वदति, मातारमपि । माता
च परमं देवतं, समा च पुत्रेष्वित्येतैरुपबध्यमानो जननीवचनोऽवग-
म्यते । माता समा, क्षिप्रश्चेत्येभिरप्यनुबध्यमानो धान्यस्य मातुर्वाचकः ।
एवं मन्त्रेऽप्यग्न्यादयः स्वाहाकारदेवताके यागे प्रयुज्यमानास्तद्वाचि-
नोऽवगम्येरन् । तथा साति प्रज्ञातं यागस्य कार्यमनुगृहीतम्, आराद्रु-
पक्रिया । तस्मादाराद्रुपकारकं कर्मोत्तमः प्रयाज इति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । प्रयाजे च तन्न्यायत्वात् । उक्तमधस्तात्स्थाण्वा-
द्भूतिः संस्कारकर्मोति, इहापि चशब्देनान्वादिश्यते, उच्चमः प्रयाजः
संस्कारकर्मोति । तत एतच्चावद्दर्शयन्ति । या आज्यभागादिषु देवता
यष्टव्यास्ता एवेह देवता इति । कुतः । स्वाहाकारस्य देवतासंयोगा-
भावात् । तद्धितेन वा देवतासंयोगो विज्ञायते, चतुर्थ्यन्तेन वा । न
चेह तद्धितो न चतुर्थी । अतो न देवताविधिः । यागसामानाधिकरण्यं
च द्वितीयया गम्यते । तस्माद्यागवचनः स्वाहाकारशब्दो यथा सवि-
दादय इति ।

विष्यति । नारिष्ठहोमादिषु । न शब्दप्रदार्थमिच्छात् । शब्दो ह्यर्थस्य स्मारको न
शब्दस्य । स च स्व हाकारमन्त्रेणैव चोच्यते । वाचनिकोऽयं देवताविधिः । करणेन
मन्त्रेण देवताऽवगम्यते । यथा 'सूक्तवाक्येन प्रस्तरम्' इति । न चायं करण-
निर्दिष्टः ।

आह । यदि द्वितीयया संयोगात्तं यागवचनं मन्यसे, आरादुपकारस्तर्हि यागः । ईप्सिततमं हि द्वितीया विभक्तिर्भवतीति । अत्रोच्यते । एवमेव प्राप्ते वदामः । तन्न्यायत्वादिति । स एव न्याय इह, यः स्थाप्याहुतौ । अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेतेति । शेषभूताऽऽज्यभागदिष्वन्यादयः । तदर्थो यागः सन् प्रयोजनवान् भवति । इतरस्मिन् पक्षे यागो निष्प्रयोजनः स्यात् । तदर्थं देवताभिधानमपि निष्प्रयोजनं स्यात् । सत्यां च देवतासंस्कारशङ्कया यागप्रयोजनं कल्पयितुं न शक्यते । तथाऽन्यादीनां संभवति स्वार्थेऽदृष्टा स्वाहाकारवचनता न शक्या कल्पयितुम् । तस्माद्देवतासंस्कारार्थमुत्तमः प्रयाजः । देवतास्मरणसंस्कारद्वारं चादृष्टमपि तस्माद्यागाद्भवतीति ॥ १४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

लिङ्गमप्यस्मिन्नर्थे भवति । किं लिङ्गम् । संप्रतिपन्नदेवताकथातुर्मास्थेषूत्तमप्रयाजस्य निगदो दृश्यते । स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा सधितारं स्वाहा सरस्वतीं स्वाहा पुषणमित्येवंलक्षणाः । स देवतासंस्कारपक्षेऽवकल्पते । इतरस्मिन्नदृष्टार्थः स्यात् । तस्मादापि देवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः स्यात् । प्रयोजनं विप्रतिपन्नदेवताकेषु सौर्यादिकर्मसु प्राकृतानि देवतापदानि न निवर्तन्ते पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु निवर्तन्ते ॥ १५ ॥

(आग्नेयाज्यभागस्याऽऽरादुपकारकत्वाविकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] तथाऽऽज्यभागान्निरपीति चेत् ॥ १६ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासौ स्तो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रे-

मनु षान्निशब्दः स्वाहाकारं न शक्नोति वक्तुम् । उच्यते । शक्यति, दृश्यते-स्वान्मातृवदिति । अत्राभिधीयते । न हि द्वितीयान्तेन शब्देन देवतोद्दिश्यते, प्रमाणामावात् । अपि च स्वाहाकारः शब्दपदार्थको न शक्नोति देवतां वक्तुम् । तस्मान्मात्रवर्णिको देवताविधिः । प्रकरणात्क्रमसहितात्करणमवोऽवगम्यते । स्मरणं च प्रधानदेवतयाऽपेक्षितम् । अतस्तेनैवांशेन संबध्यते ॥ १४ ॥ [१५ ॥

दमाङ्गापते । आज्यभागो यजतीति । इदं चापरं श्रूयते । तौ होचतुः
किमावयोस्ततः स्यादिति । यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वर्ण्यत्नान्
पुरस्तादाज्यस्य यजन्ति । तस्माद्यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वर्ण्यन्ति
ते पुरस्तादाज्यभागोवर्णीषोमाभ्यां यजन्ति, तौ न सौम्येऽध्वरे न
पशौ, इति । तत्रैतत्संदिह्यते । यदाज्यभागयोस्त्रीषोमाविज्येते, किं
तत्राग्निभागो देवतासंस्कारार्थं उताऽऽरादुपकारक इति । किं प्राप्तम् ।
इति चेत्संदेहं पश्यसि, तथा, आज्यभागान्निरपि स्यात् । यथोत्तमः
प्रयाजः । अपि वा शेषभूतत्वाच्चत्संस्कारः प्रतीयेतेति ॥ १६ ॥

• व्यपदेशाद्देवतान्तरम् ॥ १७ ॥ सि०

न चैतदस्ति, देवतासंस्कार आज्यभागयोरिति । किं तर्हि । आरा-
दुपक्रिया । कुतः । व्यपदेशादवगम्यते । प्रधानाग्नेर्देवतान्तरमिहेज्यत
इति । कोऽसौ व्यपदेशः । आग्निमन्न आवह, सोममावह, अग्निमावह,
इति । कथमग्निमावहान एतावत्यश्व देवता इर्ध्वरन्निति । एवमावाह-
नेन देवतास्वठ्वामोहार्थं परिगण्यमानासु द्विरग्निशब्देन परिगणनं
कृतम् । तद्देवतान्तरेऽवकल्पते । इतरथा हि संख्यादृष्ट्या व्यामुद्येत ।
गणनं चोमयोरपि पक्षयोस्तुल्यम् । अपि च त्वत्पक्षे सोमव्यवधाना-
द्व्यपदेशे क्रमो बाध्येत । अपि च, असकृद्वचनं शब्देनानुबध्यमानमन्य-
मिव व्यपदिशति । यथा, ब्राह्मण आगतौ वृषल आगतौ ब्राह्मण
आगत इति द्वयोरिव ब्राह्मणयोर्भवति गणनावदः । एवमिहापि द्वयो-
रिवाग्नयोर्भवति वादः । स एष व्यपदेशो भवति लिङ्गम् ॥ १७ ॥

प्राप्तिस्तु वक्तव्या । सोच्यते—

समत्वाच्च ॥५८॥

इयं प्राप्तिः । समोऽश्व देवतया यागः । देवताऽपि श्रुता प्रधानयागे ।
-यागोऽपि वाक्यान्तरे । आज्यभागी यजतीति । तदिदोभयोर्थागदेवतयोः
भयोजनवतोर्देवताया यागार्थता न्याय्या । प्रज्ञानं धारादुपकारकर्त्वं

१६ ॥ ॥ १७ ॥

आज्यभागो देवतामपेक्षते, (प्रधानयागो देवतासंस्कारकम् ।) तत्र यागो देवताया

यागस्येति । न हि देवतां विना यागो भवति । तेन स देवतामाका-
ङ्क्षति, न तु प्रधानदेवता यागान्तरमाकाङ्क्षति । यच्च येनाऽऽका-
ङ्क्षयते तत्तदर्थं भवति । तस्माद्देवता यागार्था । अपि च, आरादुप-
कारकैः कर्मभिः साम्यं भवति । कथम् । अभीषू वा एतौ यज्ञस्य
यदाधारौ, चक्षुषी वा एतौ यदाज्यभागौ, यत्प्रयाजा इज्यन्ते वर्म वा
एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्यस्याभिभूत्यै, इति ॥ १८ ॥

(पशुपुरोडाशयागस्य पशुपागीयदेवतासंस्कारकत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] पशावपीति चेत् ॥ १९ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रति
तिष्ठन्ति तौ संभवन्तौ यजमानमभिसंभवतो वरुणपाशाभ्यां वा एषोऽ-
भिधीयते, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते, वरुणपाशाभ्यामेव
मुच्यत इति । तत्रेदं समापनन्ति । अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषो-
मीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति । तत्र संदेहः । किं पुरोडाशयाग
आरादुपकारक उत देवतासंस्कारार्थं इति ।

किं तावत्प्राप्तम् । ततः प्रयाजाधिकरणे पराजितोऽपि हेतुः केनचि-
दपरेण विश्लेषेण पुनस्तुमाप्यत इति पुनरुपदिश्यते, पशावपीति चेत् ।

विना न भवतीति । न तु प्रधानदेवताऽऽज्यभागं स्मारकमपेक्षते । तस्माद्दृष्टार्थं आज्य-
भागः । अस्मिन्व्याख्याने स्वाहाकारोऽप्येवमेवाऽऽपद्यते । यदि कश्चिद्भूयात्, त-
स्मिन् मन्त्रे चक्ष्यमाणा देवता विद्यन्ते । तस्मात्तत्संस्कारकोऽयं, न त्वाज्यभागे । सत्यं
विद्यते, निर्वर्त्याग्नेव यागो गुणभूता देवतामाकाङ्क्षति । तस्मादाज्यभागस्वाहाकारयो-
स्तुल्यत्वात्कथं स्वाहाकाराधिकरणम् ।

उच्यते । यागो हि निर्वृत्तः सन्निवपरिवृत्य देवताप्रकाशनद्वारेणैवोपकरोति ।
तस्याः प्रकाशनमपूर्वेणैवापेक्षते । तदस्य दृष्टमेव प्रयोजनं न त्वाज्यभागोऽपीदृशमेव
प्राप्नोति । सत्यं विधानात्तादृशमपूर्वेण नापेक्षते । आज्यभ गाविति च द्विसंख्या श्रूयते ।
सा च केनचित्समानयोगेन प्रवर्तते । तत्र सोमस्तावदारादुपकारकः । यद्यपरोऽप्यारा-
दुपकारक एवं द्विसंख्या श्रूयते, नान्यथा ॥ १८ ॥

अपि च यस्य प्रधानभूता देवता तस्य धर्मा एव न प्राप्नुवन्ति । तत्र 'अनि-

इति चेत्यशयसि, किमारादुपकारको देवतासंस्कार इति । पशावपारा-
दुपकारकः स्यात् । एतद्धि कर्षणां प्रसिद्धं कार्यम् । अग्नीषोमीयमिति च
गुणभूतदेवता कस्तद्धिनशब्दो भवति । पशावपि तद्धिन एव शब्दो
वाक्यशेषेण बलवता ज्वलनवचनो व्यपदिश्यते, न नियोगतस्तद्वचनः
पशुपुरोडाशे । अतः प्रसिद्धेरादुपकारकत्वम् ॥ १९ ॥

न तद्भूतवचनात् ॥ २० ॥ सि०

नेति प्रतिषेधकः शब्दः । आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रतिपिष्टुन्वीत्यर्थ-
वादवचन एषः । यद्यर्थवादवचनादन्या पशो देवता, अन्वा पुरोडाश-
याग इति गम्यते । अर्थवादवचनादेव सैवेत्यवगन्तव्या । एवं ह्याह ।
यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पशुपुरोडाश इति । तस्मादर्थवादसाम्ये देव-
तासंस्कार इति गम्यते ॥ २० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २१ ॥

इतश्च पश्यामः संस्कारकर्म पशुपुरोडाश इति । कुतः । लिङ्गमप्य-
समर्थं दर्शयति । इन्द्राय वज्रिणे वृषभमालभेतेत्यस्य पशोः पुरोडाशस्य
क्रमे संप्रतिपन्नदेवताकं पाञ्चानुवाक्यादयं समाह्वानम् । इन्द्रं स्तुहि
वज्रिणं स्तोमपृष्टं, स्तुहि शूरं वज्रिणं सुमतीवमिति च । तत्संस्कारव-
क्षेपकल्पते, नान्यथा । तस्मात्पशुदेवतासंस्कारार्थं पुरोडाशयाग इति
॥ २१ ॥

गुणो वा स्यात्कपालवद्गुणभूतविकाराच्च ॥ २२ ॥

विशेषविवक्षया पुनस्तमेव हेतुं व्यपदिशति । वाशब्देन पक्षं व्याव-
र्तयति । गुणः स्याद्देवता । एवमारादुपकारकत्वप्रसिद्धिरनुग्रहीष्यते ।
अनेकगुणभावश्च कपालवद्भविष्यति । यथा कपालं श्रवणेऽपि तुषोप-
वपनेऽपि । एवमग्नीषोमावप्यभिन्नौ पशुयागे पुरोडाशयागे च गुणभूतौ
भविष्यतः । एवं च सति दार्शपौर्णमासिकयोरग्नीषोमयोर्गुणभावेन

रुक्कः शिवदृक्कृत् ' इति दर्शनं नोपपद्यते । कयं चर्मा न प्राप्नुवन्ति । उच्यते ।
विकृतौ सादृश्येन धर्मप्राप्तिः । (विसदृशयोस्त्वग्नीषोमयोः) प्रकृतौ गुणभूतयोर-
ग्नीषोमयोर्वर्मा विहिताः, विकृतौ प्रधानभूतयोरित्येतेद्वैसादृश्यम् । अयमभिधायः
परिचोदयतः ॥ १९ ॥ [२० ॥ २१ ॥

यामे द्वारभूतयोर्धर्म आम्नातः । इह गुणभूतयोरेवाविरोधेन भवि-
ष्यति । इतरथा प्रधानभूतयोरन्यकार्ययोर्न प्राप्नुयात् । दृश्यते च,
अनिरुक्तः श्विष्टकृदिति । तस्मादप्यारादुपक्रिया । अपि च सौत्राम-
ण्यामाश्विनसारस्वतसुत्रामदेवताकेषु पशुषु, ऐन्द्रवरुणसावित्राः पुरो-
डाशाः पशुमकरणात्रोत्कृष्यन्ते । संस्कारपक्ष उत्कृष्येरन् । छिद्रा-
पिधानार्थतायाश्चोक्तमर्थवादत्वम् । तस्मादप्यारादुपक्रिया ॥ २२ ॥

अपि वा शेषभूतत्वात्तसंस्कारः प्रतीयेत स्वाहाका-
रवदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ २३ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । नाऽऽरादुपकारकं कर्म । तत्संस्कारः
प्रतीयेत, देवतासंस्कार इति । कुतः । शेषभूतत्वाद्देवतायाः प्रयोजन-
वत्त्वम् । तस्माद्यथा स्वाहाकारयजिर्निष्पयोजन इति देवतासंस्कारः
प्रतीयते, एवमिहापि । अङ्गानामर्थसंयोगात् । अर्थेन-प्रयोजनेन
संयोग इह गम्यते वाक्येन । तेन नाऽऽरादुपकारकम्, आरादुपकार-
केभ्यः सामवायिकान्यङ्गानि वरीयांसि भवन्तीति । यदुक्तम् । गुण-
भूतदेवताकेन तद्धितशब्देन निर्देश इति । प्रधानभूतदेवताकेनाप्येवं-
जाताधिकेन शब्देन संबन्धे विधीयमाने निर्देशोभवति । अपि च, दृष्ट-
कार्यमदृष्टाद्वर्ज्यः । तस्मात्संस्कारकमेति ॥ २३ ॥

व्यूद्धवचनं च विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥

इतश्च संस्कारकमेति । सौत्रामण्यां पशुपुरोडाशदेवताविप्रतिपत्तौ
व्यूद्धवचनं देवतासंस्कार एवावकल्पते । यद्वा सौत्रामण्यां व्युद्धं तदस्याः
समृद्धं, यदन्यदेवत्याः पशुपुरोडाशा भवन्ति, अन्यदेवत्याः पशव
इति ॥ २४ ॥

गुणेऽपीति चेत् ॥ २५ ॥

एवं चेत्पश्यसि, संस्कारपक्षे व्युद्धवचनमवकल्पत इति । तत्र ।
संस्कारपक्षेऽपि व्युद्धवचनं नावकल्पते । न हि तत्र किञ्चिद्व्युद्धं,
विप्रतिपन्नदेवताकेरेव पुरोडाशैस्तत्कर्म समृद्धतरं भवति । एवं ह्यह ।

यदन्यदेवत्याः पुरोडाशा भवन्ति, अन्यदेवत्याः पशव इति, तदस्यां समृद्धं भवतीति । यद्योभयोः पशयोर्दोषः, न तमेकयोद्यो भवति । यथैव हि संस्कारपक्षे व्युद्भवचनमर्थवाद एवमितरस्मिन्नपि पक्षेऽर्थवादो भविष्यति ॥ २५ ॥

नासंहानात्कपालवत् ॥ २६ ॥

नैतदेवं, भवदीये पक्षे न किञ्चिदपि हीनम् । यथैवैकेन कपालेन तुषेपूप्यमानेभ्यन्येषां कपालानां न किञ्चिद्धीयते । एवमन्यया देवतया पशुपुरोडाश्यागो निर्वर्त्यमाने न किञ्चित्पशुदेवतायां हीयते । तत्राव्युद्भव एव व्युद्भवचनं भवति । मदीये तु पक्षे देवताप्रकाशनमङ्गभूतं हीयते । अन्यदेतदुच्यते, यद्व्युद्भवमग्नि-समृद्धं भवतीति । अहीने तु व्युद्भवशब्द उच्चरिते न शब्दार्थो र्हीत इति ॥ २६ ॥

ग्रहाणां च संप्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

इतश्च संस्कारकर्मोति । सौत्रामण्या संप्रतिपन्नदेवताकेषु ग्रहेषु तद्वचनं भवति । पुरोडाशवचनम् । नैतेषां पशूनां पुरोडाशा विद्यन्ते, ग्रहपुरोडाशा द्वेते पशव इति न तावन्न विद्यन्ते । विप्रतिपन्नदेवताकेस्तु संस्काराभावमालोच्यैवमुच्यते । ग्रहा एषा पुरोडाशाः, ग्रहपुरोडाशा द्वेते, इति । किं तेषां पुरोडाशैः सामान्यम् । यदेते देवतासंस्कारार्थाः । यदि पुरोडाशा अपि देवतासंस्कारार्था एवमेतद्वचनमुच्यते । तस्मात्संस्कारपक्ष एव श्रेयान् ॥ २७ ॥

ग्रहाभावे च तद्वचनम् ॥ २८ ॥

एवं श्रूयते, नैतस्य पशोर्ग्रहं गृह्णन्ति, पुरोडाशवानेष पशुरिति । पशुपुरोडाशवचाहेतुकं ग्रहाभावं ब्रुवन् ग्रहपुरोडाशयोरेकार्यता दर्शयति । तत्र ग्रहस्य देवतासंस्कारार्थता विज्ञाता, यदि पुरोडाशोऽपि देवतासंस्कारार्थः, एवमेतद्वचनमुच्यते ॥ २८ ॥

देवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति ॥ २९ ॥

इतश्च पश्यामः संस्कारकर्मोति । एवं धाम्नायते, अग्निभ्यः कामेभ्यः पशव आलभ्यन्ते, कामा वा अग्रयाः, आग्नेयाः पुरोडाशा भवन्ति, आग्नेया हि पशव इति । पशुदेवताहेतुकान् पुरोडाशान् ब्रुवन् देवतासंस्कारार्थतां पुरोडाशानां दर्शयति ॥ २९ ॥

अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः शृतवद्गुणभूतविकारः स्यात् ॥ ३० ॥

अथ यदुक्तं, गुणभूतयोर्धर्मः प्रधानभूतयोरमीषोमयोर्न स्यादिति । उच्यते । अविरुद्धा प्रधानभूतयोरप्यमीषोमयोर्धर्माणामुपपत्तिः । कुतः । अर्थापत्तेः प्रधानभूतावपि प्राकृतं कार्यं यामनिर्वृत्तिं कुर्वाणौ द्वारभूताविति धर्मयोश्चेते, शृतवत् । यथा, शृते चरु, दधंश्चरुमिति मदानार्थं दाधिशृते प्रणीताकार्यं कुर्वति इति धर्मोऽप्येते । न च दोषो भवति ॥ ३० ॥

स द्वयर्थः स्याद्भयोः श्रुतिभूतत्वाद्भिप्रतिपत्तौ ताद-
र्थ्याद्विकारत्वमुक्तं तस्यार्थवादत्वम् ॥ ३१ ॥

अथ यदुक्तम्, ऐन्द्रवारुणसावित्राणां पुरोडाशानां सोत्रामणीप्र-
करणादुत्कर्षः प्राप्नोति । तत्रेदमुच्यते । स द्वयर्थो यागो देवतासंस्कार-
ार्थश्छिद्रापिधानार्थश्च । उभयोरर्थयोः श्रुतिभूतत्वात् । अतो विप्रति-
पन्नदेवताकेषु छिद्रापिधानार्थतया प्रकरणादुत्कर्षो न भविष्यति ।
तत्प्रकरणगत एवायं विकारो भविष्यतीति ॥ ३१ ॥

तस्याप्युक्तमर्थवादत्वमिति यदुक्तं, तत्रेदमुच्यते—

विप्रतिपत्तौ तासामारुपाविकारः स्यात् ॥ ३२ ॥

एवं तर्जनेन प्रकारेण प्रकरणादनुत्कर्षः । देवतासंस्कारस्तावत्प्रकर-
णादुत्कर्षेण न शक्यते बाधितुम् । तत्र सोत्रामण्यां संमतिपन्नदेवताका
एव चोदकेन पुरोडाशाः प्राप्ताः । तत्रेन्द्रादयः शब्दाः पशुदेवतानामेव
वाचकाः । ऋथम् । एकदेशा हि तेषामिमे वर्णान्तरसाहिता उच्यारिता
इति गम्यते । शक्यनुवन्ति ह्येकदेशाः समुदायिनः समुदायं प्रत्याप्य समु-
दायार्थान् गमयितुम् । यथा गाव्यादयः । यथा च, सरस्वतीदेवताके
निगदे, सरस्वति देवनिदो निवर्हय प्रजा विश्वस्य वृत्सयस्य मायिन
इति, वृत्सयशब्दो वृहच्छब्दार्थं गमयति । किमर्थं पुनरेवं कल्प्यते ।
यतो देवतान्तराणि पशुदेवतासंस्कारार्थेषु यागेषु प्रत्याप्यमानान्यनर्थ-

३० ॥ ३१ ॥

१ अ० १० (अ० ४ अ० ८ अ० १०) । २ वृत्सयशब्द इति—नेदमाप्ये परं, 'पूज्य
इति स्वयुनामथेयम्' इति विद्याप्यस्वामिनः ।

'कानि भवेयुः । तस्मात्पशुदेवतानामाख्याविकाराः पुरोडाशदेवता-
शब्दा इति ॥ ३२ ॥

अभ्यासो वा प्रयाजवदेकदेशोऽन्यदेवत्यः ॥ ३३ ॥

संस्कारपक्ष एव वाशब्दो युक्ति व्यावर्हयति, न पक्षम् । न
षऽऽख्याविकारः । संस्कारपक्षेऽन्यथानुपपद्यमान आख्याविकारा
भवन्ति । अनाख्याविकारेष्वपि संस्कारपक्षोऽवकल्पन एव । कथम् ।
अभ्यास एव पुरोडाशयागस्य भविष्यति । तत्र हि चोदकेन 'पशुदे-
वता च भामोति, पुरोडाशश्च । पशुदेवताया अन्वद्द्रव्यं विधीयते
ग्रहः । पुरोडाशस्यान्या देवता । यागस्त्वविकृत एव तिष्ठति । स पशु-
देवतासंबद्धश्चैव कर्तव्यो ग्रहसंबद्धश्च । तदुभयप्यनभ्यर्त्ते यागेः न
संभवतीत्यर्थादभ्यस्यते यागः । तस्यैकदेशोऽन्यदेवत्यः, प्रयाजवत् ।
तथैवा 'पशो पश्वाना प्रयाजानां चोदकेन प्राप्तानामेकादशसंख्या
विधीयते । सा चान्तरेणाभ्यासं नावकल्पत इत्यभ्यस्यन्ते 'प्रयाजाः' ।

३२ ॥]

अस्या चोदकेन पशुदेवता प्राप्नोति, पशुपुरोडाशश्च । तत्र पशुदेवताया 'ग्रह्या-
न्तरं विधीयते । पशुपुरोडाशस्य च देवतान्तरम् । यागस्त्वविकृत एवावतिष्ठते ।
यथाऽभ्युदितेष्ट्या सोऽभ्यस्यते । यथा सोमयाग इति ।

इमे सूत्रमाप्ये 'अयुक्ते । अत्या सौत्रामण्या पशुयागा आम्नायन्ते । देवतासं-
स्कारद्वारेण च पशुपुरोडाशाः प्राप्नुवन्ति । तत्र 'वार्चनिकोऽयं देवताविधिः । तस्माद्मा-
कृतकार्थोः 'पुरोडाशयागाः । पचनसाधर्थात् । यो ग्रहो देवतासंबद्धः, स पशुपुरोडा-
शयागेन न संबध्यते । कथम् । अविपरिवर्तमानत्वात् । कथं न विपरिवर्तते । अविधा-
नात् । कथमविधानम् । अत्रोपकारा अतिदिश्यन्ते । यत्र प्रकरणं तत्र विपरिवृत्तिः ।
एतच्च प्रकृतौ ।

'अभ्युपेत्य नृमः । अस्ति प्रकरणं, विपरिवृत्तिश्च । तथाऽपि न संबध्यते । नैत-
त्सोमयोमिना कृत्यम् । तत्र 'सोमेन यजेत' इति सोमविशिष्टो यागो विधीयते ।
देन्द्रवायवादीनि ग्रहणानि सोमयागद्रव्यस्यैव संस्कारकाणि । तानि च ग्रहणानि
प्रकरणेन गृह्यन्ते । अर्थात्तत्र यागाभ्यासः । इह पशुपुरोडाशयागद्रव्यस्य ग्रहदेवतया
न कश्चिसंस्कारः क्रियते । तस्माद्यागान्तरम् । न-वभ्युदितेष्टिवद्भविष्यति । नैतद-

तेषामभ्यस्यमानानामेकदेशेऽस्या देवताः, दुरउपासान्केत्येवमादयः ।
एवमिहाप्यभ्यासः पुरोडाशयागस्य । तस्मादनुत्कर्षः संस्कारप-
क्षेऽर्थाति ॥ ३३ ॥

(सौर्ययागे चरुशब्दवाच्योदनेन प्राकृतहविर्वाधा-
धिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] चरुर्हविर्विकारः स्याद्विज्यासंयो-
गात् ॥ ३४ ॥ सि०

चरुः श्रूयते । सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्षसकाम इति । सौर्यं आग्ने
यविकार इत्येतत्समधिगतम् । ऐर्काध्याद्वा न्यम्येत पूर्ववत्त्वाद्विकारो
हि, इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं चरुं कपालविकारः, हविर्वि-
कार इति । यदा हविर्विकारस्तदा किं स्यात्स्यात् हविर्विक्रयत उतौदने-
नोति ॥ किं तावत्प्राप्तम् । हविर्विकारः स्यादिति । कुतः । इज्यासंयो-
गात् । तद्धितायो विधीयते चरोः, सौर्यं चरुं निर्वपेदिति । एवमिज्या-
र्थश्चरुः । तस्माद्धविर्विकार इति ॥ ३४ ॥

प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च ॥ ३५ ॥ पू०

भ्युदितेष्ट्या तुल्यम् । तत्र निमित्ते सति विभागो विधीयते । यागस्तु विद्यत एव ।
न त्विह तथा विभागवचनं, येनभ्युदयेष्ट्या तुल्यं स्यात् ।

ननु प्रत्यक्षः पशुपुरोडाशयागः । अनुमानिकस्तु देवतासंबन्धेन यागः । तस्मात्त
यागान्तरम् । नैतदेवम् । यथास्मिन्यागे येन केनचित्प्रकारेण निवेशः स्यात् । तद्यदि
यागान्तरं न दृश्येत । यदि च प्रत्यक्षे यागे सत्यानुमानिको न दृश्येत, तदा दीक्षणी-
यादीनि सर्वाण्यवर्मान्तराणि भवेयुः । यदि चैको यागभूतदैक एव विध्यन्तः प्राप्नोति ।
द्वितीयस्य द्रव्यस्य चोदकवरप्राप्नोति । एकेन प्रधानं भवतु । द्वितीयस्य तु प्रोक्षणा-
दिविशिष्टार्थत्वेन प्राप्नोति । देवतयोऽस्तु यदि निवेशः स्यात् । प्रयानानुवादेन तु
संख्या विधीयते । तत्र यागान्तराशब्देव नास्ति ॥ ३३ ॥

चरुशब्दस्योभयत्र प्रयोगः । स्यात्पामोदने च प्रयोगमात्रेणैव शब्दार्थो भवति ।
अशब्दार्थे हि प्रयोगो दृश्यते । कथं खलु नियमः । ओदने च संस्मरणं, न स्या-
त्स्यात् ॥ ३४ ॥

एवं स्थिते विशेष उच्यते । हविर्विकारः । प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च स्थाल्या हविर्विकारः क्रियते । प्रसिद्धस्य ग्रहणं न्याय्यम् । प्रसिद्धस्य स्थाल्यां चरुशब्दः, आ हिमवतः, आ च कुमारीभ्यः प्रयुज्यमानो दृष्टः । तस्मात्स्थाल्या हविर्विक्रियत इति ॥ ३५ ॥

ओदनो वाऽन्नसंयोगात् ॥ ३६ ॥ सि०

ओदनेऽपि चरुशब्दः प्रयुज्यते । तत्रोदनेऽपि ग्रहणं न्याय्यं, न स्थाल्याः । कुतः । अदनीयसंयोगात् । अदनीयेन हि द्रव्येण देवतायागमाचरन्ति शिष्टाः, नानदनीयेन । तत्रभवतामाचारात्तेषां स्मृतिरनुमीयते । स्मृतेः श्रुतिः । तस्मादोदनेन हविर्विक्रियत इति ॥ ३६ ॥

न ह्यर्थत्वात् ॥ ३७ ॥

न ओदनेऽपि वाचकश्चरुशब्दः । कुतः । ह्यर्थ एव स भवेत् । स्थाल्यां हि स प्रसिद्धः समधिगतः । तस्मादोदने लक्षणाशब्दस्तत्संयोगादित्येवं मन्तव्यम् । अन्यायो ह्येवंजातीयकेष्वनेकार्थभावः । तस्मात्स्थाल्या हविर्विक्रियत इति । यदुक्तम् अदनीयेन शिष्टा देवतायागमाचरन्तीति ध्रुवमेषां स्मृतिरिति । उच्यते । अनुमानमेतत्प्रत्यक्षेण वचनेन चाध्यक्षे । वचनादेवमभ्यते स्थाल्या यागं कर्तव्य इति । कथम् । तस्यां हि चरुशब्दः प्रसिद्धः । नासावाचारानुरोधेन लक्षणाशब्दः पर्यन्तीयः । कल्पमाने वाऽऽचारेण शब्दो बाध्यते । न चैतन्न्याय्यम् । शब्दानुरोधेन हि व्य.मोहादाचार इति कल्पयितुं न्याय्यम् । यथा, शूलैश्च मासरेण चावभृथमभ्यवयन्तीति । प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलपायकाम इति च ॥ ३७ ॥

कपालविकारो वा विशयेऽर्थापपत्तिभ्याम् ॥ ३८ ॥

हविर्विकारपक्षो न सिध्यति । स्थाल्या विकारे स्मृतिहेतुराचाराच्छ्रुतिराशङ्क्यते । ओदनेन विकारे स्थालीसंयोगाल्लक्षणाशब्द आशङ्क्यः । अस्ति चान्या गतिः । कपालविकारो भवेदिति । तस्माद्वाशब्देन पक्षं व्यावर्त्य कपालविकारश्चरुरिति श्रुमः । कपालविकारोऽप्यर्थः सूर्यस्य । तेन सौर्य इति शक्यते व्यपदेश्यम् । उपपत्तिश्चास्ति । शक्यते स्थाल्यां थपयितुम् । तस्माद्द्विविकारपक्षे सशये कपालविकार आश्रयणीयः ॥ ३८ ॥

गुणमुख्यविशेषाच्च ॥ ३९ ॥

अस्ति च गुणमुख्ययोर्विशेषः । गुणो बाधितव्यो न्याय्यो न मुख्यः ।
तदुक्तम्, अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति ॥ ३९ ॥

तच्छ्रुतौ चान्यहविष्ठात् ॥ ४० ॥

चरुश्रुतौ चान्यद्द्विर्दर्शयति । प्राजपत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृ-
ष्णलमायुष्काम इति । शतकृष्णलानि हविः । चरुरेषां संबन्धी । चत्वारि
चत्वारि कृष्णलान्यवद्यतीति कृष्णलानां हविष्टम् ॥ ४० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥

एवं ह्याह । मारुतं चरुं निर्वपेत्पृश्नीनां दुग्धे प्रैयङ्गवं ग्रामकाम इति ।
मृषमयो हि चरुर्न प्रियङ्गुविकारः । तस्मादन्यद्द्विः । चरुरपि कपाल-
विकार इति ॥ ४१ ॥

ओदनो वा प्रयुक्तत्वात् ॥ ४२ ॥

हविर्विकार एवात्र चरुस्तद्धितसंयोगादवगम्यते । सौर्यश्चरुः कर्त-
व्य इति । यदि पुरोडाश उच्येत, चरुरुत्सृष्टव्योऽवगम्यमानो वा-
ध्येत । सूर्यसंबद्धो हि चरुः कर्तव्यः । तस्मिन्नशक्ये सौर्यसंबद्धः क्रि-
येत, न शक्ये । यदा च हविर्विक्रियते, तदौदनेन । ओदने हि चरु-
शब्दः प्रसिद्धः, आ हिमवताः, आ च कुमारीभ्यः । तत्रादनीयसं-
योगो युक्तो भविष्यति ।

यत्तु, द्वयर्थत्वमन्याद्यापीति । अन्यायमेव द्वयर्थत्वम् । तत्र कुत
एतत्स्थालीसंयोगेनौदने भविष्यतीति, न पुनरोदनसंयोगात्स्थाल्या
स्यात् । स्मरन्ति च पाके चरुशब्दम् । अनवस्त्रावितान्तरूपमपको विश-
दसिद्ध ओदनश्चरुरिति । तदुक्तं, न पक्तिनामत्वादिति । आचाराच्च
रमृतिर्वर्त्तीयसी । तस्मादौदने चरुशब्दः । ओदनेन हविर्विक्रियत इति ।
तत्रायमप्यर्थोऽदनीयेन यागो भविष्यतीति । अपि च सूर्यस्यान्यद्द्रव्यं
नैवास्ति, येन चरुः संबध्येत । चोदकप्राप्तः पुरोडाश इति चेत् ।
नैतदेवम् । कर्मचोदनाया हि निष्पन्नायां चोदको भवति । प्राक् चरु-
शब्दवचनात् यजतिचोदना । द्रव्यदेवतासंबन्धो हि यज्यर्थः । तेन

३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

चोदनाविधिशेषश्चरुशब्दो न पुरोडाशविशेषणं भवति । जघन्यत्वाद्यो-
क्तस्येति ॥ ४२ ॥

अपूर्वव्यपदेशाच्च ॥ ४३ ॥

इत्थं पश्याम', ओदनेन हविर्विक्रियत इति । कुतः । अपूर्वव्यपदेश-
योः भवति । एवं ह्यह, पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोक आधुर्नुवंश्चरु-
णाऽमुष्मिँल्लोक इति । पुरोडाशेनाऽऽधुर्नेति, चरुणाऽमुष्मिँल्लोक इति ।
यदि स्यात्त्वां चरुशब्दः, कपालविकारश्चरुः । ततो यस्मिन्नेव पक्षे
पुरोडाशस्तस्मिन्नेव पक्षे चरुः । पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोक आधुर्नु-
वन्निति चरुणाऽस्मिँल्लोक इति गम्यते । तत्र, चरुणाऽमुष्मिँल्लोक इत्यन्यव-
द्व्यपदेशो नावकल्पते । तस्मादप्योदनेन हविर्विक्रियत इति ॥ ४३ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४४ ॥

एवं च कृत्वा लिङ्गदर्शनमप्युपपन्नं भविष्यति । कथम् । आदित्यः
प्रायणीयश्चरुः, आदित्य उदयनीय इति । तत्रैतच्छ्रूयते । आज्यस्यैव
चरुमभिपूर्ये चतुर आज्यभागान् यजति । पथ्यां स्वरितमिष्ट्वाऽग्नीषोमी
यजति । अग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति । अदितिमोदनेनेति । चतुर्षु
आज्यभागेषु विधिः । अदितेः, आदित्यश्चरुरिति मासत्वादनुवादः ।
तत्र चरुमोदनशब्देन ब्रुवन् ओदनेन हविर्विक्रियत इति दर्शयति ।
तथा, इदमपरं लिङ्गं भवति । यदि तण्डुलो विद्यत आमं तद्दधिः
स्यादिति । तण्डुले हविःशब्दं ब्रुवन्ओदनेन हविर्विक्रियत इति
दर्शयति ॥ ४४ ॥

(सौर्यश्चरौ स्याद्यमेव पाकाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाशु-
तित्वात् ॥ ४५ ॥ पू०

अस्ति चरुः, सौर्यं चरुं निर्बपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति । अत्रैषोऽर्थः
समाधिगतः । ओदनेन हविर्विक्रियत इति । स इदानीमोदनः क
पक्त्वप्य इति भवति सशयः । किं तवत्प्राप्तम् । न नियमः स्यात्क-

पालेष्वेवेति । अर्थप्राप्ते यस्मिन् एकस्मिन्निद्रव्ये पचयेत् । यदि हि कपालं चोदकेन प्राप्येत, कपालवचोदकेन संख्यासिद्धिमाप्स्येत । न हि प्रकृतौ कपालेषु श्रपयितव्यमित्येन्न चोदना । किं तर्हि ॥ अष्टाकपालो भवतीति । संख्यायां प्राप्यमाणायामष्टाकपालनाऽस्य चोदिता भवति, नान्यथा । न चैवं संख्या प्राप्यते । न हि बहुषु कपालेषु पुरोडाशव-
चोदनाः प्रकृतं शक्यः । केवले च कपाले प्राप्यमाणे याऽसावष्टाकपालता चोदिता सा नैव प्राप्येत । अतो यस्मिन् एकस्मिन्निद्रव्ये प्राप्ते पक्तव्यश्चरति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात् । स एव चरुः कपाल एव स्यात् । एवं प्रकृतिवच्छब्दोऽनुगृहीतो भवति । न चान्यत्किंचिद्द्रव्यमात्रायते । तस्मान्निघमः ॥ ४५ ॥

संख्या चापि कपालवदिति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् ।

एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् ॥ ४६ ॥

यदि बहुषु कपालेषु न शक्यते चरुः पक्तुं, विप्रतिषेधादेकस्मिन् पक्तव्यः । यदेतदुच्यते, अष्टाकपालो भवतीत्येतदुक्तं भवति—अष्टसु कपालेषु श्रपयितव्य इति । तन्न । यद्यष्टत्वं विरोधान्न प्राप्यते, तत्कपालमविरोधात्प्राप्येत ॥ ४६ ॥

न वाऽर्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थं

चरौ भवति तत्रार्थात्पात्रलाभः स्या-

दनियमोऽविशेषात् ॥ ४७ ॥

न वा कपालेषु पक्तव्यः । कुतः । अर्थान्तरसंयोगात् । अपूपपाके यत्कपालमुपादीयते, तद्गतेनोष्मणाऽपूपस्य निर्वर्तकपाको यथा स्यादिति । तत्र कपालं चरोरुपादीयमानमुदकधारणार्थं भवति । यदुष्मणो-
दकगतेनोदनपाको निर्वर्तयते, स ओदनपाको न कपालगतेनोष्मणा निर्वर्तते । तत्रोदकधारणार्थं कपालमुपादीयमानं न प्राकृतकार्यं स्यादि-

ति चोदको नैवानुगृह्यते । तस्मादर्थात्पात्रलाभः स्यादिति । [तदविशेष-
पात्र नियम्येत, किं तदिति ॥ ४७ ॥

चरौ वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ४८ ॥ सि०

स्याल्पा वा श्रपणं क्रियेत । लिङ्गं हि भवति । यामु स्यालीषु
सोमाः स्युस्ते चरवः स्युरिति । सोमस्थालीषु चरं पक्तव्यं द्रुवश्रविशे-
षेण स्थालीं चरसाधनार्थां दर्शयति । आह, दर्शनमिदं व्यपदिश्यते
माप्तिरुच्यतामिति । अत्रोच्यते । स्याल्पां स चरसंज्ञकः पाको निर्व-
र्त्यते, न कटाहे, कपाले वा । तस्मात्स्याल्पां चरः पक्तव्य इति ।

किं भवति प्रयोजनं, यदि कपालविकारश्चर्यदि शोदनेन हविर्वि-
क्रियत इति । यदि कपालविकारः, तस्मिन् पेपणमनर्थलोपात्कर्तव्यम् ।
अथ, शोदनेन हविर्विक्रियते, अक्रिया पेपणस्य, अपूपहेतुत्वात् । पि-
ण्डार्थत्वाच्च संययनं पूर्वपक्षे कर्तव्यं, न सिद्धान्ते । संययनमप्येवम् ।
संतापनं चाधस्ताच्छ्रपणार्थं पूर्वपक्षे कर्तव्यं, न सिद्धान्ते । उपधानं
चैवमेव । पृथुश्लक्षणे च पूर्वपक्षे कर्तव्ये न सिद्धान्ते । अच्युद्दृष्ट्याङ्गा-
रार्णां पूर्वपक्षे कर्तव्यो न सिद्धान्ते । उपरिपाकार्यत्वात् । भवज्वलन-
मप्येवमेव । व्युद्घृत्याऽऽसादनं पूर्वपक्षेऽर्थात्कर्तव्यम् । अर्थो नास्तीति
न सिद्धान्ते । अर्थात्कृतं हि व्युद्घृत्वाऽऽसादनं न शब्दमाप्तम् । अर्थाच्च
कृतं न चोदकः प्रापयति ॥ ४८ ॥

(सौर्यचरौ पेपणवाधाधिकरणम् ॥ १२)

एवं वा ।

[१२] तस्मिन् पेपणमनर्थलोपात्स्यात् ॥ ४९ ॥ पू०

पृथगाधिकरणानि पेपणादीनि । अस्ति चरः, सौर्यं चरं निर्वपे-
द्भ्रुवर्चसकाम इति । शोदनेन हविर्विक्रियत इत्येतत्समाधिगतम् ।
तत्रेव संदिश्यते । किं चरौ पेपणं कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । तस्मिन्
पेपणमर्थलोपात्स्यात् । श्रपते हि तण्डुलेषु पेपणं कर्तुम् ॥ ४९ ॥

अक्रिया वाऽपूपहेतुत्वात् ॥ ५० ॥ सि०

यद्यपि शक्यते, तथाऽपि न क्रियते । अपूपः पेपणेन विना न निर्वर्तते । ओदनस्तु विनैव पेपणेन भवति । कामं पेपणेन व्याहन्यते । पिष्टकं यवागूर्वा स्यात्खलिर्वा । तस्माच्चरोः पेपणं निवर्तते ॥ ५० ॥

(सौर्यचरौ संववनवाधाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] पिण्डार्थत्वाच्च संववनम् ॥ ५१ ॥ सि०

चरुरेवोदाहरणम् । प्रकृतौ श्रूयते, पणीताभिर्हवीषि संयौतीति । तदिह चरौ संववनं कर्तव्यं, नेति । कर्तव्यम् । शक्यते हि कर्तुमिति । एवं प्राप्ते, द्रुमः । शक्यमपि न क्रियते । पिण्डार्थं हि तत् । पिण्डेन चापूपस्य प्रयोजनं, न चरोः ॥ ५१ ॥

(सौर्यचरौ संववनवाधाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] संवपनं च तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥ सि०

सौर्ये एव चरुदाहरणम् । प्रकृतौ श्रूयते, सवितृप्रसूत इत्येवैवं देवताभिः संवपतीति । इह चरौ संदेहः । संवपनं कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । शक्यत्वाच्चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते, द्रुमः । संववितुं हि तत्प्रकृतौ क्रियते, न चरोः संवपण्येन प्रयोजनम् ॥ ५२ ॥

(सौर्यचरौ संतापनवाधाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

[१५] संतापनमधःश्रपणात् ॥ ५३ ॥ सि०

चरावेव च संदेहः । प्रकृतौ संतापनं कपालानामस्ति, वसूनां रुद्राणामादित्यानां भृगुणामङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति । चरो संतापनं कर्तव्यं, नेति संदेहः । प्रकृतिवद्भचनात्कर्तव्यमिति प्राप्तम् । अधःपाकार्यं हि तत् । तस्मान्न चरौ चोदकः प्रापयति ॥ ५३ ॥

(सौर्यचरावुपधानवाधाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

[१६] उपधानं च तादर्थ्यात् ॥ ५४ ॥ सि०

चरावेव कपालोपधानं प्रति संदेहः । कर्तव्यं, नेति । प्रकृतिवद्भचनात्प्राप्तम् । अधःपाकार्यत्वात्निवर्तते इति ॥ ५४ ॥

(सौर्यचरौ प्रथमश्लक्ष्मीकरणयोर्वाधाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] पृथुश्लक्ष्णे वाऽनपूपत्वात् ॥ ५५ ॥ सि०

पृथुश्लक्ष्णे च प्रति चरोरेव संदेहः । प्रकृतौ श्रूयते, उरु प्रया उरु मयस्वेति पुरोडाशं प्रथयति । सं ते तन्वा तनूः सृज्यतामिति त्रिः

परिमाष्टि । तद्व्ययं चरो कर्तव्यं, नेति । चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति
प्राप्ते, अनपुपस्वात्तन्निवर्तते ॥ ५५ ॥

(सौर्यचरो मस्माङ्गाराध्यारोपनाधाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] अभ्युहश्रोपरिपाकार्थत्वात् ॥ ५६ ॥ सि०

मकृतौ श्रूयते, वेदेन भस्मनाऽङ्गारानभ्युहतीति । तत्सौर्ये चरो
कर्तव्यं, नेति संदेहः । मकृतिवद्वचनात्कर्तव्यमिति प्राप्ते, व्रूमः । उपरि
पाकार्थं हि तत्पुरोडाशस्यावकल्पते, न चरोरिति, निवर्तते ॥ ५६ ॥

(सौर्यचरावधज्वलननाधाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] तथाऽवज्वलनम् ॥ ५७ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, दर्भपिञ्जलैरवज्वलयतीति । सौर्ये चरो
संदेहः । किं तत्कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । मकृतिवद्वचनात्कर्तव्यम् ।
उपरिपाकार्थत्वात्निवर्तत इति ॥ ५७ ॥

(सौर्यचरो व्युद्धरणनाधाधिकरणम् ॥ २० ॥)

[२०] व्युद्धृत्याऽऽसादनं च मकृतावश्रुति-
त्वात् ॥ ५८ ॥ सि०

मकृतौ श्रूयते, अन्तर्वेद्यां हवींष्यासादयतीति । तत्प्रकृतौ कपा-
लेभ्यो व्युद्धृत्याऽऽसादनं क्रियते । सौर्ये चरो संदेहः । किं
स्थारुपा व्युत्पाप्य चरुासादयितव्यं उत व्युत्थानं न कर्तव्यमिति ।
मकृतौ कृतत्वाच्चरावपि कर्तव्यमिति प्राप्तम् । तदुच्यते । व्युद्धृ-
त्याऽऽसादनं च मकृतावश्रुतित्वात् । मकृतौ न श्रूयते । कपालेभ्यो
व्युद्धृत्याऽऽसादयितव्यः पुरोडाश इति । अर्धात्स व्युद्ध्रियते । यद्यर्था-
त्कृतं न स चोदनार्थः । तस्माच्चरो व्युद्धरणं न कर्तव्यम् । अपि
चोद्धरणे क्रियमाणे कपित्यवर्षारिण्योद्ध्रियेत । तत्र पात्रभेदः स्यात् ।
तस्माद्द्व्युद्धृत्याऽऽसादनं चरो न कर्तव्यमिति ॥ ५८ ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्या-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

१९ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥]

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां

दुष्टीकायां दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ दशमेऽध्याये द्वितीयः पादः ॥

(कृष्णलचरौ पाकानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥ पू०

माजापत्यं चरुं निर्वपेद्घृते शतकृष्णलमायुष्काम इति । तत्र संदेहः । किं चोदकेन पाकः प्राप्यते कर्तव्यश्च, उत न प्राप्यते, न कर्तव्य इति । किं तावत्प्राप्तम् । कृष्णलेषु पाको न स्यात् । प्रकृतौ हि पुरोडाशार्थः पाकः । इहान्तरेणापि पाकं, कृष्णलानि कृष्णलान्येव भवन्ति । तस्मान्न प्राप्यते । अतो न कर्तव्य इति ॥ १ ॥

स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात्प्रदानवत् ॥ २ ॥ सि०

स्याद्वा पाकः । चोदकेन तु न प्राप्यते । प्रत्यक्षं त्वस्य 'शासनं, घृते श्रययतीति । प्राकृतस्य कार्यस्यार्थं न भवति, वचनमामाण्याददृष्टार्थो भवति । यथा तेषामेवानदनीयानां प्रत्यक्षशासनात्प्रदानम् । एवं पाकोऽपीति ॥ २ ॥

(कृष्णलचरावुपस्तरणाभिधारणयोर्लोपाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] उपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थत्वादकर्म
स्यात् ॥ ३ ॥ सि०

कृष्णलचरावेव संदेहः । ये प्रकृतावुपस्तरणाभिधारणे, यदुपस्तृणाति, अभिधारयति, अमृताहुतिमेधैनां करोतीति । ते उपस्तरणाभिधारणे कृष्णलचरौ कर्तव्ये, नेति, एष संशयः । किं प्राप्तम् । उपस्तरणाभिधारणयोर्न क्रिया । कुतः । अमृतार्थत्वात् । अमृतार्थत्वेन हि ते क्रियेते । यदुपस्तृणात्यभिधारयति, अमृताहुतिमेधैनां करोतीति, अमृतेनोपमिमानः स्वादुभावार्थतां तयोर्दर्शयति । न च कृष्णलेषु स्वादुभावः संभवति । तस्मादक्रियेति ॥ ३ ॥

क्रियेत वाऽर्थत्वादत्वात्तयोः संसर्गहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

क्रियेत वा, उपस्तरणमभिधारणं च । विधिः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यादिति । यदुक्तं, स्वादुत्वाय ते क्रियेते इति । न स्वादुतार्थः

प्रकृतौ श्रुतः । स्वादुः फलव्य इति । तस्मादर्थावादः, अमृताहुतिमेवैनां करोतीति । संसर्गमाश्रमाज्यस्य क्रियते द्विविधः । तच्च कृष्णलेष्वपि शक्यं फलम् । तस्मादनिवृत्तिः ॥ ४ ॥

अकर्म वा चतुर्भिराभिवचनात्सह पूर्णं
पुनश्चतुरवत्तम् ॥ ५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । अक्रिया तयोरिति । कुनः । चतुर्भिराभिवचनात् । चत्वारि कृष्णलान्यवद्यतीति । कोऽभिप्रायः । चत्वारि कृष्णलानि, चत्वार्यवदानानि । एकैकं कृष्णलमेकस्यावदानस्य स्थाने । तेनोपस्तरणाभिधारणयोर्निवृत्तिः । तथा चाऽऽभिवचनं भवति । चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्यै, इति । अविद्यमानस्यार्थान्तरेणानुग्रहो भवति । तस्मान्निवृत्तिरेतयोः । सह पुनरुपस्तरणाभिधारणाभ्यां पूर्णं चतुरवत्तमेव स्यात् । तत्राऽऽभिवचनं व्याह्रियेत ॥ ५ ॥

क्रिया वा मुख्यवदानपरिमाणत्सामान्यात्तद्गुणत्वम् ॥ ६ ॥

क्रिया वा तयोश्चोदकानुग्रहाय । मुख्यवदानस्य हि प्रकृतौ परिमाणमुक्तम् । अङ्गुष्ठपूर्वमात्रं देवतानामवद्यतीति । इहापि कृष्णलशब्दः परिमाणवचनः श्रूयते । स चतुःसंख्ययाऽनुबध्यते, चत्वारि कृष्णलान्यवद्यतीति । न यानि चत्वार्यवदानानि तानि कृष्णलपरिमाणानि भवन्तीति । हिरण्यपरिमाणवचन एव कृष्णलशब्दो नाऽऽज्यस्य परिमाणं वदितुमुत्सहते । तच्च परिमाणं न द्रव्यं निवर्तयति । न हि द्रव्यकार्येषु गुणो वर्तितुमर्हति । परिमाणं यत्पाकृतं तस्य कार्यं वर्तमानं तन्निवर्तयेत् । यथा, इदं दधि घृतं शाकमिमे शालयः, देवदत्तो भोज्यतां, देवदत्तवद्यद्दत्तस्तेलेनेति । तैल हि भोजने स्नेहनेनोपकरोति, यस्तेह्नाभिः प्राकृतं निवर्तयितुमर्हति, घृतं, न, अन्नं, तृप्ति, चौहर्न, यः, एवमिहापि परिमाणं मुख्यवदानं परिमिमीते, न द्रव्यं निवर्तयेत् । प्रकरणात्तु मुख्यपरिमाणं स्यात्, नोपस्तरणाभिधारणयोः । तस्मात्तयोरनिवृत्तिरिति ॥ ६ ॥

४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तेषां चैकावदानत्वात् ॥ ७ ॥

चतुर्णां चैकावदानतां दर्शयति । चत्वारि कृष्णलान्यैकमवदान-
मिति । इतरथा चत्वार्यवदानान्यभविष्यन् । तत्रैकावदानवचनमुपरो-
त्स्यते । तस्मादप्यनिवृत्तिरिति । ७ ॥

आप्तिः संख्यासमानत्वात् ॥ ८ ॥

अथ यदुक्तमाप्तिवचनं भवतीति । चतुःसंख्यासंस्तुतिरेषा । एवं
चतुःसंख्याया माहात्म्यं यदेकस्मिन्नवदाने चत्वार्यवदानानि भवन्तीति ।
यथा, यद्वैश्वदेवः प्रातःसवने शृण्वते, प्रातःसवने वा एतद्वैश्वदेवयज्ञं
संस्थापयतीति, वैश्वदेवसंस्तुतिर्नान्यसवननिवृत्तिः । एवमिहापि चतुः-
संख्यासंस्तवो नोपस्तरणाभिधारणयोर्निवृत्तिरिति ॥ ८ ॥

सतोस्त्वाप्तिवचनं व्यर्थम् ॥ ९ ॥

तुशब्द एनं चतुःसंख्यासंस्तवं व्यावर्तयति । न हि विद्यमानयो-
रुपस्तरणाभिधारणयोस्तदाप्तिवचनेन कश्चित्संस्तवोऽस्ति । यद्यविद्य-
मानमापयतीत्युच्यते, ततो गुणवानित्युक्तो भवति । तत्र संस्तुयते ।
अथ विद्यमानमापयतीति, अनर्थको भवतीत्युक्तं भवति, न संस्तवः ।
तस्माद्विद्यमानयोरुपस्तरणाभिधारणयोरपि वचनं व्यर्थमेव । अन्यः
परिहारो वक्तव्यः ॥ ९ ॥

विकल्पस्त्वेकावदानत्वात् ॥ १० ॥

तुशब्द आप्तिवचनान्निवृत्तिरुपस्तरणाभिधारणयोरित्येतन्निवर्तयति ।
यथा भवान् ब्रूते, आप्तिवचनाल्लिङ्गान्नवृत्तिरेतयोरिति, एवमेकावदान-
वचनाल्लिङ्गादनिवृत्तिरेतयोरिति लिङ्गविकल्पः । लिङ्गविकल्पाच्च
नैकान्ततो निवृत्तिमाप्तिवचनं कर्तुमर्हति ॥ १० ॥

सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो हातरस्य स्यादपि

वा स्विष्टकृतः स्यादितरस्यान्याय्यत्वात् ॥ ११ ॥

तुशब्द आप्तिवचनं बाधते । आप्तिवचने बाधिते साति चतुर्षु
कृष्णलेषु सर्वावदानविकारेष्वभ्यासोऽनर्थकः स्यात् । चत्वारि चत्वारि
कृष्णलान्यवधति समुद्ध्यै, इति । अस्मत्पक्षे पुनरितरद्विद्वितीयमव-

७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

दानमपेक्ष्याभ्यासोऽवश्लिष्यते । अथ मतम्, एतन्मयापि स्वित्कृतम-
पेक्ष्याभ्यासो भवतीति । तत्रैवम् । इतरस्य स्वित्कृतोऽपेक्षणमन्या-
द्यम् । प्रकरणात्मधानमभिसंबध्यते वचनेन । न च स्वित्कृतः प्रकर-
णम् । चोदकेन हि स प्राप्यते । तस्मात्स्वत्पक्षेऽभ्यासोऽनर्थक एव ।
अपस्तरणाभिधारणे कर्तव्ये एव ॥ ११ ॥

अकर्म वा संसर्गार्थनिवृत्तित्वात्तस्मादाप्ति-
समर्थत्वम् ॥ १२ ॥

अक्रिया, अपस्तरणाभिधारणयोः । कृतः । संसर्गः स्रुचि पुरो-
डाशचूर्णानां सूक्ष्माणां मा भूदिति, अपस्तरणेन सूक्ष्मिणी क्रियते,
अभिधारणेन हविः सूक्ष्मसंयुक्तं कृत्स्नं यथाऽग्नौ पतेदिति । न तु वि-
शदस्य कृष्णलस्य स्रुचि संयोगो भवति, यन्निमित्तमुपस्तरणमभिधारणं
च स्नेहनार्थं सुवर्णस्य क्रियेत । तस्मात्प्राकृतस्य प्रयोजनस्य निवृत्त-
त्वात्कृष्णलेपुपस्तरणाभिधारणे निवर्तित्तुमर्हतः । एवं चाऽऽप्तिवचनमुप-
पन्नं भविष्यति । चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्यै, इति
॥ १२ ॥

(कृष्णलचरौ भक्षणकर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] भक्षाणां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ १३ ॥ पू०

अतकृष्णलश्चरुदाहरणम् । सन्ति प्रकृतौ भक्षाः, इदामाशिश्रवतु-
र्धाकरणशंयुवाककालाः । तेषु संशयः । कृष्णलचरौ ते भक्षाः कर्तव्या
एत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्तव्याः । प्रीत्यर्थं हि प्रकृतौ ते कृताः,
सापथ्यं जनयिष्यन्तीति । न, तु हिरण्यं प्रीतिमुपादयति भक्ष्यमाणम् ।
अतो न कर्तव्याः ॥ १३ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥]

‘ भक्षाणां तु ’ इत्यादिकेयं चतु सूत्री कर्तृसंस्कारार्था मत्ता इत्येतमर्थं प्रतिपाद-
यति । तेन कृष्णलचरौ न प्राप्नुवन्ति । असंस्कारकत्वात् । तस्मादप्राप्तो भक्षो
वचनाद्विधीयते हिरण्यस्य ॥ १३ ॥

स्याद्वा निर्धानदर्शनात् ॥ १४ ॥ सि०

स्याद्वा हिरण्यस्य भक्षणः । भक्षणविशेषदर्शनात् । निरवधयन्तो भक्षयन्ति चुच्छुपाकारं भक्षयन्तीति, प्राप्ते भक्षे केवलं भक्षोपायं विधास्यति शब्द इति । इतरथा भक्षोपायं भक्षणं च विकृतौ विदध्यात् । तत्र वाक्यं भिद्येत । तस्माच्चोदकेन प्राप्यते भक्ष इति ॥ १४ ॥

वचनं वाऽऽज्यभक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ १५ ॥

न त्वेतदस्ति, प्राप्यन्ते भक्षा इति । अर्थलोपादेयां निवृत्तिः । यत्र भक्षणे विशेषवचनं भवतीति । वचनादेतदाज्यस्य भविष्यति । निरवधयन्तो भक्षयन्त्याज्यमिति, चुच्छुपाकारं भक्षयन्त्याज्यमिति । निर्धानं चुच्छुपाकारं चार्थप्राप्तं भक्षयमाणस्यानूयत इति न वाक्यभेदः ॥ १५ ॥

वचनं वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ १६ ॥

सत्यम् । वचनमेतद्विरण्यस्य, न त्वाज्यस्य । कुतः । भक्षयन्तीत्येतावच्छ्रूयते । नेदं वा तद्वेति । तत्र यन्निर्दिष्टं प्रकृतं, तस्य तेन संबन्धो भवतीति । हिरण्यं चात्र निर्दिश्यते, नाऽऽज्यम् । कथम् । प्राजापत्यं चरुं निर्घपेद्घृते शतकृष्णलमिति, शतकृष्णलश्चरुत्र कार्यसंबन्धार्थमुच्यते । तद्विशेषणार्थेन घृतं, न स्वनिर्देशार्थेन । तस्माच्चरुवै शब्दान्तरैः संबध्यते, न घृतम् । तथा, एष दण्ड इष्टकाकूटे तिष्ठति, प्रहरानेनेति, दण्डेनेति गम्यते, नेष्टकाकूटेनेति । एवमिहापि चरुर्भक्षणवचनेन संबध्यते, न घृतम् । तस्माच्चरोर्भक्षणं, प्रदानवत् । यथा तेषामेव कृष्णलानामनदनीयानां प्रदानं क्रियते, एवमत्रापि द्रष्टव्यमिति ॥ १६ ॥

(कृष्णलचरो ब्रह्मभक्षाणां युगपत्परिहरणीयत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणां प्रकृतौ
विहृतत्वात् ॥ १७ ॥ सि०

[१४ ॥ १५ ॥ १६ ॥]

तत्रैव श्रूयते, एकधा ब्रह्मणे परिहरतीति । तत्र संदेहः । किमे-
तत्सहत्वमुत सकृच्चमिति । किं प्राप्तम् । सकृच्चं वा, सहत्वं वा,
अनियम इति । कुतः । एवमकारवचन एकधेति शब्दः । सकृच्चमप्येक
मकारः, सहत्वमपि । तद्यथा, यः सकृद् गाः प्रापयति, स एकधा
प्रापयतीत्युच्यते । योऽपि सह प्रापयति सोऽप्येकधा प्रापयतीति । त-
स्मात्सकृच्चं सहत्वं वा कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । एकधा ब्रह्मणे परिहरतीति, सहेति गम्यते ।
एवं ब्रह्मभक्षस्याब्रह्मभक्षस्यापि परिहारः कृतो भविष्यति । इतरस्मि-
न्पक्षे कस्यचिद्ब्रह्मभक्षस्य परिहारो न क्रियते । तत्र प्राकृतः प्रयोग-
वचनो बाध्येत । विहृताश्रामी भक्षाः प्रकृतौ । त इह चोदकेन विहृता
एव प्राप्ताः । तत्र सहत्ववचन एकधाशब्दोऽवश्यल्पते । ननु वाचनिक
इह भक्षोऽप्राकृतः, न प्राकृता विहृताः प्राप्तुमर्हन्तीति । उच्यते ।
पुरुषसंस्कारार्थत्वेन न प्राप्नुवन्ति, द्रव्यसंस्कारार्थत्वेन तु प्राप्नुवन्तीति,
यादि प्राप्नुवन्ति, किमर्थं वाई वचनमिति । भक्षोपायविधानाथेम् । ननु
निर्धानं चुच्छुषाकरणं वाऽर्थप्राप्तम् । अर्थप्राप्तत्वादनुवादः । उच्यते ।
न नियमेन माप्यते । नियमार्थश्च विधीयत इति ॥ १७ ॥

ननु वाचनिक इह भक्षोऽप्राकृतः । न प्राकृता विहृताः प्राप्तुवन्तीति—
कोऽभिराथो ग्रन्थस्य । नेते कर्तृसंस्कारकाः । मक्षणकर्ता तु गुणभूतः । प्रधानभूता
मक्षाः । कथम् । पाशित्रमिडाभिति द्वितीयान्तो मक्षाः क्रिया प्रति प्रधानभूतः, प्रह-
वत् । कर्ता क्रियायां गुणभूत उपादीयते । न कर्तुः कृत्स्नस्य संस्कारः । दृष्टार्था
च कृतप्रयोजनस्य द्रव्यस्य प्रतिपत्तिः ।

ननु कर्तृसंस्कारेऽपि दृष्टं प्रयोजनम् । सत्वम् । उक्तं तु द्रव्यस्य कृत्यस्य सं-
स्कारो न कर्तव्यः । अपि च सोम उपहारो नास्ति । अणुकारस्य कदाचित्स्वात् ।
अपि च कृतप्रयोजन द्रव्यं प्रतिपत्तिमपेक्षते । तद्य कर्तृषु प्रतिपाद्यते । तस्य यदि
कर्तृसंस्कारोऽपि प्रयोजनमनुनिष्पाद्यि भवेतया सत्प्रविरोध एव । न तु स विवर्तिताः ।
या चासौ कर्तृसूत्रो साऽनेन न्यायेन विरुद्धा प्रत्याख्यातव्यैव ॥ १७ ॥

(कृष्णलचरौ सर्वभक्षणां पुरुषान्तरेभ्योऽपनीय ब्रह्मणः परिहाराधि-
करणम् ॥ १ ॥)

[५] सर्वत्वं च तेषामधिकारात्स्यात् ॥ १८ ॥ पू०

कृष्णलचरुवोदाहरणम् । तत्र श्रूयते, सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति ।
तत्र संदेहः । किं ब्रह्मभक्षणाभेवैष परिहार उत पुरुषेभ्यः शेषापनय
इति । कथं ब्रह्मभक्षणां परिहारः, कथं वा शेषापनय इति । यदि,
ब्रह्मणे परिहरतीत्यनूद्य सर्वमिति विधीयते, ब्रह्मणे सर्वमिति वाऽनूद्य
परिहरतीति विधीयते, ततो ब्रह्मभक्षणां परिहारः । अथ, सर्वमिति
लक्षयित्वा ब्रह्मणे परिहरतीति विधीयते, परिहरतीति वा लक्षयित्वा
सर्वं ब्रह्मण इति, ततः शेषापनयः । किं प्राप्तम् । सर्वत्वं ब्रह्मभक्षणां
स्यात् । कुतः । ब्रह्मणे परिहरतीति प्राप्तमेव, न विधीयते । सर्वपरि-
हारस्त्वप्राप्तः । तस्य विधानं भवितुमर्हति ।

अथवा, अस्त्येव ब्रह्मणे सर्वो भागः । तत्र कस्यचिद्भागस्य परि-
हारः प्राप्तः, कस्यचिन्न प्राप्तः । यस्य च न प्राप्तस्तस्य परिहारो विधी-
यते । तस्मादधिकृतानां ब्रह्मभक्षणाभेव वाद इति ॥ १८ ॥

पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ॥ १९ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । पुरुषापनयः स्यात् । यद्येवमुच्येत,
यद्ब्रह्मणे परिहरति, तत्सर्वमिति । सर्वमेव हि तद्विधानमनर्थकं स्यात् ।
अथ, यद्ब्रह्मणे, तत्सर्वं परिहरतीति । विशेष्यस्यानिर्देशात् ब्रह्मशब्दो
विशेषणम् । अथ यद्ब्रह्मणे सर्वं, तत्परिहरतीति । एवमपि विशेष्यो
नेव निर्दिष्टः स्यात् । यत्सर्वं तत्परिहरतीति, नेवं क्वचनमर्हति । सर्वं

१८ ॥

यदि ब्रह्मशब्दोऽनुवादः 'सर्वम्' इति विधीयते, तथा सति न ज्ञायते किं
सर्वमिति । अथ यदि ब्रह्मपरिहारशब्दावनूद्यते, तथाऽपि 'सर्वम्' इति न विधी-
यते । यदा कस्यचिद्भागस्य परिहारः प्राप्तः, कस्यचिन्न, तदा विधानमुपपद्यते ।
सर्वेषां तु ब्रह्मभक्षणां परिहारः प्राप्त एव । अप 'ब्रह्मणे सर्वम्' इत्यनूद्य परि-

हि सर्वम् । सतश्च विशेषयितव्यम् । तस्मात्, सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति, ब्रह्मसंबन्धः सर्वस्य विधीयते चरोः । एवं न किञ्चिदनर्थकम् । तस्मात्पुरुषेभ्यः शेषापनय इति ॥ १९ ॥

(कृष्णलचरौ युगपदुपहृतानां सर्वेषां भक्षणां स्वस्वकाले भक्षणाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] पुरुषापनयात्स्वकालत्वम् ॥ २० ॥ सि०

तत्रैव संदेहः । समधिगते शेषापनये किपेकस्मिन् काले सर्वे भक्षा भक्षयितव्या इत स्वस्मिन् स्वस्मिन् काल इति । किं प्राप्तम् । भक्षयितुं तत्परिहरणं क्रियते । अतो यद्भक्षणाय परिहृतं तदनन्तरं भक्षयितव्यमेव ।

एवं भाषि, ब्रूमः, पुरुषापनयात्स्वकालत्वमिति । पुरुषापनयं कृत्वा कृतार्थः शब्दः स्वकालतां भक्षणानां न निवारयति । तस्माद्यथाकालमेव भक्षयितव्या इति ॥ २० ॥

(कृष्णलचरौ चतुर्धाकरणादीनामननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ २१ ॥ सि०

तत्रैवेदं चिन्त्यते । प्रकृतौ व्यादेश आम्नातः, इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वयोरिदमग्नीध इति । स इह कर्तव्यो न कर्तव्य इति संशयः । चोदकमाप्त्या कर्तव्य इति यस्य बुद्धिः स्यात्तस्य निवृत्त्यर्थं सूत्रम् । प्रकृतौ चतुर्णां संबन्धः कर्तव्यः । स विभागमन्तरेण न सिध्यतीति विभागो बहुसंबन्धाय क्रियते । इह तु, सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीत्येकस्मै सर्वश्वरः । तत्र विभागेन न प्रयोजनम् । क्रियमाणोऽपि न प्राकृतार्थः स्यात् । अट्टपार्थमेव क्रियेत । तस्मात्कृष्णलचरौ न व्यादेश इति ॥ २१ ॥

हारो विधीयते, तथाऽपि प्रथमपक्षे यो दोषः स तृतीये । तस्मादितद्धान्ते ब्रह्मपदं विधीयते ॥ १९ ॥ [२० ॥ २१ ॥

१ ब्रह्मपदं विधीयत इति—' सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ' इत्यत्र सर्वोद्देशेन ब्रह्मसंबन्धः परिहारमाश्रित्य विधीयते । अथवा पूर्वप्रवृत्त्या परिहारोद्देशेन ब्रह्मसंबन्धो विधीयते । सत्काले चावच्छेदकावच्छेदेन ब्रह्मसंबन्धविधानाद्भागान्तरे पुरुषान्तरव्यावृत्तिः । तथाच सर्वपदमनुवाद इत्यर्थः ।

(ज्योतिष्टोमादौ दाक्षिणादानस्य ऋत्विगानत्यर्थत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] ऋत्विग्दानं धर्ममात्रार्थं स्याद्ददातिसाम-
थ्यात् ॥ २२ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रेदं समामनन्ति, गौश्राश्वश्राश्वतरश्च गर्दभश्राजाश्रावयश्च ब्राह्मयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दाक्षिणा । इदं चापरं श्रूयते, ऋत्विग्भ्यो दाक्षिणां ददातीति । तत्र संशयः । किं दानं धर्ममात्रमुत ऋत्विगानमन्मिति । किं प्राप्तम् । ऋत्विग्दानं धर्ममात्रं स्यात् । तस्य हि कर्तव्यता श्रूयते । ददातिकर्तव्यताऽस्माच्छब्दाद्गम्यते । ऋत्विगानमनं कर्तव्यं वाक्याद्गम्यते । श्रुतिश्च वाक्याद्गुणीयसी । लोकेऽप्यदृष्टार्थतैव ददातेर्गम्यत इति सामर्थ्यादेव नाऽऽनमनादि ।

अपि च कर्मानुरूपमपि दाक्षिण्यं क्वचिच्छ्रूयते, त्रैधातवीयायां, सहस्रमृतपेये सोमचमसः । अपि च यत्रोच्चनीचपण्यपणः क्रियते स परिक्रयो भवति, न यत्र नियतपरिमाणं दानम् । तस्माद्धर्ममात्रं दानम् । अपि च नियमवन्मन्त्रवच्च क्रियते । तददृष्टार्थत्वेनावकल्पने । क्वचिच्छ्रूयते । दण्डः, उपानहौ, शुष्का दृतिः, सा हि दाक्षिणा, इति । को हि दण्डेनाऽऽनमेत् । तस्माद्धर्ममात्रं दानमिति ॥ २२ ॥

परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगालोकवत् ॥ २३ ॥ सि०

परिक्रयार्थं वा दानम् । कुतः । कर्मसंयोगात् । कर्मसंयुक्तेभ्यः श्रूयते, ऋत्विग्भ्यो दाक्षिणां ददातीति । तत्र दृष्टं प्रयोजनमुत्सृज्य न शक्यमदृष्टं कल्पयितुम् । यदपि नियमाददृष्टं, तदपि दृष्टद्वारमेव । अनेन नियतेन नियतगुणकेन दानेनाऽऽनम्यमाना ऋत्विजोऽभ्युदयकारिणो भवन्ति । कथम् । आनमने गुणभूतस्त्रयागश्चोद्यते, न प्रधानभूतः । वाक्यार्थश्चावश्यं ग्रहीतव्यः । इतरथा ऋत्विग्भ्य इत्येतदेव पदमनर्थकं स्यात् । अमृद्यमाणे सुवरा श्रुतिर्वाध्येत । यच्च न कर्मानुरूपं दाक्षिण्यमिति । नैतावता दृष्टोऽर्थः सन्नपह्नूयेत । नियमाद्दृष्टद्वारमदृष्ट-

मित्युक्तमेव । वचनप्रामाण्याच्च दण्डोऽवगम्यते । अपि च भवति तत्र
या च यावती चाऽऽनमनमात्रा । लोकेऽपि हि काष्ठनाहपभृतिभ्यो
यद्दीयते, तदसंकीर्तितेऽपि परिक्रये, आनमनार्थमेव भवति । तस्मात्प-
रिक्रयार्थं दक्षिणादानमिति ॥ २३ ॥

दक्षिणायुक्तवचनाच्च ॥ २४ ॥

दक्षिणायुक्तवचनाच्च लिङ्गात्परिक्रयार्थं दानमिति पश्यामः । दक्षि-
णायुक्ता वहन्ति ऋत्विज इति ॥ २४ ॥

न चान्येनाऽऽनम्येत परिक्रयात्कर्मणः

परार्थत्वात् ॥ २५ ॥

इतश्च परिक्रयार्थं दानमिति । कुतः । नान्तरेण परिक्रयं परार्थं परः
प्रवर्तते । ननु सामादयोऽपि प्रवर्तनोपायाः । न द्रूमो न प्रवर्तनोपाया
इति । किं तर्हि । परिक्रयः प्रत्यक्षमाग्नात् इति । अतस्तेनैव परिक्रे-
तव्या नान्येनेति ॥ २५ ॥

परिक्रीतवचनाच्च ॥ २६ ॥

परिक्रीतवचनं भवति, तेनापमर्थो द्योत्यते । दीक्षितमदीक्षिता दक्षि-
णापरिक्रीता ऋत्विजो याजयन्तीति । तस्मादपि परिक्रयार्थं दान-
मिति ॥ २६ ॥

सनिधन्ये च भृतिवचनात् ॥ २७ ॥

सनिधनिप्राप्तं सनिधन्यं, याच्याप्राप्तमित्यर्थः । तस्मिन् भृतिवचनं
भवति । यज्ञो वै देवतानां न समभवत्, तं भृत्या समभावयन् ।
यद्भृतिं वनुते, यज्ञस्य भृत्ये द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीतेति । य-
ज्ञार्थं यद्भिक्षितं ऋत्विजः परिक्रेतुम्, अन्यच्च यज्ञार्थं साधयितुं, तस्मि-
न्नेव भृतिवचनम् । भृतिश्च कर्मकरेभ्य आनत्यर्थं यद्दीयते । तस्मादपि
परिक्रयार्थमृत्विग्भ्यो दानमिति ॥ २७ ॥

नैष्कर्तृकेण संस्तवाच्च ॥ २८ ॥

नैष्कर्तृकेण च संस्तवो भवति । यथा वै दारुहारो नैष्कर्तृको

२३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

निष्कर्तनभृतः कर्मयोगे वर्तते, एवं वा एते यज्ञस्य ऋत्विज इति ।
नैष्कर्तृको दारुहारः । यथाऽसौ, एवमृत्विज इति द्युवन् परिक्रमार्थं
दानं दर्शयति ॥ २८ ॥

(शेषभक्षाणां शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] शेषभक्षाश्च तद्वत् ॥ २९ ॥ पू०

सन्ति शेषभक्षा ज्योतिष्टोमे, दर्शपूर्णमासयोश्च । यथा, वषट्कारनि-
मित्ता होमाभिषवनिमित्ताश्च । तथा, इडाप्राशित्रचतुर्धाकरणशंयुवाक-
कालाः । तेषु संशयः । किं ते परिक्रमार्था उत नेति । किं भासम् ।
शेषभक्षाश्च तद्द्वन्द्वितुमर्हन्ति, यद्वदक्षिणादानम् । प्रीतिं हि करोति
भक्षणं, प्रीत्या चाऽऽनमन्ति । तस्मात्परिक्रमार्थाः शेषभक्षा इति ॥ २९ ॥

संस्कारो वा द्रव्यस्य परार्थत्वात् ॥ ३० ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न परिक्रमार्थं भक्षणम् । द्रव्यसंस्कारा-
र्थमिति । कुतः । यज्ञार्थेन हि द्रव्यमुत्पन्नं प्रयोजनवत् । यदि तस्य
संस्कारार्थं भक्षणं, ततस्तदपि प्रयोजनवत् । दक्षिणार्धान्मध्याच्चावद्यत्तौ-
त्येवमादि चैकदेशवचनं प्रकृतशेषापेक्षं भवति, न द्रव्यस्योत्पादकम् ।
तस्माद्द्रव्यस्य भक्षणमुच्यते, न भक्षणार्थं द्रव्यमुपादीयते । प्रकृतस्य
च भक्षणम् । तस्मात्संस्कारार्थमिति गम्यते ॥ ३० ॥

शेषे च समत्वात् ॥ ३१ ॥

अपि च यच्छेषं द्रव्यं, तद्देवतायै संकल्पितं यजमानेन न स्वयमु-
पयोक्तव्यमिति । तस्मान्न तस्योपयोक्तुमृत्विज ईशते, नो खल्वपि
यजमानः । साम्यमत्र यजमानस्य ऋत्विगिभः । परिक्रीणानश्च स्वी
कुर्याद्द्रव्यम् । तत्रास्य देवतार्थः संकल्प एव नावकल्पते । तस्मादपि न
परिक्रमार्थं भक्षणमिति ॥ ३१ ॥

स्वामिनि च दर्शनात्तत्सामान्यादितरेषां

तथात्वम् ॥ ३२ ॥

स्वामिनि च भक्षणं दृश्यते । यजमानपञ्चमाः समुपहृता इडां भक्ष-
यन्तीति । यजमानस्यासंशयमपरिक्रमः । तत्सामान्यादितरेषामपि न

परिक्रयः । कथम् । एवं सति नैव विज्ञायते, इडाभक्षणेन यजमानप-
ञ्चमाः परिक्रीयन्त इति । किं तस्मान्मान्यम् । द्वितीया विभक्तिः ।
तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति ॥ ३२ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥

एवमन्यार्थदर्शनमिदमुपपन्नं भवति । कुण्डपायिनामयने, अत्सरुकै-
ष्यमसौ सोमान् भक्षयन्तीति, प्राप्ते भक्षे विश्लेष. श्रूयते—अत्सरुकै-
रिति । एवं सत्रेषु भक्षणं दृश्यते । तत्परिक्रयार्थत्वे नावकल्पते । तस्मा-
दपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति ॥ ३३ ॥

(सत्रे वरणाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात्सत्रे न स्या-
त्स्वकर्मत्वात् ॥ ३४ ॥ सि०

सन्ति द्वादशाहप्रमृतीनि सत्राणि, द्वादशाहमृत्तिकामा उपेयुरित्येव-
मादीनि । अस्ति च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे वरणम् । आमिर्मे होता स मे
होता होतस्त्वं मे होताऽसीति होतारमित्येवमादिभिः । तत्सत्रेषु संदिश्यते ।
किं कर्तव्यं, नेति । तत्र एतावन्नः परीक्ष्यम् । किं प्रकृतौ धर्ममात्रं वर-
णमुन परिक्रयार्थमिति । यदि धर्ममात्रं प्रकृतौ, सत्रेषु कर्तव्यम् । अथ
परिक्रयार्थं, न कर्तव्यमिति । किं प्राप्तम् । मन्त्रवन्निपमवधेति कृत्वा
धर्ममात्रम् । तस्मात्सत्रेषु कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । वरणमृत्विजां सत्रेषु न स्यात् । न कर्तव्यमिति ।
स्वार्थं हि तेषां कर्म । न च कश्चिदात्मानं वृणीते । प्रकृतौ चाऽऽनम-
नार्थं वरणं दृष्टमयोजनमिति न शक्यमदृष्टं कल्पयितुम् । तस्मात्सत्रेषु
वरणं न स्यादिति ॥ ३४ ॥

(सत्रे परिक्रयाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ॥ ३५ ॥ सि०

परिक्रयश्च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे आम्रातः । गौश्वश्वश्वतरश्च
गर्दभश्वाजाश्वावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलश्च मापाश्च तस्य द्वादशशतं

दक्षिणा, इति । तद्वाक्षिण्यं सत्रे चोदकेन प्राप्तं किं कर्तव्यं निवृत्तं वेति संशयः । किं प्राप्तम् । कर्तव्यः परिक्रयः, चोदकानुग्रहाय । अपि च तत्र गवादयः प्रतिषिध्यन्ते, न ह्यत्र गौर्दीयते, न वासो न हिरण्यमिति । तत्सति परिक्रयेऽवकल्पते ।

एवं प्राप्ते द्रूमः । परिक्रयश्च तादर्थ्यादिति । परिक्रयश्च न कर्तव्यः । उक्तमधस्ताद्दरणं सत्रेषु न कर्तव्यमिति । परिक्रयश्चेति चशब्देनान्वादेशः क्रियते, न कर्तव्यः परिक्रयः । कुतः । आत्मार्थत्वात् । न कश्चिदात्मानं परिक्रीणीत इति ॥ ३५ ॥

प्रतिषेधश्च कर्मवत् ॥ ३६ ॥

प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधोऽवकल्पत इति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् ॥ ३६ ॥

स्याद्वा प्राप्तर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात् ॥ ३७ ॥

प्रतिषेध उपपद्यत इत्यर्थः । कस्य । प्राप्तर्पिकस्य दानस्येति । धर्ममात्रं हि तत्सत्रेषु चोदकप्राप्तं, तन्निवर्तते । तस्मादुपपन्नः प्रतिषेध इति ॥ ३७ ॥

न दक्षिणाशब्दात्तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३८ ॥

नायं प्राप्तर्पिकस्य प्रतिषेधः । दक्षिणाशब्दात् । दक्षिणाशब्दो ह्यत्र भवति । अदक्षिणानि सत्राण्यहुः । न ह्यत्र गौर्दीयते, न वासो न हिरण्यमिति । दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयार्थो भवति । तत्र हि श्रूयते । गौश्चाश्वश्चानरश्च गर्दभश्चाजाश्चानयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा, इति । ऋत्विग्दानं दक्षिणा, न प्राप्तर्पिकम् । तस्मैवासौ प्रतिषेधो न प्राप्तर्पिकस्य । तस्मान्नित्यप्राप्तस्यैवानुवादोऽसौ न सत्रेषु दक्षिणोति ॥ ३८ ॥

(उदवसानीयस्य सत्रानङ्गत्वाद्दक्षिणादानस्य ऋत्विक्परिक्रयार्थत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात्तदङ्गत्वात्तद्दानं धर्ममात्रं स्यात् ॥ ३९ ॥ पू०

३९ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥]

अस्त्युदवसानीयः । सत्रादुदवसाय पृष्ठमनीयेन ज्योतिष्टोत्रेण सहस्रदक्षिणेन यजेत्प्रिति । तत्रैषोऽर्थः सांशुधिकः । दक्षिणादानं धर्ममात्रमुत्तरं परिक्रयार्थमिति । तथेदमपरं द्वैतम् । किं सत्राङ्गमुदवसानीयः, नेति । यदि सत्राङ्गं, धर्ममात्रं दानम् । अथ न सत्राङ्गं, परिक्रयार्थमिति । किं प्राप्तम् । सत्राङ्गमिति । कुतः । सत्रप्रकरणान् । सत्रं परिसमाप्य कर्तव्यमिति श्रूयते । सत्रप्रकरणान्तरं लक्ष्यित्वेति गम्यते । उदवसानीयश्च सत्रस्य विधीयत इति । सत्रस्य च फलार्थत्वाद्भोदवसानीयार्थता गम्यते । न च सत्रोदवसानकाल उदवसानीयः । लक्षणा हि तथा स्यात् । अनङ्गत्वे च फलं कल्पयितव्यम् । तस्मादानन्तर्यादेकवाक्यतासंबन्धाच्च सत्राङ्गमुदवसानीयः । सत्रं यथोक्तं परिसमाप्य न संतोष्टव्यम् । न तावत्कृत्वा कृतिता मन्तव्या । इदमपरं तस्याङ्गं कर्तव्यमुदवसानीय इत्येवमभिसंबन्धः क्रियते । यथा, अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत, वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवनेन यजेतेति । तस्मात्सत्राङ्गम् । एवं चेत्सत्राङ्गस्य सत्रस्य स्वयं कर्तृकत्वाद्धर्ममात्रं तत्र दानम् । सत्रधर्मो उदवसानीय इति ॥ ३९ ॥

न त्वेतत्प्रकृतित्वाद्विभक्तचोदितत्वाच्च ॥ ४० ॥ सि०

दुष्टवदः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदेवं, धर्ममात्रमत्र दानमिति । किं तर्हि । परिक्रयार्थमिति । कुतः । नैतत्सत्राङ्गम् । विभक्तचोदितत्वात् । नैतद्बृहस्पतिसवनेन सौत्रामण्या च तुल्यम् । तत्रैवं श्रूयते । यथोक्ताङ्गं कृत्वा नैव संतोष्टव्यम्, इदमपरं तस्य कर्तव्यमिति । इह पुनः सत्रमु-

‘ न च सत्रस्योदवसानीयाङ्गत्वम् ’ लक्षणा हि तथा स्यादिति—कोऽभिप्रायः । न सत्रमारम्भनाक्ये विधीयते । न च (सत्रं कश्चिन्न) सत्रे किंचिदिति, सत्रं परार्थमुच्चार्यते । तत्रैवा लक्षणा स्यादित्यस्यमभिप्रायः । ‘ वाजपेयेनेष्ट्वा सत्रादुदवसाय ’ इति च तुल्यं मत्वा पूर्वपक्षं करोति । उत्तरः पक्षः, नैतयोस्तुल्यता वाक्ययोः । वाजपेयेनेष्ट्वेति निर्वर्त्य पूर्वक्रियामन्यत्क्रियान्तरं विधीयते । तदङ्गतया लक्षणया तु पूर्वक्रियापरित्यागोऽवगम्यते, न तु क्त्वाशब्देनोच्यते । क्रियाविशेषायैतपापारम्भानुष्ठानपरिसमाप्तयः । तस्मात्तत्त्यागः शब्देनोच्यते । उत्पूर्वोऽवस्यतिः श्रूयतेव परित्यक्तं ब्रवीति । कर्मण्यन्यत्र यदन्यद्विधीयते तस्याङ्गता नास्ति । पूर्वकर्मणो निःसमाप्तत्वात् । उदवसायशब्दोऽनुश्रूयते, कथमङ्गत्वम् । अयाङ्गत्वमुदवसायेति भाष्यते ॥ ३९ ॥

त्सृज्य, उद्वसानीयः कर्तव्य इति । सत्राहुदवसाय—उत्थायेत्यर्थः ।
तत्रान्योऽर्थः क्त्वाशब्दस्य । यथोदितं निर्वर्त्य न प्रहातव्यम् । उत्पूर्व-
स्यावपूर्वस्य स्यतेः प्रहायेत्यर्थः । प्रहाण इह क्त्वाशब्दः । तत्र पुनर-
नुष्ठानानन्तर्ये । तस्माद्विभक्तचोदितत्वान्न सत्राङ्गं, न च सत्रप्रकृति-
कम् । तस्मादत्र दानं परिक्रयार्थमिति ॥ ४० ॥

(पृष्ठशमनीयस्य ऋत्विगन्तरसंपादनेन प्रत्येककर्तृक-
त्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] तेषां तु वचनाद्द्वियज्ञवत्सहप्रयोगः
स्यात् ॥ ४१ ॥ पू०

इदमेवोदाहरणं, सत्राहुदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्र-
दक्षिणेन यजेरन्निति । तत्रैषोऽर्थः समाधिगतः । न सत्राङ्गं पृष्ठशमनीय
इति । अथेदानीमिदं संदिह्यते । किं संहृत्य तैस्तत्कर्तव्यभूतैकैकेनेति ।
किं प्राप्तम् । संहृत्येति । कुतः । उपादेयत्वेन यागे चोद्यमानस्य बहु-
त्वस्य श्रवणात् । स चेदेकेन क्रियेत, बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगो न स्यात्,
द्वियज्ञवत् । यथा, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति ।
यद्यपि राजपुरोहितौ लक्षणत्वेन श्रूयन्ते, एवमपि यजेयातामिति याग
उपादेयत्वेन । यागे चैतत्कर्तृद्वित्वं श्रूयते, यजेयातामिति । तद्वत्, पृष्ठश-
मनीयेन यजेरन्निति । तस्मात्संहृत्य पृष्ठशमनीयं प्रयुञ्जीरन्निति ॥४१॥

॥ ४० ॥]

‘ यजेत् ’ इत्युपादेयत्वे श्रुतत्वाद्द्विचनस्य विवक्षा । नन्वितरेतरनिरपेक्षास्तथाऽपि
यागे सापेक्षा द्वियज्ञवत् । यथा राजपुरोहितौ फले प्रति प्रधानभूतौ, यागं प्रति गूणभूतौ ।
कथम् । यागो विधीयमानः कर्तारमाक्षिपति । तत्र संख्या श्रूयते ‘ सायुज्यकामौ
यजेयाताम् ’ इति, सैव विधीयते । कर्तृगामिनि क्रियाफले क्रियामकुर्वन्क्रियाफलेन
न संबध्यत इत्यर्थात्करिष्यति । अस्यामवस्थायां द्विवचनं विवक्ष्यते । यदि च राजपु-
हितौ द्विवचनविशेषणार्थमुच्चार्येयातां, तथा सति यागं प्रधानमूर्त्तं न कश्चिकुर्वात् ।
तयोर्यागो विधीयते । सापेक्षाश्च कर्तारः । तस्माद्विवक्षितं बहुवचनम् ॥४१॥

अस्त्युदवसानीयः । सत्राहुदवसाय पृष्टमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्निति । तत्रेपोऽर्थः सांशयिकः । दक्षिणादानं धर्ममात्रमुत्तरिक्रयार्थमिति । तथेदमपरं द्वैतम् । किं सत्राङ्गमुदवसानीयः, नेति । यदि सत्राङ्गं, धर्ममात्रं दानम् । अथ न सत्राङ्गं, परि-
 क्रयार्थमिति । किं प्राप्तम् । सत्राङ्गमिति । कुतः । सत्रप्रकरणात् । सत्रं परिसमाप्य कर्तव्यमिति श्रूयते । सत्रप्रकरणात्सत्रं लक्षयित्वेति गम्यते । उदवसानीयश्च सत्रस्य विधीयते इति । सत्रस्य च फलार्थत्वान्नोदव-
 सानीयार्थता गम्यते । न च सत्रोदवसानकाल उदवसानीयः । लक्षणा हि तथा स्यात् । अनङ्गत्वे च फलं कल्पयितव्यम् । तस्मादानन्तर्या-
 देकवाक्यतासंबन्धाच्च सत्राङ्गमुदवसानीयः । सत्रं यथोक्तं परिसमाप्य न संतोष्यम् । न तावत्कृत्वा कृतिता मन्तव्या । इदमपरं तस्याङ्गं कर्तव्यमुदवसानीय इत्येवमभिसंबन्धः क्लियते । यथा, अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत, वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवनेन यजेवेति । तस्मात्स-
 त्राङ्गम् । एवं चेत्सत्राङ्गस्य सत्रस्य स्वयं कर्तृकत्वाद्धर्ममात्रं तत्र दानम् । सत्रधर्मो उदवसानीय इति ॥ ३९ ॥

न त्वेतत्प्रकृतित्वाद्भिन्नक्तचोदितत्वाच्च ॥ ४० ॥ सि०

तुल्यदः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदेवं, धर्ममात्रमत्र दानमिति । किं तर्हि । परिक्रयार्थमिति । कुतः । नैतत्सत्राङ्गम् । विभक्तचोदितत्वात् । नैतद्बृहस्पतिसवनेन सौत्रामण्या च तुल्यम् । तत्रैवं श्रूयते । यथोक्ताङ्गं कृत्वा नैव संतोष्यम्, इदमपरं तस्य कर्तव्यमिति । इह पुनः सत्रमु-

‘ न च सत्रस्योदवसानीयाङ्गत्वम् ’ लक्षणा हि तथा स्यादिति—कोऽभि-
 प्रायः । न सत्रमस्मिन्वाक्ये विधीयते । न च (सत्रं क्वचित्) सत्रे किञ्चिदिति, सत्रं प्रारम्भमुच्चार्यते । तत्रैवा लक्षणा स्यादित्यथमभिप्रायः । ‘ वाजपेयेनेष्ट्वा सत्राहुदव-
 साय ’ इति च तुल्यं मत्वा पूर्वपक्षं करोति । उत्तर-पक्षः, नैतयोस्तुल्यता वाक्ययोः ।
 वाजपेयेनेष्ट्वेति निर्वर्तय पूर्वक्रियामन्यत्क्रियान्तरं विधीयते । तद्भक्तया लक्षणाया तु
 पूर्वक्रियापरित्यागोऽवगम्यते, न तु क्त्वाशब्देनोच्यते । क्रियाविशेषयैतेषामारम्भानु-
 ष्ठानपरिसमाप्तयः । तस्मान्न त्यागः शब्देनोच्यते । उत्पूर्वोऽवस्यतिः श्रुत्येव परित्यागं
 ज्ञायति । कर्मण्यन्वयत्र यदन्याद्विधीयते तस्याङ्गता नास्ति । पूर्वकर्मणो निःसमाप्तत्वात् ।
 अहुदवसायशब्दोऽनुगृह्यते, कथमङ्गत्वम् । अथाङ्गत्वमुदवसायेति बाध्यते ॥ ३९ ॥

त्सृज्य, उद्वसाणीयः कर्तव्य इति । सत्राहुद्वसाय—उत्पायेत्यर्थः । तन्नान्योऽर्थः क्त्वाशब्दस्य । यथोदितं निर्वर्त्य न प्रहातव्यम् । उत्पूर्व-स्यावपूर्वस्य स्यतेः प्रहायेत्यर्थः । प्रहाण इह क्त्वाशब्दः । तत्र पुनरनुष्ठानानन्तर्ये । तस्माद्विभक्तचोदितत्वाच्च सत्राङ्गं, न च सत्रप्रकृति-कम् । तस्मादत्र दानं परिक्रयार्थमिति ॥ ४० ॥

(पृष्ठशमनीयस्य ऋत्विगन्तरसंपादनेन प्रत्येककर्तृक-
त्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] तेषां तु वचनाद्द्वियज्ञवत्सहप्रयोगः
स्यात् ॥ ४१ ॥ पू०

इदमेवोदाहरणं, सत्राहुद्वसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्र-दक्षिणेन यजेरन्निति । तत्रैषोऽर्थः समाधिगतः । न सत्राङ्गं पृष्ठशमनीय इति । अयेदानीमिदं संदिह्यते । किं संहृत्य तैस्तत्कर्तव्यमुतैकैकेनेति । किं प्राप्तम् । संहृत्येति । कुतः । उपादेयत्वेन यागे चोद्यमानस्य बहु-त्वस्य श्रवणात् । स चेदेकेन क्रियेत, बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगो न स्यात्, द्वियज्ञवत् । यथा, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति । यद्यपि राजपुरोहितौ लक्षणत्वेन श्रूयते, एवमपि यजेयातामिति याग उपादेयत्वेन । यागे चैतत्कर्तृद्वित्वं श्रूयते, यजेयातामिति । तद्वत्, पृष्ठश-मनीयेन यजेरन्निति । तस्मात्संहृत्य पृष्ठशमनीयं प्रयुञ्जीरन्निति ॥४१॥

॥ ४० ॥]

‘ यजेरन् ’ इत्युपादेयत्वे श्रुतत्वाद्बचनस्य विवक्षा । नन्वितरेतरनिरपेक्षास्तथाऽपि यागे सापेक्षा द्वियज्ञवत् । यथा राजपुरोहितौ फले प्रति प्रधानभूतौ, यागं प्रति गूणभूतौ । कथम् । यागो विधीयमानः कर्तारमाक्षिपति । तत्र संख्या श्रूयते ‘ सायुज्यकामौ यजेयाताम् ’ इति, सैव विधीयते । कर्तृगामिनि क्रियाफले क्रियामकुर्वन्क्रियाफलेन न संबध्यत इत्यर्थात्करिष्यति । अस्यामवस्थायां द्विवचनं विवक्ष्यते । यदि च राजपु-हितौ द्विवचनविशेषणार्थमुच्चार्येयातां, तथा सति यागं प्रधानभूतं न कश्चिन्कुर्यात् । तयोर्यागो विधीयते । सापेक्षाश्च कर्तारः । तस्माद्विवक्षितं बहुवचनम् ॥४१॥

अस्त्युदवसानीयः । सत्राद्बुदवसाय पृष्ठशमनीयेन उयोतिष्टोमेन
सहस्रदक्षिणेन यजेरन्निति । तत्रैवोऽर्थः सांशयिकः । दक्षिणादानं
धर्ममात्रमुत्तरं परिक्रयार्थमिति । तथेदमपरं द्वैतम् । किं सत्राङ्गमुदवसानी-
यः, नेति । यदि सत्राङ्गं, धर्ममात्रं दानम् । अथ न सत्राङ्गं, परि-
क्रयार्थमिति । किं प्राप्तम् । सत्राङ्गमिति । कृतः । सत्रप्रकरणात् । सत्रं
परिसमाप्य कर्तव्यमिति श्रूयते । सत्रप्रकरणात्सत्रं लक्षयित्वेति गम्यते ।
उदवसानीयश्च सत्रस्य विधीयत इति । सत्रस्य च फलार्थत्वाच्चोदव-
सानीयार्थता गम्यते । न च सत्रोदवसानकाल उदवसानीयः । लक्षणा
हि तथा स्यात् । अनङ्गत्वे च फल कल्पयितव्यम् । तस्मादान-तयार्थ-
देकवाक्यतासंबन्धाच्च सत्राङ्गमुदवसानीयः । सत्रं यथोक्तं परिसमाप्य
न संतोष्यम् । न तावत्कृत्वा कृतिता मन्तव्या । इदमपरं तस्याङ्गं
कर्तव्यमुदवसानीय इत्येवमभिसंबन्धः क्रियते । यथा, अग्निं चित्वा
सौत्रामण्या यजेत, वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवनेन यजेतेति । तस्मात्स-
त्राङ्गम् । एवं चेत्सत्राङ्गस्य सत्रस्य स्वयं कर्तृकरत्वाद्धर्ममात्रं तत्र दानम् ।
सत्रधर्मो उदवसानीय इति ॥ ३९ ॥

न त्वेतत्प्रकृतित्वाद्भिक्तचोदितत्वाच्च ॥ ४० ॥ सि०

तुष्टब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदेवं, धर्ममात्रमत्र दानमिति । किं
तर्हि । परिक्रयार्थमिति । कृतः । नैतत्सत्राङ्गम् । विभक्तचोदितत्वात् ।
नैतद्बृहस्पतिसवनेन सौत्रामण्यां च तुल्यम् । तत्रैवं श्रूयते । यथोक्ताङ्गं
कृत्वा नैव संतोष्यम्, इदमपरं तस्य कर्तव्यमिति । इह पुनः सत्रमु-

‘ न च सत्रस्थोदवसानीवाङ्गत्वम् ’ लक्षणा हि तथा स्यादेति—कोऽभि-
प्रायः । न सत्रमस्मिन्वाक्ये विधीयते । न च (सत्रं क्वचित्) सत्रे किंचिदिति, सत्रं
परार्थमुच्चार्यते । तत्रैषा लक्षणा स्यादित्यप्यभिप्रायः । ‘ वाजपेयेनेष्टा सत्राद्बुदव-
साय ’ इति च तुल्यं मत्वा पूर्वपक्षं करोति । उत्तरः पक्षः, नैतयोस्तुल्यता वाक्ययोः ।
वाजपेयेनेष्टेति निर्वर्त्य पूर्वक्रियामन्यत्किथान्तरं विधीयते । तदङ्गतया लक्षणया तु
पूर्वक्रियापरित्यागोऽङ्गमप्यते, न तु क्त्वाशब्देनोच्यते । क्रियानिशेषायैतेषामास्मान्जु-
ष्ठानपरिसमाप्तयः । तस्मात्त्र त्यागः शब्देनोच्यते । उत्पूर्वोऽवस्थितिः श्रुत्यैव परित्यागं
प्रधीति । कर्मण्यन्यत्र यदन्याद्विधीयते तस्याङ्गता नास्ति । पूर्वकर्मणो निःसमाप्तत्वात् ।
‘ बुदवसायशब्दोऽनुगृह्यते, कथमङ्गत्वम् । अपाङ्गत्वमुदवसायेति माध्यते ॥ ३९ ॥

१ (पृष्ठशमनीये सश्रियोऽन्येषामृत्विक्त्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥)
 - एवं स्थितं तावदपर्ववसितमन्तरा चिन्तान्तरस्य सूत्रं तावद्वर्ण-
 यिष्यामः--

[१४] तत्रान्यानृत्विजो वृणीरन् ॥ ४२ ॥ सि०

अस्मिन्नेवोदाहरण एषोऽर्थः सांशयिकः । किं त एव सश्रिण
 ऋत्विज उतान्ये वा वरीतव्या इति । किं प्राप्तम् । त एव । कुतः ।
 समानकर्तृकता हि गम्यते, उदवसाय यनेरभिति । य एवोदवसाता-
 रस्त एव यष्टार इति भवति मत्पयः । यथैव वचनपामाण्याचोदकमा-
 सामेककर्तृकतां याधित्वा बहुकर्तृकता भवति, एवं चोदकप्राप्तानन्या-
 नृत्विजो याधित्वा वचनपामाण्याच्च एव भवितुमर्हन्तीति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । तत्रान्यानृत्विजो वृणीरभिति । न हि पृष्ठश-
 मनीये ये सत्रादुदवसातारस्ते कर्तारो विधीयन्ते । न तेषामुपादेयत्वेन
 चोदनेत्युक्तम् । न चाविहितमङ्गं भवति । न चानङ्गे हीने विगुणत्वा
 काचिद्भवति । सन्ति च चोदकप्राप्ता अन्ये ऋत्विजः । अपि चात्र
 यावति कर्त्तृभिप्रायं क्रियाफलं, तावति त एव कर्तारः । तदेतदुपग्रह-
 विशेषादवगम्यते । न च ऋत्विजः प्रति यागस्य कर्त्तृभिप्रायं क्रिया-
 फलम् । तस्मान्नाऽऽर्त्विज्ये त एव कर्तारः । प्रधानयागे तावत्कर्तृत्वं न-
 युच्छामः । ऋत्विजः पुनरन्ये वरीतव्या इति ॥ ४२ ॥

एकैकशस्त्वविप्रतिषेधात्प्रकृतेऽप्येकसंयोगात् ॥ ४३ ॥

सि० (अ० १३ ॥)

स्थितादुत्तरम् । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न पृष्ठशमनीयं संह-
 त्य प्रयुञ्जीरन् । किं तर्हि । एकैकशः । कुतः । भविप्रतिषेधात् । उद-
 वसानेन हि पुरुषा लक्ष्यन्ते । ये सत्रादुदवस्यन्तीति । तत्र चैकोऽ-
 नृत्विजोऽप्युदवसाता भवति । ये चोदवसानलक्षितास्तेषां याग इत्येकैकस्या-
 पि यागो विहितो भवति । न च केनचित्प्रतिषिध्यते । तस्मादेकैकोऽपि

[४२ ॥]

इतरेतरनिरपेक्ष उदवसाने कर्तारः । कुतः । अर्थप्राप्तत्वात् । उदवसानस्य मा-
 ष्यमानत्वाद्यादशाभ्यादवसानेन, तादृशा एव पृष्ठशमनीये । तस्माद्विवासिते बहुवचनम् ।

यजेत । ननु बहूनां प्रयोग उच्यते । तेनैकैकस्य न भवति । नैष दोषः । एकैकस्यापि न वार्यते । तेन चोदकसामर्थ्यादेकैकश एष यजेतेति ।

आह । बहुसंयुक्तः प्रयोग एकैकेन न शक्यते कर्तुमिति । एवं-
मपि न दोषः । नात्र बहुवचनं विधीयते । ये सत्रादुदवसातारस्तेषा-
मेष यागः । ते च बहवः । तेषां बहूनामत्र प्राप्तानामयमनुवादः । एकै-
कशयेनापि च त उदवसातारः । तस्मात्तेषां तथैव यागो भविष्यति ।
यथैवोदवसाने तेषामसंहतानां बहुवचनम्, एवं यागेऽप्यसंहतानामेव
भविष्यति । अत्रोच्यते । न बहुवचनमनुवादः । अमाप्तत्वात् । न
हि बहुवचनं यागे प्राप्तं, यदनुद्येत । नन्विदानीमेषोक्तमुदवसा-
तृणां यागः । ते च बहव इति । उच्यते । बहुत्वं तेषामुद-
वसाने, न यागे ।

ननु वाक्यसामर्थ्याद्यागेऽपि भविष्यति । नेत्याह । परिपूर्णं हि
पदं पदान्तरमाकाङ्क्षति । ततो वाक्यं भवति । अयं च यागः प्रागेव
बहुवचनेन संबद्धः । न तस्यामवस्थायो वाक्येनोदवसातारः प्राप्ताः ।
उपादत्ते तु तदा बहुत्वम् । ततो बहुवचनसंयुक्तः पदान्तरगतानुदव-
सातृनपेक्षते । तस्माद्बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगः कर्तव्यः । यथा द्वियज्ञे
सत्रेषु चेति । आह । नैतदेवम् । यत्र केनचित्प्रकारेणानुवादः संभ-
वति तत्रानुवादो वा स्यात्, विधिवेति । यद्यप्यपूर्वत्वादन्यत्र विधिर्ज्या-
याननुवादात् । तथाऽप्यत्रानुवाद एव बहुत्वस्य भवितुमर्हति । तथा हि
यागसंबन्धो बहूनां न कृतो भवति । तत्र दृष्टमेव प्रयोजनं, इतरस्मिन्
पक्षे बहुत्वस्य यागसंबन्धे दृष्टं कल्पनीयं स्यात् । तस्मादनुवाद इति ।

आह । द्वियज्ञेऽपि तर्होवमेव प्राप्नोति, सत्रेषु चेति । अत्रोच्यते ।
अस्त्यत्र विशेषः । उदवसाय यजेरन्निति । राजपुरोहितौ यजेयाताम्,
ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्निति । यत्र क्तवान्तः शब्दो भवति, तत्र द्वौ
प्रयोगौ गम्येते । समानाश्च कर्तारः श्रवणादेव । तत्रोत्तरप्रयोगवचनेन

ननु राजपुरोहितवदित्युक्तम् । यजेरन्निति श्रुत्यैव बहुत्वं गम्यते । सत्त्वं गम्यते,
न तु विधीयते । कथम् । प्राप्तत्वात् । कुनः प्राप्तिः । क्त्वापत्ययश्रवणाद्द्वौ प्रयोगौ

केवलो धात्वर्थो विधीयते । तदाश्रयः प्रयोगः, कर्तारश्च, तद्गता च संख्या, एवं सर्वमेतद्दात्वर्थे विधीयमाने प्राप्तपेवानुग्रहे ।

द्विग्रे सत्रेषु च धात्वर्थो विधीयते, प्रयोगोऽपि, कर्तारः, तद्गता च संख्येति, सर्वमेव तत्रामाप्तम् । न हि राजपुरोहितावित्येष शक्नोति प्रयोगं वदितुम्, तत्र च कर्तृत्वं तद्गतां संख्याम् । तथा ऋद्धिकामा इति । तस्मादेवंजातीयकेषु संख्योपादेयत्वेन श्रूयते । अतो द्विगतादिषु नानुवादः । तेषु बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगः कर्तव्यः । इह तु न तथा । तस्मादेकैकः पृष्ठशमनीयेन यजेतेति ॥ ४३ ॥

(कामेष्टौ दानस्यादृष्टार्थत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

[१५] कामेष्टौ च दानशब्दात् ॥ ४४ ॥ पू०

अस्ति सारस्वते सत्रे कामेष्टौ, ग्राह्यं मस्रवणं प्राप्याप्तये कामाया-
ष्टाकपालं पुरोडाशं निर्व्वपन्ति, तस्यामश्वानां पुरुषीं च धेनुके दत्त्वा प्रति
यष्टुनामवभृथमभ्यवयन्तीन्ति । तत्र संशयः । किं परिक्रमार्थं दानमृत
धर्ममात्रमिति । पृष्ठशमनीये च सत्रस्थानङ्गभूते परिक्रमार्थं दानमित्यु-
क्तम् । अयेदानीमङ्गभूतायां कामेष्टौ चिन्तयते । तत्र किं तावत्प्राप्तम् ।
यथा पृष्ठशमनीये परिक्रमार्थम्, एवमिहापीति चशब्देनान्वादिश्यते ।
कृतः । दानशब्दात् । दानशब्दो भवति । तस्यामश्वानां पुरुषीं च
धेनुके दत्त्वा, इति । दानशब्दः कर्मकरेषु सन्तु परिक्रमार्थं इत्युक्तम् ।

गम्येते । ये च पूर्वस्मिन्प्रयोगे कर्तारस्त एवोत्तरस्मिन् । पूर्वस्मिन्नेतरेतरनिरपेक्षस्ता-
दृशा एवोत्तरस्मिन् । प्रयोगतः क्रियाविशेषाद्वाऽप्राप्त स विधीयते । तस्माद्विजो
य एवोदवसाने कर्तारस्त एव पृष्ठशमनीये विधीयन्ते । कुनः । सामानाधिकरण्यात् ।
उदवसाय यनेऽस्ति । यद्वाऽन्यकर्तारः पृष्ठशमनीये भवेयुः । सामानाधिकरणमुपप-
द्यते च ॥ ४३ ॥

ननु नैवात्र दानं परिक्रमार्थं, दक्षिणाशब्दाश्रवणात् । पृष्ठशमनीये तु विद्यते दक्षि-
णाशब्दः । कथमेतत् । उच्यते । ' मदीश्रवणादानशब्दः परिक्रमे ' इत्यत्र
दानं परिक्रमार्थं न्यायेन स्थापितं पूर्वपक्षे । स चाद्यापि न्यायः । तथा च भाष्ये-
दानशब्दश्च कर्मकरेषु सन्तु परिक्रमार्थं इत्युक्तमिति ।

न चैतत्सत्रम् । सत्रस्याङ्गभूतमेतत् । प्रकरणाच्च-सत्रस्य स्वयं-
कर्तृकता, नाङ्गानाम् । तच्चोदकमासैर्ऋत्विग्भिः सगुणं सत्सत्रस्योपका-
रकं भवति* । अन्यैर्ऋत्विग्भिर्विना विगुणं सत्रस्य नोपकुर्यात् । तस्मा-
दत्र दानं परिक्रयार्थमिति ॥ ४४ ॥

वचनं वा सत्रत्वात् ॥ ४५ ॥ सि०

वाशब्दात्पक्षो व्यावर्त्यते । नात्र परिक्रयार्थं दानं, धर्ममात्रमिति ।
कृतः । सत्रत्वात् । सत्रेष्वानतिर्निवृत्ता । आह । नैतत्सत्रं, सत्राङ्गमि-
त्युक्तम् । उच्यते । न सत्रम् । सत्राङ्गं तु सत्रमध्यपतितम् ।
सत्रस्य च साङ्गस्य स्वयं कर्तृकता । तस्यां क्रियमाणार्यां सिद्धा
अस्या इष्टेः कर्तारः । तत्राऽऽनस्या न प्रयोजनम् । श्रूयमाणं तु दानं
धर्ममात्रं भवितुमर्हतीति ॥ ४५ ॥

(वैश्वानरेष्टौ द्वेष्यसंप्रदानकदानस्यादृष्टार्थत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[१६] द्वेष्ये चाचोदनाद्दक्षिणापनयः स्यात् ॥ ४६ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोरिदमाप्नायते, यदि पत्नीः संयाजयन् कपालमभि-
जुहुयात्, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् । तस्यैकहायनो गौर्दक्षिणा ।

अत्र ग्रन्थः । न चैतत्सत्रमिति । कोऽभिप्रायः । अस्मिन् सारस्वते सत्रे, श्रावश्च
ते गो अयुषी यजमाना पयोग्रहोः शिष्टिः स्वाहा सदृशपूर्णमासौ, एतत्सारस्वतं
सत्रं नात्र कामोऽस्याश्चोदकेन, तस्मादङ्गं तदेतत्सत्रमिति ।

इतरो ब्रवीति, सत्रस्याङ्गं भवति । साङ्गं च सत्रं कर्तव्यम् । तत्र द्वादशाह-
प्रकरणाच्च सत्रस्य साङ्गस्य, नाङ्गानामिति । कोऽभिप्रायः । द्वादशाहे, आर्त्वि-
ज्येषु यजमाना. कर्तारो विधीयन्ते । तेष्वेतत्स्वयं कर्तृकता प्रकरणात्सत्रस्य साङ्गस्य
प्रकृतौ येषु कर्तृतोक्ता, इह चोदकेन तेष्वेवाङ्गेषु स्वयं कर्तृकता प्राप्नोति । कामेष्टिर-
पूर्वमङ्गम् । न च प्राकृतस्य कार्ये वर्तते । यो यूषावटन्तरणन्यायः स इहापि । न
स्वनेन न्यायेन यूषावटन्तरणेऽध्वर्युः कर्ता न प्राप्नोति ।

उच्यते । सोमे साङ्गे प्रत्यक्षेण कर्तारो विधीयन्ते । यत्र चोदकेन, तत्र नियते-
ष्वेव पदार्थेषु नाधिकेषु ॥ ४४ ॥

प्रकृता एव यजमानाः कामेष्टिं करिष्यन्ति, लाघवात् । कामेष्टौ प्रत्यक्षेण वचनेन
कर्तारो न प्राप्नुवन्ति । चोदकेनापि न, प्रसङ्गेनात्र प्राप्नुवन्ति ॥ ४५ ॥

तं स द्वेष्याय दद्यादिति । तत्र संशयः । किं परिक्रयार्थमेकहायनस्य दानमुत धर्ममात्रमिति । किं प्राप्तम् । दक्षिणाशब्दात्परिक्रयार्थमिति । परिक्रयार्थं हि दक्षिणाशब्दो भवति ।

एवं प्राप्ते, द्युमः । द्वेष्ये च धर्ममात्रं दानमिति चशब्देनान्वादिश्यते । कुतः । अचोदनाद्द्वेष्यस्य ऋत्विजः । न हि द्वेष्य ऋत्विग् भवति । ऋत्विगाचार्यो नातिचरितव्याविति । यदा परिक्रयेनैव कर्त्रा प्रयोजनं नास्ति, तदा किं दक्षिणाशब्दः करिष्याति । अपि च, परिक्रयार्थं सति दक्षिणापनयः स्यात् । चोदकप्राप्तोऽन्वाहार्योऽपनीयेत । तत्र चोदको बाध्येत । तस्माद्धर्ममात्रमेकहायनस्य दानमनृत्विजे दातव्यमिति ॥ ४६ ॥

(अस्थियज्ञस्य जीवदधिकारिकत्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां स्याद्विप्रति-
षेधादस्थनाम् ॥ ४७ ॥ सि०

इदमाहनायते, यदि सत्राय संदीक्षितानां मपीयेत, तं दग्ध्वा कृष्णा-
जिनेऽस्थीन्युपनद्य चोऽस्य नेदिष्टत्वं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह
यजेरन् । ततः संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुरिति । योऽयं संवत्सरे यज्ञा-
स संदिद्यते, त्रिमश्राप्त जीवतामिति । किं तावत्प्राप्तम् । सामानाधि-
करण्यादश्रापामिति । किं सामानाधिकरण्यम् । याजयतेरस्थीनि कर्त्त-
व्यतानि ।

नन्वर्थान्यचेतनानि न शक्नुवन्ति स्वयं तन्त्रापितुं, कथं तानि
क्रियार्थां कर्तृणि भवेयुरिति । उच्यते । प्रयोज्यता तेषां श्रूयते । ततोऽ-
न्ये प्रयोजयितारः । त एतानि क्रियां कारयिष्यन्तीति । आह । न
शक्नुवन्ति कारयसीति भवति । कर्तृर्हि प्रयोजको हेतुः । न चैतानि का-
रन्त्येन क्रियामुपसंहर्तुं शक्नुवन्तीति । उच्यते । वचनप्राप्त्याद्याध-

, अपि च परिक्रयार्थं सति दक्षिणाशब्दः स्यात् । चोदकप्राप्तोऽन्वाहार्योऽप-
नीयेत । तत्र चोदको बाध्येत । इत्ययुक्तोऽय ग्रन्थः । कथम् । पत्नीसंमाजवेला-
त्प्राप्तान्वाहार्यो दत्तः । यद्यपि निमित्त इयमितिर्विधीयते तथाऽपि प्रसङ्गेनैव निर्वृत्त-
त्वात्प्राप्तान्वाहार्य-प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

घाजमानं कारयितुं शक्यन्ते तावत्कारयिष्यन्ते, औदुम्बरीसमानं शुक्रान्वारम्भणमित्येवमादीनि ।

आह प्रधानमेव न शक्नुवन्ति, नाङ्गानि कुर्वन्ति यजमानानि भवन्तीति । अत्रोच्यते । वचनसामर्थ्यात्तच्छब्दव्यमृत्विजः प्रतिग्रहीष्यन्ति । तद्वक्षिणापरिक्रीतास्तत्त्वक्ष्यन्ति । ईदृशो द्रव्यस्यागो वाचनिको भविष्यतीति । आह । एवं वर्ण्यमाने याजयितृणामेव कर्तृत्वमुपदिष्टं भवति, नास्थनामिति । उच्यते । यदृणामेवैतेन प्रकारेण कर्तृत्वमुपदिश्यते । न ह्यकर्तरि कारयतीति भवति । हेतुकर्तृत्वं चास्थनां यागं सति प्राप्तमेवानुद्यते । यथा, ग्रामकामं संयाजयौदिति ग्रामकामो यजेतेति विधीयते । हेतुत्वं च प्रज्ञानुवादमात्रम् । तच्च दर्शयति, स्तोत्रेऽस्थिकुम्भमुपदधातीति । अस्थनामेव यजमानत्वं दृश्यते । तस्मादस्थनां यज्ञो न जीवताम् ।

इति प्राप्ते, ब्रूम । अस्थियज्ञ इतरेषां जीवतां स्यात् । तेषामविप्रतिपिद्धो यज्ञः । अस्थनां विप्रतिपिध्यते । त्यागो नाम मनसा क्रियते, न चास्थामरित मनः । यदुक्तम्, ऋत्विजः शब्दव्यं दक्षिणां प्रतिगृह्यत्परिक्रीतास्त्यागं कुर्वन्तीति । ईदृशो वाचनिकस्त्यागो भवतीति । नैतदेवम् । न हि यजेतेत्युक्ते, अशक्नुवत्सु वचनप्रामाण्यादन्यो यज्यर्थो भवति । यागं कुर्वतीति हि तद्वचनं, नान्यो यज्यर्थ इति । न च वचनप्रामाण्यादेतद्वचनं, यच्छब्दव्यं तद्वचनं । न हि तदस्थिभिर्देवं भवति । न चासाति दाने परिक्रयः । न च गौणोऽर्थो विधिश्चन्द्रादवगम्यते । अन्येन हि प्रमाणेन परिच्छिन्नेऽर्थे गौणः शब्दः संबध्यते । यथा, गौरनुषन्ध इति गौजातिविशिष्टः पशुरनुषध्यते, न वाहीकः । गौरयं वाहीक इति तु संवादे वाहीके गौणः शब्दः प्रवर्तते । तस्मान्न त्यागविधानेऽन्यो यज्यर्थः स्यात् । न चाग्रा द्रव्यं स्वं संभवति । यद्वत्विजो गृहीत्वा वयमनेन परिक्रीता इति मन्येरन् । तस्मान्न कथं चनास्थीनि यदृणि भवन्ति । अतो न विवक्षितं सामानाधिकारण्यमिति ।

यदि स्वशोऽभिधीयेतादृष्टं कारितं, यजन्तं याजयितुं किमपि भवतीति, न च

आह । असंबद्धवचनादनर्थकं तर्हीदं वाक्यम् । नेति द्रुपः । न हि गम्यमानेऽर्थेऽनर्थकं भवति । ततः संबत्सरे याजयेयुः, इत्येतावतो वाक्यात्कश्चिदर्थोऽवगम्यते स इह विवक्षितः । अस्थीनि याजयेयुरित्येष संबन्धो न विधीयते । आह । किमस्थीनीति प्रमादपाठः । न च प्रमादपाठ इति द्रुपः । न हि स एवाप्रमादपाठो यो विधानार्थो मुख्यार्थश्च । अनुबद्धन्नप्यर्थं लक्षणयाऽपि द्रुवन् वाक्ये समवायं गच्छति । न च प्रमादपाठो भवति । तत्र, अस्थीनीत्येष शब्दो विदधस्त्वमर्थं मुख्यया वृत्त्या द्रुवन् वाक्ये न समवैति । अनुबद्धंस्तु लक्षणया समवेष्पति । ततः संबत्सरे याजयेयुरिति जीवतः प्रकृतान् वक्ष्यति । तत्रास्थिशब्दो वर्दिष्यते लक्षणया । ततः संबत्सरेऽस्त्रियमतो याजयेयुरिति । के तेऽस्त्रियमन्तः । ये तेन सह यष्टुं प्रक्रान्ताः । तस्माद्यस्य तान्यस्थीनि, तैरस्थिभिः स शक्यते लक्षयितुम् । तस्मान्जीवतां यज्ञ इति ॥ ४७ ॥

यावदुक्तमुपयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥

अयं यदुक्तमस्थना याजमानं दर्शयति, स्तोत्रेऽस्त्रियकुम्भमुपदधातीति । नैवद्याजमानम् । न अस्थीनि यजन्त इत्युक्तम् । अतो वचनमाणापादेत्कर्म याजमानसरूपं भवति । यावति वचनं तावत्थेव शक्यवितुमर्हति, न तत्सर्वं याजमानं शक्नोति लक्षयितुम् । तस्मान्जीवतामेव यज्ञ इति ॥ ४८ ॥

(अस्त्रियवृत्तस्य मृताधिकारित्वपक्षे जपसंस्कारेणां लोपाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] यदि तु वचनात्तेषां जपसंस्कारमर्थलुप्तं सेष्टि तदर्थत्वात् ॥ ४९ ॥ सि०

इह जपसंस्कारमिष्टि चिन्त्यते । तत्र सूत्रेतरार्थेन जपसंस्कारं

कश्चिदभ्युमिच्छेत् । अतो षेयर्थोऽनुवादः ॥ ४७ ॥ [४८]

१ याजयेत्—पा० । १ अर्थ इति—'स्तोत्रेऽस्थीनि याजयेयुः' इत्याश्रयित्वादेनास्त्युपनहन-
कृतसंबन्धेन जीवतामेव लक्षणयाऽभिधानात्तेषामेव संबत्स्रान्ते निधीयमानो भागोऽभ्युक्त-
त्वात्तस्मान्जीवतामेव विकार इति ततोऽतिदेशाद्यत्वात्तेष्वर्थान्वयोऽनुवाद इत्यर्थः ।

चिन्त्यते, शेषेणापीष्टिः । जपाः, यत्र जपतीति चोदनाः । संस्काराः, केशश्मश्रु वपतीत्येवमादयः । क्रिमस्थनां जपसंस्कारं कर्तव्यं, नेति संशयः । ननु नैवास्थना यज्ञो, जीवतामसावित्युक्तम् । अत्रोच्यते । कृत्वा चिन्तैषा । अस्थनामिति कृत्वा चिन्त्यते । अनेन प्रकारेण पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनं विचार्यते । यद्यस्थनां यज्ञः स्यात्, किं जपसंस्कारं क्रियते, नेति । किं तावत्तासम् । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यादित्यनेन न्यायेन कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । यदि तु वचनात्तेषामस्थनां यज्ञः स्यात् । तेषां जपसंस्कारं लुप्तार्थं निवर्तेत । न तैः शक्यं जपितुं, नापि केशश्मश्रु वपुम् । अशक्यं च चोदको न प्रापयति । अथ सूत्रोत्तरार्थं, सेष्टिं तदर्थत्वादिति । दीक्षणीयेष्टिः कर्तव्या, नेति विचारः । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाय कर्तव्या ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । सहेष्ट्या जपसंस्कारं न कर्तव्यम् । इष्टिर्लुप्येतेति । कुतः । तदर्था हि सा । यजमानो दीक्षां ग्रहीष्यतीति । दीक्षा च व्रतानि । नियमाश्च मानसं कर्म । न चैषा मनोऽस्ति । दीक्षाग्रहणार्था चेष्टिः संयोगाज्ज्ञायते, आग्नावैष्णवमेकादशरूपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति । तस्मादिष्टिरपि निवर्तेतेति । कर्तव्यं तु क्रियेत गुणभूत्वात् ॥ ४९ ॥

(अस्थियज्ञस्य मृताधिकारिकत्वपक्षे कर्तव्यानामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] कर्तव्यं तु क्रियेत गुणभूत्वात् ॥ ५० ॥ सि०

अस्थियज्ञ एवेदं सांदिश्यते । यजमानेन संमितीदुम्बरी भवति । तथा, शुक्रं यजमानोऽन्वारभत इति । अस्थनां यागे सति किमेवंजातीयकं कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । अनेनानामस्थनां सर्वक्रियासु स्वातन्त्र्यं नास्ति । तस्मादौदुम्बरीसंमाने शुक्रान्वारम्भणे च नास्थीनि कर्तृणि भवेपुरिति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । कृत्वर्थं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् । यत्कृत्वर्थमेवं-
जातीयकं तत्क्रियेत । गुणभूतत्वात् । गुणभूतस्तत्र यजमानः । यज-
मानपरिमाणसंमितयोर्दुम्बर्या मयोजनम् । यजमानान्वारभ्येन च
शुक्रेण । अचेतनेनैव च परिमीयते । नुरुधान्वारभ्यते । तस्मादेवंजा-
तीयकं कर्तव्यमिति ॥ ५० ॥

(अस्थियज्ञस्य मृताधिकारिकत्वपक्षे गुणकामानामननुष्ठानाधिकरणम् ॥२०॥)

[२०] काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञानायथेतर-

स्यानुच्यमानानि ॥ ५१ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र श्रूयते । यदि कामयेत वर्षेत्पर्जन्य इति, नीचैः
सदो मितुयादित्येवमादि । तदिह चोदकेन प्राप्तं काम्यं कर्तव्यं, नेति
संदिह्यते । चोदकानुग्रहाय, कर्तव्यमिति । नन्वस्थानि न किञ्चित्काम-
यन्ते । यजमानकामनिमित्तकश्चैवंजातीयकाः पदार्थाः । अत्रोच्यते ।
नात्र यजमानेन कामयमानेन प्रयोजनम् । एषोऽध्वार्यो नीचैः सदासि
भीयमाने वृष्टिर्भवति । तथादि वृष्ट्या प्रयोजनं, नीचैः सदो मातव्यं,
वृष्टिः प्रयोजनवती भविष्यतीति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । काम्यान्पेवंजातीयकानि न कर्तव्यानि । कुतः ।
यदि यजमानो वृष्टिं कामयेत नीचैः सदासि भीयमाने वृष्टिर्भवति ।
यजमानफलदं ह्युपग्रहविशेषात्साङ्गं कर्म, नान्पेषां कामयितृणां दातु-
मर्हतीति । न च वृष्टिर्यजमानस्य फलमिति विज्ञापते । यथेतरस्य
जीवतो यजमानस्य विद्यमानोऽपि कामोऽनुच्यमानो न भवति ।
किमङ्गं पुनरर्भ्यां, येषां काम एव नास्ति । तस्मात्काम्यानि न कर्त-
व्यानीति ॥ ५१ ॥

(अस्थियज्ञस्य मृताधिकारिकत्वपक्षे सूक्तवाक्यगर्गतायुरादिकल्पकाशङ्क-
भागाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ २१ ॥)

[२१] ईहार्थाश्चाज्ञावात्सूक्तवाकवत् ॥ ५२ ॥ सि०

कृत्वर्थं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ ५० ॥

ननु काम्यानामातिदेश एव नास्ति । सत्यम् । ' अस्थानि यजेरन् ' इति
श्रूयते । तत्र कः पुनर्याग इति स्तोत्र इति लिङ्गात्सोमयागः, नैष्टिकः । स. च.
सोमयाग उपदेशेनैतस्य, चिन्ता पठते । अथवा कृत्वा चिन्ता ॥ ५१ ॥

सन्ति, अस्थियज्ञे दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानि चोदकप्राप्तानि प्रायणी-
यादीनि, तेषु चोदकप्राप्तः सूक्तवाकः । तत्रेमानि, अयं यजमान
आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते—विश्वं प्रियमाशास्ते यदनेन हविषाऽऽ-
द्यास्ते तदश्यात्तदध्यात्तदस्मै देवा रासन्तामिति । किमिमानि कर्त-
व्यानि, न कर्तव्यानीत्येषोऽर्थः संदिह्यते । किं तावत्प्राप्तम् । ईशार्था
ये कामाः सूक्तवाके श्रूयन्ते, तेऽपि न स्युः । किं कारणम् । अभावा-
त्कामयितुः । न ह्यस्थीनि कामयन्त इत्येतदुक्तम् । तस्मान्न कर्तव्यानि ।
सूक्तवाके, इति सूत्रयितव्ये, सूक्तवाकवदिति सूत्रितम् । कथमेवं वर्णयतु
इति । उच्यते । ईशार्थाः सूक्तवाकार्हाः । अहं वतिर्द्रष्टव्यः । यया,
छन्दोव्यतिक्रमाद्ब्रूयुदे भक्षयमानपरिधिकपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्ति-
वचनमूहवत्स्यादिति । तस्मान्न सूत्रोपालम्भः ॥ १२ ॥

स्युर्वाऽर्थवादत्वात् ॥ ५३ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवताऽऽश्रामीहार्याः कामा न कर्तव्या इति ।
स्युर्वाऽर्थवादत्वात् । स्युर्वा एते कामाः । कस्मात् । अर्थवादत्वात् ।
अर्थवादा एते, आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इति । नैते विधयः,
अर्थवादा एते । अर्थवादत्वाच्च तेषां क्रियां चोदकः प्रापयति । एवं चोद-
कानुग्रहो भवति । तस्मात्प्रश्याम ईशार्थाः कामाः कर्तव्या इति ॥ ५३ ॥

नेच्छामिधानात्तदभावादितरस्मिन् ॥ ५४ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता, ईशार्थाः कामाः कर्तव्या इति । कस्मात् ।
इच्छामिधानात् । इच्छामिधाना एते कामाः । आयुराशास्ते सुप्रजा-
स्त्वमाशास्ते दिव्यं धामाऽऽशास्ते, इति । इच्छायामुत्पन्नायां प्रयुज्यन्ते ।
य एतान् कामानिच्छेत्स चेह यजमानो नास्ति । अचेतनावन्त्येता-
व्यस्थीनि । अस्त्रामिच्छा न विद्यते । तदभावात्—अस्त्रामिच्छाया अभा-
वात्, इतरस्मिन्—जीवति, एते कामा भविष्यन्ति, नास्तिपु । तस्मा-
त्प्रश्यामोऽऽश्रामीहार्याः कामा न कर्तव्या इति । नन्वेतेऽर्थवादा इत्यु-
क्तम् । अश्रोच्यते । नैतेऽर्थवादाः । विधय एते । एवं चेत्परिहृतमेत-

ज्ञेयति । तस्माद्यदुक्तं भवता, अभ्रामोक्षार्थाः कामाः कर्तव्या इति ।
नेतदेवम् । न कर्तव्याः । नेच्छामिधानात्तदभानादितरस्मिन् ॥ ५४ ॥

(आस्थियज्ञे मृताधिकारपक्षे होतृकामनयाऽनुष्ठीयमानानां गुणकामानान-
नुष्ठानाधिकरणम् ॥ २२ ॥)

[२२] स्युर्वा होतृकामाः ॥ ५५ ॥ पू०

इदंदेशीर्हमभृतीनि सभ्राण्युदाहरणम् । तानि प्रकृत्य श्रूयते ।
तैः संबंत्सरैऽस्थीनि याजयेयुरिति । चोदकमाप्तानि दीक्षामभृतीनि
कर्माणि श्रूयन्ते । सन्ति च प्रकृतौ होतृकामाः । यं कामयेतापशुमान्
स्यादिति, परार्थी तस्येदामुपहृष्येत, अपशुमानेव भवति । यं कामयेत
प्रमायुकः स्यादिति, तस्योच्चैस्तरां वषट् कुर्यात् । यं कामयेत पापीयान्
स्यादिति, नीचैस्तरां तस्य याज्यया वषट् कुर्यात् । यं कामयेत वर्षा-
यान् स्यादिति, उच्चैस्तरां तस्य याज्यया वषट् कुर्यादिति । एवं तत्र
संशयः क्रियते । किमश्रां होतृकामाः कर्तव्याः, अथवा न कर्तव्या
इति । ननु जीवतां यज्ञ इत्युक्तम् । अत्रोच्यते । अश्रां यज्ञ इत्येवं
कर्तव्यां चिन्ता प्रवर्तते । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमः क्रियते । स्युर्होतृकामाः ।
एतेऽश्रां कर्तव्याः स्युः । कस्मात् । चोदकः मापयति । एवं चोद-
कानुग्रहो भविष्यति । तस्मात्पश्यामो होतृकामाः कर्तव्या इति ॥ ५५ ॥

न तदाशीर्हवात् ॥ ५६ ॥ सि०

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता होतृकामाः कर्तव्या इति । न कर्तव्याः ।
कस्मात् । तदाशीर्हवात् । तदाशीरेषा भवति । यजमानाशीरेषा । यां वै
काचन यज्ञे ऋत्विज आशिपमाशासते सा सर्वा यजमानस्य, इति
यजमानविषयतामाशिपो दर्शयति । स चेद् यजमानो नास्ति । अचे-
तमान्यस्थीनि । अस्थनां कामयितुं सामर्थ्यं नास्ति । अर्था समर्थ्याधि-
क्रियत इत्युक्तम् । कर्तव्यां श्रुतिसंयोगाद्विधिः कारस्त्र्येन गम्यत इति ।
तस्मात्पश्यामोऽस्थनां होतृकामा न कर्तव्या इति । क्षीणा कृत्वा
चिन्ता । प्रयोजनं नोच्यते । (न तदाशीर्हवात्) ॥ ५६ ॥

५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

(यजमानमरणोत्तरमपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणम् ॥ ३३ ॥)

[२३] सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न वियते
कर्मणो जीवसंयोगात् ॥ ५७ ॥ पू०

अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः, शुनः, कर्णोऽग्निष्टोमः । मरणकामो ह्येतेन यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकामियामिति । तत्र संशयः । किं दिष्टगते यजमाने तदन्तं कर्णोत्सृष्टव्यमुत परिसमापयितव्यमिति । किं तावत्प्राप्तम् । सर्वस्वारे दिष्टगतौ यजमानस्य सत्त्वां तदन्तं कर्णोत्सृष्टव्यम् । कर्मणो जीवसंयोगात् । जीवता हि शक्यं, नाजीवता । तस्माद्दिदमर्यादापद्यते, सर्वस्वारेण दिष्टगत्यन्तं यजेतेति ॥ ५७ ॥

स्याद्विधयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥ सि०

स्याद्वा तस्य परिसमाप्तिः । उच्यते हि प्रत्यक्षाशिष्टम् । क्रतुः, परिसमाप्तिश्च । मरणकामो ह्येतेन यजेतेति—आरभ्य परिसमापयितव्यमित्याख्यातार्थः । तेन समाप्तिरख्यातेनैवोक्ता भवति । अपि चेदमाप्नोति, आर्भवे मस्तूयमान औदुम्बरीं सदशेन वाससा परिवेष्ट्य ब्राह्मणाः परिसमापयत मे यज्ञमिति संप्रेष्यामि विशतीति । यदि पौषमात्रं स्यात्, अदृष्टार्थं भवेत् । तस्मात्समेपणद्वारलक्षणाया परिसमाप्तिरेव विधीयते । यथा, यदि सोममपहरेयुः, विधावतेच्छतेति ब्रूयादिति । अथ यदुक्तं, जीवन् कर्ता भवति, न मृत इति । नेत्युच्यते । जीवता वचनं प्रोक्तम् । आरब्धं परिसमापयतेति । अतस्तत्कृतैवासौ परिसमाप्तिः । अत्राऽऽह । यदाऽसौ प्रयुक्तवांस्तदा तावत्परिसमाप्तिस्तेन न कृता । यदा परिसमाप्तिस्तदाऽसौ नास्ति । कः परिसमाप्तेः कर्तेति ।

अत्रोच्यते । मुक्तसंशयेनैतत्तुल्यम् । यद्भवान् मुक्तसंशयं जीवन्तं कर्तारं मन्यते तेनैतत्तुल्यम् । योऽपि, परिसमापयतीति श्रेष्ठ्य परिसमाप्तिकाले जीवति, तस्यापि जीवनं परिसमापनकालेऽनुपकारकं, पूर्ववैषा-

देवास्य कर्तृत्वमुपपद्यत इति । स च पूर्वमैषो जीवतोऽजीवतश्च तुल्यः । तस्माज्जीवन्निवायमपि कर्तेति । अथोच्येत । जीवतः सत्त्वात्कर्तृत्वमुप-
पद्यत इति । एतदपि तुल्यमेव । जीवतोऽपि, पुरुषः कर्ता, न शरीरम् ।
स च पतितेऽपि शरीरे पुरुषोऽस्ति । तस्मात्स एव परिसमाप्तौ कर्तेति ।
अथोच्येत । यजमानासंभवादशक्यं हि दिष्टगतावुत्तरं तन्त्रं कर्तुम् । अत-
स्तथैदको न प्रापयतीति । जैतदेवम् । याजमानवर्जं प्रापयिष्यति सः ।
तस्माद्दोषः । अथवा, प्रत्यक्षमेव परिसमाप्तेर्वचनं, ब्राह्मणाः संस्थाप-
यत मे यज्ञमिति । तत्सामर्थ्यादेव याजमानं भविष्यति ॥ ५८ ॥

(मृताधिकारपक्षेऽस्थियज्ञ इव, सर्वस्वारेऽपि बाध्याबाध्य-
विवेकाधिकरणम् ॥ २४ ॥)

[२४] गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ ५९ ॥ सि०

अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः, शुनःकर्णोऽग्निष्टोमः । यरणकामो ह्येतेन
यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियामिति । तत्र दिष्टगतौ यजमा-
नस्य सत्यां किं कर्तव्यमिति श्रश्नः । भवति चादर्शयित्वाऽपि द्वौ पक्षौ,
पक्षेनोपक्रमः । पक्षद्वयेऽपि प्रतिभाति, भवति संशयः । सर्वापसिद्धा-
द्यपि भवति । यथा, को नामायं पर्वतः । का नामेयं नदी । किमिदं
फलमिति । तदभिधीयते । गते कर्मास्थियज्ञवत् । दिष्टां गतिं गते
यजमाने, अस्थियज्ञवत्कर्म भविष्यति । यथा, अस्थियज्ञे क्रत्वर्थे क्रियते,
नान्यदस्थिभिः । एवं दिष्टामपि गतिं गते क्रत्वर्थे शब्देन कारयितव्यम् ।
नान्यत् । यथा, शुक्रं यजमानोऽन्वारभते, यजमानेन संमितौदुम्बरी
भवतीति ॥ ५९ ॥

(सर्वस्वारे जीवद्दशाया क्रियमाणमायणीयादौ सूक्तवाकान्तर्गतायुराशा-
सनादेरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २९ ॥)

[२५] जीवत्यवचनमायुराशिपस्तदर्थत्वात् ॥ ६० ॥ पू०

सर्वस्वार एव जीवति यजमाने भवत्येवं संशयः । आशास्ते यज-
मान इति किमायुराशीर्वक्तव्या, उत नेति । किं प्राप्तम् । जीवत्यवच-
नमायुराशिपः । इतः । तदर्थत्वात् । यत्राऽऽयुराशास्ते यजमानस्तत्र

प्रस्तरं प्रयच्छत एव, एवंकामो यजमान इत्यावेदयितव्यं भवति, तद्यजमानः कथं प्राप्नुयादिति । स चायमत्र यजमानो विपरीतकामः— मरणकामः । तस्मादायुराशीस्तत्र न वक्तव्या ॥ ६० ॥

वचनं वा भागित्वात्प्राग्यथोक्तात् ॥ ६१ ॥ सि०

उच्यते । वक्तव्याऽऽयुराशीः । भागी ह्यायुराशीर्वादः । आर्भवे प्रस्तूयमाने यजमानस्य दिष्टा गतिः प्रार्थयित्वा भवति । प्रागार्भवकालादायुराशास्ते यजमानः, आर्भवकालं यावज्जीव्यासमिति । चोदक-
श्वैवमनुग्रहीष्यते । तस्मादत्राप्यायुराशीर्वक्तव्येति ॥ ६१ ॥

(सप्ते, अदृष्टार्थयोर्ऋतुयाज्यावरणहिरण्यदानयोरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २१ ॥)

[२६] क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ ६२ ॥ सि०

अस्ति द्वादशाहः । द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति । अस्ति तत्र चोदकमासं धर्ममात्रं किञ्चित् । यथा, ऋतुयाज्यावरणम्, आत्रेयहिरण्य-
दानं च । तत्र संशयः । किं धर्ममात्रं कार्यं, नेति । किं मासम् । स्वयं कर्तृकत्वात्सत्रस्य, वरणं दानं च निवर्तत इत्युक्तम् । न चान्यद्वचन-
मस्ति कर्तव्यमिति । यावानेव श्रुतस्योत्सर्गो दोषस्तावानश्रुतकलाना-
याम् । तस्मान्न कर्तव्यमिति ।

एवं मासे, द्रुमः । क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् । यद्धि वरणं दानं वा, न भवत्यानत्यर्थं, तत्स्वयं कर्तृकेऽपि न विरोधमुपैति । तस्माच्चो-
दकानुग्रहाय क्रिया स्यादिति ॥ ६२ ॥

(पवमानेष्टिष्वग्निहोत्रहवणीलोपेऽपि निर्वापानुष्ठानाधि-
करणम् ॥ २७ ॥)

[२७] गुणलोपे च मुरुपस्य ॥ ६३ ॥ सि०

सन्ति, अग्न्याधाने पवमानेष्टयः । अग्नये षवमानाय पुरोडाशम-
ष्टाकपालं निर्घपेत्, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये, इति । तत्र चोद-
केन मासम्, अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्घपेदिति । तन्न तावदग्नि-
होत्रस्य कालः । तस्मादग्निहोत्रहवणी नास्ति पवमानेष्टिषु । तदभावे

१० ॥ ११ ॥ ६२ ॥]

ननु समाह्वया त्रिकालविषया । सत्यम् । तत्र वर्तमानस्तावत्कालो न संप्रवृत्ति ।

किं निर्वापोऽपि न कर्तव्य उत कर्तव्य इति । किं प्राप्तम् । यथा-
श्रुतोऽसौ न शक्यते कर्तुम् । न चायथाश्रुतेन कृतेन किञ्चिदस्ति मयो-
जनम् । तस्माद्विगुणत्वान्न कर्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते, द्रव्यः । गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति । गुणोऽ-
ग्निहोत्रहवणी । प्रधानं निर्वापः । यदि निर्वापो न संभवेद्, ततस्त्व-
दसंभवाद्गग्निहोत्रहवण्यपि न संभवतीति निवर्तते । न तु गुणलोपे
मुख्यं न संभवतीति । तस्मान्निर्वापः कर्तव्यः । अग्निहोत्रहवणीसाध-
नता च तस्य न संभवतीति निवर्तते ॥ ६३ ॥

(सप्तदशशरावे चरौ मुष्टिलोपेन चतुःसंख्यानुग्रहाधि-
करणम् ॥ २८ ॥)

[२८] मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वा-
त्स्यात् ॥ ६४ ॥ पू०

अस्ति वाजपेयः । शरादि वाजपेयेन स्वाराज्यकाधो यजेतेति । तत्र
ध्रुवते । नैवारः सप्तदशशरादः क्षीरं चरुर्भवतीति । अस्ति तु मकृतौ
संख्या मुष्टयश्च, चतुरो मृष्टीभिर्वपतीति । उभयं चोदकेन प्राप्तम् । तत्र
संशयः । किं संख्यानुग्रहो मुष्टिलोपः, उत मुष्टयनुग्रहः संख्यालोपः,
अथवा किं संख्याया मुष्टीना च लोपः, अथवाऽन्यतरलोप इति । किं
प्राप्तम् । अन्यतरलोप इति । यदि वा मुष्टिपुः, यदि वा संख्यायाम् ।
कुतः । नियमकारिणः शब्दस्याभावादनियम इति ।

एवं प्राप्ते, द्रव्यः । मुष्टिलोपः स्यात्, संख्यानुग्रहश्चेति । कुतः ।

भूतो न विद्यते । भविष्यत्कालत्वं तु गृहीतो निर्वापस्य सगुणत्वाय । उच्यते ।
भविष्यत्कालतायास्तु भूतकालता न्याय्या । कथम् । अनित्यः संबन्धः । भविष्यति
काले कदाचिदस्याभावात् । पुरोडाशकपाले तु भूतस्य कालस्याभाव एव । अग्निहो-
त्रहवण्यपि न भूतकाला पवमानेऽपि । प्रकृतावाग्निहोत्रहवणी वचनाद्भवति । सा च
भूतकालान्तरा, इह चोदकेन तथाभूता प्राप्नोति । न च प्राक्पवमानहविष्याग्निहोत्रं
संभवति । तस्मान्नास्त्यग्निहोत्रहवणी । यद्य पूर्णाहुत्यन्तेऽग्निहोत्रं सोऽपूर्वं एव होमः
॥ ६३ ॥

मुख्यत्वात्संख्यायाः । पूर्वं हि संख्या निपतति । सा पूर्वमेवावगम्यते,
न तदवगमकाले संख्याविज्ञानस्य परिपन्थि किञ्चिद्विज्ञानमस्ति ।
तस्मिन्निष्पत्तिद्वंद्वे संख्याविज्ञाने प्राप्ते मुष्टिविज्ञानमापतति । तत्संख्या-
विज्ञानपरिपन्थितां, नाऽऽचरितुमर्हति । तस्माज्जघन्यत्वान्मुष्टीनां लोपः ।
मुख्यत्वात्संख्यानुग्रहः । तदुक्तं, मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवादिति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । मुष्टिलोपेन संख्या लोपमर्हतीति । कुतः । तद्गु-
णत्वात् । मुष्टिगुणो हि संख्या श्रूयते । चतुरो मुष्टीनिति । चतुसं-
ख्याविशिष्टा मुष्टयः कथं भवेयुरिति संख्योच्चार्यते, न स्वार्थे । तस्मा-
त्संख्या पूर्वनिर्दिष्टाऽनिर्दिष्टेव । सा हि परविशेषणार्थमेवोच्चार्यते । तेन
नैव तस्या अनुग्रहः कार्यः । मुष्टिलोपे सति तदधिकरणा संख्याऽधि-
करणाभावान्निवर्तते । अन्याधिकरणायां क्रियमाणायाम् न प्रकृतिवत्कृता
स्यात् । संख्यालोपे पुनर्मुष्टयो निर्वापाधिकरणाः श्रूयमाणा अधिक-
रणानिष्ठत्वात् न निवत्स्यन्ति । तस्मान्मुष्टिगुणत्वात्संख्या निवर्तते, न
मुष्टयः । तदुक्तम्, अङ्गुणविरोधे च तादर्थ्यादिति ॥ ६४ ॥

न निर्वापशेषत्वात् ॥ ६५ ॥ सि०

नैतदेवम् । न संख्या मुष्टिषु श्रूयते । यदि मुष्टिषु श्रूयते, तद्गुण-
त्वात्निवर्तते । क तर्हि श्रूयते । निर्वापे । कथम् । नैवमभिसंबन्धः
क्रियते, चतुरो मुष्टीनिति । कथं तर्हि । चतुरो निर्वापतीति । मुष्टिगुणः
संख्यागुणश्च निर्वापो निर्दिश्यते । क्रियासंबन्धे हि द्वितीयाविभक्ति-
र्भवति । कथम् । फारकविभक्तिर्हि सा । फारकं क्रियाया एव भवति,
न द्रव्यस्य । अतश्चतुःसंख्या श्रुत्याऽवगता निर्वापस्य, वाक्येन मुष्टी-
नाम् । वाक्याच्च श्रुतिर्वलीयसी । तस्मान्मुख्यानुग्रहान्मुष्टिलोप एवेति
॥ ६५ ॥

संख्या तु चोदनां प्रति सामान्यात्तद्विकारः

संयोगाच्च परं मुष्टेः ॥ ६६ ॥ पू०

[१४ ॥ १५ ॥

तुशब्द एनं पसं व्यावर्तयति, न संख्यानुग्रहो मुष्टिलोप इति । किं
 तर्हि । संख्यया संख्या निवर्तते, शरावैथ मुष्टयः । कयम् । सामा-
 न्यात् । निर्वापसाधनं द्रव्यं प्रकृतौ मुष्टयः । तासां परिच्छेदिका चतुः-
 संख्या । इह सप्तदशसंख्याकः शरावद्रव्यकश्चरुर्भवतीति श्रूयते । तत्र
 मापनार्थं मुष्टिद्रव्यं मापनार्थं शरावैनिवर्तयते । तत्परिच्छेदनार्था चतुः-
 संख्या परिच्छेदार्थया सप्तदशसंख्यया निवर्तयते । तद्यथा, इदं दधि
 घृतं शाकमिमे शालयः, देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवयज्ञदचस्तेले-
 नेति, भोजने यद्घृतेन शक्यते कर्तुं तच्चैलेन क्रियते । तस्माद्यद्यपि न
 श्रूयते तैलेन स्नेहयितव्यमिति, तथाऽपि समानकार्यत्वाच्चैलं घृतस्य
 त्रिनिवर्तकं भवति । एवं संख्या परिच्छेदं कुर्वती परिच्छेदिकाया एव
 संख्याया निवर्तिका भवितुमर्हति । परं च शरावद्रव्यं मुष्टिनिवर्तकं,
 संयोगात् । तस्मात्प्राकृती संख्या प्राकृतं च द्रव्यं निवर्तते ॥ ६६ ॥

न चोदनाभिसंबन्धात्प्रकृतौ संस्कारयोगात् ॥ ६७ ॥ सि०

नैतदेवम् । चोदनेति यागं द्रूमः । यागसंबद्धा हि सप्तदशसंख्या,
 शरावद्रव्यं च । प्रकृतौ निर्वापसंस्कारसंबद्धा चतुःसंख्या मुष्टिद्रव्यं च ।
 न चान्यत्र क्रियमाणं समानकार्यमप्यन्यत्र निवर्तकं भवति । यस्य हि
 प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकमाप्तस्य कार्यमभिनिवर्तयते, तच्चेन निवर्तयताम् ।
 न च यागे क्रियमाणे निर्वापकार्यं निवर्तयते । तस्मान्निर्वापमाप्तं
 किंचिदप्यनेन न निवर्तयति इति । विरोधाच्च चतुर्भिर्मुष्टिभिर्निरूप्यमाणं
 द्रव्यं न सप्तदशशरावं भवति । तस्माद्विरोधादन्यतरनिवर्तयते, द्रव्यं
 संख्या वा । तत्र चतुःसंख्यानुग्रहान्मुष्टिलोपो न्याय्यतर इति ॥ ६७ ॥

(चावापृषिव्यादौ प्रत्यक्षधेन्वादिशब्दोपदिष्टगोद्वेषेण प्राकृतान्द्रव्यस्य
 बाधाधिकरणम् ॥ २९ ॥)

[२९] औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्याद-
 कार्यत्वात् ॥ ६८ ॥ सि०

क्वचिच्छ्रूयते, घावापृथिव्यां धेनुमालभेत, मारुतं वत्सम्, ऐन्द्रमृ-
पभिमिति । तदत्र संशयः । किमजा धेनुवत्सर्षभा उत गाव इति ।
किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाय, अजा इति । गुणनिमित्तास्ते शब्दाः ।
स गुणश्चोदकेन प्राप्ते प्राकृते द्रव्य आवेशयितव्यः । ननु गर्वि गुण-
माहुरेते शब्दाः । सत्यं गव्याहुः । न तु गौरत्र प्रत्यक्षेण वचनेन चोद-
केन वा । स एष गुणवचनो यद्यपि श्रुत्या गोधिष्ठानं गुणं वदति,
वाक्येनाऽऽलम्भद्रव्यमास्कन्दति, तथाऽपि गोद्रव्यस्याभावादात्मनिवा-
क्यमेव गृह्यते, न श्रुतिः ।

अपि च धानवयोवचना एते शब्दाः । गुणाश्चापूर्तत्वान्न क्रियया
संबध्यन्ते । द्रव्येणैषां संबन्धो भवति । चोदकपाप्तं च द्रव्यम् । तेनैषां
सामानाधिकरण्यम् । यथा, अत्री द्वे धेनू ददाति । तस्य पुरुषी धेनुर्द-
क्षिणा । तथा, अजर्यभस्याजिनमवस्तृणातीति । धानवयोवचनः
शब्दस्तेदेकवाक्यगतेनैव द्रव्येण संबध्यते । एवमिहापि चोदकपाप्तेन
द्रव्येण संबन्त्स्यत इति । तस्मादजा धेनुवत्सर्षभा इति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । औत्पत्तिक एतस्मिन्नुत्पत्त्यैव जातिविशिष्टे गुण-
शब्दे द्रव्यतो विकारः स्यात् । द्रव्यमपि विकुर्यात्, न गुणमात्रम् ।
यदेतज्जातिविशिष्टं धानं वयश्च, न तदजपशुषु शक्यं कर्तुम् । गोपशुष्वेव
तद्भवति । नन्वत्र यद्यपि स्याच्छक्यमावेशयितुं, तदावेशयिष्यते । यन्न
शक्यं, तत्प्रमादिष्यते । यथा, अजा धेनुवत्सर्षभा इति । उच्यते ।
विस्पष्टस्तत्राजशब्देन धेन्वादीनामेकवाक्यभावः । इह चोदकेनाजद्र-
व्यम् । चोदकश्च विरोधे सति नाजद्रव्यं प्रापयति । न च धेन्वादीनां

धेन्वादयः शब्दा उभयोरसाधारणवचना एव । शोणादय इवानपेक्ष्य च पदान्तर-
रमेते पदावस्थायामेवासाधारणमर्थं प्रतिपादयन्ति । केचित्पदान्तरमपेक्ष्य साधारण-
प्रतिपादयन्ति । यथा शुकः पट इति । कथं तर्हि पूर्वः पक्षः । श्रुत्या धेनुरिति
शब्दो धान एव वर्तते । गोद्रव्यं त्वस्य न शब्देन, नापि चोदकेन । अत्राद्रव्य-
त्वस्य चोदकेन प्राप्नोति । तत्र चानुमानिकः शब्दो विद्यते । एवं पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—असाधारणगुणवचनोऽयमधिष्ठानवन्तरेणैव गुणः संपादितो भवति

द्रव्येण संबन्धः । कारकविभक्तिरेषा, आलम्बेन संबन्धं करोति ।
 गति सा च श्रुतिः । द्रव्यसंबन्धो वाक्येन स्यात् । तच्च दुर्बलं श्रुते ।
 तस्मिंश्च जातिविशिष्टे गुण आलम्बसंयुक्ते सति न शक्यमजाद्रव्येण
 भवितुम् । न च चोदकपेक्षया प्रत्यक्षा जातिरुत्सृष्टुं शक्यते । तस्मा-
 द्भावो धेन्वादयो भविष्यन्तीति ॥ ६८ ॥

(वाक्यपशावुभदिष्टेष्वेभ्योऽङ्गुणैः प्राकृतानद्रव्यमावाधाधिकरणम् ॥ ३० ॥)

[३०] नैमित्तिके तु कार्यत्वात्प्रकृतेः स्यात्तदापत्तेः ॥ ६९ ॥ सि०

इदमामनन्ति, वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकाम इति । अत्र संशयः ।
 किमिहापि नाजः पशुः कर्तव्य उनाजः पशुरिति । उच्यते । औत्पत्ति-
 फोऽयं श्वेतगुणसंबन्धे श्वेतशब्दः । अतो यः कश्चिच्छ्वेतगुणसंबन्धः, स
 आलम्ब्य । न हि श्वेतशब्दः प्रत्यक्षः सन् कुतश्चिच्छ्वेतद्रव्याच्चोदकेनाऽऽ-
 नुमानिकेन निवर्तयितव्यः । तस्पादजो गौरन्यो वा श्वेत आलम्ब्य
 इति ।

एवं प्राप्ते, द्रव्यः । नैमित्तिक एतस्मिच्छ्वेतगुणनिमित्तके द्रव्ये श्वेत-
 शब्दे सति गुणमानं विक्रियते । न ह्यत्र जातिविशिष्टं द्रव्यं प्रतीयते ।
 यदेवाऽऽलम्बसाधनभूतं तदेव परिच्छेत्तव्यमिदमेतद्वाक्यमादवगम्यते ।
 यच्च स्य चोदकप्राप्तं द्रव्यं साधनमविरुध्यमानं श्रुत्या प्राप्नोति, तदयं
 श्वेतशब्दः परिच्छेत्तव्यः । नन्वजादन्यान्यपि द्रव्याणि परिच्छेत्तुमयं
 शक्नोति । न द्रव्यो न शक्नोतीति । न तेन परिच्छिद्येन प्रयोजनमस्ति ।
 तस्पात्प्रत्यक्षोऽपि श्वेतशब्दश्छागमेव परिच्छिद्यन्त्याच्चान्यं पशुमिति ॥६९॥

(साद्यस्के खलेवाहवा प्राकृतस्तादिरन्वनियमस्य, चित्रेष्टौ तण्डुलेषु
 प्राकृतप्रोहियवान्यतरनियमस्य चामावाधाधिकरणम् ॥ ३१ ॥)

[३१] विप्रतिषेधे तद्वचनात्प्राकृतगुणलोपः स्यात्तेन
 च कर्मसंयोगात् ॥ ७० ॥ सि०

साद्यस्के श्रूयते, खलेवाली यूगो भवतीति । तत्र संदेहः । किं

तस्माच्चोदकप्रापः । उत्तरमधिकरणमस्यैव प्रत्युदाहरणम् । यत्र साधारणगुणवचन-
 स्तत्र चोदको न बाध्यते ॥ ६८ ॥ [६९ ॥]

खादिरश्चोदकेन प्राप्यते, स खलेवाली कर्तव्यः, अथ न प्राप्यते,
खादिर्यखादिरी वा खलेवाली स्यादिति । तथा चित्रायां श्रूयते ।
दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तंसंसृष्टं प्राजापत्यं
भवतीति । तथापि संदेहः । किं व्रीहयश्चोदकेन प्राप्यन्ते, व्रीहस्तण्डुलाः
कर्तव्या जन न प्राप्यन्ते, व्रीहा अत्रैहा वा तण्डुला उपादातव्या इति ।

किं तावत्प्राप्तम् । खादिरादिः खलेवाली कर्तव्या, व्रीहास्तण्डुलाः
कर्तव्याः । चोदकेन खादिरादयो व्रीहयश्च प्राप्नुवन्ति । एवं चोदका-
नुग्रहो भविष्यति । तेषां प्राप्तानां खलेवालीत्वं विधीयते । यो यूपः
स खलेवाली कर्तव्य इति । शक्यते हि यूपः खलेवाली कर्तुं, न खले-
वाली केनचित्कारेण यूपो भवति । खादिरादीनां हि काष्ठानां संस्कारै-
र्यूपः क्रियते छेदनादिभिः, न त्वन्येषाम् । तत्र, यूपो भवतीति यूपकार्ये
भवतीत्युक्तं स्यात् । तथा लक्षणशब्दो भवेत् । व्रीह्याणामपि तण्डुला-
श्चोदकेन प्राप्ता एव । तेषां तद्गणानां पिष्टमानं प्रत्याख्याय देवतासं-
वन्धः क्रियते । तस्मात्खादिरादयः खलेवालीत्वमापादयितव्याः ।
व्रीहयश्च तण्डुलभावमापादयितव्या इति ।

एवं प्राप्ते, यूपः । विपतिषेध एतस्मिन्, प्राकृतस्य गुणस्य लोप-
स्यात् । कथं विपतिषेधः । तद्वचनात् । खलेवाल्या यूपता विधीयते
न यूपस्य खलेवालीता । तथा, अन्यवहितेन भवतिना संबन्धात्प्र-
त्यक्षं वाक्यम् । इतरथा, व्यवहितेन परोक्षं स्यात् । खलेवालीशब्दश्च
यः खले वारणे प्रवर्तते तस्य वाचकः । तथाभूतश्च यूपकार्ये विनियु-
ष्यते । या खलेवाली स यूप इति । शक्यते च यूपकार्ये विनियोक्तम् ।
यत्तु यूपशब्दः कार्यलक्षणार्थ इति । व्यवधानाल्लक्षणाऽपि ज्यायसी ।

न यूपस्य खलेवालीत्वम् । तथाऽव्यवहितेन भवतिना संबन्धात्प्रत्यक्षं वाक्यम् ।
इतरथा व्यवहितेन भवतिना परोक्षं स्यात्—इत्युक्तमिदं पूर्वपक्षनिराकरणम् ।
कथम् । शब्दस्य घर्मोऽयं क्रमः । अर्थं प्रति शब्दो गुणमूतः । तस्माद्वाक्ये एव
शब्दस्य योऽर्थः स प्रतीत्यः । क्रमस्तु शब्दघर्मस्व-दुषेक्षयः । तस्मात्पूर्वपक्षनिराकरण-
मिदमस्मिन्मिदं यथा वर्तते । यूपानुवादेन खलेवालीत्वे विधीयमानेऽहंकार्थता
प्रतीति । अत्रैव यूपकार्ये विधीयमानाया ह्यत्रैव पश्चनपक्रमणं प्रयोजनम् ।

प्रत्यक्षं हि लक्षणायां, परीक्षं व्यवधाने वाक्यम् । तस्माद्यज्जातीयस्य
वृक्षस्य खलेवाली कृता, तज्जातीयस्य यूपकार्ये विनियोक्तव्या । नैनां
चोदको विशेषेऽवस्थापयितुं शक्नोति । प्रत्यक्षां श्रुतिस्वया चोदकेन
घाथिता स्यात् । तस्मान्न खादिरादिनियम इति ॥ ७० ॥

(खलेवाख्यां तक्षणादिनामननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३१ ॥)

[३१] परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ७१ ॥ सि०

खलेवाख्यामेव संशयः । किं तक्षणं जोषणमुच्छ्रयणमित्येवमादयः
पदार्थाः कर्तव्याः, नेति । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाय कर्तव्या इति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । परेषां प्रतिषेधः स्यादिति । तथाभूतस्य हि
यूपकार्ये विनियोगः । खलेवालीभूतस्य हि यूपकार्ये विनियोगे कृते
कृतः शास्त्रार्थो भवति । कृते शास्त्रार्थे नापरस्मै गुणाय यतितव्यम् ।
अपि च तक्षणादीनि यूपकारणानि । न चात्र यूपेन मयोजनम् ।
अयूपो हि यूपकार्ये विनियोजयितव्यः । तस्मात्तक्षणादयो न कर्तव्या
इति ॥ ७१ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ७२ ॥

इतश्च न कर्तव्याः । विप्रतिषेधः कृतो भवेत्, क्रियमाणेषु तस्याः
खलेवाख्याः । यत्काष्ठं खले वारणमवृत्तं, सा खलेवाली । बाह्ये-
षोपादावस्था तक्षणे क्रियमाणे सा विनश्येत्, द्रव्यान्तरं जायेत ।
यच्च खले वारणे मवृत्तम् । जोषणं तु भ्रष्टावसरमेव । जोषितं तद-
न्यार्थेनैव । वृक्षाणां हि जोषणं, न तु विषागस्य । उच्छ्रयणं चोच्छ्र-
साया अशक्यमेव । तस्मात्तक्षणादयो न कर्तव्या इति ॥ ७२ ॥

(खलेवाख्यां पर्यूहणादिभ्रंकाराणामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३२ ॥)

[३२] अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ७३ ॥ सि० .

खलेवाख्यामेव संदेहा । किं भैत्रावरुणदण्डेन भूमेः समक्रिया,

तस्माद्यथाश्रुतमेव वाक्यम् । न च विहितकल्पनापसङ्गः । कथं तर्हि प्रसङ्गः । उप-
चयत्वेन । अयं चापरो गुणः । अव्यहितेन मवृत्तिना संबध्यत इति ॥ ७० ॥

[७१ ॥ ७२ ॥]

अद्भिरवसेचनं बलवदवधानमञ्जनमित्येवमादयः पदार्थाः कर्तव्याः,
उत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्तव्या इति । परेषां प्रतिषेधः स्यादित्यु-
क्तम् । यादृशः खले वारणे वर्तते, तादृश एव यूपकार्ये विनियोक्त-
व्योऽयूपः । यूपार्थाश्च चोदकप्राप्ताः संस्कारास्त्रिभिरन्विते ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । अर्थाभावे कार्याभावे, यदि खलेवाद्यास्तैः सं-
स्कारैः कार्यं न भवति, ततो यूपत्वमेव तेषां निमित्तं स्यात्, खले-
वाद्यां न भवेद्युः । इह पुनर्भूमेः समक्रियया, अद्भिरवसेचनेन,
बलवदवधानेन च कार्यमस्ति दाढर्थम् । शिथिला हि सा खले वारणेन
भवति । न च खलेवालीत्वमुपगच्छति । तस्मात्कर्तव्याः । अञ्जनमप्य-
नुपघातकं चोदकप्राप्तं क्रियमाणमधिकाय गुणाय स्यात्, न दोषाय ।
तस्मात्तदपि कर्तव्यमिति ॥ ७३ ॥

(महापितृयज्ञे धानास्वघातानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३३ ॥)

[३३] अर्थेन च विपर्यासे तादृशान्त्वमेव स्यात् ॥ ७४ ॥ सि०

अस्ति महापितृयज्ञः, सोमाय पितृमते पदरूपाळं, पितृभ्यो बर्हि-
पद्भ्यो धानाः, पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्य ये दुग्धे मन्थमिति ।
धाना इत्यत्र संदेहः । किं धानासु हन्तिः कर्तव्य उत नेति । किं
प्राप्तम् । न कर्तव्य इति । कुतः । विघातात् । क्रियमाणे हन्तौ धानात्वं
विहन्येत, सक्तवो हि भवेद्युः । तस्मान्न कर्तव्या इति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । उक्तमविघातकमधिकाय गुणाय कर्तव्यम्,
अञ्जनवदिति । आह । अञ्जनमविघातकं, हन्तिस्तु धानात्वं विह-
न्तीति । अप्रोच्यते । यथा न विघातकं भवति, तथा करिष्यते । विप-

७३ ॥]

धाना इत्येतदनुवाहरणम् । द्वेषाऽप्यनुपपद्यमानत्वात् । कथमनुपपत्तिः । चोदके-
नापि विपर्यास एव प्राप्सते । पूर्वमवघातः, ततः श्रवणम् । अथ श्रवणादुत्तरकाल-
मवघातः प्राप्यते, तथाऽपि तथैवानुष्ठेयः । तत्र ' अर्थेन विपर्यासे ' इत्युक्तम् ।
अथोभयत्रावघातः प्राप्नोति, तथाऽऽप्यत्वेन विद्यते । विपर्यासो न युक्तः । अथैव-
मुच्यते, निष्पन्नार्था यागचोदनाया चोदक इति धानासु निष्पन्नासु तत्रश्चोदकोऽव-
घातं श्रवणं च प्रापयति । एवमनुष्ठाने प्राप्ते ' अर्थेन विपर्यासे ' इत्युक्तं, तदप्य-

र्यसिर्ष्यते तथा, न विद्वन्निष्पद्ये । विपर्यासे क्रमयात्रं न कृतं भवति,
पदार्थस्तु न निवर्तते । तदुक्तं, गुणलोपे च मुख्यक्रिया भवतीति ।
तस्मात्पूर्वं इन्ति कृत्वा पाकः कार्यः । तत्र हि इन्तिः पाकार्यो भवि-
ष्यति, न धानात्वं विद्वन्निष्पद्यत इति ॥ ७४ ॥

इति श्रीशवरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

===

नुपपन्नम् । यदि निष्पन्नरूपं द्रव्यं गृह्यते खत्रेवाजीवत्, तदा च धानादीनामाक्रिया-
च्छेदनादीनामिव तद्विपर्यासशङ्के न नास्ति । अथ नैव निष्पन्नानां ग्रहणं, तत्रापि
यथाप्राप्तमेवानुष्ठानं, न विपर्यासः ।

किं तर्ह्युदाहरणम् । तत्रैव मन्यः । तस्य अत्रणादुत्तरं पेपणं प्राप्नोति । तत्र घर्मा
भवन्ति न भवन्तीति पूर्ववक्षे पेपणान्तरं, व्युत्क्रमादित्यतोऽधर्ममेव पेपणम् । सि-
द्धान्ते च तदेव पेपणं प्राकृतकार्यत्वात् । क्रममात्रमन्यत् । अर्थकृते विपर्यये घर्मा
भवन्त्येव कृष्णलेपु पाकघर्मा भवन्तीति । यद्यपूर्वोऽयं पाकस्ततः पाकघर्मा न भव-
न्ति । अथ प्राकृतस्य प्रतिप्रसवस्तनो घर्माः सन्ति । प्रतिप्रसवोऽयम् । कथम् ।
चोदकेन प्राप्ताः पाकघर्मा अर्थलोपानिवृत्ताः श्रवणविष नात्प्रतिप्रसूयन्ते ।

ननु प्रतिप्रसवे श्रवणमात्रमेव विधातव्यम् । घृते विधीयमाने वाक्यं भिद्यते ।
यद्यपूर्वविधानं तथा सति विशिष्टविधानात्त दोषः । अत्रासत्त्वात् । उच्यते । अस्मि-
न्वाक्ये घृतं न विधीयते । कुतः प्राप्तिर्घृतस्य । उत्पत्तिशक्ये घृतमेवाऽऽधारत्वेन
श्रूयते । 'प्राजापत्यं घृते चरुम्' इति सप्तमीविभक्तिसंयोगात्, चरुशब्दसाम-
र्थ्याच्च । यथाऽऽदित्थैपयोधिकरणे तथेहाप्युत्पत्तिवाक्ये । तस्माद्गुणवाक्ये घृत-
सन्तुवादः ॥ ७४ ॥

इति श्रीभट्टकुमारिणिविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां

दुष्टीकायां दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

=====

अथ दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

(पश्चाद्विकृतावुपदिष्टैरेकादशप्रयाजादिभिरङ्गैः प्राकृताङ्गान्तरान्नाधा-
धिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] विकृतौ शब्दवत्प्रधानस्य गुणानामधिको-
त्पत्तिः संनिधानात् ॥ १ ॥ पू०

अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालं-
भत इति । तत्रेदं समास्नायते । एकादश प्रयाजान् यजति, एकाद-
शानुयाजान् यजतीति । तथा चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजे-
तेति । तत्राप्यास्नायते, नव प्रयाजान् यजति, नवानुयाजानिति ।
तथा, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । तत्राप्यास्नायते, हिरण्य-
गर्भः समवर्तताम इत्याधारमाधारयति । तथाऽवभृथे श्रूयते, अप्सु
तृणं मास्याऽऽधारमाधारयतीति । तदेतेषु संशयः । किं प्राकृतेतिकर्त-
व्यता न प्राप्यते, अप्राप्ताया कर्मान्तराण्येतानि चोद्यन्ते, अथवा प्रा-
प्यते, प्राप्तायां गुणविधय इति । किं प्राप्तम् । न प्राप्यत इति । विकृतौ
तस्या तस्यां शब्दवत्प्रधानं, नाङ्गानि । तस्मादग्नीषोमीयादिषु गुणकर्म-
णामधिकानामुत्पत्तिः । यजति, आधारमाधारयतीति च कर्मान्तराण्ये-
तानि विधीयन्ते । तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति । तेरेव च तानि
साङ्गानि जायन्ते । तस्मात्प्राकृतीतिकर्तव्यता न प्राप्यते । संनि-

अवभृथस्तावदनुशहरणम् । अपूर्वतात् । सिद्धाना च विद्यन्तेन घर्माः प्राप्नुवन्ति ।
कथं संशयः । उच्यते । यस्माकृतमङ्गं विकृतौ श्रूयते तदेव विकृतिर्निराकाङ्क्षत्वात्स्वी-
करोति । यथा गृहमेधीय आज्यभागश्रवणम् । श्रूयते चात्र प्राकृतमङ्गं, ' नव प्रया-

१ अपूर्वतादिति—श्रुतिघोमे ' वाद्येनेककपालेनावभृथं यजि ' इत्यनेनावभृथमङ्गक्रेष्टि वि-
धाय पश्चाच्छ्रूयते ' अप्सुमन्तावाजमभागी यजति ' इति । तथा चानेन कल्पतोपकारकयोः प्राकृ-
तयोरेवाऽऽज्यभागयोर्विधानेन ताभ्यामेव नैराकाङ्क्षादितिदेशाकल्पनेन प्रकृतिराहित्यरूपापूर्वत्व-
स्यावभृथे सिद्धान्तेऽग्नीष्यमाणत्वाच्चोद्गहरणं प्रकृताधिकरणेत्याशयः । २ आज्यभागश्रवणमिति—
चातुर्मास्यान्तर्गते सक्रमेधाक्षेपे तृतीये पर्वणि ' आग्नावैश्वमेकेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः ' इत्यनेन दीक्षणाद्येष्टि विधाय पश्चाच्छ्रूयते ' आज्यभागी यजति ' इति । ताभ्यामेव पृथगेधीयस्य
नैराकाङ्क्षमित्यर्थः ।

हिता हि सा प्रकृतौ, न प्रकृतिं संनिहितामतिक्रमिष्यतीति ॥ १ ॥

प्रकृतिवत्त्वस्य चानुपरोधः ॥ २ ॥

एवं च नोपरोधो भविष्यति । क उपरोधः । प्रकृतिवदिति कल्पना । स चोदकशब्दो न दूरे सतीमिमामनेकवाच्यव्यवहानां प्रकृतिमपेक्षिष्यते । तस्मात्कर्मान्तराणि चोच्यन्ते । प्रयाजयागान् करोति, नव करोति, आघारं करोति, हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति करोतीति ॥ २ ॥

चोदनाप्रभुत्वाच्च ॥ ३ ॥

इदं परिचोदनोत्तरं सूत्रम् । नन्वेषां कर्म चोदयितुं सामर्थ्यं नास्ति । कथमिति । नैतस्माद्वाक्यादिदमवगम्यते यागं करोतीति । कथं तर्हि । याग एकादशसंख्यां करोतीति । यागे गुणसर्चा भावयतीति गुणशब्दश्रवणात् । यागसर्चायां भाव्यमानाया गुणशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । तस्माद्गुणविधिसरूपा एते शब्दा इति ।

अत्रोच्यते । अस्त्येतेषां चोदनाप्रभुत्वे सामर्थ्यम् । प्रभवन्त्येते कर्म चोदयितुम् । कृतः । आख्यातशब्दा ह्येते । आख्यातशब्दाश्च कर्मण्योदकाः समाधिगताः, भावार्थाः कर्मशब्दा इति । त एते सगुणं कर्म चोदयिष्यन्ति । यागः कर्तव्यः, एकादशसंख्या चेति । एवं सर्वत्र । तस्मात्कर्मण्योदका एते शब्दाः । इतिकर्तव्यता न प्राप्नोतीति ॥ ३ ॥

प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वं स्यात्तस्य

विध्युपलक्षणात्सर्वो हि पूर्ववान् विधि-

रविशेषात्प्रवर्तितः ॥ ४ ॥ सि०

न त्वेतदस्ति, इतिकर्तव्यता न प्राप्यते, कर्मान्तराणीति । प्रधानं प्राकृतमङ्गसंयुक्तं, तथाभूतमपूर्वमपि वैकृतं स्यात् । उक्तमेतत्, विध्यन्ती वा प्रकृतिवचोदनाया प्रवर्तते तथा हि लिङ्गदर्शनमिति । तस्य-प्राकृतस्य कर्मणो विधिर्वैकृतेषु कर्मसु केषुचिदुपलक्ष्यते । तस्मात्सर्वो

जाः' इति । तस्मात्तैमेवास्य निराकाङ्क्षत्वं गृहमेधीयवत् । अधिकानामुत्पत्तिरिति-प्राकृतानां निवृत्तिरित्यभिप्रायः पक्षयोस्तुल्यः ॥ १ ॥ [२ ॥ ३ ॥

१ प्रकृतिवत्त्वस्य चानुपरोधः—इति मुद्रितपुस्तकेषु पाठः । २ (अ० १ पा० १ अ० १ सू० १) । ३ (अ० ७ पा० ४ अ० १ सू० १०) ।

वैकृतो विधिः, पूर्ववान्-प्रकृतिपूर्वकः । भविशेषात्मवर्तितशोदकादवग-
म्यते । तस्मादिहापि प्राकृतीतिकर्तव्यता प्राप्यते । यदुच्यते, प्रयाजा-
दिभिर्निराकाङ्क्षत्वात्प्राकृतीतिकर्तव्यता न प्राप्यत इति । स्यादेतदेवं,
यदि यागो विधीयते । यागे हि विधीयमाने, एकादश, नव, हिरण्य-
गर्भः समवर्तताग्रे, इत्येतानि पदान्यनर्थकानि भवेयुः । न च शक्यते
वदितुमेकादशादीन्यनूयन्त इति । अपूर्वाणि हि तान्यवश्यं विधीत-
व्यानि । तानि च वाक्येन यागे । अथ यागो विधीयते, यागे च संख्या,
तथा वाक्यं भिद्येत । तस्मादितिकर्तव्यतायां प्राप्तायां गुणविधय एत
इति ॥ ४ ॥

न चाङ्गविधिरनङ्गे स्यात् ॥ ५ ॥

इतश्च गुणविधय इति । न ह्यनङ्गे कर्मण्यङ्गस्य विशेषविधिः
स्यात् । भवति च विशेषविधिः, आश्ववालः प्रस्तर इति । न ह्यसति
प्रस्तरे प्रस्तरविशेषः शिष्येत । यथा, यस्य नास्ति पुत्रो न तस्य
पुत्रस्य क्रीडनकानि क्रियन्ते । एवमिहापि प्रस्तरस्थाऽऽश्ववालता न
विधीयेत । तस्माद्गुणविधय इति ॥ ५ ॥

कर्मणश्चैकशब्द्यात्संनिधाने विधेरारूपासंयोगो गुणेन
तद्विकारः स्याच्छब्दस्य विधिगामित्वाद्गु-
णस्य चोपदेश्यत्वात् ॥ ६ ॥

अयं त्वपरो विशेषः, प्रधानकर्मणो गुणकर्मणश्चैकशब्द्यात् । प्रयोग-
वचनेन ह्येकेन शब्देनाङ्गप्रधानान्युच्यन्ते । तस्मात्प्रधानवचनेन संनि-
हितान्यङ्गानि । तेषु संनिहितेषु गुणविधेर्नाम गृहीत्वाऽभिसंबन्धो
भवति । यः प्रयाजसंज्ञको यागः, तत्र गुण इति । एवं सर्वत्र यागे
गुणेन तद्विकारः स्यात् । संख्यया मन्त्रेण च संख्यान्तरं मन्त्रान्तरं च
विक्रियेत । प्रयाजादिविधिगामी हि शब्दः । गुणश्चोपदेष्टव्यः । नान-
र्थकं पुनर्वचनम् । तस्मादितिकर्तव्यता प्राप्यते । प्राप्तायां गुणविधय
इति ॥ ६ ॥

अकार्यत्वाच्च नाम्नः ॥ ७ ॥

न च शक्यते वदितुं, नामनाभिसंबन्धोऽयं विधीयत इति । अन्वा
हि वचनव्यक्तिः शब्दार्थसंबन्धे विधीयमाने भवति । एकादश
यागान् करोति । ते च प्रयाजानुयाजसंज्ञका भवन्तीति । वाक्यं द्वयस्य
वचनव्यक्तौ भिद्येत । अथ पुनरेषां मसिद्धनामकानामुच्चारणं, गुणवि-
धानार्थम् । तस्मादपीतिकर्तव्यता प्राप्यते, गुणविधयश्चैव इति ॥ ७ ॥

तुल्या च प्रभुता गुणो ॥ ८ ॥

इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम् । कानि तानि पदानि । यदुक्तं
प्रयाजानुयाजा असंनिहिताः, न शक्यते तेषां गुणो विधातुमिति ।
तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । तुल्या द्वेषा प्रभुता गुणान् प्रति चोदकस्य
माकृतान् गुणानिह प्रापयिष्यति । ते च प्राप्ता गुणविधानपरे वाक्य
इह संकीर्त्यन्ते । यद्वा, उत्पद्य प्रापयिष्यति । ते गुणवचनेन संभन्त्य-
न्त इति । तत्रोत्पन्नानां प्राप्तिल्लीयीयसी । माकृतान् प्राप्य कृतार्थः शब्दो
नापूर्वानुत्पादयितुं शक्नोति । इदमधुनातनं वचनमुत्पादकामिति चेत् ।
नैतदेवम् । गुणसंबन्धार्थमेव तत् । गुणवचनस्य श्रवणात् । तस्मादपि
प्राप्त्यु गुणविधय इति ।

अथ यदुक्तम्, आख्यातशब्दा एते कर्मणो विधायकाः, भावार्थाः
कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया मतीयेत, इति । तुल्यैषां प्रभुताऽऽख्यातशब्दा-
नाम् । ये हि शक्यवन्ति गुणवचनसहिता गुणं कर्म च विधातुं, शक्य-
वन्तितरां ते, केवलं गुणं विधातुम् । यो हि पाषाणान् भक्षयति,
ईषत्करास्तस्य मुद्गशङ्कुल्य इति । तस्मादपि गुणविधय इति ॥ ८ ॥

सर्वमेवं प्रधानमिति चेत् ॥ ९ ॥

इति चेत्पर्यसि, आख्यातशब्दोऽयं गुणं विधास्यतीति । एवं सति
सर्वे प्रधानम् । आख्यातशब्दवाच्यत्वादिति ॥ ९ ॥

तथाभूतेन संयोगायथार्थविधयः स्युः ॥ १० ॥

७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

न ह्याख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो गुणभूतो वाऽर्थो भवति । यः स्वभावतो गुणभूतोऽर्थः, नासावाख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो भवति । तथाभूतेन संयोगे सति, आख्यातशब्दभूतेन यथार्थविधयो भवेद्युः । यत्प्रधानं तत्प्रधानमेव । यद्गुणभूतं तद्गुणभूतमेवेति ॥ १० ॥

विधित्वं चाविशिष्टमेवं प्राकृतानां वैकृतैः कर्मणा

योगात्तस्मात्सर्वं प्रधानार्थम् ॥ ११ ॥

इत्थं पश्यामो गुणविधय इति । कुतः । विधित्वं चाविशिष्टम् । प्राकृतानां वैकृतैरर्थवादकर्मणा योगो न विशिष्यते । अग्निं स्विकृतं यजति, यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै, इति प्रकृतौ य एव, स एव विकृतावर्थवादो भवति । अग्निं स्विकृतं यजति, यज्ञमेव प्रतिष्ठापयतीति । तथा, चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ, इति प्रकृतौ । आज्यभागौ यजति, चक्षुषी एव नान्तरेति विकृतौ । तस्मात्सर्वमेवंजातीयकं प्रधानार्थं विकृतौ गुणभूतमिति ॥ ११ ॥

समत्वाच्च तदुत्पत्तेः संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥ १२ ॥

इत्थं पश्यामो न सर्वं प्रधानं, प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति । समाहुत्पत्तिक्रमता प्रयाजानुयाजानाम् । येनैव क्रमेण प्रकृतौ प्रयाजानुयाजानां संस्काराणामधिकारस्तेनैव क्रमेण विकृतौ दृश्यते । कथम् । प्रजापतिर्यज्ञमसृजत, स आज्यं पुरस्तादसृजत, पशुं मध्यतः, पृषदाज्यं पश्चादिति । तस्मादाज्येन पुरस्तात्प्रयाजा वर्तन्ते, पशुना मध्यतः, पृषदाज्येन पश्चादनुयाजा वर्तन्ते इति प्रयाजानुयाजानां स्वक्रमाणां दर्शनं प्रधानार्थत्वे सत्युपपद्यते, न प्रधानत्वे । तस्मान्न सर्वं प्रधानं प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति ॥ १२ ॥

(वायव्यपशौ हिरण्यगर्भमन्त्रस्योत्तराघारे निवेशाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् ॥ १३ ॥ पू०

अस्ति वायव्यः पशुः, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । तत्र श्रूयते । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यघारमाघारयतीति । तत्रायमर्थः

१० ॥ ११ ॥ १२ ॥

समधिगतः, प्राप्त एवाऽऽधारे गुणविधिरवामिति । इदं तु चिन्त्यते । किं पूर्वस्मिन्नाधारे गुणविधिरुत्तरस्मिन्निति । किं प्राप्तम् । हिरण्य-
गर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् । पूर्वस्याऽऽधारस्य गुणविधिरयम् । कुतः ।
मन्त्रलिङ्गात् । एवं मन्त्रार्थो भवति । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याधा-
रमाधारस्यधीत्यत्र मन्त्रे, इदमस्ति वचनं, भूतस्य जातः पतिरेक
आसीदिति । एक इति च प्रजापतेरभिधानमिति । स हि प्रजोत्पत्ति-
संभवात्माकू, प्रजोत्पत्तेरेकसंखपायुक्त इति गम्यते । स एव मन्त्रः
प्रजापतिर्माभिवादेतुं शक्नोति । प्रजापत्यश्च पूर्व आधारः । तत्रार्थं समर्थः
कार्यं निर्वर्तयितुं, नोत्तरस्मिन् । अतः पूर्वस्य गुणविधिरिति ॥ १३ ॥

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १४ ॥

प्रकृतिवदिति चोदकस्यानुपरोधो भविष्यति । उत्तरस्याऽऽधारस्य
मन्त्रानपनयात् । इतरथा, अपनीयेत, ऊर्ध्वोऽध्वर इति मन्त्रः । तस्मा-
दपि पूर्वस्य गुणविधिरिति ॥ १४ ॥

उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात् ॥ १५ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न पूर्वस्य गुणविधिरिति । किं तर्हि ।
उत्तरस्य गुणो विधीयते । तस्य मन्त्रेणार्थो, न पूर्वस्य । कथम् । एव-
माम्नायते । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याधारमाधारयतीति । कोऽर्थः ।
आधार एतामृचसुचारयतीति । सोच्चारिता विधिष्ठं श्रौतं विज्ञानमङ्ग-
भूतं करोति । कस्मै देवाय हविषा विधेम, इति । एकस्मै देवायेत्यर्थः ।
एकारलोपेनैतच्छब्दविज्ञानादेतदर्थमत्ययो भवति, एकस्मै देवाय हवि-

१३ ॥ १४ ॥]

वाक्यं च लिङ्गवचनप्रमाणेन न्यायेन तुल्यमेव । ततः किम् । प्रकृतौ पदार्थस्य
स्मरणे सर्वत्रोपायचतुष्टयं प्रसक्तम् । ब्राह्मणपदमन्त्रसूत्रोपद्रष्टारः । तत उत्तरस्मि-
न्नाधारे मन्त्रान्मानसाऽर्थादितरेषा निवृत्तिः । पूर्वस्मिन्त्वाधारे मन्त्रो नास्ति । अत-
स्तर्त एवाम्युपायाः प्राप्नुवन्ति । विकृतावपि तथैव प्राप्तिपूर्वो मन्त्रक इत्येवं विशेष-
मार्शं विधाथिष्यते । इतरथा पूर्वस्मिन्नाधारे मन्त्रसामान्यं मन्त्रविशेषश्च विधातव्यः ।
तत्र वाक्यं भिद्येत । तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ।

र्दातव्यमिति । न च पूर्वस्मिन्नाघारे श्रौतं विज्ञानमङ्गभूतमस्ति । तत्र कल्पयितव्यं स्यात् । श्रौतं विज्ञानमङ्गभूतं भवतीति । तच्च, हिरण्य-
गर्भः समवर्तताग्रे इत्येतेन कर्तव्यमिति । कल्पनायां न प्रमाणमस्ति ।
इदं हि वाक्यं मन्त्रकार्यविशेषस्य विधायकं, न मन्त्रकार्यसामान्यस्य
नियामकम् । सामान्यं मन्त्रकार्यं पाक्षिकम् । तस्मिन् पाक्षिके मन्त्रकार्य-
विशेषविधौ नामिति चेत् । आनर्थक्यम्, अस्मत्पक्षपरिग्रहश्च, उपदेशस्य
चार्षवच्चम् । जीह्वाघारविषयत्वात् । तस्मादुत्तरस्य गुणाविधिरिति ।

यदुक्तं, प्रजापतिवचनोऽयं मन्त्र इन्द्रमभिवदितुमशक्तो भविष्यतीति ।
नैतदेवम् । यथा हि प्रजापतिरेक इति संस्तुतः, प्रजापतिशब्दत्वात् ।
एकोऽसौ माक् प्रजापतिरेति प्रजापतिरेक आसीदित्युच्यते । एव-
मिन्द्रोऽपि, ऐश्वर्यवचनत्वादिन्द्रशब्दस्य, सर्वभूत्पादयितुमयमलमिति
संस्तुयते । क ईस्तवत्कः पृणात्को यजाति यदुग्रमिन्मघवा विश्वहावेत् ।
पादाविव महन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः, इति । तथा, के
उ नु ते महिमनः समस्यास्मत्पूर्वं ऋषयोऽन्तमापुः । यन्मातरं च पितरं
च साकमजनयथास्त्वन्वः स्वायाः, इति ।

क ईस्तवत्कः पृणात्को यजात इति, ऐन्द्रे सूक्ते वचनादेन्द्री ऋक् ।
क एनं शक्नोति स्तोत्रं, को वाऽस्मै ददाति, को वा यजतीति सर्वत्रा-
नववल्गुभिः । अयमेव सर्वमिदं करोति । यथा, गच्छन् कश्चित्पूर्व-
पादमपरं करोति, अपरं च पूर्वम् । एवमयमिदं सर्वं करोतीति । अयं

अत्र ग्रन्थः । इदं हि वाक्यं मन्त्रकार्यं विशेषविधायकं मन्त्रस्य स्मरणम् ।
तत्र विशिष्टस्मरणोत्पत्त्यर्थमेवेदं, न मन्त्रकार्यस्य सामान्यस्य नियामकं, नोपाया-
न्तराणां निवर्तकम् । अथोच्येत, विशिष्टमेवेदं स्मरणं विधीयते, न सामान्यम् ।
सामान्यं च मन्त्रकार्यं पाक्षिकम् । तत्र निषमो युक्तो न विधिः । अस्मिन्पा-
क्षिके मन्त्रकार्यं विशेषविधानमिति चेत् । यदा मन्त्रमाप्तिस्तदा विशेष इत्यान-
र्थक्यं, कदाचिद्भावो मन्त्रस्य कदाचित् । अस्मत्पक्षपरिग्रहश्चेति—यथाऽपि-
सामान्ये प्राप्ते विशेषो विधीयते । तत्र निषमेन मन्त्रस्य प्रयोगो भविष्यति । इतरथा
पाक्षिकः स्यात् । उपदेशस्यार्थवच्चमिति । यदि नितान्तमाप्तं न स्यात्ततोऽप्य-

चेत्सर्वं करोतीति, प्राक्करणादेकः । तथा, क उ नु ते महिमनः
समस्येति, केऽस्य सकलस्य महिम्नोऽस्मत्पूर्वेऽप्युपयोऽन्तं प्राप्तुं
श्वनुवन्ति, यन्मातापितरावपि स्वस्माच्छरीराज्जनयसीति, माता-
पितृभ्यामपि पूर्वः, किमुतान्यस्माज्जनादिति सिद्धमेकत्वमस्येति ।
सोऽपि प्राक्सर्वोत्पत्तरेक एव । अत इन्द्राभिधायिन्येपा ऋक् । तस्माद्-
विरोधः ॥ १५ ॥

विध्यतिदेशात्तच्छ्रुतौ विकारः स्याद्गुणा-
नामुपदेश्यत्वात् ॥ १६ ॥

गुणविधिरयमुपदिश्यत आघारश्रुतौ । स तन्मन्त्रस्य विकारः
स्यात् । उपदेश्यो हि मन्त्रविशेषोऽत्रोत्तरस्मिन्नाघारे । अन्यच्छ्रुतं मन्त्र-
विशेषविज्ञानम्, ऊर्ध्वोऽध्वरो दिविस्पृशमहतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावान्
बृहद्भावी हि मघोर्धृतस्य स्वाहा, इति । तदङ्गभूतमुपकारकस्य विज्ञान-
स्य साधनमितीन्द्राय हविर्दातव्यम् । इह तु, हिरण्यगर्भ इति विज्ञानं
श्रौतं, श्रौतस्य प्राकृतस्य विज्ञानस्य कार्यं विधातुमर्हति, सामर्थ्यात् ।
इदं दापि घृतं शाकमिधे शालपः, देवदत्तो भोजयितव्यः । देवदत्तव-
घ्नदत्तस्तैलेनेति भोजने तैलमुपकारकं श्रूयमाणं, यस्य प्राकृतस्य
कार्यमभिनिर्वर्णयितुं शक्नोति, तस्य कार्यं विनिपुज्यते घृतस्य ।
सामान्यं ह्यस्य स्नेहनसामर्थ्यं घृतेनेति । इहापि मन्त्र उच्चार्यमाणः
प्राकृते श्रौतविज्ञाने विशेषमुत्पादयति । तद्योत्तरस्मिन्नाङ्गभूतं तदर्थवि-
ज्ञानस्य साधकं, न पूर्वस्मिन् । तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ॥ १६ ॥

पूर्वस्मिन्श्रामन्त्रत्वदर्शनात् ॥ १७ ॥

पूर्वस्मिन्श्राऽऽघारेऽमन्त्रत्वमेव दर्शयति, न स्वाहेति करोति, मन्त्रं च
नाऽऽहेति । तस्मादप्युत्तरस्य गुणविधिरिति ॥ १७ ॥

यामुपपत्त्या पासिकोऽपि कल्प्येत । अस्ति योत्तरस्मिन्नित्यममानानम् । तस्मादुत्तरे
मन्त्रः । उत्तरमुत्रे कार्यापत्तिं प्रतिपादयति । विधिस्तु तत्रेति सामान्ये प्राप्ते (विन)-
मन्त्रस्य प्रयोगो विशेषो विधीयते । तत्र नियमेन मन्त्रप्रयोगः ॥ १९ ॥ [१९ ॥
१७ ॥]

(सौमिकचातुर्मास्येषु प्राकृतासादननियोजनानुवादेन विहिताभ्यामुत्कर-
परिधिभ्या प्राकृतयोर्वेदियुपयोर्वाधाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् ॥ १८ ॥ पू०

सन्ति चातुर्मास्याः सोमाः । तत्र श्रूयते, उत्करे वाजिनमासाद-
यन्ति, परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमेत-
दासादनान्तरं, नियोजनान्तरं च, उत प्राकृतयोरासादननियोजनयो-
र्गुणाधिः, इतरश्चेतरश्चेति । तत्रैतत्तावन्नः परीक्ष्यम् । किं धर्ममात्रमा-
सादनं नियोजनं च, उत दृष्टकार्यमिति । यदि धर्ममात्रं, ततः क्रियान्तरम् ।
अथ दृष्टकार्यं, ततो गुणविधिरिति । तत् उभयं संदिग्धमित्युभयं संहत्य
परीक्ष्यते । किं धर्ममात्रमितरश्चेतरश्च क्रियान्तरमुत दृष्टकार्यं गुणवि-
धिरिति ।

किं प्राप्तम् । तुङ्गत्वाधीक्षणाग्रत्वाच्चोत्करस्य दृष्टकार्यमासादनं न
शक्यं कर्तुम् । तथा, उपशयत्वात्परिधेर्दृष्टकार्यक नियोजनमशक्यं
कर्तुम् । तस्माद्धर्ममात्रम् । यथा सोत्रामणीप्रकरणे, ब्राह्मणस्य मूर्ध-
न्यासादयतीति धर्ममात्रमासादनम् । एवमिहापि धर्ममात्रं चेत्क्रियान्तर-
म् । तथा च सति, आसादनं नियोजनं च विधायिष्यते । तत्र
श्रुत्या विहितं भविष्यति । इतरथा वाक्यं विधायकं स्यात् । अर्पिं च,
अस्मत्पक्ष आसादननियोजने गुणविधिलक्षणार्थे न भविष्यतः । भर्त्स-
नस्य तु गुणविधिं लक्षयेयाताम् । तस्मात्क्रियान्तरमितरद्वितरश्च । तस्य
विधायकत्वात् । रजपदगतस्य भावमत्वयस्य पदोत्तरस्य । न यथाऽऽ-
घारे गुणविधिसंस्थाऽस्मिन् संस्कार आसादननियोजनारूपे ॥ १८ ॥

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १९ ॥

एवं च प्राकृतस्य धर्मस्य प्रापकश्चोदको नोपरोत्स्यते । वेद्यां हवीं-

ननु वाजिने विशिष्टानुवादो वाक्यपदेशो वा । उच्यते । 'वाजिनं निषिच्या-
भिरार्थ' इति प्रकृत्यान्ततः श्रूयते 'वाजिनमुत्करेणाऽऽसादयति' इति । तत्रोत्कर एव
विधीयते । वाजिन तु प्रकरणाच्छ्रूयते । यन्नियुतन्वितत्पथा, इति पशुः सामर्थ्या-
च्छ्रूयते ॥ १८ ॥

१ उत्करे वाजिनमासादयति । 'परिधौ पशुं नियुञ्जति' इत्येवं खण्डदेवादिशतः
पाठः । २ तत् एतत्—पा० ।

प्यासादयति, यूपे पशुं नियुञ्जन्तीति । तस्मादपि क्रियान्तरमिति ॥ १९ ॥

विधेस्तु तत्र भावात्संहेदे यस्य शब्दस्तदर्थः

स्यात् ॥ २० ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नाऽऽसादनान्तरं नियोजनान्तरं चेति । किं तर्हि । प्राकृतयोरासादननियोजनयोर्गुणविधिः । तत्रैतद्वर्षते । दृष्ट-
कार्थके आसादननियोजने इति । कुतः । कार्यस्य दृष्टत्वात् । आसा-
दनं सपीपानयनम् । तस्य होमनिर्वृत्तिर्दृष्टं प्रयोजनम् । नियोजनस्यापि
पश्वनपगमः । एवं चेत्, तस्माद्गुणविधिरितरश्चेतरश्च । कुतः । विधेस्तत्र
भावात् । आसादननियोजनविधेस्तत्र दृष्टत्वात् । चोदकेन तत्र प्राप्तत्वात् ।
संहेदे—तत्र गुणविधिः कर्मान्तरमिति । न कर्मान्तरविधानं युक्तम् ।
अज्ञातस्य हि ज्ञापनं विधिः । ज्ञाते च चोदकेनाऽऽसादननियोजने ।
तस्माद्यस्य गुणस्य चोदकः शब्दस्तदर्थतयोच्चारणं स्यात् । तस्माद्गुण-
विधिरिति । अथ यदुक्तं, श्रुतिरेवं विधायिका, त्वत्पक्षे तु वाक्य-
मिति । उच्यते । यद्यपि वाक्यं, तथाऽप्यल्पीयस्यदृष्टानुमानकल्पना
भविष्यतीति । यावती केवलस्य गुणस्य विधीयमानस्य, न गुणस्य
कर्मसहितस्येति ॥ २० ॥

संस्कारसामर्थ्याद्गुणसंयोगाच्च ॥ २१ ॥

अथ यदुक्तं, तीक्ष्णाग्रत्वादुत्करस्य, उपशयत्वाच्च परिधेः, दृष्ट-
कार्थे आसादननियोजने न शक्येते कर्तुमिति । अत्रोच्यते । यथा
शक्येते उत्करे च परिधौ चाऽऽसादननियोजने कर्तुं, तथा करिष्येते ।
पृथ्वग्रमुत्करं करिष्यामः । महान्तं च परिधिम् । अतः पृथ्वग्रतया
स्थविम्ना च गुणेन संयोगादासादननियोजनसंस्कारसामर्थ्ये भवि-
ष्यति । तस्माच्च कर्मान्तरमिति ॥ २१ ॥

विप्रतिषेधात्क्रिया प्रकरणे स्यात् ॥ २२ ॥

अथ यदुक्तं, यथा सौत्रामणीप्रकरणे धर्ममात्रमासादनम्, एवमि-

हापीति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । सौत्रामणीप्रकरणे विपतिषेधात्
 शक्यं दृष्टकार्यकमासादनं कर्तुम् । तस्मात्क्रियामात्रमदृष्टकार्यकं सौत्रा-
 मणीप्रकरणे स्यात् । नत्विह दृष्टकार्यकमशक्यम् । तस्माद्गु-
 णावीधिः ॥ २२ ॥

(अग्निचयनप्रकरणे श्रुतानां दीक्षाहुतिमन्त्राणांः सौमिकदीक्षाहुतिमन्त्रैः
 समुच्चयाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] पद्भिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुति-
 संयोगात् ॥ २३ ॥ पू०

अस्त्यग्निः, य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति । तत्र दीक्षाहुतयः
 प्राकृत्यो वैकृत्यश्च । आकृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा, मनो मेधामग्निं प्रयुजं
 स्वाहा, चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजं स्वाहा, वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजं
 स्वाहा, मजापतये मनवे स्वाहा, अग्नये वैश्वानराय स्वाहा, इति
 प्राकृत्यः । तथा वैकृत्यः, आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा, मेधायै मनसेऽ-
 ग्नये स्वाहा, दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा, सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा,
 आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशंसुवो द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षं बृहस्पतिर्नो इविषा
 विधातु स्वाहा, विश्वे देवस्य नेतुर्मतो वृणीत सख्यं विश्वे राय इष्टु-
 ध्यसि द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा, इति । एताः प्रकृत्य समामनन्ति,
 पद्भिर्दीक्षयतीति । तत्र संशयः । किं वैकृतीनां प्रयोगः, प्राकृतीनां
 निवृत्तिः । अथवा समुच्चयः प्राकृतीनां वैकृतीनां चेति । किं
 मासम् । पद्भिर्दीक्षयतीति तासां प्राकृतीनामाहुतीनां मन्त्रवि-
 कारः स्यात् । वैकृतेर्मन्त्रैः प्राकृता निवर्तेरन् । श्रुतिसंयोगात् । प्रत्य-
 क्षश्रुतिसंयोगो वैकृतीनाम् । पद् वैकृता मन्त्राः पदशब्देन वैकृता
 शृण्वन्ते । तस्मात्प्राकृतानां बाधो न समुच्चय इति ॥ २३ ॥

अभ्यासात्तु प्रधानस्य ॥ २४ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, प्राकृतानां बाध इति । न बाधः ।
 समुच्चयः । कुतः । संभवात् । यत्र हि प्राकृतवैकृतयोर्युगपन्न संभवः,
 तत्र वैकृतेन प्राकृतं बाध्यते । समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्येति । यत्र

पुनरावृत्तिः श्रुता कर्तव्यैव, तत्र नैप दोषो भवति, आवृत्तिः प्राप्नो-
तीति । इह चाऽऽवृत्तिः श्रूयते मघानस्य होमस्य, द्वादश जुहोतीति ।
अतः संभवात्समुच्चय इति ॥ २४ ॥

आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् ॥ २५ ॥

नैतदस्ति, समुच्चय इति । प्रत्यसथुतेवैकृतैश्चोदकमाप्ताः प्राकृता प्रा-
ध्येरन् । अथ यदुक्तं, संभवे सति न बाधितव्या इति । अत्रोच्यते ।
नास्ति संभवः । कथम् । वैकृताः पद् मन्त्रा अप्तौ प्राकृतेषु होमेषु
प्रत्यसेण धवणेन विधीयन्ते । ते चेदोमा वैकृतैर्मन्त्रैर्भवितव्यम् ।
तस्मादावृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् । अतः प्राकृता धाध्येरन्नेवेति ॥ २५ ॥

अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात्प्राकृतानामहानिः स्याद-
न्यायश्च कृतेऽभ्यासः ॥ २६ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । प्रतिमन्त्रमाहुतयो भवन्ति । अभ्यासाच्च
द्वादशता । प्राकृता अपि मन्त्राश्चोदकेन प्राप्ताः । वैकृता अपि श्रवणेन ।
सर्वाङ्गग्राही च प्रयोगवचन उभयान् संगृह्णाति । समुच्चयासंभवे च
बाधविकल्पौ, न संभवति समुच्चये । बाधे हि चोदकमाप्तिरपहनूयेत । न
च होमनिवृत्तौ निष्कृष्टा वैकृताः श्रूयन्ते । तेन होमश्चेदापतितस्ततो
वैकृताश्च साधका इत्येध्ववसेषम् । दीक्षणे हि ते वैकृताः श्रूयन्ते,
पद्भिर्दीक्षयतीति । होमप्रयोगवचनस्तु प्रदानार्थान् स्वाहाकारान्तानि
सामर्थ्येन संनिहितान् शृह्णाति । उभये च प्राकृता वैकृताश्च संनिहिताः ।
तस्मान्न विनिगमनायां हेतुरस्ति, इमान् गृह्णाति, इमान्नेति । न च
प्रधानावृत्तिरिह दोषो भवतीत्युक्तमेव । तस्मात्प्राकृतानां मन्त्राणाम-
हानम् । अपि चान्यायः कृतेऽभ्यासः । सकृद्वैकृता मन्त्राः पठ्यन्ते ।
तेर्दीक्षितः संपादयितव्य इति । सकृत्संपादिते तेर्दीक्षिते कृतेऽर्थे पुनर-
भ्यासो न न्याय्यः । तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति ॥ २६ ॥

२४ ॥ २९ ॥ २९ ॥

१ भवितव्यम् । अभ्यासे सति पुनस्त एव होमा भवन्ति । ते चेदोमा वैकृतेरेव भवितव्यम्-
इति क्वचिदधिक पाठः । २ इत्यवसेषम्—पा० ।

पौर्वापर्यं चाङ्घ्रासे नोपपद्यते नैमित्तिकत्वात् ॥ २७ ॥

अपि च पूर्वापरशब्दौ भवतः । पद् पूर्वाङ्गुहोति पङ्क्त्याङ्गुहो-
तीति । न च वैकृतानां केवलानामभ्यस्यमानानां पूर्वापरतोपपद्यते ।
नैमित्तिकत्वात् । पूर्वनिमित्तो ह्युत्तरशब्दः, उत्तरनिमित्तश्च पूर्वशब्दः ।
तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति ॥ २७ ॥

तत्पृथक्त्वं च दर्शयति ॥ २८ ॥

इतश्च पश्यामो न निवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः । तासामाहुतीनां पृथ-
क्त्वं दर्शयति । उभयीर्जुहोति, आग्निमीध्याऽऽध्वरिकीथेति । यद्यभ्येषां
मन्त्राणां समुच्चयस्ततस्तेषामाग्निफक्त्वादाध्वरिकत्वाच्च भवत्येष निर्देशः ।
इतरथा सर्वा एवाऽऽग्निवयो भवेयुः । तत्र पृथक्त्वं नोपपद्येत । भवति
च पृथक्त्वम् । तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥ २८ ॥

न चाविशेषाद्व्यपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥

इतश्चानिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः । व्यपदेशात् । व्यपदेशो
भूयति । अध्वरस्य पूर्वमथाग्नेः, उपाग्नि ह्येतत्कर्म यदाग्निकर्म, इति ।
पूर्वमध्वरस्य, अथाग्नेरिति व्यपदेशः समुच्चयेऽत्रकल्पते, नासति विशेषे ।
तस्मात्समुच्चय इति ॥ २९ ॥

(नैमित्तिके पुनराधाने श्रुतदक्षिणया सामान्यविहितैकादिदक्षिणाया
बाधाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणधिकारे दक्षिणा-
दानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ३० ॥ पू०

अस्ति पुनराधानं, निमित्ते श्रूयते । भाग्ययज्ञःश्रीकामानां पुनरा-
दधीत । योऽग्नीनाथाय भाग्यज्यानि पुत्रज्यानि वा जीयेत् स पुनरा-
दधीतेति । तत्र श्रूयते, पुनरुत्स्यूतं वासो दक्षिणा, पुनरुत्सृष्टोऽनद्वा-
निति । तथा, आधाने दक्षिणा-एका देया षड् देया द्वादश देयाश्चतु-
र्विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति । तत्र संशयः ।
किं पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानामनिवृत्तिः, समुच्चयः । अथाग्ना-
धेयदक्षिणानां निवृत्तिरिति । किं प्राप्तम् । अग्न्याधेयस्य नैमि-

चिके पुनराधेये दक्षिणादानपरिकं स्यात् । प्राकृतीनामनिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः । एकस्मिन् वाक्य उभयो दृश्यन्ते । उभयोर्ददाति, अग्न्याधेयिकीश्च पुनराधेयिकीश्चेति । तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥ ३० ॥

शिष्टत्वाच्चतरासां यथास्थानम् ॥ ३१ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । कथं चोदकमाप्तस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य समुच्चयो भविष्यति । अत्रोच्यते । शिष्टत्वादितरासां, प्राकृतीनां वचनप्रामाण्या-
घयास्थानं समुच्चयो भविष्यतीति । प्रत्यक्षं हीदं शासनम्, अग्न्या-
धेयिकीर्देस्वा पुनराधेयिकीर्ददातीति । तस्मान्न वाधः प्राकृतीनां
समुच्चय इति ॥ ३१ ॥

विकारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि ॥ ३२ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न समुच्चयः, विकार इति । कुतः ।
काम्यं ह्येतत्पुनराधेयं श्रूयते । तदसति प्राकृते प्रकरणे, आम्नानमवक-
ल्पते, न सति । यत्तत्रोच्यते वैकृतं, तत्प्राकृतं वाधत इत्यर्थः । काम्यो
वा नैमित्तिको वाऽर्थो नित्यमर्थे विकृत्य निविशते । यथा, अक्ष्यामये
मुद्गौदनभोजनं निवातशय्या चेति, नि यं शय्यासनं भोजनं च विक-
रोति । प्रत्यक्षं हि वैकृतम् । आनुमानिकं च प्राकृतम् । तस्माद्वैक-
त्वेन घाध्यते । अथ यदुक्तं, वचनप्रामाण्यात्प्राकृत्यो भविष्यन्तीति ।
अत्रोच्यते । ता उभयोर्ददातीति नात्र विधिविभक्तिरस्ति । वर्तमानाण-
देशोऽयम् । प्रमाणान्तरमादायायमर्थः प्रापितः । उभयोर्दक्षिणा ददाति,
अग्न्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश्च । अग्न्याधेयोऽग्न्याधेयिकीः, पुनरा-

३० ॥ ३१ ॥]

प्रकरणे हि 'पुनरसृष्टोऽनङ्गवान्' इत्येतस्माद्वाक्यात्समुच्चयो न गम्यते । समु-
च्चयशब्दामावात् । ननु 'ता उभयोर्ददाति' इति समुच्चयः श्रूयते । उच्यते ।
अर्थवादोऽयम् । 'अप्रकरणे हि काम्यानि' इत्यस्य सूत्रावयवस्यायं ग्रन्थः ।
तदसति प्राकृते प्रकरणे पुनरसृष्टान्मानं यदि मवेत्ततो न बाधेताऽऽधानदक्षिणाम् ।
प्रकरणान्तरामावाद्दक्षिणान्तरामावाद्दक्षिणान्तरत्वात् । सति स्वाधानप्रकरणान्माने

धेये पौनराधेयिकीः । तदेतद्भूतानुवादमात्रम् । तस्मात्प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ॥ ३२ ॥

शङ्कते च निवृत्तेरुभयत्वं हि श्रूयते ॥ ३३ ॥

इतश्च प्राकृतीनां निवृत्तिः । कुतः । निवृत्त्याशङ्कादर्शनात्, शङ्कन्ते हि निवृत्तेरिति गम्यते । कथम् । उभयत्वं हि श्रूयते । यद्वैकृतीर्ददाति दक्षिणा उभययोऽपि तेन दक्षिणाः प्रक्षा भवन्ति । ननुभययोऽपि प्रदीयन्ते, यत् उभययोऽपि प्रक्षा भवन्तीत्याह । अग्न्याधेयिकी ह्यग्न्याधेये, पुनराधेयिक्यः पुनराधेये । तस्मात्प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ॥ ३३ ॥

(आम्रयणे, उपदिष्टवासोवत्सदक्षिणया प्राकृतान्वाहार्यदक्षिणाया बाधाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] वासोवत्सं च सामान्यात् ॥ ३४ ॥ सि०

आग्रयणं भवति, हुताश्राय यजमानस्थापराभवाय नवानामिन्द्राश्रः, पुराणानामाग्नेयः, सौम्यः इषामाकः, वैश्वदेवः पयसि चरुः, धावापृथिव्य एककपाल इति । तत्र श्रूयते, वासो दक्षिणा, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा, इति । अस्ति तु प्रकृती, अन्वाहार्यो दक्षिणेति । स इह चोदकेन प्राप्यते । तदत्र संशयः । किं वासोवत्समन्वाहार्यस्य निवर्तकमुता निवर्तकमिति । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाद्विरोधाभावाच्चा निवर्तकमिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । वासोवत्सं च सामान्यात् । उक्तमथस्तादाधानदक्षिणानां पुनराधेये निवृत्तिरिति । चशब्देनान्वादेशः क्रियते । अन्वाहार्यस्य निवृत्तिः । कुतः । कार्यसामान्यात् । दक्षिणाकार्येऽन्वाहार्यः प्रकृती । इह वासोवत्सं तस्मिन् कार्ये । दक्षिणाशब्दश्रवणात् । तस्मान्न समुच्चयः । निवृत्तिरिति । प्राप्तितोत्तरविषयया क्रियत इति ॥ ३४ ॥

(आम्रयणे वासोवत्सयोः प्राकृतान्वाहार्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] अर्थापत्तेस्तद्धर्मा स्यान्निमित्ताख्याभिसंयोगात् ॥ ३५ ॥ सि०

यज्ञैमित्तिकं पुनरुत्सृष्टादि विधीयते तत्प्राकृतं बाधमानमेव निविद्यते काग्याच्चाऽऽस्मानम् ॥ ३२ ॥ [३३ ॥ ३४ ॥

१ न तुभययोऽपि—पा० । २ धावापृथिवीयः—पा० । ३ निमित्ताख्याभिसंयोगादिति—दक्षिणाकार्यपरिक्रयनिमित्तकदक्षिणाशब्दसंयोगादित्यर्थः ।

तत्रैव वाससि वत्से च संशयः । अन्वाहार्यधर्माः कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् । न तावन्न्याय उच्यते कर्तव्या इति । तेनाकर्तव्या इति मन्वापह इति ।

एवं मासे, द्यूमः । अर्थापत्तेस्तद्धर्मा वत्सः स्यात् । तद्धर्मकं च वासः । साधनविशेषनिबन्धना हि ते धर्माः, नान्वाहार्यनिबन्धनाः । तस्मादन्यस्मिन्नपि तत्कार्यापत्ते भावितुमर्हन्तीति । कथं पुनर्वासोवत्सं तत्कार्यापत्तमिति । निमित्ततयाऽऽख्याय परिक्रयेण दक्षिणेति, तयाऽभि-संयोगो भवाति । वासो दक्षिणा, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा, इति । तस्माद्वासोवत्सावन्वाहार्यधर्मकौ स्यातामिति ॥ ३५ ॥

(आम्रयणे, अन्वाहार्यस्थानापत्तेऽपि वत्से पाकाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ३६ ॥ सि०

तत्रैव, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा, इति । तत्रैवत्समधिगतं, अन्वाहार्य-धर्माः कर्तव्या इति । तदत्र संशयः । किं वत्से पाकः कर्तव्य उत नेति । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाच्छकपत्वाच्च कर्तव्य इति ।

एवं मासे, द्यूमः । वत्सस्य दाने पाको न कर्तव्यः । अपको हि वत्सो वत्स एव । वत्सश्च श्रूयते, न मांसम् । परिक्रयाय च श्रूयते, न-पुरुषसंस्काराय । तस्माच्चोदकः पाकं न प्रापयति । तथादि पाकः क्रियेत, अधुतः प्राणिवध आचारानिरुद्धोऽनुष्ठीयेत । तस्मात्पाको न कार्यः ॥ ३६ ॥

(आम्रयणे, अन्वाहार्यस्थानापत्ते वाससि पाकाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] पाकस्य चान्नकारितत्वात् ॥ ३७ ॥ सि०

तत्रैव, श्रूयते, वत्सो दक्षिणा, इति । तत्रायमर्थः समधिगतः । अन्वाहार्यधर्माः कर्तव्या इति । अथ पाकः कर्तव्यो नेति संशयः । अर्थापत्तेः कर्तव्यः ।

इति मासे, द्यूमः । न कर्तव्यः । अन्नकारितत्वादिति । अन्नका-रितो हि पाकः । न च वासोऽन्नम् । न तत्र पाकः शक्यते कर्तुम् । तस्मात्तत्र पाको न कर्तव्य इति ॥ ३७ ॥

(आग्रयणे वातोवत्सयोरभिचारणाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] तथाऽभिघारणस्य ॥ ३८ ॥ सि०

आग्रयणे श्रूयते, वासो दक्षिणा, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा, इति । तत्रायमर्थः समधिगतः । अन्वाहार्थधर्मा वासासि वत्से च कर्तव्या इति । अयायमर्थः सांशयिकः । किमभिघारणं कर्तव्यं, नेति । किं तावत्प्राप्तम् । अर्थापत्तेः कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । तथाऽभिघारणस्य । किम् । अक्रियेति । अभिघारणं ह्यन्वाहार्थे स्वादिम्ने क्रियते । स्वादिमा ह्योदनस्य परिक्रम्य उपकरोति । न च वासासि वत्से च स्वादिम्ना प्रयोजनम् । तस्मात्तत्राभिघारणं न स्यादिति ॥ ३८ ॥

(ज्योतिष्टोमे दक्षिणान्तर्गतगोभ्येव द्वादशशतसंख्यानिवेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] द्रव्याविधिसंनिधौ संख्या तेषां गुण-

त्वात्स्यात् ॥ ३९ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रैवमाज्ञापते, गौश्वान्वश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा, इति । तत्र संशयः । किमेकैकस्य गवादेर्द्रव्यस्य द्वादशशतमुत्कस्य द्रव्यस्य । यदैकस्य, तदा किमनियमो यस्य कस्यचित्, उत मापाणाम् । अथवा, सर्वसंपादनीया संख्या, उतेकजातीयस्य । यदैकजातीयस्य, तदा किमनियमो यस्य कस्यचित्, उत पशूनाम् । यदा पशूनां, तदा किमनियमो येषां केषांचित्, उत गवामित्येते पक्षा भविष्यन्ति ।

३८ ॥]

दक्षिणाप्रसङ्गेनेदवधिकरणमायातम् । पशूनां निर्णीताया विष्टौ दक्षिणाविचारः सुखं वर्तिष्यते । ननु ' तस्य नवतिशतं स्तोत्रीयाः ' इत्यस्य वाक्यस्यार्थत्वाद्भवेन शेषमूता गवादपः । कथम् । ' तस्य नवतिशतं स्तोत्रीयाः ' इत्यभिवायाऽऽह— ' अतीतिशतं षड्विंशत्यो विराजः प्रतितिष्ठन्नि ' इति । विराट्-संज्ञाविहतासा स्तोत्रीयाणाम् । तत्राऽऽह—'अथ पादशो गवात्मना विराट्' इति । पादशः स्तोत्री-

किं तावत्साम्यम् । द्रव्याणां विधीयमानानां संनिधौ । केषां द्रव्याणां । गवादीनाम् । क विधीयमानानाम् । दक्षिणासंबन्धे । संख्या समाज्जाता, तस्य द्वादशशतं दक्षिणा, इति । तेषां गवादीनामेकैकस्य संख्या स्यात् । कुनः । गुणतः संख्या विधीयते, गवादीनि प्रधानतः । फयम् । नैवमभिसंबन्धः क्रियते, द्वादशशतं स्यादिति । फयं तर्हि । द्वादशशतं तस्येति । एव तस्य ग्रहणमर्थवद्भवति । इतरथा तदन्तर्यकं वाऽनुषादो वा स्यात् । एकवचनमपि प्रकृत्यापेक्षं लक्षणयाऽनुयेत । प्रधानसंनिधौ च गुणः शिष्यमाणः प्रतिप्रधानं भिद्येतेति । अस्ति चेतया संख्ययां प्रयोजनम् । गवादीनि द्रव्याणि तत्संख्यानि कर्तव्यानि । तत्र न गम्यते विशेषः । किमेतत्संख्यं कर्तव्यं, किं नैति । यदेव द्रव्यं नैतत्संख्यं स्यात् । तस्मात् प्रतिप्रधानं विधीयते । तस्मादेकैकमेतया संघट्टन्यमिति ॥ ३९ ॥

समत्वात् गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ ४० ॥

तुशब्दः परं व्यावर्तयति । तस्य तस्य द्वादशशतमिति, नैतदेवम् ।

वास्तां गवादिभिः स्तुत्यते । तस्मादर्थवादत्वादानुदाहरणम् । आद्यवर्षेऽपीदृशं वाक्यं ईदृश्यम् । कृत्या-पिन्ता वा ।

अथवादाहरणमेवेदं, 'तस्य द्वादशशतम्' इति । यदि 'तस्य' इति कृतविशेषणं स्यादप्रवृत्तिविशेषकरमनर्थकमेव स्यात् । गवादेवस्तु यद्यप्यर्थवादत्वेनोपयुक्तास्तथाऽपि विपरिवर्तमानास्त एव तस्यशब्देन संबध्यन्ते । तेनैकैकस्य गवादिद्रव्यस्य संख्यया संबन्धः । कुनः । तच्छब्देन गवादेव परामृश्यन्ते । प्राप्स्यां तेषामेव गुणभूता संख्या विधीयते । ननु गवादिभिः संबन्धे 'तेषाम्' इति बहुवचनं प्राप्नोति । उच्यते । गवदयोऽत्र संख्यां प्रति प्रधानभूताः । उद्दिश्यमानस्य च संख्या न विवक्ष्यते ग्रहस्थेव ।

अथवा तन्त्रसंबन्धोऽयं तस्येति । 'तस्य द्वादशशतम्' इत्येवमपि संख्या गुणभूता द्रव्याणि प्रति, तस्यशब्दसामर्थ्यात् ॥ ३९ ॥

१ अनुदाहरणमिति- 'गोवाश्वधाश्वतरथ-' इत्यादिना भाष्योदाहृतमन्यशेषत्वेन दक्षिणा-विषयापेक्षयाऽं गवादानुदाहरणमित्यर्थः । २ करणम्-पा० । ३ महस्थेवेति-(अ० १ पा० १ अ० ७) अत्रसंख्यामेवेति शेषः ।

एकस्य कस्यचिद्द्वादशशतं स्यात् । कुतः । समत्वाद्गुणानाम् । गवा-
दयोऽपि हि दक्षिणासंबद्धाः । संख्याऽपि न गवादीनां संख्या
विधीयते । दक्षिणा तु संख्याविशिष्टा चोद्यते, न गवादयः । कुतः ।
संख्याया दक्षिण्येनानभिस्संबन्धे सत्यनियतसंख्यानां गवादीनां दक्षि-
णासंबन्धेनाऽऽनर्पक्यमेव, संख्यायाः स्यात् । संख्येयसामाज्याधिकर-
ण्यश्च तच्छब्दस्य बहुवचनं प्रसज्येत । गवादिषु, तस्य द्वादशशतमिति
चैकवचनं न स्यात् । तस्माद्यस्य कस्यचित्परिक्रयसाधनस्य द्रव्यस्य
तस्यां संख्यायां कृत्यायामेतत्संख्यः परिक्रयः कृतो भवति । तस्मादे-
कस्य संख्या, नैकैकस्य । एवमेकवचनश्रवणं युक्तरूपं भविष्यति ।

ननु लक्षणत्वात्तस्य शब्दस्याधिवसितं वचनम् । उच्यते । अवि-
सितेऽपि वचने या संख्याऽन्यते, तेन वचनेन भवितव्यम् । यथा
लक्षणत्वेनाप्युच्यमाने ब्राह्मणजातीयो न हन्तव्य इति, न द्विवचनान्तेन
निर्देशो भवति, ब्राह्मणो न हन्तव्याविति । आह । जात्याख्यायामे-
कस्मिन् बहुवचनं भवति । बहुषु वैकवचनं भवति, न त्वेकस्मिन्
बहुषु च द्विवचनं भवति । तेनात्र बहुवचनान्तेन निर्देशः, एकवचनान्-
न्तेन वा बहुषु निर्देशो भवति । अत्रोच्यते । जात्याख्यायामेतदेवं
भवति । न च तच्छब्देन जातिरभिधीयते । संनिहितव्यक्तिवचन एव

समत्वाद्गुणानां—संख्यां द्रव्याणि प्रति । कुतः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
सकृदुच्चरित्तस्यति शब्दो यदि दक्षिणायां विधीयते, तं प्रति संख्या विधीयते,
ततो वाक्यभेदः । अथापि वाक्यभेदमङ्गीकृत्य तच्छब्दस्य संख्या विधीयते,
तथाऽपि दक्षिणायाः संख्याऽनवगता, तं प्रति विधीयमानत्वात् । 'तत्रैकैवम-
यज्ञाङ्गमूतम्' इति चेत् । तत्रसंबन्धेऽपि । गवादयः संख्यानुरक्ता न संख्याया
दक्षिणा विधीयते ।

अथापि दक्षिणयाऽनुरक्ता गवादयः संख्यया संबन्धे, तत्र वाक्यभेदादयो-
रे दोषास्त इह पि । तस्माद्गवादयः संख्या तच्छब्दश्चेति त्रयमपि दक्षिणां प्रति
विधीयते । तच्छब्दसामर्थ्याच्चैकजातीयस्य द्रव्यस्य परिच्छेदिका संख्या । युस्य
कस्यचिदप्यनूयमानेऽपि तच्छब्दे तेषामिति वचनं प्रमाति । तच्छब्दस्य द्रव्यप-

भवति । तस्मादेकस्य कस्यचित्संख्येति ॥ ४० ॥

यस्य वा संनिधाने स्याद्वाक्यतो ह्यभि-

संबन्धः ॥ ४१ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । यदैकस्य संख्यासंबन्धा, तदाऽनियमः, यः कश्चित्, विशेषाभवादिति । एवं प्राप्ते, घृणः । यस्य वा संनिधाने स्यात् । यस्य शब्दस्य संनिधाने संख्याशब्द उच्चारितः, सोऽर्थः संख्याविशिष्टः प्रतीयेत । अनन्तरशुद्धरितेन हि सहैकवाक्यता भवति । कृता । अनन्तरसंघर्दे हि विशेषणं विज्ञानं विशेषेण्डं शक्नोति । न हि व्यवाहितम् । व्यवाहिताश्च गवाद्यो मायैः । वाक्यं च प्रकरणाद्वर्ज्यः । तस्मान्मायाः संख्यया संबन्धेरिति ॥ ४१ ॥

असंयुक्ता तु तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते तस्मा-

त्सर्वाधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

तुल्यशब्दः परं व्यावर्तयति । मायाः संख्यायुक्ता इति, नैतदेवम् । सर्वव्यापिनी संख्या स्यात् । सर्वैर्गवादिभिः संपाद्येत् । असंयुक्ता केवलैर्मायैः संख्या । तुल्यवदितराभिर्द्रव्यभ्रूतिभिर्मायाः श्रूयन्ते । कथम् । तिलश्च मायाश्चेति, चशब्देन तिलैः सहिता माया इति गम्यते । गवादिभिः सहितानां संख्यासंबन्धः । चशब्दश्रुतिर्यान्तरसंबन्धेषामाह । चशब्दश्रवणस्येतत्सामर्थ्यम् । यस्माच्चशब्दः पर उच्चार्यते, तस्यार्थान्तरसंबन्धं श्रुत्यैवाऽऽह, न वाक्येन । यदि हि वाक्येन स्यात् । सुरस्तादप्युच्चार्यमाण एतमर्थं कुर्यात् । संख्या तु वाक्येन संबन्धयेत् ।

रत्वाज्जात्याख्यामिति, तदपि न छम्यते ॥ ४० ॥

यस्य वा संनिधाने—(यस्य कस्यचिदिति) । तस्कुतः । मायां दाक्षिणाया अनन्तरं विपरिवर्तन्ते त एव प्राणाः । गवाद्यस्तु न विपरिवर्तन्ते । व्यवाहितत्वात् ॥ ४१ ॥

असंयुक्ता—सर्वसंपादिनी संख्या । कुतः । चशब्दश्रवणात् । चशब्दो मायाणो परः श्रूयमाणो द्रव्यान्तरसहितान्मायान् गमयति । यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भिन्नार्थयोरपि सतोः पूर्वप्रत्ययोच्चारणं प्रकृतेर्यस्मान् किञ्चित्प्रत्यायितं भवेत्,—विशिष्टक्रमके तु प्रत्याख्येत् । एवमिह चशब्दोऽपि परस्ताच्छ्रूयमाणः श्रुत्यैव स्वार्थ-

यादि च पूर्वं न चार्थोऽवकल्पेत, चशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । न ह्यसा-
वुत्तरकाले संवध्यते संख्यासंबन्धेऽभिनिर्वृत्ते । तस्य द्वादशशतं चेति,
अन्य एवावगम्येत, द्वादशशतमन्यच्च किंचिदिति । न च तदन्यत्किंचि-
दुच्चार्यते । तस्मात्पूर्वं चयोगः, पश्चात्संख्यासंबन्धः । समर्थतराणि
समानविभक्तीनि, दुर्बलो विविभक्तिः ।

अपि च, समानविभक्तीनि समर्थतराणि । तेषां द्वाशुतरा वृत्तिः ।
विलम्बिता विविभक्तीनाम् । स्वार्थे समानविभक्तीनि समर्थतराणि
प्रथमान्तानि भवन्ति । परपदार्थं पृथगन्तो विशिनष्टि । तस्मात्समुच्चि-
त्तानि वेतरेतरयुक्तानि वा संख्येयानि संख्यया संबध्यन्ते । समाहारो
वैषां संख्यया युक्तः । तस्मात्सर्वैः संख्या संपादयितव्या । किमेवं
भविष्यति । संख्यासंबन्धे न कश्चिद्भङ्गितो भविष्यति । विनिगमनार्था
हेत्वभावे यमेव संख्यासंबन्धो वर्जयेत्, तत्रैव प्रत्ययो वाध्येत । तस्मा-
द्गवादिराशिः संख्ययैतया संबध्येतेति ॥ ४२ ॥

असंयोगाद्विधिश्रुतावेकजाताधिकारः स्याच्छ्रुत्या-
कोपात्कतोः ॥ ४३ ॥

नैतदस्ति, सर्वसंपादनीया संख्येति । असंयोगाद्विधिश्रुतौ, सर्वसं-
पादने संबन्धो नास्ति । न श्रूयते गवादिराशेः संख्या भवतीति । न
गवादिराशिः शब्देन निर्दिश्यते, यः सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्येत । गवा-
दयस्तु शब्देनोक्ताः । तेन ते सर्वनाम्ना प्रतिनिर्देशमर्हन्ति । न चात्र

मर्थान्तरसंबन्धित्वेन प्रतिपादयति । वाक्यसंबन्धे हि पुरस्तादुच्चार्यमाण एवमर्थं
कुर्यात् ।

अपि च प्रथमाविभक्तिप्रयुक्तानि गवादीनि स्वार्थ एवोच्चार्यमाणानि सामाना-
धिकरण्यं प्रतिपद्यन्ते । विभक्तानि तु तस्यशब्दनिर्दिष्टानि व्यधिकरणलक्षणया
संबन्धेरन् । तस्माच्चशब्दश्रुतेः सामानाधिकरण्याच्च मिथः संयुक्तानां संख्यायोग
इति सर्वसंपादिनी ॥ ४२ ॥

एकेन द्रव्येण संख्या संबध्यते । कुतः । संख्या दक्षिणां प्रति विधीयते, गवा-
दयस्तच्छब्दश्च । ततः किम् । तस्यशब्देन प्रकृतसंबन्धः । अत एकजातीयमेक-
संख्याविशिष्टं द्रव्यं दक्षिणां प्रति विधीयते । तेन द्वादशशतविशिष्टमेकजातिविशि-

गवादीनां प्रधान्यमित्युक्तम् । दाक्षिण्येन हि संख्या संख्यत इति, संख्याविशेषण सर्वनामशब्दः संख्या विशेषदुष्पुपादीयते । तत्रैकवचनं चिन्तितमेव । तत्रैषां ज्ञानाजातीयानां निर्दिष्टानामन्यतममेकं प्रतिनिर्देशेन संख्याविशेषणमुपादीयते । तस्मान्नानाजातीयानां निर्दिष्टानामेकं स्यात् । स एकजातीय एव भवति । तस्मात्, एकजाताधिकार इति सूचितम् । किमेवं भविष्यति । एवमेकश्रुतिर्न कोपिता भविष्यति । इतरथा वाक्येन द्रव्यस्य भवन्ती प्रकृतिविशेषमकुर्वती, अप्रकृतिविशेषकरा प्रकरणवशेन कृतोः कल्पिता भविष्यति, तस्य ततोद्दिशंशतं दाक्षिणा, इति । तस्मादेकजातीयस्य द्वादशशत दाक्षिणेति ॥ ४३ ॥

शब्दार्थश्चापि लोकवत् ॥ ४४ ॥

अपि च लोकवदेतद्द्रष्टव्यम् । लोके हि निर्विशेषिते संख्याशब्द उच्चरिते, एकजातीये प्रत्ययो भवति । कुतः । अन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः । असत्येकस्मिन् जातिविशेषे, सर्वत्रान्यैः सह परार्थसंख्या निविष्टा । परार्थस्य चावान्तरसंख्याभिः संबन्धवहार क्रियते । येषामेकेन केनचित्संघन्यस्त्रेया तमेकं संबन्धिनमपेक्ष्य संख्या निविशते । स तत्रैक संबन्धी वक्तव्यः । प्रकृतो वा ग्रहीतव्यः । अर्थाद्वा य आपद्येत, स उपादेयः । इह च प्रकृता नानाजातीयाः । तेषामन्यतमः संख्या संबद्धः स्यादिति । यथा, शतमाभ्यां दीयतामिति, एकजातीयानां शतं, न भिन्नजातीयानाम् । यथा द्रव्यं गुण कर्मावयव इत्येवमादीनाम् ॥ ४४ ॥

सा पशूनामुत्पत्तितो विभागात् ॥ ४५ ॥

एकजातीयस्य संख्येत्येतत्समधिगतम् । सा पशूनामुत्त माषाणा-

एकसंख्याविशेष च नियमेन ग्रहीतव्यम् । न च गवादीनां वत्त्वन्तरस्युत विद्यते, यत्सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते । तस्मान्प्रकृतानां गवादीनां परामर्शः ।

ननु विद्यत एव समुदायः । सवत्वसो वस्तु । तथाऽपि गवादीनां समुदायशब्दे नोच्यते । गवादिष्वतिरेके नास्ति शब्दः, य सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते ॥ ४५ ॥

[४४]

मिति, अनियमे प्राप्त उच्यते । सा पशुनामिति । कुतः । उत्पत्तिसौ
 विभागात् । औत्पत्तिकेन विभागेन पशवः संव्यवहारेषु संख्यायन्ते ।
 पञ्चभिरश्वैः क्रीतः, पञ्चभिर्गोभिः क्रीत इति । न व्रीह्यादीनामौत्प-
 त्तिकेन विभागेन संव्यवहारेषु संख्या संकीर्त्यते । निगर्दाभिर्गोया
 र्मानाभिर्गोया वा भवति । न हि भवति पञ्चभिर्गोभिः क्रीत इति ।
 पञ्चभिर्गोपाणामाढकैर्द्रोणैर्वा कुडवैर्वा खारीभिर्वेति भवति । तत्र,
 आढकादिभिरनुच्चायेमाणैः साकाङ्क्षमेव वाक्यमपरिपूर्णममाणमर्थस्य
 कस्यचित् ।

५२४ ।

अयं माषाणामप्यौत्पत्तिकेन विभागेन कस्मादिह परिक्रयो न
 क्रियत इति । अत्रोच्यते । मूलस्य सतः परिक्रये विशेष उच्यते, द्वाद-
 शशतं दक्षिणेति । न च द्वादशशतं व्रीह्यादिवीजानां भूतिरत्वेन ऋत्वि-
 जामवकल्पते । त्रिभिः प्रकारैर्भूतिर्भवति, व्यापारितः फलतो वचनत
 इति । व्यापारतस्तावन्न माषवीजानां द्वादशशतं भूतिः । कर्म कुर्वाणा
 हि कर्मकराः पादिकमप्यहर्षन्ते । फलानुरूपं, नैव ज्ञायते । वचनं
 तु भूतौ सत्या परिमाणविशेषपरं भवति । यत्र हि पादिकमप्यहर्ष-
 नं भवति, न सा दक्षिणा भवति । न हि सा तस्मिन् कर्मणि दक्ष
 करोति । स्नेहाद्वाऽन्येन वा प्रकारेण कृत्स्नमहः कर्म कुर्वात्, न व्रीहीणां
 द्वादशशतेन मोत्साहितः ।

आह । यः कश्चित्कस्या चिद्वस्यार्या व्रीहीणां द्वादशशतेन मोत्सा-
 हिते, तस्य किं सा दक्षिणा भवेत् । नेति द्रूमः । दक्षकरणी हि
 दक्षिणा । दक्षश्च बलम् । या नाऽऽशितंभवं करोति, नासौ बलकरणी ।
 तस्माद्या नाऽऽशितंभवा, नासौ दक्षिणा । आशितंभवाया आधिक्यं
 वचनस्य विषयः । आह । व्रीहिर्वीजानामपि द्वादशशतं यां च यावती
 बलमात्रां करोति ।

अत्रोच्यते । आपेक्षिकमिदं बलं नाम । स एव हि पुरुषः कंचि-
 स्माति बलीर्यान्, कंचित्प्रत्येयबलः । तत्र यावदाशितंभवं नास्ति, ताव-
 दबलता । बलवत्तरो ष्याशितेन भवतीत्याशितंभवाद्धर्षं बलकरणम् ।

तस्मादाशित्तमं यद्द्रव्यं, सा भृतिः, सा दाक्षिणा । ततोऽधिकं दाक्षि-
णात्वे सिद्धे वचनमापाण्वाद्भवति । विकृतौ ऋतपेये वचनमापाण्वा-
दल्पवल्करणमपि दाक्षिणायाः स्थाने विधीयते सोमचमसः । स
आश्रयात्सिध्यति । पशवस्तु सर्वे मुख्यवल्करणे समर्थाः । तेषु सत्सु
न व्रीह्यादिवीजानि संख्यया संभन्त्यन्त इति ॥ ४५ ॥

अनियमोऽविरोपात् ॥ ४६ ॥

यदा पशूनां द्वादशशतं, तदाऽनियमः, गवादीनामन्यतमस्य कस्य-
चिद्द्वादशशतम् । एवमनियमे लाघवं भविष्यति । प्रयोगमाशुभावश्च ।
तत्राधिकारशास्त्रं महाविषयं भविष्यतीति ॥ ४६ ॥

भागित्वाद्वा गवां स्यात् ॥ ४७ ॥ सि०

वाशब्दोऽनियमं व्यावर्तयति । गवां द्वादशशतं स्यात् । कृतः ।
भागित्वात् । भागवत्यो हि गावो महाभागाः । महत्युपकारे वर्तन्ते
इत्यर्थः । एवमृत्विजापुपकारभूयस्त्वं भविष्यति । ऋत्विजा चोपकारः
कर्तव्यः । महत्तमे हि त उपकारे वर्तन्ते । उपकुर्वतां चोपकर्तव्यमिति
सदाचारः । एवं सदाचारोऽनुगृहीतो भविष्यति, यदि महाभागानां
भूयसी संख्या दीयते । गावश्च महाभागाः । तस्मात्तासां द्वादशशतम् ।
अश्वो उपकारकतरा भवेयुः, यथेषा दानमतिग्रहविक्रया न मतिवि-
धेरन् । न केसरिणो ददाति, नोमयतोदतः मतिगृह्णातीति श्रुतिः ।
स्मर्यते च, नाश्वं विंशतीति इति । तस्माद्द्वादशशतं गवां स्यात् ॥ ४७ ॥

मत्ययात् ॥ ४८ ॥

अतश्च गवां संख्या । कृतः । मत्ययात् । संख्यासंपादनार्थमुपादी-
यमानेषु ऋतपेयु प्र-येनोपायेन स्मर्यमाणेषु पूर्वं गावः मतीयन्ते । अत-
स्ताः संख्यया संख्यन्ते । न च तत्र विरोधः कश्चिदस्ति । गोषु संख-
दासु न पुनरश्वदयः संख्यन्ते । एकजातीयो हि संबद्धव्यः । स च
संबद्ध इति । तस्माद्गवां संख्या ॥ ४८ ॥

४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४९ ॥

लिङ्गं खल्वेतमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति । एवमाह । सहस्रं दक्षिणाः, सहस्रं सोत्रीयाः, यावदस्य सहस्रस्योत्तराधरा गौर्गवि प्रतिष्ठिता तावदस्माच्छोकादसौ लोक इति, गाः प्राप्ता दर्शयति । तथा, तां वा एतां शबलीं समामनन्ति । इहे रन्ते हव्ये फाम्ये चन्द्रे ज्योतिरदिति सरस्वति महि विश्रुति, एता ते अध्व्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं कृतादिति गवामेतानि नामानि । सहस्रर्भां च दक्षिणामेवमाह । एतानि ते नामानीति, यदि सा गौः, एवमेतदवकलयते । तस्मादपि गवा संख्येति ॥ ४९ ॥

(ज्योतिष्टोमे द्वादशोत्तरशान्गोदक्षिणाया विभज्य दानाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] तत्र दानं विभागेन प्रदानानां पृथक्त्वात् ॥ ५० ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे गवादयो दक्षिणा । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः । गवां संख्येति । अथेदानीमिदं संदिह्यते । किं यस्य यावान् भाग आभजति, स्वयमेव यजमानेन विभज्य तस्य तावान् कल्पयितव्यः, उत परिपदैव विभज्यत इति । किं प्राप्तम् । अनियमः, विभज्याविभज्य वा दातव्यम् । एतावद्धि श्रूयते दातव्यमिति । न विभज्याविभज्य वेति । तस्मादनियम इति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । विभज्य दातव्यमिति । दातव्यस्यैव तद्रूपं, यत्स्वस्वपरित्यागेन परस्वत्वापादनम् । तच्च यजमानेन स्वयं कर्तव्यम् । तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यादिति । यो यस्याश्च आभजति, स तस्मा अनिर्दिष्टो न शक्यते तेन संबन्धयितुम् । तेन यस्तं निर्दिशति स दानमभिनिर्वर्तयति । यजमानेन च दानं निर्वर्तयितव्यम् । तस्मा-

४९ ॥]

तत्र दानं विभागेन । इदमप्युक्तं (विवक्षार्थम् । स्थित एतस्मिन्निमगेऽनियमादयो विचारा भविष्यन्ति । ' ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ददाति ' इति सर्वविशेषणविशिष्टो ददातिर्विधीयते । ऋत्विग्य इति चतुर्थ्यन्तः शब्दः । चतुर्थ्यत्र संप्रदाने । संप्रदानं च कारकम् । कारकं च क्रिया प्रति गुणभूतम् । तत्राविभज्य दानं प्राप्नोति । विभागस्याचोदितत्वात् ।

उच्यते । ददातिरयम् । ददातिश्च स्वस्वत्तानिवृत्तिपरस्वत्वापादनरूपम् । तच्चै-

यजमानो विभज्य निर्दिशेत् । प्रदानानां पृथक्त्वात् । असति विभागे
न शक्यः स्वेन भागेन संवन्धः कर्तुम् । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दात-
व्येति ॥ ५० ॥

परिक्रयाच्च लोकवत् ॥ ५१ ॥

अस्ति च परिक्रयार्थं दानं, न धर्ममात्रम् । परिक्रयार्थं च भर्त्रा
भृत्येन सह पणितव्यम् । यदि च परिपदं मृत्युञ्जयेत्, परिपञ्च विभ-
जेत न स्वाभिना सहापणितव्यम् । तत्र परिक्रय एव नाभविष्यत् ।
यथा, लोके काष्ठवाहप्रभृतिभ्यो यद्दीयते, तत्र काष्ठवाहाः स्वाभिना
सह पणन्ते । तेभ्यः स्वामी विभज्य निर्दिशति, इदं तुभ्यमिदं तुभ्य-
मिति । तद्वादिहापि द्रष्टव्यम् । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति ॥ ५१ ॥

विभागं चापि दर्शयति ॥ ५२ ॥

अपि च दर्शयति विभागं, यद्विभागाभिधापिनं मन्त्रमामनन्ति ।
तुषो वो विश्ववेदा विभजतु, इति । कृष्णाजिनेन वित्रास्य दक्षिणां
ददातीति । तथा, अग्नीधेऽग्ने ददाति, अग्निमुखानेव पितॄन् प्रीणाति ।
ब्रह्मणे ददाति, ऋत्वेभ्यो ददाति ऋत्वे । होत्रे ददाति । नेष्ट्रे ददाति ।
हविर्धान आसीनेभ्य अध्वर्युभ्यो ददाति । उहातृभ्यो ददाति । अन्तः-
सदस्यासीनेभ्यो यथाश्रद्धं प्रासर्पकेभ्यो ददातीति ॥ एवं विभागदर्श-
नमुपपद्यते । तस्माद्विभज्य दातव्यमिति ॥ ५२ ॥

(ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदक्षिणाया अर्ध्यादिसमाख्यातुरोधेन विभागा-
धिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] समं स्यादश्रुतित्वात् ॥ ५३ ॥ पु०

ज्योतिष्टोमे समाम्नायते, गौश्राश्वश्चाश्वतरश्चेति । तत्रायमर्थः सम-
धिगतः । विभज्य दातव्यमिति । इदमिदानीं संशयिकम् । किं समो
विभाग उत फर्मकृतं वैषम्यम्, उत शब्दकृतमिति । किं प्राप्तम् । समो
भागः स्यात्, अश्रुतित्वादिशेषस्य । यत्र विशेषो न श्रूयते, तत्र समो
विभागो भवितुमर्हति । यथामिव । एकस्मै सर्वं दातव्यं प्राप्नोति, यद्य-
परस्मै दातव्यं न भवति । तत्र यावत्येकस्मै दीयमाने नान्यः संवि-

भेकं भति वर्तव्यम् । यदि समुदायमङ्गीकृत्य परित्यजेत्तथा सति त्याग एव कृतो
मवेत्त ददातिः । तस्मात्प्रविभज्य दानम् ॥ ५० ॥ [५१ ॥ ५२ ॥]

भज्यते, तावत्तस्मा एकस्मै न दातव्यम् । अविशिष्टं दातव्यम् । एवमे-
कैकस्मै । तस्माद्विशेषाश्रवणात्समं देयमिति ॥ ५३ ॥

अपि वा कर्मवैपम्यात् ॥ ५४ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । न समं स्यात् । कर्मकृतं वैपम्यं भवेत् ।
यो बहु कर्म करोति, तस्मै बह्वी भृतिर्दीयते । तस्मात्कर्मानुरूपेण
वैपम्यमिति ॥ ५४ ॥

अतुल्याः स्युः परिक्रये विपमाख्या विधिश्रुतौ

परिक्रयान्न कर्मण्युपपद्यते दर्शनाद्विशेषस्य

तथाऽभ्युदये ॥ ५५ ॥ सि०

न चैतदस्ति, कर्मकृतं वैपम्यमिति । किं तर्हि । उपकारकृतम् । स
उपकारः श्रुत्या विज्ञायते । तस्माच्छ्रुतिकृतं वैपम्यम् । तेन, अतुल्याः
परिक्रये भवेयुः । विपमा द्वेषामाख्या । केचिदर्धिनः, केचित्तृतीयिनः,
केचित्पादिनः । येषामर्धं तैर्धिनः । कथं च तेषामर्धं भवति । यदि
तेभ्योऽर्धं दीयते । एवं, तृतीयिनः, पादिन इति च दीक्षाविधिश्रुतौ
समाख्यायन्ते । सा परिक्रयात्कर्मकृते वैपम्ये नोपपद्यते । क पुनरयं
विशेषो दृश्यते । अभ्युदये । अभ्युदय इति, अभ्युदयफलम् । ऋ-
द्धिफलं द्वादशाहं द्रुमः ।

अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो
होतारम् । ततस्तं प्रतिमस्याता दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति । ब्राह्मणा-
च्छंसिनं ब्रह्मणा, प्रस्तोतारमुद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः । ततस्तं नेष्टा दीक्ष-
यित्वा तृतीयिनो दीक्षयति । अग्नीधं ब्रह्मणाः, प्रतिहोतारमुद्गातुः,
अच्छावाकं होतुः । ततस्तमुद्ग्रेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति ।
पोतारं ब्रह्मणाः, सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, ग्रावस्तुनं होतुः । ततैस्तमन्यो दीक्ष-
यति, ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यमेपित इति । अर्धिनः, तृतीयिनः, पादिन इति
द्वादशाहेऽनुवादः । यदि प्रकृतौ यथासमाख्यमर्मापामिमे भागास्ततो

समं स्यादश्रुतत्वादिनि—प्रसङ्गानुप्रसङ्गेन विभागोपोद्दलकं च ॥९३॥[९४॥

द्वादशाहे दर्शनमुपपद्यते । तस्माद्धर्मादिभिः समाख्यानात्समाख्याश्रु-
तिकृतं वैपश्यं भवितुमर्हतीति ॥ ५५ ॥

(मूसंज्ञकेकाहे, औपदेशिकधेनुदक्षिणयाऽऽतिदेशिककृत्स्नकृतदक्षिणया
वाचाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ विभक्त्यो-

दितत्वात्सामान्यात्तद्विकारः स्थायथेष्टिर्गु-

णशब्देन ॥ ५६ ॥ पू०

इदमामनन्ति, अथैव भूर्वेश्वदेवास्त्रिष्टुदेव सर्वस्तस्य विश्ववत्यस्तो-
भीया धेनुर्दक्षिणा, इति । अत्र संदेहः । किं धेनुर्गवां निवर्तिका, उत
कृत्स्नाया दक्षिणया इति । तत्रेदं तावत्परीक्ष्यम् । किं प्रकृतौ विभक्तं
दाक्षिण्यमुत समस्तमिति । तत इदं तच्च संहत्याधिकरणं क्रियते । किं
प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यं, धेनुर्गवां निवर्तिका, उताविभक्तं, कृत्स्नाया
दक्षिणया निवर्तिकेति । किं प्राप्तम् । तस्य धेनुरिति श्रूयमाणे भ्रूमा ।
धेनुर्गवां निवर्तिकेति ।

तस एतत्तावद्विचार्यते । प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यमिति । किमिदं
विभक्तमिति । गवादीनामेकैकं द्रव्यं दक्षिणेति । कथम् । गौश्वश्रा-
श्वतरश्च दक्षिणा, इति प्रकृतौ गवादिभिर्दक्षिणाशब्दः प्रत्येकं परिस-
माप्यते । निर्दिष्टा हि गवादयो न तेषां समुदायः । चशब्दः समुच्च-
यार्थो भवति, न तु समुच्चयस्य निर्देशकः । परपदविशेषणार्थं तु
समुच्चयमुपादत्ते । यदि हि निर्दिशेत्, क्रियागुणैः समुच्चयः संबध्येत ।
समुच्चयः शोभनः, समुच्चयो द्रष्टव्य इति यथा भवति, एवं, च शोभनः,
च द्रष्टव्य इति वा भविष्यति ।

१९ ॥]

तस्य धेनुरिति-विकृतिसिद्धयर्थे प्रकृतिं तावन्निरूपयामः । यदि गवादयः
प्रधानभूतास्तत एकद्रव्यनिवर्तिका धेनुः । अथ दक्षिणा, कृत्स्नस्य दाक्षिण्यस्य निव-
र्तिका धेनुः । गवादयोऽत्र प्रधानभूतास्तेऽत्र निर्दिश्यन्ते । दक्षिणा तान्प्रति विधी-
यते । न च शब्दः समुदायार्थो भवति । न तु समुच्चयनिर्देशक इति-कोऽभिप्रायः ।

तथा, यथेह समुच्चयेयोः पृष्ठी भवति, धवखदिरयोः समुच्चय इति । एवं धवः खदिरश्चेत्यत्राप्यभविष्यत् । न तु भवति । तस्मान्न चशब्दः समुच्चयं निर्दिशति । श्रुत्या निर्दिष्टेन चैकवाक्यता न्याय्या, न गवादिलक्षितेन समुदायेन । तस्मात्, गौर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणा, इत्येवं संबन्धः । लक्षयित्वा हि गवादींस्तेषां दक्षिणात्वं विधीयते । तद्य गुणभूतं प्रतिप्रधानं भिद्येत । चशब्दश्चैवं समर्थितो भविष्यति, गौर्दक्षिणा, अश्वश्च दक्षिणा, इति । न गौरश्वादिसहितो गवादीनां वा समाहार इति ।

यदा विभक्तं दाक्षिण्यं, तदा प्राप्ता गौर्दाक्षिण्ये । पुनर्विशेषार्थमुच्चार्यते, धेनुर्दक्षिणा, इति । याऽसौ गौर्दक्षिणा सा धेनुरिति । अग्यासां दक्षिणानामविकारेण यथाप्रकृतिभावेन चोदकानुग्रहो भविष्यति । शब्देनैव गव्येषु गुण उच्यते, धेनुन्वं नाम । गौरेव हि धेनुर्नान्या । यथेष्टिगुणशब्देन । सौर्यं निर्बपोदिति सूर्यसंबन्धं कुर्याद्द्रव्यस्येति विवक्षिते निर्बपणाश्रय एव प्रयोगः शब्देन निर्दिश्यत इति, सनिर्बपणका-

शब्दास्तावद्धिप्रकाराः । केचिद्वाच्यं स्वप्रधानमाहुः, नोपसर्जनत्वेन । यथा, वृक्षाविति वृक्षशब्दः स्वार्थप्रधान उच्चार्यते । केचिद्वाच्यमर्थमन्यत्रोपसर्जनीभूतं द्रव्यते, न स्वप्रधानभूतम् । यथाऽत्रैव वृक्षाविति द्विवचनं प्रातिपदिकोपसर्जनमात्मानं ब्रवीति । न द्विवचनार्थमेव जहाति । एवं चशब्दः समुच्चयं द्रव्यनुपसर्जनत्वेन ब्रवीति, न स्वं प्राधान्येन । तस्माद्यस्योपसर्जनं चशब्दः सोऽत्र क्रियागुणान्यां संबध्यते । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययारिसिद्धमिति । ते च गवादयः । न च चशब्दः समुच्चयस्य पर्यायवचनः । समुच्चयशब्दः प्राधान्येन निर्दिशति, नान्यत्र गुणभावेन । गवादयः स्वार्थस्य वक्तारो न द्योतकाः । कथम् । शब्दस्तावददृष्टया शक्त्याऽर्थमभिधत्ते, स एव । नाद्यः । एवं चशब्दः । कथम् । एकशक्तिकल्पनात् । अन्यथा शब्दान्तरस्य तदभिधायित्वा, चशब्दस्य च द्योतकत्वमिति शक्तिद्वयं स्यात् ।

अपि च-वृक्षशब्द उच्चरिते वृक्षार्थ एव मनसि विपरिवर्तते, नान्यसहितः । (प्रकाशशब्दोच्चारणात्) । उच्चरिते तु चशब्द इतरेतरयोगः प्रतीयते । स तैस्वार्थः ।

१ आत्मानमिति-द्वित्वमित्यर्थः । २ 'स एव' इत्यारभ्य क्रियाधिक्रम्यरूपेण इति भाति । ३ स तैस्विति-यथा यस्मात्प्रतीयते तत्तस्य वाच्यमिति नियमादिति शेषः ।

स्वयं गदादनेन निर्वपणशब्देनैष्टिको विध्यन्तो नियम्यते । एवमिहापि
गौर्गुणवचनेन धेनुशब्देन गोदक्षिणाविकारः क्रियते, नान्या दक्षिणा
विक्रियत इति ॥ ५६ ॥

सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वं दक्षिणार्थस्य गुणानां
कार्यैकत्वादर्थे विकृतौ श्रुतिभूतं स्यात्तस्मा-
त्समवायाद्धि कर्मभिः ॥ ५७ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । सर्वस्य क्रतुदक्षिण्यस्य निवर्तिका
धेनुरिति प्रतिज्ञायते । तत्रैतद्व्यर्थत्वे समस्तं दक्षिण्यमिति । किमिदं
समस्तं दक्षिण्यमिति । न प्रतिद्रव्यं दक्षिणाशब्दः संवध्यते, गौर्दक्षिणा,
अश्वो दक्षिणा, अश्वत्सरो दक्षिणा, इति । कथं तर्हि । गवाद्यो दक्षि-
णेति । न हि गवादीनुद्दिश्य दक्षिणासंघन्धो विधीयते, ये गवाद्यस्ते
दक्षिणेति । तथा हि दक्षिणाशब्दो गवादीनां दक्षिणासंघन्धविधानार्थं
योगपधेनान्तर्णीतसंघन्धमभिवदन् बहुवचनान्तः स्यात्, गवाद्यो
दक्षिणा इति । यथा, अग्नीषोमौ देवते प्राणापानावभिसप्तभवतामिति ।
गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति ।

कथं तर्हि । दक्षिणामुद्दिश्य गवाद्यो विधीयन्ते । का दक्षिणा ।
गवाद्य इति । दक्षिणा नाम दक्षतेरुत्साहकर्मणः । दक्षिणा—उत्साहिका,
इति । एकः स गुणः । स च प्राधान्येन विवक्षितः । तद्विशेषणत्वेन
गवाद्यः । गुणवचनानां च शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति,
न द्रव्यवचनानामाश्रयतगुणवचनेन । यथा, विश्वे देवा देवतेति । का
पुनर्दक्षिणा । गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्चेति । दक्षिणाशब्दो दाने संवध्यते,

गवादीनामुद्दिश्यमानानां विशेषणमविवक्षितम् । तस्मादेकैकस्य दक्षिणासंघन्धः ।
उद्दिश्यमानप्राधान्यात् । प्राधान्यं च द्रव्यत्वात् ॥ ५६ ॥

इतरेतरयुक्ता दक्षिणा प्रतिविधीयते । कुनः । संख्यासाहचर्यात् । यदि गवादीनु-
द्दिश्य दक्षिणा विधीयते, न संख्या दक्षिणां प्रति विधीयते । वाक्यभेदपसङ्गात् ।
यदि च गवाद्यः प्रधानभूतास्तथा सति तेषामिति प्राप्नोति । गवादीनां प्राधान्येऽह-
-द्वक्त्वनं प्राप्नोति । अन्यत्र शेषमावाद्गवादीनाम् । दक्षिणाप्राधान्ये तु नाहर्ष-

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति, न गवादयः । एको हि दक्षिणानामर्थः, ऋत्विजामानमनम् । सकृच्चाऽऽनतास्ते भवन्ति, भूय आनमनेनार्थो नास्ति, गवादीनामपि गुणानामेकं कार्यं दक्षिणात्वम् ।

यदा समस्तं दाक्षिण्यं तदा विकृतौ भुवि तस्मिन् प्राकृतेऽर्थे धेनुः श्रुतिभूता । सा च प्राकृतं कार्यमभिनिर्वर्तयति । क्रतुसंयोगेन हि श्रूयते तस्य क्रतोर्धेनुर्दक्षिणा, इति । तस्मिन्निर्वृत्ते सर्वं चोदकमाप्तवानुमानिकं निवर्तते । तथा समवापाद्धि कर्मभिर्ऋत्विजः संबध्यन्ते श्रुतिभूतया । अपि च चशब्दश्रुत्या सप्तहायं गोद्रव्यमिति मतीयते । दक्षिणासंबन्धोऽस्य वाक्येन । श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी । तस्मात्पूर्वं चयोगा, पश्चाद्दक्षिणासंबन्धः । इतरेतरयुक्ता दक्षिणात्वेन संबध्यन्ते गवाद्योऽर्थाः । तस्मात्कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिका धेनुरिति ॥५७ ॥

चोदनानामनाश्रयाल्लिङ्गेन नियमः स्यात् ॥ ५८ ॥

यदुक्तं, यथेष्टिर्गुणशब्देनेति । अत्रोच्यते । आग्नेयोर्पाशुयाजाग्नीषोमीयानां प्राकृतानां, सौर्यार्थमणमानापत्यनैर्ऋतीनां चोदनानां न किञ्चिदेकं कार्यं, यद्वैकृती चोदनाऽऽश्रयेत् । तत्र वक्ष्यते, एकस्य कर्मणो वैकृतं कर्म विध्यन्तं गृह्णातीति । तत्र कस्य ग्रहीष्यतीति संदेहे युक्तो लिङ्गेन नियमः । इह त्वपदिष्टो हेतुः । गवादीनामेकं कार्यं दक्षिणात्वम् । तस्मिन् धेनुः श्रुतिभूता चोदकमाप्तान् निवर्तयितुमर्हतीति ॥५८ ॥

(ज्योतिष्टोमे नैमित्तिकैकादिगोदक्षिणया नित्यप्रयोगीयमोगतद्वादशशतः

संख्यामात्रवाधाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१५] एकां पञ्चेति धेनुवत् ॥ ५९ ॥ पू०

यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यात्, अभिदग्धे पञ्च गा इति । अत्र संदेहः । एका पञ्च च गावः श्रूयमाणाः किं कृत्स्नस्य

‘ ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति ’ इति । अपि च गुणवचनोऽयं दक्षिणाशब्दो यदा द्रव्य उपसर्गनीभूतस्तदा द्रव्यस्यैव यल्लिङ्गसंस्वर्यं, तदेव लभते । इह च बहुनि द्रव्याणि । तस्माद्बहुवचनेन भवितव्यम् । अनुपदस्य सत्यां गतावन्वापत्वात् । पदा च स्वशासन्येन विवक्ष्यते गुणस्तदा, द्रव्यस्य यल्लिङ्गसंस्वर्यं तत्र लभते । क्वचित् तस्य च गुणस्यापि वचनेन । तस्मादेकवचनान्तं युक्तम् ॥ ५७ ॥ [५८]

क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिका; उत गचामिति । किं प्राप्तम् । एकां पञ्चेति धेनुवत् । यथा धेनुः कृत्स्नस्य निवर्तिका एवनेका पञ्च च भवेयुः । दक्षिणासंबन्धो हि तासां प्रत्यक्षः श्रूयते । तेन ताः प्राकृतीनां कार्य-मभिनिर्वर्तयन्ति । प्राकृत्यश्चाऽऽनुमानिकयो निवर्तन्त इति ॥ ५९ ॥

(साद्यस्के सोमक्रयार्थं निहितेन त्रेवारिकेण पुंगवेन, प्राकृतसर्वकय-
द्रव्यावाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

इदं तावदपर्यवसितं तिष्ठतु । अयाधिकरणान्तरं प्रस्तूयते—

[१६] त्रिवत्सश्च ॥ ६० ॥ सि०

अस्ति साद्यस्के, साण्डस्त्रिवत्सः सोमक्रयणः स्पर्धमानानामिति । सन्ति क्रयार्थानि द्रव्याणि चोदकमाप्तानि । अजया क्रीणाति, हिर-ण्येन क्रीणाति, ऋषभेण क्रीणाति, अश्वशफेन क्रीणाति, वाससा क्रीणाति, इत्येवमादीनि । तत्र संशयः । किं त्रिवत्स ऋषभस्य निव-र्तकः, अथवा सर्वेषां क्रयार्थानां द्रव्याणामिति । किं प्राप्तम् । ऋषभस्य निवर्तक इति । कुतः । पुंगवत्वात् । पुंगवत्वेन सामान्येन, पुंगवोऽसौ विधीयते । कुतः पुंगवत्वम् । साण्डश्रवणात् । तस्माद्ऋषभस्य निव-र्तक इति ।

एवं प्राप्ते, दूनः । त्रिवत्सश्च । किम् । कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य निवर्तक इति । प्रत्यक्षः स क्रीणात्तिना संबध्यते, तेन चोदकमाप्तं निवर्तयति । तस्मात्कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य निवर्तक इति ॥ ६० ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ६१ ॥

एवं च कृत्वा लिङ्गं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति । एवमाह । अप-रस्मिन् साद्यस्के, स्त्री गौः सोमक्रयणी व्यावृत्ता द्वेषां स्पर्धा, इति । यदि सर्वस्य क्रयार्थस्य निवर्तिका स्त्री गौः, ततः सैवैकाकिनी केन सह स्पर्धिष्यत इति । इतरथा सर्वस्यानिवर्तिकायां संघस्य स्पर्धा भवेत् । तत्रास्यां वर्धमानायां स्पर्धायां, व्यावृत्ता द्वेषां स्पर्धा, इति नोपपद्यते । तस्मात्सर्वस्य निवर्तिकेति । त्रिवत्सोऽपि तत्समानश्रुतिः । सोऽपि च सर्वस्य निवर्तक इति ।

एवं वा ॥ यदि त्रिवत्सः सर्वेषां निवर्तकस्तदा तमपवाधमाना साद्यस्कान्तरे स्त्रीगवी श्रूयमाणा केवला स्यात् । तत्र, व्यावृत्ता द्वेषां स्वर्धा, इति दर्शनमुपपद्यते । इतरथा हि केवलस्य ऋषभस्यापवाधितारं त्रिवत्सं निवर्तयन्ती संघमध्यपतिता स्वर्धेतापि । तत्र, व्यावृत्ता द्वेषां स्वर्धा, इति वचनं नावकल्पते । अतः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकस्त्रिवत्स इति ।

तत्रैवमन्तरागर्भिणीन्यायो भवतीत्यन्यथा सूत्रं वर्धते । इतश्च, एका पञ्च च कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिकाः, त्रिवत्सश्च । तथा च लिङ्गदर्शनम् । एवमेतत्समानश्रुतिस्त्रिवत्सोऽपि सर्वस्य निवर्तकः प्राप्नोति । तदैतद्दर्शनमुपपत्स्यते । व्यावृत्ता द्वेषां स्वर्धा, इति ॥ ६१ ॥

एके तु श्रुतिभूतत्वान्तरूपया गवां लिङ्गवि-
शेषेण ॥ ६२ ॥ सि०

रिपितादुत्तरम् । यदुक्तम्, एका पञ्च च कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिकेति । एतन्न । एके त्वर्था निवर्तन्ते, एके गावो निवर्तन्ते, अश्वदयो न निवर्तन्ते । एका देया, पञ्च देया इति य एष नियमः, स गोविषयः । कुतः । गोविशिष्टया संख्याया संबन्धात् । यदेवत्, एका ददाति, पञ्च ददातीति । नैवमभिसंबन्धः क्रियते, एका दक्षिणा ददातीति । कथं तर्हि । एका गामिति । गोसंबन्धो हि मुख्यत्वाद्गलीयान् ।

अपि च गोशब्देन सह संख्यायाः मत्वसः संबन्धः । गोशब्दव्यवधानात्परोक्षो दक्षिणाशब्देन । गोशब्दश्चैवं मुख्यपर्यो भवति । इतरथा लक्षणा स्यात्, एकां गामिद्व्यदि चेति । तेन गवां लिङ्गविशेषेण संख्या गोषु निविशते । एवं च सर्वेषामनिवृत्तावश्वादीनां यथाप्रकृतिभावे चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मादेका पञ्च च गवां निवर्तिका इति ॥ ६२ ॥

(अश्वमेधे विहिताम्बा प्राकाशाया प्राकृताध्वर्युभागमात्रस्य वाचा-)

धिकरणम् ॥ १७ ॥

[१७] प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ ६३ ॥ पू०

अध्वयेधे श्रूयते, हिरण्ययी प्राकाशावध्वये ददातीति । तत्रैपोऽर्धः सांशयिकः । किं प्राकाशो कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकावुत्थाध्व-
र्युभागस्य निवर्तकाविति । कुतः संशयः । इह प्राकाशावित्येष यदि ददा-
तिना संबध्यते, ततः कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः । अथाध्व-
र्युणा, तदाऽध्वर्युभागस्य । किं प्राप्तम् । कृत्स्नस्येति । तत्रैतदूर्ण्यते,
प्राकाशाविति शब्दो ददातिना संबध्यत इति । कुतः । एवं ददातिसंब-
न्धविधाने श्रुतिरनुगृहीता । अध्वर्युणा संबन्धे वाक्यम् ।

अपि च प्राकाशाविति द्वितीया कारकविभक्तिः सामर्थ्यादेवाऽऽख्या-
तेन संबध्यते, न नाम्ना । तस्माद्ददातिना संबन्धः । अध्वर्युसंबन्धे
चाध्वर्युशब्दात्पठ्यमधिष्यत् । तस्मादपि ददातिना संबन्धः । ददाति
लक्षयित्वा प्राकाशो विधीयते । तत्र न शक्यो ददातिरध्वर्युणा विशे-
ष्टम् । वाक्यं हि तदा भिद्यत । अपि, च विशेषणै सत्यपि यदि ददाति-
रविशिष्टः पदान्तरेण संबध्यते, अविशिष्ट एव कार्ये प्राप्नोति, प्रयुज्य-

ददातिमनूद्य प्राकाशो विधीयते ' हिरण्ययी ' इति न विधीयते । कुतः ।
' प्राकाशो ' इति हिरण्ययावेवोच्येते, नान्यद्रण्यमयी, धेनुशब्दवत् । यदि प्राका-
शाध्वर्युसंबन्धो भवेत्तथा सत्यन्तं वाक्यमेव स्यात् । न धात्वयो विधीयते । न धा-
त्वर्थेऽन्यत्किंचिदिति । कारकविभक्तिश्च श्रुत्यैव प्राकाशयोर्ददातिना संबन्धं ब्रवीति ।
अध्वर्युसंबन्धे षष्ठ्यमधिष्यत् ।

अत्र ग्रन्थः । अपि च विशेषणे सत्यपि यदि ददातिरविशिष्टः पदान्त-
रेण संबध्यते, अविशिष्ट एव कार्ये प्राप्नोतीति । कोऽभिप्रायः । अस्मिन्वाक्ये
ददातिमनूद्य प्राकाशो विधीयते । (एतस्या) ददातिविशेषणमविवक्षितम् । वाक्यमे-
वमसङ्गात् । प्रयुज्यमानमपि विशेषणमशक्तं विशेष्यं न विशिनाष्टि । कथम् । प्रधान-
मूतोऽत्र ददातिः । प्रधानभूतस्य च लिङ्गसंख्यमविवक्षितम् । कथम् । प्रत्ययः क्रियां
विधत्ते । क्रिया विधीयमाना कारकैर्विना न भवति । कारकाणि च स्वविशेषणै-
र्विना न भवन्ति । तस्मात्क्रियाकारकाणि कारकविशेषणानि प्रत्ययेन परामृश्यते ।
तत्र यः क्रियां प्रत्युद्दिश्यते स प्रधानभूतः क्रिया प्रति, न तु स क्रियाङ्गम् । क्रियैव
तदर्था । तस्य प्रधानभूतस्य यद्विहितं तदनङ्गत्वात्क्रियायाः प्रत्ययेन, न परामृ-
श्यते । तस्माद्यत्क्रियायै प्रातिपदिकमुपादीयते, तस्य यद्विहितं तद्विवक्षितम् ।

मानमपि हि विशेषणमशक्तं न विशेष्यं विशिनष्टि । तस्मात्, योऽध्वर्युः
युनक्ति, सोऽध्वर्युरिहाभिधेतः । अतः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निव-
र्तकौ प्राकाशाविति ॥ ६३ ॥

अपि त्ववयवार्थत्वाद्विभक्तप्रकृतित्वाद्-
गुणेदन्ताविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥ सि०

अपि त्विति पक्षव्यावृत्तिः । दाक्षिणावयवकार्यार्थो प्राकाशो, न
कृत्स्नदाक्षिणाकार्यार्थो । विभक्ता हि तेषां भागा अध्वर्यवादीनाम् ।
अयमध्वर्योर्भागः, इमेऽन्येषामिति । तस्मात्, गुणेदन्ताविकारः स्यात् ।
किमिदं गुणेदन्ताविकार इति । गुणस्येदन्ता गुणेदन्ता । इदं भाव
इदन्ता । गुणेदन्ताया विकारो गुणेदन्ताविकारः । अध्वर्योर्भागस्य
निवर्तकौ प्राकाशौ । फथमिव । एकमिदं हि वाक्यम् । हिरण्यौ
प्राकाशौ, इति । नेयं प्रथमा । नापि दाक्षिणाशब्देन संबन्धः । येन द-
क्षिणाकार्ये वर्तेयाताम् । का तर्होपा । द्वितीया । ददातिनैव संबध्यते ।
तदेकं वाक्यं, हिरण्यौ प्राकाशावध्वर्यवे ददातीति । अध्वर्युसंपदान-
केन ददातिनैतयोः संबन्धः । तस्मात्तत्राध्वर्युददातिभागं निवर्तयतः ।
यद्वा सर्वविशेषणविशिष्टो ददातिरपूर्वो विधीयते । दृष्टार्थत्वादध्वर्योर-
न्यानानत्यर्थान् पर्याख्यास्यति ।

किंवाङ्गत्वात् । प्रधानस्य तु विशेषणमध्वर्युर्न विवक्षितम् । तस्मात्कृत्स्नाविकारो
प्राकाशो । अध्वर्युशब्दस्त्ववयुत्वानुवाद इति ॥ ६३ ॥

न कृत्स्नस्य दाक्षिण्यस्य निवर्तकौ प्राकाशो । कुतः । यदि दाक्षिण्यमन्य प्रा-
काशो विधीयेयातां, प्राकाशो दाक्षिणा, तौ चाध्वर्यव इति । यथा 'औदुम्बरः सोम-
चमसो दाक्षिणा, स ब्रह्मणे देयः' इति । एक चेदं वाक्यं, 'प्राकाशावध्वर्यवे ददाति'
इति । प्राकाशाविति न चेत्यं प्रथमा । यथा 'सोमचमसः' इति । किं तर्हि ।
द्वितीया । सा (अध्वर्यवे) ददातिना संबध्यते । एकवाक्यत्वात् । अध्वर्युप्राकाश-
योर्ददातिना संबन्धो विधीयते, न ददातिमध्वर्युविशिष्टमुद्दिश्य । नापि ददातिमु-
द्दिश्य, अध्वर्युशब्दस्यावयुत्वानुवादोपान्, व्यवहितमवगन्वाच्च । किं त्वध्वर्युमेवोद्दि-
श्येति । तत्र चतुर्थ्यन्तोऽध्वर्युः संपदानमूनः । प्राकाशप्रातिपदिकं च द्वितीयान्तमध्वर्यु-
पति गुणभावेन, तयोः प्रातिपदिकयोः संबन्धाद्यनुषंगं लभ्यत इति ।

अध्वमेधे श्रूयते, हिरण्यमथौ प्राकाशावध्वर्धवे ददातीति । तत्रैपोऽर्थः सांशयिकः । किं प्राकाशौ कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकावुताध्व-
र्युभागस्य निवर्तकाविति । कुतः संशयः । इह प्राकाशावित्येष यदि ददा-
तिना संबध्यते, ततः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः । अथाध्व-
र्युणा, तदाऽध्वर्युभागस्य । किं प्राप्तम् । कृत्स्नस्येति । तत्रैतद्वर्धते,
प्राकाशाविति शब्दो ददातिना संबध्यत इति । कुतः । एवं ददातिसंब-
न्धविधाने श्रुतिरनुगृहीता । अध्वर्युणा संबन्धे वाक्यम् ।

अपि च प्राकाशाविति द्वितीया कारकविभक्तिः सामर्थ्यादेवाऽऽख्या-
तेन संबध्यते, न नाम्ना । तस्माद्ददातिना संबन्धः । अध्वर्युसंबन्धे
चाध्वर्युशब्दात्पठ्यभविष्यत् । तस्मादपि ददातिना संबन्धः । ददाति
लक्षयित्वा प्राकाशौ विधीयते । तत्र न शक्यो ददातिरध्वर्युणा विशे-
ष्टम् । वाक्यं हि तदा भिद्येत । अपि च विशेषणे सत्यपि यदि ददाति-
रविशिष्टः पदान्तरेण संबध्यते, अविशिष्ट एव कार्ये प्राप्नोति । प्रयुज्य-

ददातिमनूद्य प्राकाशो विधीयते ' हिरण्यमथौ ' इति न विधीयते । कुतः ।
' प्राकाशौ ' इति हिरण्यमथौच्येते, नान्यद्रव्यमथौ, धेनुशब्दवत् । यदि प्राका-
शाध्वर्युसंबन्धो भवेत्तथा सत्यन्तं वाक्यमेव स्यात् । न घात्वर्थो विधीयते । न घा-
त्वर्थेऽन्यत्रिकचिदिति । कारकविभक्तिश्च श्रुत्यैव प्राकाशयोर्ददातिना संबन्धं दर्शयति ।
अध्वर्युसंबन्धे षष्ठ्यभविष्यत् ।

अत्र ग्रन्थः । अपि च विशेषणे सत्यपि यदि ददातिरविशिष्टः पदान्त-
रेण संबध्यते, अविशिष्ट एव कार्ये प्राप्नोतीति । कोऽभिप्रायः । अस्मिन्वाक्ये
ददातिमनूद्य प्राकाशो विधीयते । (एतस्या) ददातेर्विशेषणमविवक्षितम् । वाक्यमे-
वप्रसङ्गात् । प्रयुज्यमानमपि विशेषणमशक्तं विशेष्यं न विशिनाष्टि । कथम् । प्रधान-
भूतोऽत्र ददातिः । प्रधानभूतस्य च लिङ्गसंख्यमविवक्षितम् । कथम् । प्रत्ययः क्रिया
विधत्ते । क्रिया विधीयमाना कारकैर्विना न भवति । कारकाणि च स्वविशेषणै-
र्विना न भवन्ति । तस्मात्क्रियाकारकाणि कारकविशेषणानि प्रत्ययेन परामृश्यन्ते ।
तत्र यः क्रियां प्रत्युद्दिश्यते स प्रधानभूतः क्रिया प्राप्ति, न तु स क्रियाङ्गम् । क्रियैव
तदर्थः । तस्य प्रधानभूतस्य यद्विङ्गसंख्यं तदनङ्गत्वात्क्रियायाः प्रत्ययेन न परामृ-
श्यते । तस्मात्क्रियार्थे प्रातिपदिकमुपादीयते, तस्य यद्विङ्गसंख्यं तद्विवक्षितम् ।

मानमपि हि विशेषणमेशक्तं न विशेष्यं विशिनष्टि । तस्मात्, योऽध्वर्यु-
युनक्ति, सोऽध्वर्युरिहाभिपेतः । अतः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निव-
र्तकौ प्राकाशाविति ॥ ६३ ॥

अपि त्ववयवार्थत्वाद्विभक्तप्रकृतित्वाद्-
गुणेदन्ताविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥ सि०

अपि त्विति पक्षव्यावृत्तिः । दाक्षिणावयवकार्यार्थौ प्राकाशौ, न
कृत्स्नदाक्षिणाकार्यार्थौ । विभक्ता हि तेषां भागा अध्वर्यादीनाम् ।
अयमध्वर्योर्भागः, इमेऽन्येषामिति । तस्मात्, गुणेदन्ताविकारः स्यात् ।
किमिदं गुणेदन्ताविकार इति । गुणस्पेदन्ता गुणेदन्ता । इदं भाव
इदन्ता । गुणेदन्ताया विकारो गुणेदन्ताविकारः । अध्वर्योर्भागस्य
निवर्तकौ प्राकाशौ । कथमिव । एकमिदं हि वाक्यम् । हिरण्मयौ
प्राकाशौ, इति । नेयं प्रथमा । नापि दाक्षिणाशब्देन संबन्धः । येन द-
क्षिणाकार्ये वर्तेयाताम् । का तर्ह्येषा । द्वितीया । ददातिनैव संबध्यते ।
तदेकं वाक्यं, हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्यवे ददातीति । अध्वर्युसंप्रदान-
केन ददातिनैतयोः संबन्धः । तस्मात्तत्राध्वर्युददातिभागं निवर्तयतः ।
यद्वा सर्वविशेषणविशिष्टो ददातिरपूर्वो विधीयते । दृष्टार्थत्वादध्वर्योर-
न्यानानत्यर्थान् प्रत्याख्यास्यति ।

क्रियाङ्गत्वात् । प्रथमस्य तु विशेषणमध्वर्युर्न विवक्षितम् । तस्मात्कृत्स्नविकारो
प्राकाशौ । अध्वर्युशब्दस्त्ववयुत्यानुवाद इति ॥ ६३ ॥

न कृत्स्नस्य दाक्षिण्यस्य निवर्तकौ प्राकाशौ । कुतः । यदि दाक्षिण्यमनूद्य प्रा-
काशौ विधीयेयातां, प्राकाशौ दाक्षिणा, तौ चाध्वर्यव इति । यथा 'औदुम्बरः सोम-
चमसो दाक्षिणा, स ब्रह्मणे देवः' इति । एकं चेदं वाक्यं, 'प्राकाशावध्वर्यवे ददाति'
इति । प्राकाशाविति न चेयं प्रथमा । यथा 'सोमचमसः' इति । किं तर्हि ।
द्वितीया । सा (अध्वर्यवे) ददातिना संबध्यते । एकनाक्यत्वात् । अध्वर्युप्राकाश-
योर्ददातिना संबन्धो विधीयते, न ददातिमध्वर्युविशिष्टमुद्दिश्य । नापि ददातिमु-
द्दिश्य, अध्वर्युशब्दस्यावयुत्यानुवादोपात्, व्यवहितमन्वयाच्च । किं त्वध्वर्युमेवोद्दि-
श्येति । तत्र चतुर्थ्यन्तोऽध्वर्युः संप्रदानमूनः । प्राकाशप्रातिपदिकं च द्वितीयान्तमध्वर्यु-
प्राति गुणभावेन, तयोः प्रातिपदिकयोः संबन्धाद्यनुर्था लभ्यत इति ।

अथ यदुक्तं, प्राकाशयोर्ददातिसंबन्धो विधीयत इति । तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भविष्यतीति । नासौ वाक्यानपेक्षिणी श्रुतिः । असाति ददातिनाऽऽनन्तर्ये नावकल्पते । यदप्युच्यते, कारकादिभक्तिराख्या-
त्तेन संबन्धयोग्येति । योग्यत्वं दर्शनेन वाध्यते । दृश्यते त्वानन्तर्ये प्राकाशयोरध्वर्युशब्देन । यदप्युक्तं, तत्संबन्धे पृष्ठ्यभविष्यदिति । सत्यं प्राप्नोति षष्ठी, न तु तदभावे संबन्धो नास्त्यध्वर्युणा । गम्यते हि स वाक्येन । आह । चतुर्थीश्रुतिरत्र या, सा वाक्यमपवाधिष्यत इति । नाविधीयमाना वाधितुमुत्सहते । कथं तर्धाविधित्सिते संप्रदाने श्रूयत इति । सामर्थ्यमाप्तस्यानुवादेनेति । तस्माददोषः । उक्तं वा सर्व-
विशेषणविशिष्टं दानं विधीयत इति । एवमन्येषामनिवृत्तौ यथाप्रकृति-
भावे चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मादध्वर्युभागस्य निवर्तकौ प्राका-
शाविति ॥ ६४ ॥

(उपह्वये क्तावौपदेशिकाश्चदक्षिणया प्राकृतकृत्स्नकतुदक्षिणाम्या
बाधाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] धेनुवच्चाश्वदक्षिणा स ब्रह्मण इति पुरुषा-
पनयो यथा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥ सि०

ननु ददातिमन्यु प्राकाशौ विधीयते इत्युक्तम् । उच्यते । अध्वर्युपदसामर्थ्या-
त्तदानन्तर्येण योऽर्थः स ग्रहीतव्यो न प्रकाशाददारयोः संबन्धो ग्रहीतव्यः । ननु
श्रुत्यैव क्रियया कारकाणि संबध्यन्ते । तेन ददातिना प्राकाशयोः संबन्धो भविष्य-
ति । उच्यते । अविधीयमानत्वाद्ददातेर्वाक्यसंबन्ध एव बलवान् भवति । विधीय-
मानायां कारकाण्यद्भूतशर्त्तानि भवन्ति । तानि क्रियया संबध्यन्ते, कारकत्वात् ।
अविधीयमानायां तु क्रियया कारकाण्यद्भूतशर्त्तानि भवन्ति । तथा चाऽऽनन्त-
र्येण यः संबन्धो वाक्यलक्षणः स ग्रहीतव्यः, न व्यवहितेन ददातिना । अध्वर्युप-
पदेन व्यवधानात्प्राकाशयोः ।

नासौ वाक्यानपेक्षणी श्रुतिरित्यादिप्रन्थोऽनेन न्यायेन नेयः । प्रसिद्धिर्दर्शनेन
वाध्यत इत्ययमप्यविधीयमानत्वेन नेयः । तस्मादध्वर्युणा संबन्धात्तद्भागस्यैव
निवृत्तिः । ' एकां गाम् ' इत्येकशब्दस्य गोशब्देन संबन्धो न ददातिना । अन्य-
मानत्वादेव क्रियाया इत्येवमेव नेयः ॥ ६४ ॥

अस्त्युपहृद्यः, उपहृद्योऽनिरुक्तः । तेनाभिज्ञस्यमानं याजयेत् । अग्नि-
ष्टोमो यज्ञः पञ्चदशस्तोमो रथंतरसामा, अश्वः श्वेतो दक्षिणा । उपहृद्योऽ-
निरुक्तः । तेनाभिज्ञस्यमानं याजयेत् । उच्यते यज्ञः सप्तदशस्तोमो
वृहत्पृष्ठः, अश्वः श्यावो रुक्मललाटो दक्षिणा तत्र श्रूयते, स ह्यनिरुक्तः,
स ब्रह्मणे देय इति । तत्र संदेहः । किमश्वो ब्रह्मभागस्य निवर्तक
उत कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्येति । किं प्राप्तम् । ब्रह्मभागस्य निवर्तक
इति । कुतः । कर्तृसंबन्धात्, अवयवार्थत्वाद्विभक्तमकृतित्वाच्च गुणेदन्ता-
विकारः स्यात् । स्रग्वत् । यथा, स्रजमुद्गात्रे ददाति, इत्युद्गातृभागस्य
निवर्तिका स्रक्, न कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य । एवमिहापीति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । धेनुवदश्वदक्षिणा स्यात् । कृत्स्नस्य निवर्तिकेति ।
कुतः । दक्षिणाशब्दसंबन्धात् । अश्वः श्यावो रुक्मललाटो दक्षिणा,
इति मत्स्यश्रुतेनाश्वेनाऽऽजमनं कर्तव्यम् । एवं चेत्, आनुमानिकं
निवर्तिनुमर्हति । ननु कर्तृसंबन्धोऽस्य श्रूयते, स ह्यनिरुक्तः स ब्रह्मणे
देय इति । उच्यते । एकेन वाक्येन देशकप्राप्तानां निवृत्तिः । द्विती-
येन वाक्येन निवृत्तौ सत्यां पुरुषापनयः क्रियते । यथा हिरण्यस्य,
सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति । तस्मात्कृत्स्नस्य निवर्तकोऽश्व इति ॥६५॥

एके तु कर्तृसंयोगाःस्रग्वत्तरय लिङ्गविशेषेण ॥ ६६ ॥

अथ यदुक्तम्, एके अर्था निवर्तन्ते, कर्तृसंयोगालिङ्गविशेषेण स्रग्व-
दिति । तत्परिहर्तव्यम् ॥ ६६ ॥

द्वितीयैमधिकरणं कृत्स्नस्य । तृतीयमपि कृत्स्नस्यैव, लिङ्गाशङ्कानिवृत्त्यर्थमारभ्यते ।
चतुर्थमपि तत्कृत्स्ने विकारः, तदन्ताविकारोऽध्वर्युभागे नियमार्थः ॥ ६५ ॥ [६६॥

१ विनिवृत्तौ—पा० । २ द्वितीयमिति—' धेनुवशाश्चदक्षिणा ' (अ० १० पा० ४ अ० १८
सू० १५) इत्यधिकरणं कृत्स्नस्य विकारार्थमारभ्यते इत्यर्थः । ३ तृतीयमिति—' तथा च सोमच-
मवः ' (अ० १० पा० ४ अ० १९ सू० ६८) इत्यधिकरणमपि कृत्स्नविकारार्थमेवापि द्वाशङ्कायाऽऽ-
रभ्यते इत्यर्थः । ४ चतुर्थमपि—' यज्ञयुक्ते त्वष्ववोः ' इत्यधिकरणमपि (अ० १० पा० ४ अ०
२१ सू० ७८) कृत्स्नविकारार्थं एव दक्षिणापुनःकरणे सति कृत्स्नाध्वर्युभागविकारापवादतयाऽध्वर्युभा-
गमात्रे नियमार्थमारभ्यमित्यर्थः ।

अपि वा तदधिकाराद्धिरण्यवद्विकारः स्यात् ॥ ६७ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । तदधिकारात्, दक्षिणाधिकारात् । दक्षिणाशब्देन दक्षिणापधिकृत्याश्वसंबन्धः कृतः । तस्मात्कृत्स्नदक्षिणाविकारोऽश्वः । अतो हिरण्यवदेव भवति, न स्रग्वत् ॥ ६७ ॥

(ऋतपेये विहितसोमचमसदक्षिणया प्राकृतकृत्स्नऋतुदक्षिणाया
बाधाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥ पू०

ऋतपेये श्रूयते, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स मियाय सगो-
त्राय ब्रह्मणे देय इति । तत्र संदेहः । किं ब्रह्मभागस्य निवर्तकः
सोमचमसः, उत कृत्स्नस्य ऋतुदक्षिण्यस्य । किं प्राप्तम् । तथा सोम-
चमसः स्यात् । यथा, स्रग् उद्गात्रे तद्भागस्य निवर्तिका, उद्गातृसंयो-
गात् । एवं ब्रह्मसंयोगाद्ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमसः ॥ ६८ ॥

सर्वाविकारो वा ऋत्वर्थे प्रतिषेधात्पशूनाम् ॥ ६९ ॥ सि०

बाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न ब्रह्मभागस्य निवर्तकः । किं तर्हि ।
कृत्स्नस्य ऋतुदक्षिण्यस्य । कथमवगम्यते । पशुप्रतिषेधानुवादात् ।
एवमाम्नायते, ऋतं वै सोमोऽनृतं पशवो यत्पशून् दद्यात्सोऽनृतं कुर्यात्,
औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा, इति । पशुदानमपोद्य सोमचमसो विधी-
यते । यः पशून् दद्यात्सस्यैव दोषो भवेत् । एतस्मान्न पशवो दातव्या
इति षक्तव्ये तपेदार्थमुक्तं मन्यमानः, सोमचमसो दक्षिणा, इत्याह ।
सोमचमसदानेन पशवो न दीयन्त इति गम्यते । तदेवं कृत्स्नस्य निव-
र्तकोऽवकल्पते । ब्रह्मदानस्य निवर्तके सत्यन्येभ्यः पशवो दीयेरन् ।
तस्मात्कृत्स्नस्य निवर्तक इति ॥ ६९ ॥

ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत् ॥ ७० ॥

इति चेत्पश्यसि । पशुदानविशिष्टात्कृत्स्नस्य ऋतुदक्षिण्यस्य निव-
र्तक इति । ब्रह्मदानेऽप्येतदवकल्पते । ब्रह्मणे सोमचमसो देयः । यः
पशून् दद्याद्ब्रह्मणे, इति गम्यते । तस्मान्न नियोगतः कृत्स्नस्यैव ऋतु-

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

दाक्षिण्यस्य निवर्तके पशुप्रतिषेधानुवादोऽवकल्पते । ब्रह्मणे दानेऽपि तदुपपद्यत इति ॥ ७० ॥

उत्सर्गस्य ऋत्वर्थत्वात्प्रतिषिद्धस्य कर्म स्यान्न च गौणः
प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां स्यात् ॥ ७१ ॥

न चैतदस्ति, ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमस इति । कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः स्यात् । अस्य सोमचमसस्य य उत्सर्गः, स ऋत्वर्थः स्यात् । दक्षिणाशब्देन हि संबध्यते, सोमचमसो दक्षिणा, इति । न च प्रकृतावेकैको गवादिर्दक्षिणा । उक्तमेवेदं, गवादीनां समुदाये दक्षिणाशब्द इति । तदेवं सोमचमसदानेन प्रतिषिद्धेषु पशुषु यदि ब्रह्मदानेऽप्येतदविशिष्टमिति कृत्वाऽन्येभ्यः पशवो दीयेरन्, प्रतिषिद्धं क्रियेत । यो हि ब्रह्मभागो न सा दक्षिणा । दक्षिणावयवो हि सः । दक्षिणावयवे-दक्षिणाशब्दो निविशमानोः गौणः स्यात् । न च विद्यमाने मुख्ये गौण उपादीयते । सोमचमसस्य हि प्रयोजनं दक्षिणानिष्टात्तिः । सर्वेषामृत्विजामानमनं प्रयोजनं दक्षिणानां, न ब्रह्मदानम् । तस्मात्कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः सोमचमस इति ॥ ७१ ॥

(पूर्वाधिकरणपूर्वोत्तरपक्षयोः प्रयोजनप्रतिपादनम् ॥)

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥

सर्वे वा पुरुषापनयात्तासां ऋतुप्रधानत्वात् ॥ ७३ ॥

प्रयोजनसूत्रद्वयमिदम् । यदि तु ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमसः, सतो ब्रह्मभागेन सा दक्षिणा, एतेन विकारेणान्यथा दीयेरन्, यथा पूर्वं पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा सर्वे निवर्तते । तस्मिन् निवर्तिते, ततः पुरुषापनयः क्रियते, स ब्रह्मणे देय इति । तासां दक्षिणानां ऋतुप्रधानत्वं भवति । सर्वैर्विगानमनेन हि ऋतुः सिध्यति, न ब्रह्मान्त्या केवलया । सोमचमसेन च सा सर्वानतिः कृतेति नान्यत्किञ्चन दीयेत । एतत्प्रयोजनं भवत्येव पक्षोक्तं यथोपवर्णितमिति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

अपि वा तदधिकाराद्धिरण्यवद्विकारः स्यात् ॥ ६७ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । तदधिकारात्, दक्षिणाधिकारात् । दक्षिणाशब्देन दक्षिणामधिकृत्याश्वसंबन्धः कृतः । तस्मात्कृत्स्नदक्षिणाविकारोऽश्वः । अतो हिरण्यवदेव भवति, न स्रग्वत् ॥ ६७ ॥

(ऋतपेये विहितसोमचमसदक्षिणया प्राकृतकृत्स्नक्रतुदक्षिणाया
बाधाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥ पू०

ऋतपेये श्रूयते, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स मियाय सगो-
त्राय ब्रह्मणे देय इति । तत्र संदेहः । किं ब्रह्मभागस्य निवर्तकः
सोमचमसः, उत कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिण्यस्य । किं शासम् । तथा सोम-
चमसः स्यात् । यथा, स्रग् उद्गात्रे तद्भागस्य निवर्तिका, उद्गातृसंयो-
गात् । एवं ब्रह्मसंयोगाद्ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमसः ॥ ६८ ॥

सर्वविकारो वा ऋत्वर्थे प्रतिपेधात्पशूनाम् ॥ ६९ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न ब्रह्मभागस्य निवर्तकः । किं तर्हि ।
कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिण्यस्य । कथमवगम्यते । पशुप्रतिपेधानुवादात् ।
एवमाम्नापठे, ऋतं वै सोमोऽनृतं पशवो यत्पशून् दद्यात्सोऽनृतं कुर्यात्,
औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा, इति । पशुदानमपोद्य सोमचमसो विधी-
यते । यः पशून् दद्यात्स्यैव दोषो भवेत् । एतस्मान्न पशवो दातव्या
इति वक्तव्ये तमेवार्थमुक्तं मन्यमानः, सोमचमसो दक्षिणा, इत्याह ।
सोमचमसदानेन पशवो न दीयन्त इति गम्यते । तदेवं कृत्स्नस्य निव-
र्तकोऽवकल्पते । ब्रह्मदानस्य निवर्तके सत्यन्येभ्यः पशवो दीयेरन् ।
तस्मात्कृत्स्नस्य निवर्तक इति ॥ ६९ ॥

ब्रह्मदानेऽनिषिद्धमिति चेत् ॥ ७० ॥

इति चेत्पदमसि । पशुदानविप्रतिपेधात्कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिण्यस्य निव-
र्तक इति । ब्रह्मदानेऽप्येतदवकल्पते । ब्रह्मणे सोमचमसो देयः । यः
पशून् दद्याद्ब्रह्मणे, इति गम्यते । तस्मान्न नियोगतः कृत्स्नस्यैव क्रतु-

॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

दाक्षिण्यस्य निवर्तके पशुपतिपेधातुवादोऽवकल्पते । ब्रह्मणे दानेऽपि तदुपपद्यत इति ॥ ७० ॥

उत्सर्गस्य ऋत्वर्थत्वात्प्रतिपिद्धस्य कर्म स्यान्न च गौणः

प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां स्यात् ॥ ७१ ॥

न चैतदस्ति, ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमस इति । ऋत्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः स्यात् । अस्य सोमचमसस्य य उत्सर्गः, स ऋत्वर्थः स्यात् । दक्षिणाशब्देन हि संबध्यते, सोमचमसो दक्षिणा, इति । न च प्रकृतावेकैको गवादिर्दक्षिणा । उक्तमेवेदं, गवादीनां समुदाये दक्षिणाशब्द इति । तदेवं सोमचमसदानेन प्रतिपिद्धेषु पशुषु यदि ब्रह्मदानेऽप्येतदविशिष्टमिति कृत्वाऽन्येभ्यः पशवो दीयेरन्, प्रतिपिद्धं क्रियेत । यो हि ब्रह्मभागो न सा दक्षिणा । दक्षिणावयवो हि सः । दक्षिणावयवे-दक्षिणाशब्दो, निविशमानो, गौणः स्यात् । न च विद्यमाने मुख्ये गौण उपादीयते । सोमचमसस्य हि प्रयोजनं दक्षिणानिष्ठातिः । सर्वेषामृत्विजामानमनं प्रयोजनं दक्षिणानां, न ब्रह्मदानम् । तस्मात्ऋत्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः सोमचमस इति ॥ ७१ ॥

(पूर्वाधिकरणपूर्वोत्तरपक्षयोः प्रयोजनप्रतिपादनम् ॥)

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥

सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां ऋतुप्रधानत्वात् ॥ ७३ ॥

प्रयोजनसूत्रद्वयमिदम् । यदि तु ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमसः, ततो ब्रह्मभागोना सा दक्षिणा । एतेन विकारेणान्या दीयेरन्, यथा पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा सर्वं निवर्तते । तस्मिन् निवर्तिते, ततः पुरुषापनयः क्रियते, स ब्रह्मणे देय इति । तासां दक्षिणानां ऋतुप्रधानत्वं भवति । सर्वत्वमिदं गानमनेन हि ऋतुः सिध्यति, न ब्रह्मानत्या केवलया । सोमचमसेन च सा सर्वानतिः कृतेति नान्यर्हिकचन दीयेत् । एतत्प्रयोजनं भवत्येव पक्षोक्तं यथोपवर्णितमिति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

(अथवा-इतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदाक्षिणायाः पुरुषान्तरस्य च निवृत्त्यधिकरणम् ॥ २० ॥)

एवं वा—

[२०] यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥ पू०

ऋतपेये श्रूयते, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देय इति । तत्रेवोऽर्थः सांशयिकः । किं ब्रह्ममागेनोनं दातव्य-
मुत सोमचमस एव केवलो दातव्य इति । ननु सोमचमसो दक्षिणेत्येव
संबन्ध इत्युक्तम् । तत्रोच्यते । सोमचमसो ब्रह्मण इत्येव संबन्ध इति
कृत्वा चिन्ता । यथेवं, ब्रह्मणः सोमचमस इति संबन्धो विवक्षितः,
सोमचमसेन ब्रह्ममागो निवर्तितः । अवशिष्टं दातव्यं तदूनो विकारः
स्यादिति ॥ ७२ ॥

सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥ ७३ सि०

सर्वं वा सोमचमसेन निवर्त्येत । कृतः । सोमचमसो दक्षिणा,
इत्येव संबन्धः मत्स्यस्तः । तेन निवर्तिते सर्वस्मिन् दाक्षिण्ये पुरुषाप-
नय एव क्रियते । तासां क्रतुप्रधानत्वात् । दक्षिणानां सोमचमसो यः
क्रतुदाक्षिणा, स सर्वं क्रतुदाक्षिण्यं निवर्तयतीति ॥ ७३ ॥

(वाजपेये श्रुतेन यजुर्भुक्त्वरथेनाध्वर्योर्दाक्षिणादिम. गान्तरस्यानिवृत्त्य-
विकरणम् ॥ २१ ॥)

[२१] यजुर्भुक्ते त्वध्वर्योर्दक्षिणा विकारः
स्यात् ॥ ७४ ॥ पू०

अस्ति वाजपेयः । तत्रेदं समाख्यायते, यजुर्भुक्तं रथमध्वर्यवे ददा-
तीति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं यजुर्भुक्तोऽध्वर्योर्भासस्य निवर्तकः,
किं भागे निवम इति । किं मासम् । यजुर्भुक्ते दक्षिणा त्वध्वर्योर्विकारः
स्यात् । तुशब्दः संशयव्याप्ट्यर्थः । न खलु संग्रयोऽस्ति । यजुर्भुक्तं
रथमध्वर्यवे ददाति, नान्यदिति गम्यते । स रथोऽध्वर्युमागं निवर्त्य
कृतार्थोऽवशिष्टानां चोदकप्राप्तानां निवृत्तिं न शक्नोति कर्तुम् । नैवम-
भिसंबन्धः क्रियते, यजुर्भुक्तं रथं वाजपेये ददातीति । येन क्रतुसंयोगो

गम्यते । कुतः । प्रकृतो हि वाजपेयः । अध्वर्युः पुनर्वाक्येन श्रूयते ।
वाक्यं पुनः प्रकरणाद्वह्नीयः । तस्मादध्वर्युभागस्य निवर्तको रथ
इति ॥ ७४ ॥

अपि वा श्रुतिभूतत्वात्सर्वासां तस्य भागो
नियम्यते ॥ ७५ ॥ सि०

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । श्रुतिभूता हि सर्वे रथाः सामान्येन
वचनेन, सप्त सप्तदशकानि ददातीति । सप्तदश रथाः, सप्तदश निष्काः,
सप्तदश दास्यः, सप्तदश युग्मानि, सप्तदश गवा शतानि, वयसो वय-
स्पथ सप्तदश, इति । तेनाविशेषेण सप्तदश रथाः सर्वेषां प्राप्ता विभ-
क्तव्याः । तत्र न ज्ञायते कस्य को रथः । तत्राध्वर्योर्यजुर्युक्तः पक्षे प्राप्तः
स नियम्यते । यजुर्युक्तमध्वर्यवे ददाति, नान्यं, न चान्यस्मै ।
एवम्, ऋग्भिर्युक्तं होत्रे, नान्यं, न चान्यस्मै । सामभिर्युक्तमुद्गात्रे
नान्यं, न चान्यस्मै । तत्र पक्षे विधानार्थं यजुर्युक्तग्रहणं, नाध्वर्यो-
र्भागं निवर्तयितुमुत्सहते । तस्यानिवृत्तौ चोदकानुग्रहो भविष्यति ।
तस्मादध्वर्योर्भागे रथो नियम्यते, न तद्भागं निवर्तयतीति ॥ ७५ ॥

इति श्रीश्वरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

७४ ॥ ७५ ॥]

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिताया मीमांसाभाष्यव्याख्याया
दुष्टीकाया दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(नक्षत्रेष्ट्यादावुपदिष्टेरुपहोमादिभिरातिदेशिकानां नारिष्टहोमादीनां वाषा-
भावाधिस्तरणम् ॥ १ ॥

[१] प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्कर्मसंस्कारं विच्छताव-
धिकं स्यात् ॥ १ ॥ सि०

अस्त्यग्निः, य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति । तत्र नक्षत्रेष्टिः, अग्रये
कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । सोऽग्र जुहोति । अग्रये स्वा-
हा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, अम्बायै स्वाहा, नितल्यै स्वाहा, अम्न-
यन्त्यै स्वाहा, भेषयन्त्यै स्वाहा, वर्षयन्त्यै स्वाहा, लुपुणिकायै स्वाहा,
इति । सन्ति तु प्रकृतौ नारिष्टहोमाः, नारिष्टान् होमाञ्जुहोतीति ।
तत्र संशयः । किं नारिष्टहोमाना निष्ट्यग्निः, अथवाऽनिष्ट्यग्निः,
समुच्चय इति । तथा इयेने श्रूयते, लोहितोष्णीषा लोहित-
षसना निवीता ऋत्विजः मचरन्तीति । अस्ति प्रकृतौ, निवीतं
मनुष्याणां, मानीनावीतं पितृणाम्, उपवीतं देवानाम्, उपव्ययते देव-
लक्ष्ममेव तत्कुरुत इति । तदिह चोदकेन मासम् । तत्र संशयः । किमुप-
वीतस्य निष्ट्यग्निः, उतानिष्ट्यग्निः, समुच्चय इति । तथा पृष्ठये षडहे श्रूयते,
मध्वाशयेत्, घृतं वेति । अस्ति तु प्रकृतौ, पयो व्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू
राजन्यस्य, आदिक्षा वैश्यस्येति । तदिह चोदकेन मासम् । तत्र
संशयः । किं तस्य निष्ट्यग्निः, उतानिष्ट्यग्निः, समुच्चय इति ।

किं मासम् । तस्य निष्ट्यग्निरिति । प्रत्यक्षश्रुता उपहोमादयश्चोदकमा-

निवीता ऋत्विज इत्येतदनुदाहरणम् । कथम् । उद्योतिष्टोम उपवीताभावात् ।
न प्रत्यक्षेण, न चोदकेन उद्योतिष्टोम उपवीतम् । तत्प्रकृतिश्च इयेनो न दर्शपूर्ण-
मासप्रकृतिकः । ' आनर्थक्यकाराद्भेदेषु ' इति न्यायोऽत्र नास्ति । प्रवाने ह्यसंभवज्ञ-
हेत्वर्थान्तिरूपते । संभवति चात्र प्रधान एव निवीतम् । तस्याङ्गिर्लक्ष्यविषयत्वाङ्गि-
धीतोपवीतयोर्व्यवस्था । एवमुदाहरणमुपहोमाद्येव । (तदुदाहरणम्) । ननुपहोमानां

१ सोऽग्र जुहोति—पा० । २ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८) । ३ भिन्नविषयत्वा-
दिति—ओषधेशिकस्य निवीतस्य इयेनरूपप्रधानविषयत्वात्, ऐष्टिकोपवीतस्य चाऽऽतिदेशिकदृश्य
दोषणीयादिकपाकविषयत्वादेकविषयत्वाभावादुपवीतनिवीतयोर्विरोधामात्रेण व्यवस्थेयव्यापारः ।

ज्ञानानुमानिकानां निवर्तका इति । अपि च प्रकृतिलिङ्गसंयोगो भवति, जुहोति, निधीताः प्रचरन्ति, आशयेदिति । यथा शरमयं वहिर्भवतीति, शराः कुशाग्निवर्तयन्ति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । अनिष्टादिः, समुच्चय इति । कुतः । प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् । प्राकृतेन लिङ्गेन कार्येण संयोग एवामुपहोमादीनां नास्ति । स हि प्रत्यक्षदर्शनेन वा भवति । यथा, नैवारश्चरति । अभावे विधानेन वा भवति । यथा, जुहुया वा एतर्हि वाग्भवति, यर्हि पृष्ठयः पडहः संतिष्ठते । न बहु वदेन्नान्यं पृच्छेन्नान्यस्मै प्रतिदूयात्, मध्वाशयेत्, घृतं वा, इति । विकारेण वा । यथा, नैर्ऋतश्चरुर्नखाव-

प्रत्यक्षविधानाच्चोदक एव नास्ति नक्षत्रेष्टौ । यथा गृहमेधीयस्याऽऽज्यभागयोः प्रत्यक्षाम्नात् । यथा सोमस्य प्रत्यक्षविधानात् ।

उच्यते । सर्वास्वेव विकृतिपूपमानेन धर्मप्राप्तिः । न च सोमस्य केनचित्साहचर्यमस्ति । दार्शपूर्णमासकैर्विहितधर्मकैस्तौ व्यक्तचोदनौ । सोमस्त्वव्यक्तचोदनः । तस्मात्सोमे य एव धर्मा विधीयन्ते त एव भवन्ति, नान्ये । नक्षत्रेष्ट्यामपि प्रथमं तावदुपकारापेक्षा भवति, ततः सादृश्येन धर्मप्राप्तिः । न चापूर्वमङ्गमुपकारवद्दृष्टम् । सादृश्यं चास्याऽऽग्नेयेन । तस्य च प्रकारा अनन्तरिता आग्नेये विधीयन्ते । ते नोपकारमन्तरेण संभवन्तीति तत्सद्भावः । तस्माच्चत्प्रकारान्तरमुपकारो विद्यते तद्गृह्णाति विकृतिः । इमे चोपहोमा नोपकारपूर्वका दृष्टाः । तस्मात्प्राकृतमङ्गजातं प्रवर्तते ।

गृहमेधीये तु दृष्टोपकारावाज्यमागौ पुनः । श्रुतौ, शक्नुवतो गुणावैकैकस्याम् । तस्यां गिरापदस्य प्रतिविध्यमानस्य यत्कार्यं लक्ष्यते तत्रैरापदं विधीयते । तस्मात्कार्यलक्षणार्थं गिरापदमुच्चार्यते, न प्रतिषेधार्थम् । वाक्यभेदादिदोषप्रसङ्गात् । न चापि लक्षणया कार्यापत्तिः । यथा, पृष्ठयः पडहः संतिष्ठत इति । अभावः—संस्था, अभावेन प्रतिषेधो लक्ष्यते । प्रतिषेधेन लक्षणया कार्यं गम्यम् । देवग्रहणं यत्र, यत्रापि संदेशाभावः, तत्रापि क्रमाद्देवाह्णत्वमिति । तस्मात्समुच्चयः ।

१ आदर्शपुस्तकेष्वपि समीचीनः पाठो नोपलब्ध इति यथाश्रुत एव प्रकाशितः । २ छत्स्यत् इति—पडहभावे मध्वश्रनविधिना पडहप्रतिषेधमनुमाय प्रतिषेधेन च पडहकार्यमनुमीयत इति चात्पर्यार्थः । ३ अत्र समीचीनः पाठो नोपलब्धः ।

पूतानामिति । स्वशब्देन वा भवति । यथा, परिधौ पशुं नियुञ्जीवेति । प्रतिषेधेन वा भवति । यथा, न गिरा गिरेति द्रूयात् । याद्विरा गिरेति द्रूयादात्मानं तदुद्गाता गिरेत्, परं कृत्वोद्गेषामिति । अन्येन वा, येना-
घगम्यते प्राकृतं कार्यमभिनिर्वर्तयन्तीति । तदिह न किञ्चिदप्यस्ति । न चैतावता निवृत्तिः, इदं प्रत्यक्षश्रुतमिदं चोदकेन प्राप्तमिति । प्रकृति-
लिङ्गसंयोगे नियुच्चिर्भवति, नान्यथा ।

नन्विदानीमेवोक्तं, भवतीह प्रकृतिलिङ्गसंयोगः—जुहोति, निधीताः
प्रचरन्ति, आशयोदिति । उच्यते । प्राकृतानां जुहोत्यादीनां जुहोत्या-
घन्तराणीमानि विधीयन्ते । तत्र तावज्जुहोतिरदृष्टार्थः । कथमसौ
— गम्येत प्राकृतस्वार्थे वर्तत इति । तथा, उपनीतमदृष्टार्थे, कथं तस्य-
कार्ये निधीतं वर्तत इति गम्यते । तथा, व्रतं वृत्त्यर्थम् । मध्वशनं

जुहोतिशब्दसामान्यारस्थानसामान्यात्पूर्ववाच । उच्यते । नात्र वाच । कुतः ।
कार्योपस्थानात् । प्रत्यक्षेण तावत्कार्यापत्तिर्यथा ' नैवारश्चरुर्भवति ' इति
महिषा कार्ये नीवारा वर्तन्ते । ननु शब्देनेयं कार्यापत्तिः । न हि । नीवारप्राप्ति-
पदिकं नीवारान्ब्रवीति । तद्धितो विकारम् । चरुशब्दश्चरुम् । बृहस्पतिशब्दस्तस्य
विकारस्य देवतासंबन्धम् । न हि शब्देन कार्यापत्तिर्गम्यते । प्रत्यक्षेण इवगम्यते ।
ग्रीहयः पुरोडाशं निर्वर्तयन्ति । पुरोडाशो योगम् । एव नीवाराश्चरु, चरुर्योगमि-
त्युपयेषामपि हविर्निर्वर्तकत्व प्रत्यक्षम् । न चैवमुपहोमानाम् । अदृष्टार्थत्वात् । न
चानुमानेन कार्यापत्तिः । यथा, ' नस्त्रावपूतानां चरु. ' इति । तत्र वृषकणवि-
प्रमोक्तं दृष्टा फलं, नूनमवघातकार्ये वर्तते नत्रावपनमिति । न च प्रतिषेधेन कार्या-
पत्तिरनुमीयते । यथा, ' न गिरा गिरेति द्रूयात् ' इति ।

ननु परस्परानिराकाङ्क्षमेवेदं वाक्यद्वयम्, विधीयकद्वयसद्भावात्, त्रयात्—उद्दे-
यामिति चेत् । उच्यते । एव सति वाक्यभेदः प्राप्नोति । विधायकशक्तिरूपना
वैक्यकस्य स्यात् । तस्माद्विरापदस्य प्रतिषिध्यमानस्य स्वार्थं लक्ष्यते तत्रैरापदं
विधीयते । तस्मात्कार्यलक्षणार्थं गिरापदमुच्चार्यते, न प्रतिषेधार्थम् । वाक्यभेदादि-
दोषात् । न चापि लक्षितलक्षणया कार्यापत्तिः । यथा ' परिधौ पशुं नियुञ्जीत ' ।
तस्मात्प्रप्रकाराऽपि कार्यापत्तिर्नास्त्युपहोमानां, येन वाधेरत् । प्राकृतं येन चा
केनचिदन्वयेन, येनावगम्यते । कार्यापत्तिरिति निरूपयन्तीति कोऽयं ग्रन्थः । न

घृताशनं च तस्मिन्नर्थे वर्तते इत्येतेन ज्ञायत एव । तस्मान्नास्ति प्रकृति-
लिङ्गसंयोगः ।

अथोच्यते, नैत्रोपहोमा जुहोत्यन्तरं, प्राकृते होमे मन्त्रो विधीयत
इति । तच्च न । विधायकस्याभावात् । सोऽत्र जुहोतीति परिसमाप्ते
वाक्ये केवलस्य मन्त्रस्याऽऽम्नानम् । नास्ति वचनम्, एवं जुहोतीति ।
भिन्नान्येतानि वाक्यानि । सोऽत्र जुहोतीति विधिवाक्यम् । अग्नये
स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, इत्येवमादीनि मन्त्रवाक्यानि । तस्मान्न
मन्त्रविधानार्थं जुहोतेः पुन श्रवणम् । होमविधानार्थं श्रुतिविधायिका
भवति, मन्त्रविधाने वाक्यम् । तस्यादपि न मन्त्रविधानम् । अतः
समुच्चयः । उभयमपि प्रमाणेन प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रवणं प्रमाणं, चोद-
कोऽपि प्रमाणम् । नानाकार्यत्वान्नैतयोर्विरोधः । तस्माद्यथा, प्रया-
जादीन् वाधन्ते, एवं नारिष्ठोमानपि न वाधेरन् । अत एवंजातीयकं
कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं स्यादिति ॥ १ ॥

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृति-
संनिधानात् ॥ २ ॥

अथ यदुक्तं, शरमयं वर्हिर्भवतीति । यथा शराः कुशान् निवर्तय-
न्ति, एवमिहापीति । अत्रोच्यते । युक्तं शरमये । भवति हि तत्र
प्रकृतिलिङ्गेन संयोगः । वर्हिःशब्देनैवंविशिष्टं वा वर्हिर्भवति, शरा वा
वर्हिषः कार्यं वर्तन्त इति । इह तु प्रकृतिलिङ्गासंयोगः । तस्माद्विषमं
वर्हिषेति ॥ २ ॥

(अथवा—सोमारौद्र्याग उपदिष्टैः शरैरातिदेशिकानां कुशानां
वाधनिरूपणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[१] प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्कर्मसंस्कारं विकृताव-
धिकं स्यात् ॥ १ ॥ पू०

होमानुवादेन मन्त्रविधानम् । शुद्ध एव होमो विधीयते, तेन वाक्येन ' सोऽत्र
जुहोति ' इति । द्वितीयेन मन्त्रः, ' अग्नये कृत्तिकाभ्यः ' इत्येवमादीनां । तयो-
र्होममन्त्रयोः संबन्धः प्रकरणेन वाक्येन । तस्मान्नारिष्ठोपहोमयोः समुच्चयः
॥ १ ॥ [२ ॥]

इदमाग्नायते, सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां त्रीहीणामभिच-
रन् इति । तत्रेदं श्रूयते, शरमयं वह्निर्भवतीति । तत्र संशयः । किं
कौशं निवर्तते, नेति । किं प्राप्तम् । उभयस्य प्रमाणावगतत्वा-
त्समुच्चयः ॥ १ ॥

एवं मासे, द्यूमा—

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृति-
संनिधानात् ॥ २ ॥ सि०

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेतेति । अस्ति हि तत्र प्रकृति-
लिङ्गेन वह्निःशब्देन संयोगः । तस्मात्प्राकृतस्य निवृत्तिरिति ॥ २ ॥

(अथवा—वाजपेये माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणसाधनतया विहित-
रथघोषादिना प्राकृतदर्भमन्त्रयोर्बाधनिरूपणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[१] प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्कर्मसंस्कारं विकृता-
वधिकं स्यात् ॥ १ ॥ पू०

अस्ति वाजपेयः, शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्र
श्रूयते, रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति । हुंदुभिघोषेण माहे-
न्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोतीति । अस्ति च प्रकृतौ, उपावर्तध्वमिति दर्भा-
भ्यां स्तोत्रमुपाकरोतीति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किं
रथघोषेण हुंदुभिघोषेण यो नादः स मन्त्रस्य निवर्तकः, यद्द्रव्यं
तद्दर्भयोः, उतोभयमुभयस्य निवर्तकमिति । किं प्राप्तम् । शब्दत्वेन
सामान्येन नादो मन्त्रस्य निवर्तकः, द्रव्यत्वेन द्रव्यं दर्भयोः । ननु
तत्पुरुषनिर्देशोऽप्यम् । तेन परार्थेन रथस्य घोषविशेषणत्वेनोच्चारणं, न
स्वकार्येण निर्देशः ।

‘रथघोषेण’ इति रथो दर्भयोर्निवर्तकः, घोषो मन्त्रस्य । कुतः । एवं स्वार्थ-
रथशब्दो भविष्यति । इतरथा परविशेषणमिति लक्षणा ब्रवीति । (श्रुतं स्वार्थं
इतरथा रथशब्दो रथमेव ब्रवीति । घोषशब्दो घोषमेव । तत्पुरुषे तु रथः परार्थ-

१ एवमिति—‘रथघोषेण’ इति पदे, रथस्य घोषेति हुंदुवमात्पक्ष इत्यर्थः । २ इतरथेति—
रथस्य घोष इति पृथीतत्पुनरप्य इत्यर्थः ।

अत्रोच्यते । द्वंद्वनिर्देशोऽपीदृशो भवति । तत्रायमप्यर्थः, न रथः परार्थ उच्चरिष्यते । श्रुतिर्हि तथा हीयेत, लक्षणा च स्यात् । चोदनालिङ्गसंयोगश्च बाधयेत् । तस्माद्घोषो मन्त्रस्य निवर्तको द्रव्यं दर्भयोरिति ॥ १ ॥

एवं प्राप्ते, ब्रूमः—

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृति-
संनिधानात् ॥ २ ॥ सि०

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत, उभयस्य चोदनालिङ्गसंयोगो नैकैकस्य । रथघोषेणेति श्रूयते, न रथेन घोषेण चेति । रथविशिष्टो घोषो लक्षणं स्तोत्रोपाकरणस्य । प्रकृतौ दर्भो लक्षणं, मन्त्रश्च । नान्विदानामेवोक्तं द्वंद्वनिर्देशो भविष्यतीति । नैतदेवम् । द्विवचनं हि तथा स्यात् । एकवचनेन च निर्देशः । तेनैको लक्षणं, स च घोषः । तेन हि समभिव्याहारस्तृतीयायाः । ननु समुदायेन समभिव्याहारो भविष्यति । न हि । समुदायस्याशब्दार्थत्वात् । अथ समुदायो निर्दिश्येत, ततोऽभ्युपगतमुभयस्य निवर्तकमिति ।

ननु मन्त्रो वाचक एव, उपावर्तध्वमिति । नेत्युच्यते । उपावर्तनमात्रस्याभिधायको मन्त्रः । न चोपावर्तनमात्रं स्तोत्रोपाकरणम् । अथाप्यभिधानं स्यात्, तथाऽपि तस्य निवर्तकः । लक्षणेनोपाकर्तव्यमिति प्रत्यक्षा श्रुतिः । अभिधानेनोपाकर्तव्यमिति चोदकः । श्रुतिश्च चोदकाद्दलीयसी । तस्मादुभयस्य निवर्तको रथघोषो दुंदुभिघोषश्चेति । किं भविष्यति प्रयोजनम् । यदि रथो न घोषविशेषणम्, अरथवि-

मुच्चार्यते) । तस्माद्द्वंद्वोऽयम् । ननु द्वंद्वे सति द्विवचनं प्राप्नोति । उच्यते । ' सर्वो द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवति ' इत्येकवचनं भवेत्येव ॥ १ ॥

एवं तर्हि तत्पुरुषादयं पाठित्वात् प्राप्नोति । कथम् । अत्र घवत्तदिरयोः समाहारः स प्रधानभूतस्तं प्रति घवत्तदिरावत्यन्तगुणभूतावुच्चार्यते । स च समुदायः केनचिच्छब्देन नोच्यते । तत्र ह्यपि रथघोषो परार्थो भवेताम् । तस्मात्तत्पुरुष एव

शिष्टोऽपि घोषः स्तोत्रोपाकरणं लसयेदिति ॥ २ ॥

(वृहस्पतिसवादिनिकृतावोपदेशिनिर्ग्रहणैरातिदेशिकानामैन्द्रवायवादि-
ग्रहणानां समुच्चयाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] सर्वत्र तु ग्रहाम्नामधिकं स्यात्प्रकृतिवत् ॥ ३ ॥ सि०

वृहस्पतिसवे श्रूयते, वाईस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति । विपुवति, अर्कं ग्रहं
गृह्णातीति । महाघ्नते, शुक्रं ग्रहं गृह्णातीति । अभ्रमेधे, सौवर्णराज-
ताभ्यां महिमामो ग्रहौ गृह्णातीति । सन्ति तु प्रकृताभैन्द्रवायवादयो
ग्रहाः । त इह चोदयेन प्राप्ताः । तत्र संशयः । वैकृतस्ते निवर्त्यन्त
जतानिष्टासि, समुच्चय इति । किं प्राप्तम् । मत्पक्षश्रुता वैकृताद्योदकमा-
प्तान् प्राकृतान् निवर्तयितुमर्हन्ति । अस्ति हि तेषां प्रकृतिलिङ्गेन
ग्रहशब्देन संयोग इति ।

एवं प्राप्ते, झन० । तत्र तत्र सर्वत्र ग्रहाम्नामधिकं भवितुमर्हति ।
प्राकृतस्यानिष्टासिरिति । कुतः । उभयेषां नप्राणावगतत्वात् । चोदकोऽपि
ममाणं, मत्पक्षश्रवणमपि । ग्रहशब्दः प्रकृतिलिङ्गापीति चेत् । नैवम् ।

शेषान् । प्रयोजनं, यदि रथो घोषविशेषणमेवं नियमो भवति । ननु पूर्वपक्षेऽपि
नियम एव । उच्यते । साधारणगुणवचनोऽयं शब्द एवोपपद्यते । अरुणगुणस्य
साधारणोऽपि भवति । तत्र वचनेन द्रव्यनियमो भवति ॥ २ ॥

प्रकृति साधनिरूपयामः । ' ऐन्द्रवायवं गृह्णाति ' मैत्रावरुणं गृह्णाति ' इत्ये-
वमादीनि वाक्यानि प्रष्टव्यं श्रूयन्ते, नैन्द्रवायवेन यजेत, मैत्रावरुणेन यजेतेति ।
यद्येवं श्रूयते, तथा सतीरैवाधिकराः स्यात् ।

१ घोषस्तोत्रोपाकरणम्-पा० । २ शुक्रग्रहं-पा० । ३ उपेपादिनि-परिशेषादिःघोषः । ४ नियमो
अर्थातीति-रथस्यैव घोषो नाम्यस्येति नियमो भवतीत्यर्थः । ५ ननु ब्रह्म इति पूर्वपक्षेऽपि तेन
रथघोषयोः परस्परसाहित्यावगतेरक्षीकदायनोन्म्यानेन परस्परनियमात्तर्क्यं घोषो रथस्यैवेति
नियमो न लिप्येदिति वाद्व्येते-ननु पूर्वपक्षेऽपि । ६ अत्र उच्यते-पा० । उच्यते इति समाधान-
प्रत्यक्षयाममाशयः । अद्यपैकदायनोत्पत्तेः परिक्रमेण तदिक्रमेण वत्साऽऽप्नोत्यालाङ्गनमनुभूयमान-
त्वाद्भवति वाक्येन परस्परं नियमः । ' रथघोषेण ' इति ब्रह्मपक्षे तु ब्रह्मेण परस्परसाधेय्येनैकान्वय-
रुग्दपत्तेरदोषस्य धव-दिरयोश्च प्रतीयमानत्वेऽपि निरूप्यनिरूपकभाष्यस्वाप्रतीतेर्न घोषो
रथस्यैवेति नियमो घटयत इति । ७ दादिवद्-पा० । वस्तुतो ' यय दिवद्विक्रयः ' इति पाठः
घृषोपायात् । अथवा-द्रव्यनियमपूर्वपक्षेण वा दद्यान्तः समर्थनीयः ।

यदि ग्रहशब्दमुच्चार्य गुणो विधीयते, ततः प्राकृता एव ग्रहा गुणविकृ-
ता भवेयुः । अथ ग्रहसंबन्धेनाग्रहो विधीयते, ततो ग्रहकार्ये वर्तत
इति प्राकृतं निवर्तयेत् । यथा, खल्लेवाली यूप इति । अन्यः पुनरेप
ग्रहशब्दो ग्रहणवचनः । अर्कं नाम ग्रहं गृह्णाति, महिमानो नाम ग्रहो
गृह्णातीति । अत्रापूर्वा ग्रहणाक्रिया विधीयते । तस्मान्न ग्रहशब्दश्चोदना-
ल्लिङ्गम् । एकार्यानां हि विरूपो वा वाधो वा भवति । न चैषा वैकृ-
तेरेकार्थता ।

ननु यागनिर्वृत्त्यर्थाः सर्वे । तेनैषामेकार्थतेति । उच्यते । यागं प्रति
संहत्यकारिण एते, न निरुपेक्ष एकैक एषां साधकः । न ह्येषां पृथ-
क्त्वेन यागसंबन्धः, अर्केण यजेत, शुक्लेण यजेनेति । कथं तर्हि ।
प्रयोगवचन एषा ग्राहकः । स च संनिहितानाम् । न च संनिधाने
विशेषोऽस्ति । तस्मात्सर्वेषां प्राकृतानां विकृतानां च संग्राहकः प्रकृति-
वत् । यथा प्रकृतार्चनद्रवायवग्रहणं चोदितं, भैत्रावरुणग्रहणं पुनश्चोद्यते ।
विभागश्चादृष्टार्थः संस्कारो देवतोद्देशश्च । अदृष्टत्वात्कार्यस्य, न ज्ञायते
पूर्वं उत्तरस्य कार्यं भवतीति । प्रयोगवचनग्रहणाच्च समुच्चयः, न केवलं
भैत्रावरुणादिभिः सह, अपकरणार्थात्तान्भ्यामंश्वदाभ्यामपि । एवं विकृ-
तावपि समुच्चयो भवितुमर्हति ।

किं तर्हि । इन्द्राय देवताऽन्येति तद्धितो देवता द्रव्योपसर्जनीभूता वतीति । तच्च
द्रव्यं द्वितीयया गृह्णाति प्रति गुणभूतम् । गृह्णातिश्च द्रव्यस्य पृथक्प्रकरणम् ।
तच्चोदृष्टार्थम् । योऽन देवतानिर्देशोऽदृष्टार्थः । अन्यत्र देवताया अचोदितत्वात् । त-
स्माद्द्वितीयादिष्वपि ग्रहणेऽन्यमेव न्यायः । न चैन्द्रायतोऽयं भैत्रावरुणस्य कार्यं
वर्तत इति प्रमाणमस्ति । तस्माद्भिन्नान्येतानि ग्रहणानि ।

यागोऽत्र देवतामपेक्षते । देवताश्च यागमन्तरेण न संबन्धीति यागमपेक्षन्ते ।
तयोः संनिधानेन प्रमाणेन संबन्धो भवति । तच्च संनिधानं सर्वेषां ग्रहणानामवि-
शिष्टम् । ईदृशी तावती प्रकृतिः । यागः प्रधानभूतः । फले चोदितत्वात् । (प्रधान-
भूत) देवतावाक्यानि तदर्थाणि । तस्मात्प्रधानभूत एव यागोऽर्पादम्पस्यते । विकृतौ तु
' ऐन्द्रायव गृह्णाति ' इति चोदनेन प्राप्तानि । संनिहितानीतराणि । आम्नान-

१ उपसर्जनभूता-पा० । २ स च दृष्टार्थः—तच्च दृष्टार्थं—इति च, पा० । ३ दृष्टार्थं इदं-
पा० । सोऽपीति पूर्व शेषः । ४ ततः—पा० । ५ चोदकप्राप्तानि—पा० ।

आह । ननु ग्रहं संकीर्त्य गुणो विधीयते-अश्वमेधे, सौवर्णराजता-
भ्यामिति । अत्रोच्यते । न तौ प्राकृतौ ग्रहौ । संज्ञां चोत्पत्तिसंयोगा-
दिति ग्रहकर्मणी भिद्यते । आह । इह तर्हि, चार्हस्पत्यं गृह्णातीति
देवताविधानार्थं स्यात् । उच्यते । ग्रहे विधीयमाने श्रुतिरनुगृहीता ।
देवतायां वाक्यम् । श्रुतिश्च वाक्यादलीयसी ।

आह । आग्नेयवद् । यथा, अग्निष्टुति-आग्नेया ग्रहा भवन्तीति
देवताविधानं भवति, एवमेकवचनान्तेनापि । तस्याविवक्षितत्वात् ।
यथा, ग्रहे संमार्ष्टीति सर्वग्रहाणां संमार्ष्टोऽभिधीयते । एवमिहापि
सर्वग्रहाणां देवता विधीयते । अत्रोच्यते । उक्तमेतच्छ्रुतेर्वलीयस्त्वा-
दिति । आग्नेया ग्रहा भवन्तीति तु वाक्यमविकृद्धं श्रुत्या । न हि
सम्प्रसित, आग्नेयं ग्रहं गृह्णातीति । आग्नेयसत्ता तत्र वाक्येन श्रुत्यवि-

सामर्थ्यात् । संनिहितान्येव तेन सर्वाणि, युगपद्गृह्णातिप्रयोगवचनः । संनि-
धानाद्यविशेषात् ।

ननु बृहस्पतिदेवता चोदकप्राप्तेषु ग्रहेषु विधीयते । उच्यते । न संभवति देवता-
विधानम् । कथम् । यदेवताविधानं तस्योपसर्जनार्थं विधीयते । यथा दण्डोति पुरु-
षोपसर्जनीमूतो दण्ड एव विधीयते, पुरुषस्य प्राप्तत्वात् । एवमिहापि । कथं दण्ड-
देवतासंबन्धे चोदकप्राप्तमन्थे बृहस्पतिदेवता विधीयते ।

उच्यते । उपसर्जनार्थं न चोदकप्राप्ते ग्रहे शक्यते विधातुम् । असामर्थ्यात् ।
कथमसामर्थ्यम् । यदाऽस्य देवतासंबन्धः, तदाऽस्यशब्दो देवताविशेषणत्वेनोच्चा-
र्येत । तदा परार्थमुच्चारणं, न स्वार्थम् । यदा बृहस्पतिरस्येति, तदा स्वार्थमुच्चारणं,
न परार्थम् । सकृदुच्चारणेन स्वार्थपरार्थवञ्चोच्चारणं विरुध्यते । यदा तु न देवता-
विशेषणत्वेनोच्चार्यते, तदाऽस्यशब्दः प्रधानमूतः, देवताप्रातिपदिकं तदर्थम् ।
तस्माद्ब्रह्मा विशेषणार्थं विशिष्टस्तद्धितार्थं विधीयते, ओपसर्जनम् । तस्मात्
' चार्हस्पत्यं गृह्णाति ' इति श्रुत्यैव विधानमित्यनेनैवाभिप्रायेणोच्यते ।

न चैतत् ' त्रीहीन्भोक्षति ' इत्यनेन वृत्त्यम् । तत्र वाक्यान्तरेण ग्रीहयो यागसा-
धनत्वेनावगताः । तेषां स्वरूपमपि विद्यते । उदणयाऽपूर्वसाधनत्वमपि । तत्र द्विती-

१ (अ० २ पा० २ अ० ८ सू० २२) । २ तानि-पा० । ३ संनिधानादिविशेषात्-पा० ।

४ न विधीयत इति पाठ आक्षेपक इति भाति । ५ चोदकप्राप्तौ ग्रहेषु वाक्यतो-पा० ।

रुद्धेन चोद्यमाना युक्तैवेति । तस्मात्प्राकृतेभ्यो व्यतिरिक्तो बार्हस्पत्यः
समुचीयते । यथा प्रकृतौ; अंशुं गृह्णाति, अदाभ्यं गृह्णातीत्यप्राकरणिकौ
प्राकरणिकैः समुचीयेने, एवमिहापि वैकृताः समुचीयेरन्निति ॥ ३ ॥

अधिकैश्चैकवाक्यत्वात् ॥ ४ ॥

इतश्च पश्यामः समुच्चय इति । कुतः । निःसंदिग्धेश्चाधिकैः सुरा-
ग्रहैरेकवाक्यत्वं भवति । कथम् । सप्तदशैते ग्रहा गृह्यन्ते, द्वये प्राजा-
पत्याः सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च । अत्र व्यक्तमधिकाः सुराग्रहाः । तेषु,
गृह्यन्त इति ग्रहणं चोद्यते, नानुयते । सकृदुच्चरितो गृह्यन्त इति शब्दः
सोमग्रहैरपि संबध्यते । तस्माच्चोदनान्तरं ग्रहाणाम् । अनेनासंदिग्धेना-
न्यदस्येवमेवावगम्यते ॥ ४ ॥

या प्रोक्षणस्य गुणमाद्यं ब्रवीति ब्रीहिलक्षितापूर्वं प्रति । न त्विहैन्द्रवायवद्रव्यं प्रमा-
णान्तरेण यागसाधनं निज्ञातं, येन गृह्णातिक्रियाऽपूर्वादेशेन संबध्येत, प्रोक्षणाक्रियेषु ।
तस्मादैन्द्रवायवं गृह्णातिक्रियां प्रति प्रधानभूतम् । द्वितीयाविमक्तिसामर्थ्यात् ।

न च प्रयाजादिवाक्यतुल्यम् । तत्र द्रव्यदेवतेन क्रिया निर्वर्त्यते । सा तदुपकारिका ।
इह तु विपरीतम् । न चाऽऽग्नेयतुल्यम् । तत्र 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इति
साकाङ्क्षमेतद्वाक्यम् । तच्च यागमन्तरेण निराकाङ्क्षं न भवति । परिपूर्णं
वाक्यान्तरेण संबध्यते । प्राक् च यागात्परिपूर्णमेव न भवति । न च यागमन्तरेणाग्न्येन
प्रकारेण पूर्यते । तत्र 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इति यागात्तुल्यम् । 'दर्शपूर्ण-
मासाभ्याम्' इत्यनेन प्रकृताः एव फले विधीयन्त आग्नेयादयः । न चेह तथा ।
ऐन्द्रवायवादीनां यागविधानामावात् । अन्यथानुपपत्त्या यागकल्पना । परिपूर्णं वा-
क्यम् 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्यनेन । न त्वाग्नेयादिवाक्यं परिपूर्णम् । तत्र सा-
काङ्क्षत्वाद्यागकल्पना । इह तु परिपूर्णोऽन्यथानुपपत्तिवलायां 'सोमेन यजेत' इति
विद्यते यागः । स च यागो देवतामारमिसिद्धचर्धमपेक्षते । ऐन्द्रवायवादीन्यपि यागा-
नपेक्षन्ते । तयोर्द्वयोः साकाङ्क्षयोरेकाङ्गविकलयोः संबन्धो भवति । तस्मान्न प्रकर-
णेनैन्द्रवायवादीनां संबन्धः । न चैतैर्देवतावाक्यैः पूर्वमसंबध्यमानः फलेन संब-
ध्यते । अपि च 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्येतदपरिपूर्णं वाक्यं सोमयाजिना सह-
शीघ्रं संबध्यते प्रकरणेन ॥ ३ ॥ [४ ॥

१ यागसाधने निज्ञाते तां न गृह्णाति । क्रियापूर्वादेशेन संबध्येत । प्रोक्षणं क्रियेत । तस्मात्—
पा० । २ यागकल्पना—इति पाठ आवश्यक इति भाति । ३ परिपूर्णस्याप्यनुपपत्ति—पा० ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति । किम् । विरण्यो वा एष यन्नक्रतुर्पदा-
जपेयः । अतीव द्यमित्येव क्रामत्युक्थ्यमतिषोडशिनं नातिरात्रमा-
प्नोतीति । विरण्यशब्दो विस्तीर्णो भवति । यथा, विरण्यान्यरण्यानि,
विस्तीर्णानीति गम्यते । यदि समुच्चयः, एवं विस्तीर्णता । वाघार्या
नोपपद्यते । तस्मादपि समुच्चय इति ॥ ५ ॥

(वाजपेये—उपदिष्टैः प्राजापत्यैः पशुभिरातिदेशिकानां क्रतुपशूनां
समुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] प्राजापत्येषु चाऽऽम्नानात् ॥ ६ ॥ सि०

अस्ति वाजपेयः, वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्र प्राजा-
पत्याः पशवः, सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति । सन्ति तु
प्रकृतौ क्रतुपशवः । त इह चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः । किं ते प्राजा-
पत्यैः क्रतुपशवो बाध्यन्ते, उत समुच्चीयन्त इति । किं प्राप्तम् । मत्स्यज्ञाः
प्राजापत्याश्चोदकप्राप्तान् क्रतुपशून् वापेरन्निति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । प्राजापत्येषु च समुच्चयः स्यात् । चशब्दोऽन्वाच-
यार्थः । आम्नायन्ते हि क्रतुपशवः । ब्रह्मवादिनो वदन्ति, नाग्निष्टोमो
नोक्थ्यो न षोडशी नातिरात्र इति । अथ कस्माद्वाजपेयेन सर्वे यन्नक्र-
तवोऽवकथ्यन्ते, पशुभिरिति द्रूयात् । यदाग्नेर्यं पशुमालभतेऽग्निष्टोमं
तेनावकथ्ये, ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम्, ऐन्द्रेण षोडशिनं, सारस्वत्याऽतिरात्रं,
मास्त्या वृहत्स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यन्नक्रतवस्त्वान् पशुभिरैवावकथ्ये,
इति समुच्चयं दर्शयति । ननु दर्शनेमिदमुपदिश्यते, कोऽत्र न्याय इति ।
उच्यते । प्रकृतिलिङ्गासंयोगः । ननु पशुशब्दः प्रकृतिलिङ्गम् । नेत्या-
ह । नात्र पशुमनूय देवता विधीयते, संख्याश्रवणात् । संख्यादेवता-
श्रवणात्कर्मान्तरं चेदमुक्तम्, पृथक्त्वनिवेशात्संख्याया कर्मभेदः स्या-
दिति । अतो ग्रहाणामिव समुच्चयो भवितुमर्हतीति ॥ ६ ॥

१ ॥ ६ ॥

(संग्रहणेष्टावुपदिष्टैरामनहोमैरातिदेशिकानां समुच्चया-
धिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ७ ॥ सि०

अस्ति संग्रहणीष्टिः, वैश्वदेवीं संग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम इति । तत्र श्रूयते । आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति । सन्ति तु प्रकृतौ त्रयोऽनुयाजाः । तेऽत्र चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः । किमामनहोमैरनुयाजा निवर्तन्त उत तैः समुच्चीयन्त इति । किं प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रुतैरामनहोमैरानुमानिका अनुयाजा निवर्त्येरन् । अपि च त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गसंयोगो भवति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । आमने समुच्चयः स्यात् । कृतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं हीममर्थं दर्शयति । किं लिङ्गम् । वहिरात्मा वै प्रयाजानुयाजा आत्मा देवता, यत्प्रयाजानुयाजानां पुरस्ताद्वोपरिष्ठाद्वा जुहुयाद्वाहिरात्मानं सजातानामादधीत, अय यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मानं धत्ते, इत्यनुयाजानामनिवृत्तिं दर्शयति । आह ।

ननु त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । नेत्याह । न हि संख्यामात्रमनूय शक्यते गुणो विधातुम् । न हि कस्यचित्काचित्संख्या न भवति । तस्मान्न संख्या प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । लिङ्गदर्शनं त्विदमपदिष्टं, प्राप्तिरत्र वक्तव्येति । उच्यते । आहुतीर्जुहोतीति श्रुत्याऽऽहुतिसत्ता, वाक्येन मन्त्रविधानम् । त्रिसंख्या चानुवादत्वेनावकल्पते । संख्यामन्त्रवान्ति तु यागान्तराणि विधीयन्ते । तेषां चोभयप्रमाणावगतत्वात्समुच्चयो न्याय्य इति ॥ ७ ॥

(गवामयनान्तर्गते महाव्रत उपगानान्तरकर्त्रीभिः पत्नीभिराति-
देशिकोपगानकर्तृणामृत्विजामभाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] उपगेषु शर्वत्स्यात्प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥ ८ ॥ पू० :

महाव्रते श्रूयते, पत्न्य उपगायन्ति, पिच्छोलाभिरुपगायन्ति, काण्ड-
चीणादिभिरुपगायन्ति, आपाटलिकाभिरुपगायन्तीति । अस्ति तु प्रकृतौ ऋत्विज उपगायन्तीति । तदिह चोदकेन प्राप्यते । तत्रायमर्थः

सांघयिको भवति । किं पत्नीभिः, उपगायन्तीति ऋत्विज उपगायन्तो निवर्त्यन्त एत न निवर्त्यन्त इति । तत्रैतत्तावच्चिन्त्यते । किं गानोपगानमेतदुत वादित्रोपगानमिति । तत्रापि द्वैतं, किं गानस्योपगानं गानोपगानमुत गानमेतोपगानं गानोपगानमिति । किं तावत्प्राप्तम् । प्राकृतं निवर्त्येत इति । तत इदं वर्ण्यते । गानस्योपगानमिति । पत्न्यो गायतां गानमुपचिन्वन्तीति, गानं प्राप्तमेव प्राकृतम् । उपचय उपसर्गाद्यो विधीयते । तस्माद्गानस्योपगानमिति ।

अथवा, गानमेवोपगानं, गानशब्दो हि शारीर्या गीतो मसिद्धः । तस्माद्गानमेतदुपगानम् । गानस्य घोपगानमिति । यदैतयोरन्यतरत्तदा ऋत्विक्कार्थं पत्न्यो वर्तन्ते । अतः प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्प्रत्यक्षभूतेन चोदकप्राप्तं निवर्त्यते, शरवत् । यथा, शरमयं वर्धिर्भवतीति शराः प्रत्यक्षभूताश्चोदकप्राप्तान् दर्भान् निवर्त्यन्ति, एवमिहापीति ॥ ८ ॥

आनर्थक्यात्वाधिकं स्यात् ॥ ९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न निवृत्तिरिति । समुच्चयः स्यात् । तत एतच्चिन्त्यते । वादित्रस्यैतदुपगानम् । अस्ति ह्यत्र वादित्रम् । दिक्षु दुंदुभयो नदन्तीत्येवमादि । तस्योपगानं वादित्रस्योपगानम् । कथम् । प्रत्ययेन हि श्रुत्या घात्वर्थस्य सचोच्यते । विप्रकृष्टोपसर्गार्थस्य सत्ता, अर्थविप्रकर्षाददुर्वला भवति । तस्मादुपसर्गार्थसत्ताविधानं घात्वर्थसत्ताविधानेन घाध्यते ।

अथवा, वादित्रमिदमुपगानम् । एवं ह्यह । पत्न्य उपगायन्ति, काण्डवीणादिभिरुपगायन्तीति । काण्डवीणादिभिर्वादित्रमुपगानं भवति । भवति च तन्त्रीगाने गानशब्दः । तस्माद्वादित्रमुपगानम् । तत्र यद्येवं वादित्रस्योपगानं, यदि वा वादित्रमुपगानम्, उभयथा प्राकृतादर्धान्तरे भवति । तस्मात्समुच्चयः । कृतः । आनर्थक्यात् । एवं चोदकानर्थक्यं न भविष्यति । चोदकोऽनुग्रहीष्यतीत्यर्थः । तस्मात्समुच्चय इति ॥ ९ ॥

(अङ्गनाम्यङ्गनाख्ये सत्रे सप्तमन्नातेन गौगुलवाम्यङ्गनादिना प्राकृत-
नवनीताम्यङ्गनस्य समुच्चयाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ १० ॥ सि०

अस्ति, अञ्जनाभ्यञ्जनो नामैकोनपञ्चाशद्वाचः । तत्रेदं समाह्वयते । गौग्गुलवेन, प्रातःसवने समञ्जते, अभि वाऽञ्जते । पैलुदारवेण माध्यंदिने सवने, सौगन्धिकेन तृतीयसवने इति । अस्ति तु प्रकृतौ नवनीतेनाभ्यञ्जनम् । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किं तद्वैकृतेन बाध्यत उत नेति । किं प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रुतत्वाद्वैकृतेषु, अञ्जते, अभि वाऽञ्जते, इति च प्रकृतिलिङ्गसंयोगाद्वाध्यत इति । आह । ननु सुत्याकालमञ्जनमभ्यञ्जनं च सत्रे, दीक्षाकाले नवनीतेनाभ्यञ्जनं प्रकृतौ, अन्यकालत्वात्प्रयोजनान्तरे वर्तत इति बाधो न स्यात् । उच्यते । प्रयाजवदन्यकालमपि तत्कार्यमेव द्रष्टव्यम् । कालमात्रमन्यत् । पदार्थस्तु स एव । यथा, तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति तिष्ठति पशौ प्रयाजा वर्तमानाः प्राकृतकार्यका एव भवन्ति, एवमिहापि द्रष्टव्यम् । एवं प्राप्ते, द्रूमः । संस्कारे—अञ्जनेऽभ्यञ्जने च प्राकृतेन सह समुच्चयः स्यात् । कुतः । अन्यसंगोगात् । अन्यकालमिदं कार्यान्तरे वर्तते । एवं चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्मात्समुच्चय इति ॥ १० ॥

प्रयाजवदिति चेत् ॥ ११ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ॥ ११ ॥

नार्थान्यत्वात् ॥ १२ ॥

न च प्रयाजवद्भवितुमर्हतीति । कुतः । अर्थान्यत्वात् । स्नेहनार्थमाक्षौ नवनीतं सुखप्रचाराय । प्रवृत्ते कार्ये सुत्याकालं गौग्गुलवेनाभ्यञ्जनं विरूपाकारणार्थं, प्रत्यक्षं कार्यान्तरं वर्तत इति न प्राकृतं निवर्तयितुमर्हति ॥ १२ ॥

(महाधते—ताप्यादिभिः प्राकृताहतवाससः समुच्चयाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] आच्छादने त्वैकार्थ्यात्प्राकृतस्य विकारः

स्यात् ॥ १३ ॥ पू०

महाधते श्रूयते, तौर्ष्यं यजमानः परिधत्ते, दर्भमयं पत्नी, इति । अस्तितु प्रकृतौ, अहतं वासः परिधत्त इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् ।

१० ॥ ११ ॥ १२ ॥

तत्र संशयः । किमहतरस्य वाससो निवृत्तिः, नेति । किं प्राप्तम् । आच्छादने तु माकृतस्य विकारः स्यात् । कुतः । ऐकार्थत्वात् । एको ह्यर्थः माकृतस्य पैकृतस्य च । कौपीनमाच्छादायितुं, प्रकृतौ विकृतौ च मच्छादनं क्रियते । तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं निवर्तते ॥ १३ ॥

आधिकं वाऽन्वार्थत्वात् ॥ १४ ॥ सि०

वाशब्दः प्राप्तं व्यावर्तयति । अधिकमिदं प्राकृताद्वाससो भवितु-
मर्हतीति । कुतः । तद्धि निवर्तकं भवति, यदनिवर्त्यं न शक्नोति निवे-
ष्टम् । यच्चनिवर्त्यापि शक्नोति भवितुं, न तच्चिवर्तयति । तद्धि निव-
र्तयदप्रतिषेधकं सच्चोदकं प्राप्तं वाधेत । ननु कौपीनमच्छादने, परि-
धत्त इति भवति, नान्यकार्थके । उच्यते । नैनदेवम् । उरिवाससोऽपि
कार्थे परिधत्त इति भवति । तद्यथा, फम्बलं परिधत्ते, रौरवं परिधत्त
इति । सर्वतो धत्ते—रिधत्त इत्यत्रयवमसिद्धया भवति । तस्मादहतरस्य
वाससो न निवृत्तिः, समुच्चय इति ॥ १४ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ १५ ॥

समुच्चयं च वासःशब्देन बहुवचनान्तेन दर्शयति, वासांसि चारा-
ही चोपानही विमुञ्चतीति । कृष्णाविषाणया वासांसि विसंसपति,
ततोऽध्वर्युः परिधत्ते, इति । तस्मादपि पर्यायोऽनिवृत्तिः, समुच्चय
इति ॥ १५ ॥

(महाव्रते स्तोत्रान्तरसाधनीभूतैः श्लोकादिसामभिः प्राकृतसाम्नां
समुच्चयाधिकारणम् ॥ ८ ॥)

[८] सामस्वर्थान्तरश्रुतेरविकारः प्रतीयेत ॥ १६ ॥ सि०

महाव्रते श्रुयते, श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुयते, अनुश्लोकेन पथा-
त्सदसः क्रीञ्चेन चात्वालमवेह्यमाण इति । सन्ति तु प्राकृतानि
सामानीह चोदकेन प्राप्तानि । तत्र संशयः । किं प्राकृतानां साम्नां
निवृत्तिरुक्तानिवृत्तिः, समुच्चय इति । किं प्राप्तम् । स्तुयत इति प्रकृ-
तिलिङ्गसंयोगे प्राग्श्रुते चोदकप्राप्तानि सामानि निवर्त्यन्व इति ।

१३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

यथा कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः, शुद्धाशु-
द्धीये भवतः, भर्ग्यशशी भवतः, क्रौञ्चानि भवन्तीति श्रुतेषु चोदकमा-
प्तानि निवर्त्यन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । सामसु श्लोकेन पुरस्तात्स्तुवत इत्येवमादिश्रूयमाणेषु
प्राकृतानामविकारः प्रतीयेत । कुतः । अर्थान्तरश्रुतेः । अर्थान्तरेण हि
संबन्धः श्रूयते, पुरस्तात्सदसः स्तुवत इत्येवमादि । यच्च पदं केन-
चित्पदेन संबध्यते विशेषणत्वेन, न तत्पदान्तरेण सह संबन्धमर्हति
सकृदुच्चरितम् । यथा, भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्येति, भार्याविशे-
षणत्वेनोच्चार्यमाणो राज्ञ इति शब्दो न पुनः पुरुषशब्देन संबध्यत
इति । एवं, पुरस्तात्सदसः स्तुवत इत्यनेन संबध्यमानो न पुनः
श्लोकेन स्तुवत इति संबन्धमर्हति ।

यदि स्तुतौ देशसत्ता विधीयते, श्लोकेन चेत्यनूयेत तत उपपद्ये-
तेकं वाक्यमिति । यदा तु पुनर्देशसत्ता विहिता तदा परिपूर्णं वाक्यम् ।
श्लोकेन चेत्येतदपि विधातव्यं, तदा पुनर्विधिप्रत्ययो हृदयमानेतव्यः ।
हृदयमानेतुमुच्चारयितव्यः । न चोच्चारितः । तस्मादनुच्चारितो वा
कल्पयितव्यः । उच्चारणं वा कल्पयितव्यम् । कल्पनायां च शब्दो
घाध्येत । तस्मान्नैवम् । कथं तर्हि । देशसामविशिष्टा स्तुतिः श्रुत्या
विधीयते । न केन केनचित्संबन्धे विहिते, परिपूर्णं वाक्ये पुनरपरं
वाक्यं कल्पयितव्यं भवति । उभयविशेषणाविशिष्टा हि स्तुतिः श्रुत्या
यदा विहिता तदा परिपूर्णं वाक्यम् । न तदा पुनरपरेण केनचित्सं-
बन्धः कल्पयितव्यो भवति, यदर्थं किञ्चिद्द्विरुच्चार्येत । तस्मात्स्तुत्य-
न्तरमिदं विधीयते, न प्राकृतं निवर्त्यते, समुच्चय इति ॥ १६ ॥

अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः

स्यात् ॥ १७ ॥

अथ यदुपवर्णितं, यथा कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वसिष्ठस्य जनित्रे
भवत इत्येवमादिभिरिव प्राकृतानां निवृत्तिरिति । तत्परिहर्तव्यम् ।
अत्रोच्यते । युक्तमत्र यत्प्राकृतं निवर्त्यते । अत्र ह्यर्थान्तरं न श्रूयते,

प्राकृतस्यैव शेषः श्रूयते । तस्माच्च वैकृतेन प्रत्यक्षश्रुतेन प्राकृतस्य
निवृत्तिरिति । इह त्वर्थान्तरश्रवणाद्वाक्यभेदमसङ्गादनिवृत्तिरित्यु-
क्तम् ॥ १७ ॥

(अथवा—विकृतिविशेषे केवलं श्रूयमाणैः कौत्सादिसामभिः प्राकृतसाम्नां
वाचाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

एवं वा—

[८] अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १७ ॥ सि०

कचिच्छ्रूयते, कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः,
शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्गयशसी भवतः, क्रौञ्चानि भवन्तीति । सन्ति
तु प्रकृतौ सामानि । तत्र चोदकेन प्राप्तम् । किं तानि निवर्त्यन्ते,
नेत्येषोऽर्थः संदिश्यते । किं प्राप्तम् । अनिवृत्तिः । समुच्चय इति । कुतः ।
साममात्रं विधीयते । न, स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गसंयोगोऽस्ति । तस्मा-
दधिकमिति ।

एवं प्राप्ते, श्रूयः । अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः
स्यात् । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, अश्रूयमाणेऽप्यर्थे प्राकृतस्य विकारः
स्यात् । शेषभूतं हि प्रकृतौ साम । इदमपि साम श्रूयते । तस्मात्त्वेन
सामान्येन साम्नः कार्यं भवितुमर्हति । तद्यथा, दधि घृतं शाकं शालयः,
देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवद्यज्ञदत्तस्तेलेनेति, यद्यपि तैलेन स्नेह-
यितव्य इति न श्रूयते, तथाऽपि स्नेहन एव तैलं भवति । तत्समर्थ-
त्वात् । एवं यद्यपि साम्ना ऋक् संस्कर्तव्येति न श्रूयते, एवमपि
तत्समर्थत्वात्साम ऋक्संस्कार एव भवितुमर्हति ॥ १७ ॥

(विकृतिविशेषे श्रूयमाणैः कौत्सादिसामभिरतस्मत्संख्यप्राकृतसाम-
वाचाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] सर्वेषामविशेषात् ॥ १८ ॥ पू०

कचिच्छ्रूयते—कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वशिष्ठस्य जनित्रे
भवतः, शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्गयशसी भवतः, क्रौञ्चानि भवन्तीति ।

सन्ति तु प्राकृतानि सामानि । तत्र चोदकेन प्राप्तानि । तानि प्राकृतानां निवर्तकानीत्येतत्समधिगतम् । अथैषोऽर्थः संदिह्यते । किं सर्वाणि सर्वेषां निवर्तकानि, अथ किमेकमेकस्य, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति । किं तावत्प्राप्तम् । सर्वाणि सर्वेषामिति । कुतः । विशेषाभावात् । न हि विशेषः कश्चिदस्ति, येनावगम्यत इदमस्य निवर्तकं, नान्यस्येति । तस्मात्सर्वं सर्वस्य निवर्तकमिति ॥ १८ ॥

एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात्प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ १९ ॥ सि०

न चैतदस्ति, सर्वाणि सर्वेषां निवर्तकानीति । एकमेकस्य, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति । कुतः । श्रुतिसामर्थ्यात् । कौत्सं भवति, फाण्वं भवतीत्येकैकस्य निवृत्तिं कृत्वा श्रुतिः समर्था—अर्थवतीति । एवं, वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः, शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्गयशसी भवत इति द्वयोर्निवृत्तौ कृनायां श्रुतिसामर्थ्यमनुगृहीतं भवति । तथा, क्रौञ्चानि भवन्तीति त्रिभिस्त्रीणि निवर्त्य कृतसामर्थ्या श्रुतिर्भवति । यद्येकस्मिन् श्रुत एकमेव निवर्त्यते, ततो यावत्येवासावङ्गीकृता प्राकृती सामसंख्या तावत्येव भवति । एवं सर्वत्र । किमेवं भविष्यति । प्रकृतेरविकारः, प्राकृतानामवशिष्टानां साम्नां ग्रहणं भविष्यति । तत्र चोदकोऽनुग्रही-
ष्यते । तस्मादेकमेकस्य निवर्तकं, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति ॥ १९ ॥

(विवृद्धस्तोमककृतुपूपदिष्टैः सामभिः प्राकृतसाम्नामवाषस्य—अविवृद्धस्तोमककृतुपूपदिष्टैः सामभिः प्राकृतसाम्नां वाषस्य च निरूपणाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] स्तोमविवृद्धौ त्वधिकं स्यादविवृद्धौ द्रव्य-
विकारः स्यादितरस्याश्रुतित्वाच्च
॥ २० ॥ सि०

सन्ति विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च क्रतवः । एकविंशेनाति-
रात्रेण मजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामं, त्रयस्त्रिंशेन प्रविष्टाका-

यामिति । तथा, द्वात्रिंशः पवमाना अभिषेचनीयस्य । तत्र, नव राज-
सांभानि, एकादश राजसांभानि, षष्टीधश्वसे षशिष्टस्य जनिजनित्रे
च साकं प्रथेदनान्याहुः । शुद्धाशुद्धीये च संश्रयोपपदे चोभे । तथा,
रथद्विधाने पुनःस्तोमस्य यज्ञस्य । तथा, अपचितिवत्यः पुनस्तोमस्य
यज्ञस्य ।

पुनःस्तोमस्य सवनं मध्यमं द्वादशं स्मृतम् ।

कार्षीं नवदशस्तोमावभिताः सवने उभे ॥ इति ।

तदत्र क्वचित्माकृती स्तोत्रसंख्या विवृद्धा, क्वचिद्धीना । तत्र संदेहः ।
किं विकृतौ विवृद्धौ हानौ च माकृतानां साम्नां निवृत्तिः, उत हानौ
निवृत्तिः, विवृद्धावनिवृत्तिरिति । किं प्राप्तम् । उभयत्र निवृत्तिः ।
प्रत्यक्षश्रुतेन हि चोदकमाप्तं निवर्त्यते । साम्नां चोत्पत्तिरर्थवती
भविष्यति, अपूर्णेषु क्रियमाणेष्विति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमेः । स्तोमविवृद्धौ-अनिवृत्तिराधिक्यं स्यात् । कुतः ।
आगमेन हि साम्नां संख्यापूरणं वक्ष्यते । आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रु-
तित्वादिति । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । अविवृद्धौ तु माकृतं
निवर्त्यते । यावता निवृत्तेन सा संख्या पूर्यते, तावत्माकृतं बाधितव्यम् ।
अन्पत्माकृतमेव स्यात् । कुतः । इतरस्याश्रुतित्वात् । इतरन्न श्रूयते,
आगतमः कर्तव्य इति । संख्यामात्रं श्रूयते । तस्माद्विवृद्धस्तोमकेष्वनिवृत्तिः ।
हीनस्तोमकेषु यावदर्थं निवर्तयितव्यम् । अथ यदुक्तं, साम्नामुत्पत्तिर-
र्थवती भविष्यतीति । उच्यते । बाध्यतामार्थं चोदकेन । गुणमात्रमार्थं,
विशिष्टगुणशोदक इति ॥ २० ॥

(विवृद्धाविवृद्धस्तोमककस्तुषु माध्यदिनापवपवमानस्तोत्रयोरेव साम्नामावापोद्वा-
पाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] पवमाने स्यातां तस्मिन्नावापोद्वाप-
दर्शनात् ॥ २१ ॥ सि०

इह विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च क्रतव उदाहरणम् । त एव

चे पूर्वस्मिन्नधिकरणे उदाहृताः । तत्रैपोऽर्थः समधिगतः । विवृद्धस्तोम-
केष्वनिवृत्तिरचिवृद्धस्तोमकेषु निवृत्तिरिति । अथेदानीमिदं संदिह्यते ।
किं यस्मिन् कस्मिंश्चिदावापो यतः कृतश्चिदुद्वाप उत पवमानेष्वेवाऽऽवापो-
द्वापोऽविति । किं प्राप्तम् । अविशेषादनियम इति ।

एवं प्राप्ते, धूमः । पवमाने, आवापोद्वापौ स्यातामिति । कुतः ।
अस्मिन्नेव हि तौ दृश्येते, त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि, गायत्री बृहत्पनु-
ष्टुप् । अत्र ह्येवाऽऽवपन्ति, अत एवोद्गपन्तीति ॥ २१ ॥

ननु दर्शनमिदं, प्राप्तिकृत्तयताम् । उच्यते—

वचनानि त्वपूर्वत्वात् ॥ २२ ॥

असति न्याये वचनान्येवैतानि कल्पन्ते । तस्मात्पवमान एवाऽऽ-
वापोद्वापस्यानमिति ॥ २२ ॥

(त्यागादौ विधिगतस्यैव देवताशब्दस्योच्चारणनियमाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन
चोदना ॥ २३ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, इति ।
तत्रेदामन्नायते । यदाग्नेयोऽष्टाक्रपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्छ्रुतो
भवतीति । सन्ति चाग्नेरभिधानानि, अग्निः शुचिः पावकः, धूमकेतुः
कृशानुर्वैश्वानरः शाण्डिल्य इत्येवमादीनि । तत्र संदेहः । वाचिषु निगमेषु
किं येन केनचिद्भेदे शब्देनाभिधानं कर्तव्यमुत विधिशब्देनापिशब्दे-

२१ ॥ २२ ॥]

अस्याधिकरणस्य वाचसंबन्धो वक्तव्यः । पूर्वपक्षे न किञ्चिद्वाच्यते । सिद्धान्ते
पर्यायशब्दो भाष्यते । इन्द्रादीनां यद्यथो विद्यते लोकव्यवहारैः, यथा गवादीनां, ततः
पर्यायशब्दानामवकाशो भवेत् । न त्वथो विद्यते । इन्द्रादीनामप्रत्यक्षत्वात् ।

उच्यते । इन्द्रशब्द उच्चरिते किमपि प्रतीयते सामान्येन । तत्रोपपदाद्भवत्वा-
त्स्मरणाच्चेन्द्रादीनामर्थो विद्यते । यथा, प्राची दिगिति न प्रत्यक्षेण प्रतीयते,
नानुमानेन । शब्दादेव प्रतीयते । इन्द्रशब्देन च यदुच्यते, शक्रशब्देन च वेदेवो-
च्यते इति लोकस्मरणम् । अनादि च स्मरणं न शक्यं पर्यनुयोक्तम् । यथा प्रत्य-
क्षेण रूपमवबुध्यमानं न शक्यते पर्यनुयोक्तुं, किमर्थमवबुध्यते इति । एवमिहापीत्यु-

नेति । किं प्राप्तम् । येन केनचिदिति । कुता । अग्न्यर्थनिर्देशात् । अग्न्य-
र्थेन पुरोडाशः संबद्ध्यः । अग्न्यर्थो देवता कर्तव्या । त्यागकाल
उद्देश्यव्या । सा येन शब्देन शक्यत उद्देश्युं, तेनोद्देशनीया । सैषां
शब्दानामन्यतमेन शक्योद्देश्युम् । तस्माद्येन केनचिद्वाचिषु निगमेषूद्देशः
'कर्तव्य इति ।

मयोरर्थ एव देवता । तस्य च वाचकः शब्दः । स हविषा संबध्यमानोऽर्थस्य देव-
तात्वं प्रतिपादयति, नान्यथा ।

पूर्वपक्षस्तु—शब्दोऽर्थ प्रत्यत्यन्तगुणभूतः । अर्थ एव कार्ययोगी, प्रधानत्वात् ।
अग्निशब्दो न स्वयं कार्येण द्रव्येण सह संबध्यते । किं तर्हि । अर्थेन संबध्यते ।
अर्थपरत्वाच्च निर्देशस्य पर्यायशब्दानामनिवृत्तिः । न चाग्निशब्दपदार्थक एव द्रव्येण
संबध्यते (लिङ्गवलात्तद्विषय एव वर्तते । वाक्येन पुरोडाशेन । न चेतिकरणेन निष्कृ-
ष्य निर्दिश्यते । येन लिङ्गं बाध्यते । यदि निष्कृष्य पुरोडाशेन संबध्यते) तथा
सति तद्विज्ञानुत्पत्तिः । अपि च वाक्यार्थे पदानिर्वचनम् । वाक्यार्थश्च पदार्थपूर्वको
भवति । यदि शब्द एव देवता भवेत्तथा सति देवतापदमर्थशून्यं स्यात् । अर्थशून्ये
च तस्मिन्, अस्मिन्शब्देन योऽर्थ उच्यते, स एव केवलः स्यात् । तत्र साकाङ्क्ष-
त्वादनिराकाङ्क्षीकृतत्वाच्च वाक्यमेव न स्यात् ।

नन्वेवमपि पर्यायशब्दानामप्रसङ्ग एव । कथम् । अग्निशब्दः स्वमर्थं पुरोडाशं
प्रति देवतात्वेन प्रतिपादयति । तत्तु देवतात्वं, यदि वाचिकां श्रुतिमुद्दिश्य परित्य-
जति द्रव्यं, ततः संपादितं भवति, नान्येन प्रकारेण । अस्यां चावस्थायामग्निशब्द
एव मनसि विपरिवर्तते, नान्यः । तस्माद्विपरिवर्तमानः स एव ग्रहीतव्यो नान्ये ।
स च शब्दः । तस्मात्स एवोच्चारयितव्यो वाचकश्रुतिवैलयायाम् ।

अत्रोच्यते । अग्निशब्दः स्वमर्थं पुरोडाशस्य देवतात्वेन प्रतिपाद्य कृतार्थः ।
उच्चारणवैलयां शब्देन प्रयोजनम् । नान्यथा यागो भवतीति । एतस्यामवस्थायाम-
ग्निशब्दो न विद्यते । येन केनचिच्छब्देनोच्चारणं कर्तव्यम् । अग्निशब्दस्य व्यव-
हितत्वात् । तस्मादाग्निशब्दो न शक्यो निवृत्तमिति ।

विद्वन्निवृत्तभाष्यान्तर्गतः पाठः अस्ति । ३ नान्यः—पा० । ३ शब्द—पा० । ४ न
विद्यत इति—विधिवाक्यस्याग्निशब्दस्य यागाद्युद्देशानुद्देशार्थमर्थकत्वेन अस्मिन्स्य न पुनरु-
द्देशकाले व्यापारः संभवतीति विपरिवर्तमानतया अग्निशब्दो न विद्यत इत्यर्थः ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । विधिशब्देनैव—अग्निशब्देनोद्घेष्टव्या, नान्येन शुच्यादिनेति । कुतः । तेन चोदना । तेन—विधिशब्देनास्य हविषः संवन्धचोदना भवति । कथमिव । आग्नेयः कर्तव्य इत्याग्निरस्य देवता कर्तव्येत्यर्थः ।

का पुनरियं देवता नाम । एकं तावन्मतं, या एता इतिहासपुराणेष्वग्न्याद्याः संकीर्त्यन्ते नाकसदः, ता देवता इति । उच्यते । तासु देवतासु, अहरादीनां शार्दूलादीनां वा न संग्रहः । स्मर्यते च कालवाचिनां देवतात्वं, कालेभ्यो भवति, मासो देवता, संवत्सरो देवता, इति ।

अपरं मतं, येषु देवताशब्दो मन्त्रब्राह्मणे श्रूयते, अग्निदेवता, वातो देवता, सूर्यो देवता, चन्द्रमा देवता, इत्येवमादिषु, तेषु देवताशब्देनोच्यन्ते इति । तत्राप्यहरादीनामनुपसंग्रह एव । किञ्च सामान्यवचनस्य शब्दस्य लौकिके व्यवहारेऽभावादर्थस्यापसिद्धिः स्यात् । तस्मात्सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवताः । काः सूक्तभाजः । ईमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव संमहेमामनीपया । भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यमे सरूपे मारियामावयंतव, इति । हविर्भाजः, आग्नेयमष्टाकपालं निर्भपेत्, अग्नीषोमीवमेकादशकपालमिति ।

आह । यदि हविर्भाजो देवताः, कपालानामपि देवतात्वं प्राप्नोति । तान्यपि हविर्भाजि । एवं तर्हि सा हविर्भाग् देवता, यां प्रति तादर्थ्यं हविषः । सूक्तस्याप्येवमेव । अत्र हि देवताशब्दः स्मर्यते । अग्निदेवत्यं सूक्तम्, अग्निदेवत्यं हविरिति । तथा, अतिथिदेवत्यं, पितृदेवत्यमिति । एवं मूर्तानाममूर्तानां चेतनानामचेतनानां श्रुत्या कंचिदर्थं प्रति तादर्थ्येन संकल्पनीयानां देवतात्वं भविष्यति । सामान्यवचनं चोपपत्स्यते । किमतो यद्येवम् । यस्या वाचकं शब्दमुद्दिश्य स्मृत्वा वा हविस्त्यस्यामीति संकल्पः क्रियते, सा देवता भवति तत्र ।

नन्वेवं सति सुतरां येन केनचिद्गोः शब्देन निर्देशः करणीयः । अत्रोच्यते । भवेदेतदेवं, यद्यग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चार्येत । अग्नोऽपि हविःसंवन्धार्थं प्रत्याख्येत । न त्वत्राग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चा-

र्धते । यत्र द्वयं कार्यमासाद्यते, तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो भवति, यत्रार्थेन प्रयोजनम् । यत्र पुनः शब्द एव कार्यं, तत्र कार्यसंबन्धार्थः शब्द एव प्रत्याययितव्यः । देवतायाश्च यज्ञसाधनभावो न रूपेण भवति । केन तर्हि । संबन्धिना शब्देन । यथा, अध्वर्युर्दस्ताभ्यामुप-
करोति, एवं देवता शब्देनोपकरोति । यथा, होतुः पाणौ द्विल्लेपेनोपस्तृ-
णातीति पाणिसंबन्धेऽपि होतवोपकरोति, एवं संबन्धिना शब्देनोपकु-
र्वती देवतोपकारिणी गम्यते । देवतायामप्युपकारिण्यां चोदितार्था
शब्दस्यैव यज्ञे समवायः । तस्मान्न शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चारितः । स
वार्थः पुनः शब्दं प्रत्याययेदिति लक्षितलक्षणा हि तथा स्यात् । किं
तर्हि । शब्द एव हविषा संबध्यते । तत्संबन्धादर्थोऽपि देवता भविष्यति ।
यस्य हि शब्दो हविषा तादर्थ्येन संबध्यते, सा देवता । शब्दे कार्य-
स्यासंभवादर्थं कार्यं विज्ञायते । इह तु शब्द एव कार्यं संभवति ।
तस्मान्नार्थप्रत्यायनार्थः शब्द इति ।

तदुक्तं वृत्तिकारेण । न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थसंप्रत्ययस्य स्मादर्थनिष्प-
त्तिरिति । एवं चेदमिशब्देन हविषः संबन्धः । नारितः प्रसङ्गः शुच्या-
दीनां शब्दानामिति । तस्मान्मन्त्रत्वे विधिः शब्द उपादातव्य इति ।
उच्यते । नन्वेवं शब्द एव देवता प्राप्नोति । अत्रोच्यते । नैतदस्माभिः
परिहर्तव्यम् । न हीदमुच्यमानमस्मत्पक्षं वाधते । सुतरां शुच्यादीनाम-
प्रसङ्ग इति ॥ २३ ॥

सिद्धान्तस्तु—अग्निशब्द एवाष्टाकपालेन संबध्यमानोऽर्थात्तस्य देवतात्वं प्रति-
पादयति । यथा 'वैष्णवीमनुब्रूयात्' इति ऋगुच्यमाना ऋगर्थं प्रतिपादयति । न
च विवक्षित ऋगर्थः कार्ययोगेन । एवमिहाप्यग्नेयर्थो न कार्ययोगेन विवक्षितः ।
अपि च योऽर्थमष्टाकपालेन संबन्धयितुमिच्छति, तस्यापि वाचिका श्रुतिरुच्चारण-
त्वत्वा । तद्वद्वारेण देवता क्रियया संबध्यते । तत्र प्रथममर्थस्य देवतात्वम् । पश्चाच्च
शब्दोच्चारणं विधीयते इति श्रुत्यर्थाभ्यामर्थद्वयं बोध्यते । यस्य पुनरग्निश्रुतिरेवाष्टा-
कपालेन संबध्यते, तदुच्चारणमेव विधीयते, अग्नय इत्युच्चार्याष्टाकपालं त्यजेदिति,
तस्याग्नयर्थो देवतेत्यनुवाद एवैः । यथा 'पूतिकामभिषुणुयात्' इति यागोऽर्थात्स-
म्पत्ते ॥ २३ ॥

शेषाणां चोदनैकत्वात्तस्मात्सर्वत्र श्रूयते ॥ २४ ॥

इत्थं विधिशब्देन वाचिषु वचनं कर्तव्यम् । कुतः । शेषाणां मन्त्रा-
'णामेकः शब्दः । य एवासौ विधिशब्दः, स एव सर्वत्र श्रूयते, अयाद्का-
'रे-उज्जित्या-स्वाहाकारे च । अयाळ्गिरग्रे-मिया घामान्पयाद्, सोमस्य
'मिया घामान्ध्याळ्ग्रेः मिया घामानि, इत्ययाद्कारे । अग्रेरुज्जितिम-
नूज्जेवं, सोमस्योज्जितिमनूज्जेपमित्युज्जित्याम् । स्वाहाऽग्निं स्वाहा
सोममित्येवमादि स्वाहाकारे । एवं च नित्यवच्छ्रयमाणा अपाक्षिका
भविष्यन्ति, यथाऽस्माभिर्न्यायोऽपदिष्टः । तस्माद्विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे
भावः स्यादिति ॥ २४ ॥

(सौर्यादिविकृतावप्यावाहनादिमन्त्रेषु विधिगतशब्देनैव देवताप्रका-
शनाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] तथोत्तरस्यां तवौ तत्प्रकृतित्वात् ॥ २५ ॥ सि०

अस्ति चरुः, सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति । सन्ति सूर्य-
स्याभिधानानि । सूर्य आदित्यो भास्करः सविता दिवाकर इति ।
तत्र किं वाचिषु निगमेषु येन केनचिच्छब्देनाभिधानं कर्तव्यमुत विधि-
शब्देन सूर्यशब्देनेति । किं प्राप्तम् । अग्निशब्दसंयुक्तास्ते प्रकृतौ निगमा
इह षोडशकेन प्राप्ताः, न सूर्यशब्देनेति । सूर्यशब्दो हि चरु, नोज्जित्या-
दिषु । ते ययार्थं विपरिणामयितव्याः । सूर्यार्थश्च तेषु संकीर्तयितव्यः ।
स च येन केनचित्सूर्यवाचिना शब्देन संकीर्त्यते । तस्मादनियमः । ये
च प्रकृतावग्निशब्दसंयुक्ता निगमास्त इहोदाहरणं, नासंयुक्ताः ।

एवं प्राप्ते, मूमः । तथोत्तरस्यां तवौ तत्प्रकृतित्वादिति । यथा
प्रकृतौ, तथोत्तरस्यां तवौ विद्युतौ कर्तव्याः । तत्प्रकृतित्वात्तेषां, चोद-

[२४ ॥]

ननु नेरेदमधिकरणनारभ्यम् । य एव शब्दश्चोदितः स एवान्यत्राप्युच्चार्यः ।
उच्यते । यत्र शब्दो विद्यते तत्रैव पर्यायशब्दानामप्रमङ्गः । यत्र शब्दो नाऽऽज्ञायते
तत्रार्थः प्रत्ययययिनः । स च येन केनाचित्प्रत्यय्यन इति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—सूर्यशब्दो यामानुमितप्रयोगमात्रतया संबध्यते । अन्यः शब्दो

कानुग्रहाय । प्रकृतौ च विधिशब्दाभिप्रायोऽप्रिशब्दः प्रयुक्तो नाग्न्यभिधानपरः । इहापि तत्प्रकृतित्वाद्द्विधिशब्दाभिप्रायेणैव निगमाः प्रयोक्तव्याः । न चार्थचरुणा सूर्यशब्दस्य संबन्धः । किं तर्हि । प्रयोगेण । सौर्यनिर्वर्तयेदिति प्रयोगेण संबन्धो न सौर्यश्चरति । कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । साऽऽख्यातेन संबध्यते । तस्मात्तत्रापि सूर्यशब्देन संयुक्ताः कर्तव्या इति ॥ २५ ॥

(विकृतौ देवतानिष्ठगुणवाचिपदस्यापि त्यागादौ प्रयोगाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात् ॥ २६ ॥ सि०

अस्त्याधानं, य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति । तत्र पवमानहवींषि श्रूयन्ते । अग्नये पवमानायाष्टाफपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचय इति । तत्र संशयः कियते । किं सगुणममेरुभिधानं कर्तव्यमुत निर्गुणमिति । किं प्राप्तम् । प्राकृतस्य निर्गुणस्य सगुणेनाभिधानं कर्तव्यमिति ॥ २६ ॥

अविकारो वाऽर्थशब्दानपायात्स्याद्द्रव्यवत् ॥ २७ ॥ पू०

अविकारो वा स्यात्, निर्गुणमभिधानम् । कुतः । अर्थशब्दानपायात् । एवं शब्दोऽर्थशब्दानपेतो भवति । य एवासावग्निः, स एव पवमानः, पावकः, शुचिश्च । या देवता निर्देष्टव्या, सा निर्दिष्टैव भवति, असत्यपि गुणवचने । द्रव्यवत् । यथा, सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा, वायव्यामालभेत भूतिकाम इति । अनावशाशब्देन चोदिते कर्मणि आगाशब्देन वाचिषु निगमा भवन्ति । अर्थः शब्दोऽन-

यपुष्पायैत तया सति शब्दः प्रयोगेऽश्रुत एवोच्चार्येत । एवं प्रकृतावपि ॥ २५ ॥ [२६ ॥

पेत इति कृत्वा । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मान्निर्गुणेनाभिधानं कर्तव्यमिति ॥ २७ ॥

तथाऽऽरम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्यादर्थस्य
श्रुतिसमवायित्वादवचने च गुणशास्त्रमनर्थकं
स्यात् ॥ २८ ॥ सि०

अथवा, चोदितेन सगुणेनाभिधीयेत । कृतः । आरम्भासमवायात् । न द्वारम्भेण देवता कर्मणि समवैति । न स्वेन रूपेण देवतायाः कर्मणि साधनभाव इत्युक्तम् । यदि हि रूपेण समवेयात्तया सत्यग्निशब्देन पवमानोऽपि प्रत्याख्यत इति गुणाभिधानं न क्रियेत । कथं तर्हि साधनभावः । श्रुतिसमवायित्वाददेवतार्थस्य । देवताशब्दस्य च हविषश्च संबन्धः साक्षादुच्यते । यस्य शब्दस्य संबन्धः स शब्दो वदितव्यः । एवमसौ संबन्धः कृतो भवति । यदि च गुणाभिधानं न क्रियते, गुणशासनमनर्थकं स्यात् । एवमर्थे हि तत्र शब्द उच्चार्यते, कथमसौ कर्मणि संबन्धयेतोति । तत्र यदि गुणो न संबन्धीयात्, गुणवचनवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात्सगुणेनाभिधानं कर्तव्यमिति ॥ २८ ॥

द्रव्येष्वारम्भगामित्वादर्थेऽविकारः सामर्थ्यात् ॥ २९ ॥

अथ यदुक्तं द्रव्यवादिति, सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा, वायव्यामालभेत भूतिकाम इति । अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागाशब्देन निगमा वाचिषु भवन्तीति (यदुक्तं), तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । युक्तं द्रव्येष्वारम्भसमवायः । रूपेण समवायं गच्छति द्रव्यम् । तत्र छागाशब्देन याऽसावालब्धा यदि वशा यद्यवशा, तत्र साऽभिधीयत इति गम्यते । तस्मादर्थे साधने सत्यविकारेऽप्यर्थे वचनसामर्थ्यमुपपद्यत इति विना गुणवचनेनाभिधानं स्याच्चोदकानुग्रहाय । इह श्रुतिसमवायित्वादवश्यं चोदकमाप्तस्य विकारः कर्तव्य इति ॥२९॥

२७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

(पवमानेष्टिष्वाज्यमागयोर्निर्गुणस्यैव देवतापदस्याभिधानाधि-
करणम् ॥ १५ ॥)

[१५] बुधन्वान् पवमानं बह्विशेषनिर्देश-
शात् ॥ ३० ॥ पू०

अस्त्याधानं, य एवं विद्वानग्निमाघत्त इति । तत्र पवमानेष्टयः ।
अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकाय,
अग्नये शुचय इति । तत्राऽऽज्यभागौ प्रकृत्य धूयते, बुधन्वानाग्नेयः
कार्यः, पावकवान् सौम्य इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं सगुण-
मग्नेराभिधानं कर्तव्यमुत निर्गुणमिति । तत्रैवं तावत्परोक्ष्यते । किं देव-
तानिर्देशोऽयं, मन्त्रनिर्देश इति । देवतानिर्देशे सति सगुणमभिधानं,
मन्त्रनिर्देशे निर्गुणमिति । किं तावत्प्राप्तम् । सगुणमभिधानमिति ।
तत्रैतद्वर्ण्यते, देवतानिर्देश इति । कुतः । रूपत एव मन्त्राणां प्राप्तत्वा-
द्विधानमनर्थकं, देवता पुनर्न माप्नोति । तस्या विधानमर्थवद्भवति ।
बुधन्वानाग्नेयः कर्तव्य इति । देवतया बुधन्वद्गुणयुक्तया भवति
बुधन्वानाग्नेयः । तस्मात्सगुणमभिधानम् । यथा पवमानेष्टिषु, अग्निः
पवमान इति । एवमत्रापि, अग्निर्बुधन्वानिति विशेषनिर्देशोऽर्थवान्
भविष्यति । तस्मात्सगुणमभिधानमिति ॥ ३० ॥

मन्त्रविशेषनिर्देशाच्च देवताधिकारः स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

न चैतदेवं, सगुणमभिधानमिति, निर्गुणं कर्तव्यम् । तत्रैतद्वर्ण-
यन्ति, मन्त्रविशेषनिर्देशोऽयामिति । कुतः । मन्त्रविशेषसंख्योऽयं
शब्दः । आग्नेयो यो विशिष्टाग्निविशिष्टः स बुधन्वान् कर्तव्यः, नाग्निः ।
अयामग्निर्बुधन्वान् क्रियते, तत्र बुधन्वानग्निर्देवता स्यात् । तत्राऽऽग्नेय
इति सापेक्षे तद्विदितनिर्देशो न स्यात् । न हि सविशेषानां वृत्तिर्भवति ।
न खल्वपि वृत्तस्य विशेषणं प्रयुज्यते । तस्माद्वाग्नेर्विशेषणं बुधन्वत्त्वात् ।
कस्तर्हि बुधन्वत्त्वात् विशेष्यते । आग्नेयः । तस्य बुधो मन्त्राः, तेनासी

३० ॥

१ बुधन्वान्—इति शब्ददेवपूतः पाठः । एवं भाष्येऽपि यत्र यत्र बुधशब्दः प्रयुक्तस्तत्र
शब्ददेवादिमन्त्रे बुधशब्दपाठो दृश्यते ।

बुधवान् भवति यागः । अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यमिति ।
अथवा, मन्त्र एवाभिसंबध्यते, बुधन्वानाग्रेय इति ।

अथ यदुक्तं, रूपादेव मन्त्रः प्राप्नोति, न विधातव्य इति । उच्यते ।
यः कश्चिदग्न्यभिधानो मन्त्रः प्राप्नोति । तन्निषेधार्थमिदमुच्यते । बुध-
न्वान् कर्तव्यः, अग्निं स्तोमेन बोधयेति । एवं चेत्, न देवताविशे-
षणम् । तस्मान्निर्गुणमभिधानं देवतायाः कर्तव्यम् । एवं चोदकानुग्रहो
भाविष्यति ॥ ३१ ॥

(आनुबन्ध्यवनस्पतियागयोर्निगमेषु विधिगतोस्त्रावनस्पतिशब्दाभ्यामेव
द्रव्यदेवतयोरभिधानाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

[१६] विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वा-

द्विकृतावपि भेदः स्यात् ॥ ३२ ॥ पू०

अस्ति ष्योतिष्टोमः । तत्र श्रूयते, गौरनुबन्ध्यः, अजोऽग्नीपोमीय
इति । सन्ति तु गौरभिधानानि-उस्त्रा, उस्त्रिया, अही, मही, अदितिः,
इला, इति । तत्र संशयः । किं निगमेषु केनचिदेव शब्देन गौरभिधानं
कर्तव्यम्, अथवा विधिशब्देन कर्तव्यमिति । तथा, पृषदाज्येन वन-
स्पतिं यजतीति । सन्ति वनस्पतेरभिधानानि, वृक्षः पादपो द्रुमो नग
इति । तत्र संशयः । किं निगमेषु केनचिदेव शब्देन वनस्पतेरभिधानं
कर्तव्यम्, अथवा विधिशब्देनेति । किं प्राप्तम् । केनचिदेवेति । कुतः ।
विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ, विधिनिगमभेदः कृतः । यो दीक्षितो यदग्नी-
पोमीयं पशुमालभत इति विधौ । मन्त्रे, छागस्य वपाया मेदसोऽनुघ्न-
हीति । इहापि चोदकेन, यत्प्राकृतं तत्प्राप्यते । विधिनिगमभेदश्च प्रकृ-
तावपि । तस्मात्संभवेत्येव । अथ शब्दः महतोऽहृतः, स न शक्यते
गवि कर्तुम् । विधिनिगमभेदस्तु शक्यते । तस्मादुस्त्रादीनामन्यतमेन

३१ ॥]

ननु ' उस्त्राये वपायै मेदसः ' इति मन्त्राज्ञानादनियमो नैव प्राप्नोति, विधि-
शब्दो वा । उच्यते । सत्यम् । समीपे मन्त्रः श्रूयते, न त्वनेन कर्तव्य-
मिति विधीयते । चोदकस्तु विधिशब्दादन्येन प्रकाशनं प्रापयति । तस्मै च नियमः ।
नन्वनुबन्ध्यायां भवेदपि । वनस्पतेः च विधिशब्द एव प्राप्नोति, उक्तेन न्यायेन ।
उच्यते । स्वित्कृत्कारो वनस्पतिः । स्वित्कृत् इति च विधिशब्दादन्येन

वाचिषु वचनं कर्तव्यम् । तथा, अग्निं स्विष्टकृत्तं यजतीति विधौ ।
निगमेऽपि—

पिपीहि देवाँ उद्यतो यविष्ठ विद्वाँ ऋतूँ ऋतुपते यजेह ।

ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वं होतृणामस्पायजिष्ठ, इति ।

विधिनिगमभेदः प्रकृतौ कृतः । स्विष्टकृद्विकारश्च वनस्पतिरिति संकर्षे
वक्ष्यते । तस्मान्नत्रापि विधिनिगमभेदः कर्तव्यः । अतो येन केनचि-
द्दनस्पत्यभिधानेन निर्देशः कर्तव्यः । तत्प्रकृतिरिति ॥ ३२ ॥

यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेर्न चोदना ॥ ३३ ॥ सि०

यथोक्तं वा शब्देन वचनं कर्तव्यं, गोरुस्त्राशब्देन । स हि तत्राऽऽ-
म्नातः । उस्त्रायै वपायै मेदसोऽनुवृद्ध्यति । आह । मन्त्राऽम्नानमेतत्, न
वचनमस्ति । अनेन कर्तव्यमिति । वचनं पुनश्चोदको विधिभिन्नेन
वक्तव्यमिति । नैतदेवम् । न विप्रतिपत्तिं चोदकः प्रापयति । न हि
यत्प्रकृतावस्ति तद्विकृतौ कर्तव्यमिति केनचित्प्राप्यते । किं तु यत्प्र-
कृतौ चिकीर्षितं शब्देनाभिहितं, नार्थात्प्राप्तं, तच्चोदकः प्रापयति । न च
प्रकृतौ विधिनिगमभेदो विवक्षितः । छागस्य वपायै मेदसोऽनुवृद्ध्यत्येत-
द्भक्तव्यमिति विधीयते । तत्रार्थाद्विधिनिगमभेदो जातः । छागशब्दवि-
धानं श्रुत्या गम्यते । विधिनिगमभेदो लक्षणाया । श्रुतिलक्षणाविशये
च श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा । तस्मान्न येन केनचिदभिधानम् । आम्ना-
नसामर्थ्यादुस्त्राशब्देन । तथा, पृषदाज्ये देवतायां यो विधिश्चोदकः,
तेन वचनं कर्तव्यम् । विधिनिगमविप्रतिपत्तिर्न चोद्यते । तस्माद्दनस्पति-
शब्देन निर्देशः कर्तव्य इति ॥ ३३ ॥

प्रकाशनम्, विकृतौ चोदकेन तथैव प्राप्नोति । न चेह गुणलेशः । निर्गुणत्वा-
दाम्नानस्य । अन्यत्वं कर्तव्यं विधिशब्दात् । अतः पर्यायशब्दप्रसङ्गः ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तस्य समान इति कृत्वा वनस्पतिरुदाहृतः ॥ ३३ ॥

(अवभृये स्वित्कृद्यागीयनिगमादिषु स्वित्कृद्गुणकयोरग्नीवरुणयोर-
भिधानाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] स्वित्कृद्देवतान्यत्वे तच्छब्द-
त्वान्निवर्तेत ॥ ३४ ॥ पू०

अस्त्यवभृयः, वारुणेनैककपालेनावभृयं यन्तीति । तत्रेदमाम्नायते,
अग्नीवरुणौ स्वित्कृतौ यजतीति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं निग-
मेऽस्वित्कृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमुत सस्वित्कृच्छब्दकमिति । तत्रैवं
तावत्परीक्ष्यते । किं साविज्ञायिकः स्वित्कृच्छब्द उत स्वित्कृच्छब्दं करोती-
त्येतेन गुणेन प्रष्टु इति गौणो न रूढ इति । यदि रूढः, अस्वित्कृ-
च्छब्दकं वचनं कर्तव्यम् । अथ व्युत्पाद्यते, ततः सस्वित्कृच्छब्दकम् ।
किं प्राप्तम् । साविज्ञायिकः, न व्युत्पाद्यत इति । कुतः । न तावत्स्वित्कृ-
कृतवान् । अथ च तस्मिन्नेव काले स्वित्कृदित्युच्यते, स्वित्कृतं यज-
तीति । न ह्यत्र स्वरसंस्कारो समर्थो प्रादेशिकेन गुणेनान्वितो भवतः ।
अग्निरेव स्वित्कृच्छब्देनोच्यते, न योऽर्थः स्वित्कृच्छब्दकृतवान् । यदा सावि-
ज्ञायिका, तदाऽस्वित्कृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यम् । कुतः । अग्नेर्हि देव-
ताया असौ वाचकः, नाग्नीवरुणयोः । विकृतावभृदेवताया अभावादग्नी-
वरुणाभ्यां निवर्त्येत । तस्मादस्वित्कृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति ॥ ३४ ॥

संयोगो वाऽर्थापत्तेरभिधानस्य कर्मजत्वात् ॥ ३५ ॥ सि०

न चैतदस्ति, अस्वित्कृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति । किं तर्हि ।
सस्वित्कृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति । तत एतद्वर्णयते । गौणमिद-
मभिधानमिति । स्वित्कृदकारणात्स्वित्कृदिति गम्यते । गम्यमाने न
न्याय्यमविवक्षितं कल्पयित्तुम् । क्रियानिमित्तत्वमवयवशब्देभ्यो गम्यते ।
समुदायस्य चाभावप्रयोगाच्छ्लोकेऽग्न्यभिधानत्वं नाध्यवसीयते । तस्मात्
साविज्ञायिकाः । एवं चेतस्वित्कृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यम् । अर्थापत्तेः ।
अग्नेर्येऽग्नीवरुणौ भूयेते । अग्नीवरुणौ स्वित्कृतौ यजतीति । क्रियासं-
योगित्वाच्च शक्नोति स्वित्कृच्छब्दोऽग्नीवरुणौ षक्तुम् । तस्मात्सस्वित्कृ-

कृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति । अयं यदुक्तं, स्विष्टं कृतवति चैव
शब्दः । न चाग्निः स्विष्टं कृतवानिति । अत्र द्रुमः । मत्पक्षे भूतकालता
हीयेत । त्वत्पक्षे सा च सोपपदश्च धात्वर्थः । अपि च ततः पूर्वान्
यागानपेक्ष्य स्विष्टं कृतवानग्निः ॥ ३५ ॥

(अग्नीषोमीयपक्षौ पशुपुरोडाशाङ्गस्विष्टकृद्यागीयत्यागकाले निगमेषु च
निर्गुणस्यैवाग्नेरभिधानाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] समुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं
स्यात् ॥ ३६ ॥ पू०

अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयः । तत्र श्रूयते । अग्नीषोमीयस्य वपया
म्वर्थाग्नीषोमीय पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति । तत्र स्विष्टकृति गुणलोपः
श्रूयते, अग्निं यजतीति । तदत्र सशयः । किं याग एव स्विष्टकृतो
गुणलोपः, अवशिष्टेषु निगमेषु यथाप्रकृतिभाव उत सर्वत्रैव गुणलोप
इति । किं प्राप्तम् । स्विष्टकृतोऽग्रे समुणस्य गुणलोपे श्रूयमाणे द्रुमः ।
यत्रैवोच्यते, गुणलोपस्तत्रैव स्यात् । यागे चोच्यते, अग्निं यजतीति ।
यागे गुणलोप उच्यमाने यदि सवेनिगमेषु गुणलोपोऽव्यवसीयेत, अ-
श्रुतं कल्पयेत् । यावाश्च श्रुतस्योत्सर्गे दोषः, तावानश्रुतकल्पनायाम् ।
तस्माद्याग एव लोपः स्यात्, न सर्वेषु निगमेष्विति ॥ ३६ ॥

सर्वस्य वैककर्मात् ॥ ३७ ॥ सि०

सर्वस्य वा निगमस्यस्यापि स्विष्टकृतोऽग्निशब्दस्य गुणो लुप्येत ।
कृतः । एककर्मात् । नैव स्विष्टकृद्याग एव गुणो लुप्येत । किं तर्हि ।
यागप्रयोगे । कथम् । अग्निं यजतीति प्रयोगवचन एव शब्दः । सर्व-
स्मिन् स्विष्टकृद्यागप्रयोगे लुप्येत । अन्येऽपि हि स्विष्टकृत्भिग्दाः स्विष्ट-
कृद्याग एव । तस्मात्सर्वत्र लोप इति ॥ ३७ ॥

३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

(दर्शपूर्णमासयोरग्निस्विष्टकृद्देवत्यस्य तृतीयानुयाजस्य शेषसंस्कारार्था-
वापिकस्विष्टकृद्देवतासंस्कारकतया संनिपत्योपकारकत्वाधि-
करणम् ॥ १९ ॥)

[१९] स्विष्टकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात्प्रयोजन-
वदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ ३८ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र स्विष्टकृदनुवाजेषु, अग्नि स्विष्टकृतं यजतीति ।
तत्र संदेहः । किं स्विष्टकृद्यागोऽनुयाजेऽवारादुपकारक उत संस्कारक
इति । किं प्राप्तम् । आरादुपकारक इति । कुतः । एतद्वि कर्मणां
प्रसिद्धं कार्यं, यदारादुपक्रिया । तथा हि भूतस्य भव्यार्थता भवि-
ष्यति । श्रुत्या च विधानम् । इतरथा भव्यस्य भूतार्थता स्यात् ।
वाक्येन च विधानम् । तस्मादारादुपक्रियेति ।

एवं प्राप्ते, द्यूभः । स्विष्टकृदावापिकः स्यात्, न वाह्यः । किमि-
दमावापिक इति । आज्यभागस्विष्टकृतावन्तराऽऽवापस्थानम् । तत्र
भव आवापिकः । वहिरावापादनुयाजस्तान्त्रिकः । या तु स्विष्टकृद्देवता
तत्र, सेवासौ प्रधानदेवताऽऽवापिकी । तस्मादावापिक इत्युच्यते । यदा
चैवं, तदा संस्कारकर्म स्यात् । तथा प्रयोजनवद्भवति, प्रयोजनवतोऽग्नेरुप-
करोतीति । अपि च द्विविधान्यङ्गानि । आरादुपकारकाणि, सामवा-
यिकानि च । आरादुपकारकेभ्यः सामवायिकानि गरीयांसि । तत्र हि
साक्षाद्वाक्यम् । आरादुपकारकेषु प्रकृतेन परोक्षेणैकवाक्यता स्यात् ।
तस्मात्संस्कारकमेति ॥ ३८ ॥

(याज्यापुरोनुवाक्यानुवचनयोः संस्कारकर्मत्वाधिकरणम् ॥ २० ॥)

[२०] अन्वाहेति च शस्त्रवत्कर्म स्याच्चोदना-
न्तरात् ॥ ३९ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः श्रुपते, याज्यामन्वाह पुरोनुवाक्यामन्वाह, इति ।
तत्र संशयः । किं याज्यापुरोनुवाक्यानुवचनं प्रधानकर्म, उत संस्कार-
कमेति । किं प्राप्तम् । अन्वाहेति प्रधानकर्म स्यात् । कुतः । चोदनान्त-
रात् । यदि संस्कारकर्म ततो रूपादेव तयोर्वचनं प्राप्नोति । पुनरन्वा-

इति वचनमनर्थकम् । प्रधानकर्मत्वे तु, यक्तव्यम् । न ह्यन्यथा तस्य कर्तव्यता गम्यत इति । अतः श्रुत्या कर्तव्यतावगमात्प्रधानकर्मेति । शस्त्रवत् । यथा स्तोत्रशस्त्रे, स्तोति शंसतीति कर्तव्यतावगमात्प्रधानकर्मणी एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥ ३९ ॥

संस्कारो वा चोदितस्य शब्दवचनार्थत्वात् ॥ ४० ॥ सि०

संस्कारकर्म वा स्यात् । कुतः । चोदितस्यार्थस्य यः शब्दः, स तद्वचनार्थो भवेति । स तस्य दृष्टोऽर्थः । तस्मिन् सत्पदंष्टकत्वनार्था हेतुर्नास्ति । तस्मात्संस्कारकमेति ॥ ४० ॥

अवाच्यत्वात्चेति चेदिति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम्—

स्याद्गुणार्थत्वात् ॥ ४१ ॥

स्यादुपपद्येत, अन्वाहेति वचनम् । कुतः । गुणार्थत्वात् । तिष्ठन् वाच्यामन्वाह, आसीनः पुरोनुवाक्यामन्वाहेति स्यान्नासनगुणार्थः पुनर्वचनमुपपद्यते । तस्मात्संस्कारकर्मणी याव्यापुरोनुवाक्ये इति ॥ ४१ ॥

(मनोतामन्त्रस्य वायव्यादिपशावनूहाधिकरणम् ॥ २१ ॥)

[२१] मनोतार्या तु वचनोदविकारः

स्यात् ॥ ४२ ॥ सि०

अस्ति वायव्यः पशुः, वायव्यं श्वेतपाळमेत भूतिकामं इति । अस्ति तु प्रकृतावनीपोमीये पशो मनोतामन्त्रः । त्वं ह्ये मयसो मनो-
तास्याधियो अमवोदस्महोता, इति । स इह चोदकेन माप्यते । तत्र संदेहः । किं यथादेवतमूहितव्यो मनोतामन्त्रः, अधवाऽविकारेण मयो-
क्तव्यं इति । उच्यते । ननु प्रकृतावन्यायानिगदोऽयम् । अधीर्षोमौ हि प्रकृतौ देवता । अयमप्याग्नेयः । असमवेताभिधानादविकारेण मयो-

१५ ॥ ४० ॥ ४१ ॥]

'यद्यप्यन्यदेवताः' पशुः 'इत्येतद्वचनं चिन्त्यते । किं प्रकृतावनीपपद्यत उत विकृताविति । पूर्वपदाः प्रकृताविति । अत्रिलिङ्गा 'मनोता प्रकृती' नागनीपोमावभि-
धातुं शक्नोतीत्याशङ्का भवति । 'तस्याश्चोक्तव्ये प्राप्ते विकृतावनाद्यानात्संयमिपि न भवति । श्रुतिलिङ्गाद्यभावात् । ननु लिङ्गेन प्राप्नोति' । उच्यते । 'सामार्थसंभवे

क्तव्यः । अत्रोच्यते । सत्यमग्नीषोमौ देवता प्रकृतौ । तौ तु—अग्निश्च सोमश्च । तत्राग्निरदेवता, न त्वसमवेतः । अग्निप्रत्ययेन याऽत्र देवता सा प्रतीयते । अग्निमिह वायुर्देवताकार्ये श्रूयते । स देवताकार्ये श्रूयमाणोऽग्निकार्यमपि करोति देवताप्रत्ययम् । तस्मात्तदर्यापत्तेस्तद्वर्मा स्यात् । तस्माद्यथादेवतं मनोतामन्त्रः मयोक्तव्य इति ।

पूर्वं प्राप्ते, छूमः । मनोतायां तु वचनानादधिकारः स्यादिति । वचनमिदं भवति । यद्यप्यन्यदेवतप्रः पशुः, आग्नेय्येव मनोता कर्षा, इति । किमिषु वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्मात्प्रभारः । तस्मात्कारणविकारेण मनोतामन्त्रः मयोक्तव्य इति ॥ ४२ ॥

सति लिङ्गमवकाशं लभते । न च सामान्यसंबन्धोऽस्ति । तस्मात्प्रकृतौ निवेशो मनोतायाः ।

नृ चादृष्टार्था मनोता प्रकृतौ । अग्निं तावच्छ्रुत्यैवाभिवृत्ते । तत्संबद्धं सोमं लक्षणया शक्नोति वक्तुम्, उभयोर्यागसाधनत्वात् । इतरेतरयुक्तौ हि तौ देवतात्वं प्रतिपद्येते । यथा पुष्करं स्वनन्तं दृष्ट्वा प्रहेश्वरोऽपि स्वनञ्चिबु लक्षयते, एककार्यवत्त्वात् । एवमिहापि । इदं वचनमर्थेवाद्त्वेन स्तुवन्मन्त्रं प्रकृतावेव निवेशयति । अथवा—उत्कर्षाशङ्कायामिदं वचनमनुत्कर्षं करोति । लक्षणया च सोमं प्रत्याययतीत्युक्तमेव पुष्करवद्प्रहेश्वरम् ।

सिद्धान्तस्तु—एवकारकरणमनर्थकं प्रकृतौ भवति । अवधारणामावात् । विकृतौ चावधारणं विधते । तत्र चोदकेन यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यैव—मनोता प्राप्नोत्युहेन । एवं प्राप्तेऽवधारणं क्रियते । अग्नेय्येवेति । न चार्थेवाद्त्वेनोपपद्यते । अन्यत्रैव मनोता श्रूयते । मनोतामन्वाहेति । अन्यत्र ‘यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुः’ इति । अपि चार्थेवाद्त्वेऽप्येवकारस्य पर्युदसितव्याभावो भवत्येव यथा विधौ । दशमसंबन्धो बाधसामान्येन, ऊहवाध इति ॥ ४२ ॥

१ स्यादिति—(अ० १० पा० ३ अ० ७ सू० ३५) अत्रत्यन्यायेनेति शेषः । २ अमृत इति—सर्वेषामेव मन्त्राणां ‘सर्वा ऋचः सर्वाणि सामानि सर्वाणि यजुषि वाचस्तेमे पारिह्वं संसति’ इति ब्राह्मणवाक्येन वाचस्तेमे विनियोगान्मन्त्रगतस्वारनिकष्या आकाङ्क्षाया निवृत्ते पुनराकाङ्क्षोत्थापकसामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणभावे न लिङ्गमात्रं मन्त्रविनियोजकं संभवति । अतः सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणसत्त्वं एव लिङ्गमन्त्रविनियोजकं, नान्यथेत्याशयः । ३ प्रहेश्वर इत्येव लिखितपुस्तकेष्वपि दृश्यते, परंतु ‘गजेश्वर’ इति पाठ आचक्षुष इव भाति । ४ अर्थेवाद्त्वेनेवकारस्य—पा० ।

(वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य कण्वरथंतरस्य स्वयोनौ -
गानाधिकरणम् ॥ २२ ॥)

[२२] पृष्ठार्थेऽन्यद्रथंतरात्तयोनिपूर्वत्वात्स्याद्वा
प्रविभक्तत्वात् ॥ ४३ ॥ पू०

अस्ति वैश्यस्तोमः, वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेतेति । तत्र श्रूयते,
कण्वरथंतरं पृष्ठं भवतीति । उभयविकारः कण्वरथंतरमित्युक्तम्,
अर्भाकृते तद्विकाराद्द्विरोधाद्भवतिष्ठेराभििति । तत्र संशयः । किं रथं-
रयोनी वृहद्योनी वाऽनियमेन कण्वरथंतरं भेष्यमुत रथंतरयोनी, अथवा
स्वयोनाविति । किं मासम् । चोदकेनानियमः । ऋषवं हि तथा
भवति । ततः प्रयोगमाशुभावः ।

एवं, मासे द्रूमः । पृष्ठार्थे पदेतदन्यद्रथंतरात्कण्वरथंतरं श्रूयते, तद्र-
थंतरयोनी स्यात् । ज्योतिष्टोमपूर्वको हि वैश्यस्तोमः । ज्योतिष्टोमे
रथंतरयोनी पृष्ठं कृतम् । ननु वृहद्योनावपि तत्र कृतम् । नैवम् । ऋचां
प्रविभक्तत्वात् । ऋचां प्रविभाग इह गम्यते । यथा रथंतरयोनि-
र्भवतीति । कुतः । कण्वरथंतरे रथंतरशब्दः श्रूयते । तेन गम्यते रथं-
तरविशेषः कण्वरथंतरमिति । अर्थान्तरे कण्वरथंतरशब्दो भवेद्यादि,
रथंतरधर्मा न भवेद्युः । तेषु सन्सु यूपवदुपपद्यते । यथा, औदुम्बरो
यूपो भवतीति । न शुदुम्बरो यूपद्रव्यं प्रकृतौ संकीर्तितम् । धर्मनिधि-
त्तस्त्वयं शब्द उपपद्यते । एवमिहापि धर्मनिमित्त. कण्वरथंतरे रथं-
तरशब्दो भवति, नान्यथेति ॥ ४३ ॥

स्वयोनौ वा सर्वाख्यत्वात् ॥ ४४ ॥ सि०

न चैतदस्ति, रथंतरयोनी गीषेतेति । किं तर्हि । स्वयोनौ । कुतः ।
सर्वाख्यत्वात् । सर्वविशेषणविशिष्टस्य हि रथंतरशब्दो वाचकः ।
प्रस्तावोद्गीषमतिहारोपद्रवनिघनवतः सर्वस्य सस्रोभस्वरकालाभ्या-
सस्य कण्वरथंतरमित्याख्या भवति । तस्माद्योनिरपि विशेषणम्

[४३ ॥]

आपि चार्थान्तरे कण्वरथंतरे रथंतरशब्दः कल्प्यः स्यात् । तस्मात्स्व-
योनौ गेयमिति ॥ ४४ ॥

यूपवदिति चेत् ॥ ४५ ॥

इति चेत्पशसि स्वयोनौ गेयमिति, रथंतरशब्दस्तेनोपपद्यते । स
हि रथंतरधर्मेण सत्सु यूपवदुपपद्यत इति ॥ ४५ ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ४६ ॥

नैतदेवम् । कर्मसंयोगात्काष्ठस्य यूपता । न हि लोके यूप इति
संज्ञातः कश्चिद्वृत्तोऽस्ति । यत्र ते संस्काराः स यूपः । तस्मात्, औदु-
म्बरो यूपो भवतीति संस्कारनिमित्तः । इह पुनरेवंविशेषणविशिष्टः
कण्वरथंतरशब्दो लोक एवास्ति । नासौ कण्वानां रथंतरं कण्वरथंतर-
मित्येवं कृत्वोच्यते । रथंतरत्वे कण्वसंबन्धे वाऽस्य विधीयमाने
वाक्यभेदः प्रसज्येत । तस्मात्सांविज्ञायिकाः कण्वरथंतरशब्दः । अत
एव स्वयोनौ गीयते ॥ ४६ ॥

(वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य कण्वरथंतरस्य स्वयोन्युत्तर-
योगानाधिकरणम् ॥ २३ ॥)

[२३] कार्यत्वाद्दुत्तरयोर्यथाप्रकृति ॥ ४७ ॥ पू०

माध्यकारेण यदिदं व्याख्यानं कृतं, प्रस्तावोद्गीयादौ कण्वरथंतरशब्द
इति । तदयुक्तम् । ' गीतिषु सामाख्या ' इति कण्वरथंतरशब्देन सामोच्यते,
नर्क । प्रकृतौ चर्गक्षराणि संस्कुर्वती रथंतरगीतिः पृष्ठस्य साधनभावेनावगता । एवं
बृहद्गीतिरपि । इह तु बृहद्रथंतरानुवादेनान्यद्गीत्यन्तरं विधीयते पृष्ठसाधनत्वेन ।
तस्माद्गीतिर्गीतिरेव कार्यं वर्तते, न ऋक्कार्यं । ऋक् च चोदकेन प्राकृती प्राप्नोति ।
सा न बाध्याऽङ्गमूता । वाक्यस्य तावदपदार्थः । न चापदार्थसामर्थ्याच्चोदकपाठ्याया
ऋचो बाधः । यथा धेनुशब्देन च्छागबाधः । धेनुशब्दो गोद्वयमन्तरेण नैव दृष्टः
प्रयुज्यमानः । कण्वरथंतरगीतिस्तु ऋगन्तरेऽपि दृष्टैव प्रयुज्यमाना । न च गौणी सा
गीतिरन्धेन क्रियमाणा । तस्माच्चोदकेन ऋक्प्राप्नोतीति ॥ ४४ ॥ [४५ ॥ ४६ ॥

१ (अ० २ पा० १ अ० ११ सू० ३६) । २ प्राप्नोतीति-अतः कण्वरथंतरसाम्नः स्वयो-
नावेव गानमिति सिद्धान्तो भाष्यकृद्वाख्यानरीत्या दुःसाध इत्याशयः । कथं तर्हि सिद्धान्तः सम-
र्थनीय इति चेत् । अयमाशयः । सत्यं, सामशब्दो गीतिमात्रवाची । तथाऽपि वैश्यस्तोमकमे कण्व-
रथंतरयोनेस्तदुत्तरयोत्तरामन्धे पाठात्तासामपि वैश्यस्तोमाद्गत्वावगतेरीपदेशिकर्मिभरातिदेशिका-
नाम्बुवा वाशोपाते । स्वयोनवेव, गानमिति ।

कण्वरंथतर एव भवति संशयः । उत्तरयोगीयतीति, किं रथंतरयो-
न्युत्तरयोः, वृद्धयोऽन्युत्तरयोर्वा भेष्यमुत स्वयोऽन्युत्तरयोरिति । किं मात्स्य ।
वृद्धयोऽन्युत्तरयोर्वा रथंतरयोऽन्युत्तरयोर्वेति । कुतः । चोदकानुग्रहात् । न
तत्रैव दीपो भवति, स्वयंनिविशिष्टं कण्वरंथतरमिति । उत्तरयोर्हि
यत्कार्यं, तत्र स्वयोनिरवश्यं हातव्या भवति । तस्मात्प्रकरणमपेक्षितव्य-
मिति ॥ ४७ ॥

समानुद्देशते वा तृचस्त्राविज्ञात् ॥ ४८ ॥ सि१

न चैतदस्ति, वृद्धयोऽन्युत्तरयोः, रथंतरयोऽन्युत्तरयोर्वा भेष्यमिति ।
किं तर्हि । स्वयोऽन्युत्तरयोः । कुतः । तृचशब्दात् । समानच्छन्दसि
समानुद्देशताके चाविशेषितस्तृचशब्दो भवतीत्युक्तम् । अतः श्रुत्या
चोदको वाच्यत इति स्वयोऽन्युत्तरयोर्भेष्यमिति ॥ ४८ ॥

(अग्निष्टुद्यामे स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां प्राकृतानामेवाविकारेण
प्रयोगाधिकरणम् ॥ २४ ॥)

[२४] ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वा-
दविकारः स्यात् ॥ ४९ ॥ सि०

अस्ति, अग्निष्टुदेकाहः । तत्र श्रूयते, आग्नेया ग्रहा भवन्तीति । तत्र
सुंद्देशः । किं प्राकृतयोः स्तोत्रशस्त्रयोर्विधादेवतग्रहः, उताविकार इति ।
अह्युद्देशे ह्यवर्तयितुमिदमभिधीयते । ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः
कर्मत्वादविकारः स्यात् । प्रधानकर्मत्वादेति । कस्य पुनरेषा बुद्धिः
स्यात् । यं निवर्तयेत् । यो मन्दधीर्मन्यतेऽभिधानं सेरूपतीति ।
मन्दधियामपि चोपदेशः क्रियमाणः फलवान् भवति । अपि च फंक्चि-
दपेक्ष्य सर्वे मन्दधियः ।

- अथ तु न परितोष एव, ततोऽन्यथा वर्ण्यते । यच्चद्वृत्तमधिकरणं
द्वितीयेऽध्याये । तस्येदं प्रयोजनमुत्रं, ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः
कर्मत्वादविकारः स्यादिति । यदि संस्कारकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे, किं भवति
प्रयोजनम् । अग्निष्टुदेकाहे यथादेवतग्रहः । अथ प्रधानकर्मणी, ततो
ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति ॥ ४९ ॥

(चातुर्मास्येषु—भक्त्याजीयदेवताप्रकाशनार्थं प्राकृतावाहन-
मन्त्रस्याविकारेणैव प्रयोगाधिकरणम् ॥ २९ ॥)

[२५] उभयपानात्पृषदाज्ये दध्नः स्यादुपलक्षणं
निर्गमेषु पातव्यस्योपलक्षणात् ॥ ५० ॥ ५०

सन्ति चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्यैः स्वर्गं कामो यजेतेति । तत्रानु-
याजान् प्रकृत्य समापनन्ति, पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति । अस्ति
तु प्रकृतावावाहनं, देवानाज्यपानावह, इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् ।
तत्र संशयः । किमविकारेणाऽऽवाहनं कर्तव्यमुतोहेनेति । यदोहेन,
तदा किम्, आज्यपानं दधिपानिति कर्तव्यमुत दधिपानिति, अथवा
पृषदाज्यपानिति । किं प्राप्तम् । दध्नोऽप्युपलक्षणं स्यादाज्यस्यार्थं ।
कस्मात् । उभयपानात् । उभयं हि तद्देवतासु द्विस्य त्यज्यते । यच्च
त्यज्यते, तत्पीयत इति मन्त्रेणोक्तम् । यच्च पातव्यं तदुपलक्षितं प्रकृता-
वाज्यपानिति । इह, आज्यस्यार्थं दधिसर्पिषी ध्रुयेते । अथ पृषदाज्यं
शुद्धीति, 'द्वयं वा' इदं सर्पिषीषे दधि च, द्वंद्वं च मिथुनं मजननं, मिथुन-
मर्धतर्मजननं क्रियते इति । तुल्यं दध्याज्येनोर्धायते । तस्मैदुभय-
मर्धुपलक्षयितव्यं, 'दधि चाऽऽज्यं चेति ॥ ५० ॥'

न वा परार्थत्वाद्यज्ञपतिवत् ॥ ५१ ॥

न वैतदेवं, दधुपलक्षयितव्यमिति । कुतः । परार्थत्वात् । परार्थं
हि पातव्यं द्रव्यं, पातृणामुपलक्षणम् । तत्राऽऽज्येन चेदुपलक्ष्यते,
कृतोऽर्थ इति न पुनर्दध्नोपलक्षयितव्यम् । यज्ञपतिवत् । यथा, य इमं
यज्ञमवाग्ये च यज्ञपतिं वर्धानिति, यज्ञपतिर्मनुष्याणा होतृणा मंत्रसाथो
न स्वार्थं कीर्तयत इत्यविकारेण प्रयुज्यते । न, सर्वान् यजमानान्
प्रत्यादरः । एवमिहापि पातव्यं पातृलक्षणार्थं प्रयुज्यते, न स्वार्थम् ।
तत्रैकेनापि येन केनचिच्छ्रिताः पातार इति कृत्वा न द्वितीयः प्रयो-
क्तव्य इति ॥ ५१ ॥

स्याद्वाऽऽवाहनस्य तादृश्यात् ॥ ५२ ॥

स्याद्धन उपलक्षणम् । न यद्भवतिवत्स्यात् । यन्नपतिशब्दो हि न स्वार्थद्वन्द्वार्थदे । इडास्तुत्यर्थेन स उच्यते । आवाहनं पुनः स्वरणार्थम् । तत्र पाताऽपि स्मर्तव्यः, पेयमपि । तस्माच्चोदकानुग्रहाय पेयान्तरमुपलक्षयितव्यमिति ॥ ५२ ॥

न वा संस्कारशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥

न वा दध्युपलक्षयितव्यम् । संस्कारशब्दोऽत्र विद्यत आज्यस्य, पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति । पृषदाज्येन-चित्रेणेत्यर्थः । संस्कारेण हि मिथुने संस्कृतं चित्रमाज्यं भवति । तां च चित्रतामस्य मृत्यक्षतो दध्युत्पादयति । तस्मात्परार्थं चित्रतासंजननार्थं न पातव्यम् । अतो नोपलक्षयितव्यमिति ॥ ५३ ॥

स्याद्वा द्रव्याभिधानात् ॥ ५४ ॥

स्याद्वा दध्युपलक्षणम् । द्रव्यं हि दधि तुल्यमाज्येन प्रधानभूतमुपदिश्यत इत्युक्तमस्माभिः । अथ पृषदाज्यं गृह्णाति, द्रव्यं वा इदं सर्पिश्वेव दधि च, द्रव्यं वै मिथुनं प्रजननं, मिथुनभेदेतत्प्रजननं क्रियत इति । किं पृषदाज्यं गृह्यते, सर्पिश्वेव दधि चेति । सर्पिषा दध्ना च यागः कर्तव्य इत्यर्थः । पृषदाज्यमिति न द्रव्यान्तरमुच्यते । तस्माद्ध्युपलक्षयितव्यमिति ॥ ५४ ॥

दध्नस्तु गुणभूतत्वादाज्यपा निगमाः स्युर्गुणत्वं

श्रुतेराज्यप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥ सि०

न चैतदस्ति, तुल्यं दध्याज्येन, प्रधानभूतमिति । ग्रहणे हि तत्तुल्यमाज्येन, न यागे । यागो ह्याज्येन चित्रेण श्रूयते । तस्माच्छ्रुतेराज्यप्रधानत्वाद्यां प्रति गुणभूतं दधि स्यात् । न हि ग्रहणे श्रूयमाणं यागे भूतं भवतीति । दधि ग्रहणे श्रूयमाणं न यागार्थं भवति । तत्र श्रुत्याऽऽज्यं करणं, दधि वाक्येनेति । किमर्थं तर्हि तत्र दधिग्रहणम् । गृह्यमाणेन मृत्यक्षतश्चित्रमाज्यं भवतीति । तस्मादाज्यपा निगमाः स्युः । न दध्न उपलक्षणं कर्तव्यमिति ॥ ५५ ॥

१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

दधि वा स्यात्प्रधानमाज्ये प्रथमान्त्य-
संयोगात् ॥ ५६ ॥

न चैतदस्ति, आज्यपा निगमा भवेयुरिति, न दध्न उपलक्षणं कर्तव्यमिति । दधिपानित्यत्येव कर्तव्यं, दध्येवात्र प्रधानम् । कुतः । आज्ये प्रथमान्त्यसंयोगात् । प्रथमसंयोग उपस्तरणम् । अन्त्यसंयोगोऽभिधारणम् । यदि वसन्ते यजेत, द्विरुपस्तृणीयात् । सकृदभिधारयेत् । ओषधयो वै मियङ्गव ओषधिष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयतीति । यदि प्राच्यपि यजेत, सकृदुपस्तृणीयात्, द्विरभिधारयेत् । वृष्ट्यैव पशूनाभिधारयतीति, उपस्तरणमन्यत्र निधापयितुं क्रियते । परार्थेनैष तत्र शब्दार्थो न ग्रहणमात्रम् । ग्रहणेनान्यस्याधिकरणसंस्कारे, उपस्तृणातीति शब्दो वर्तते । तथा, अभिधारयतीति, न ग्रहणमात्रमभिधारणम् । अन्यस्याऽऽभिमुख्येनाभिधारयतीति गम्यते । सोऽन्य आज्यसंयुक्तः कथं स्यादिति । तदुपस्तरणाभिधारणशब्दाभ्यां दधिप्रधानभूतं गम्यते । आज्यमपि तस्य गुणभूतम् । तस्माद्दध्न एवोपलक्षणं कर्तव्यं, नाऽऽज्यस्येति ॥ ५६ ॥

अपि वाऽऽज्यप्रधानत्वाद्गुणार्थे व्यपदेशे भक्त्या
संस्कारशब्दः स्यात् ॥ ५७ ॥

अपि वा-नैतदेवं, दधिप्रधानं तदुपलक्षयितव्यमिति । आज्यमेव प्रधानं, तद्धि प्रयोजनवत् । यागसंबन्धात्, पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति । यत्तेनोपस्तीर्यते, तत्र दूयं निष्पद्यते । तच्चैवावत्तं भवति, दधि चोपस्तीर्णम् । तत्र शब्दादाधेयस्याऽऽधारसंस्कारोऽवगम्यते दधिसंस्कारः, न तु संस्कृतस्य प्रयोजनं दध्नः । प्रत्यक्षा तु चिप्रता निर्वर्त्यमाना लक्ष्यते । तथा च प्रयोजनम् । पृषद्धि तदाज्यं श्रूयते । न च यागे दधि करणं भवितुमर्हति वाक्यप्राप्तम्, आज्ये श्रुतिप्राप्ते प्रत्यर्थिनि । तस्मादुपस्तरणमाज्यग्रहणार्थमेव । ततो दधिग्रहणं भविष्यतीति । अर्थादाधेयाधारसंबन्धे, उपस्तरणमिय तद्भवतीति भाक्त उपस्तृणातिः प्रयुक्तः । तथाऽभिधारयतिः । तस्मात्सकृद्द्विरित्येतस्य गुण-

स्याथै व्यपदेशे भवत्यैव संस्कारशब्द उपस्तृणाति, अभिधारयति,
ओपधिष्वेव पशून् मतिष्ठापयति, वृष्ट्यैव पशून्भिजिघर्तीति च ।
तस्मात्, आज्यपा निगमा एव भवेद्युरिति ॥ ५७ ॥

अपि वाऽऽख्याविकारत्वात्तेन स्याद्गुणलक्षणम् ॥ ५८ ॥

अपि वेत्ति पक्षव्यावृत्तिः । न, आज्यपा निगमा भवेद्युः, पृषदाज्य-
पानिति वक्तव्यम् । कुतः । आख्याविकार एव भवति । दधिसर्पिषो-
रत्र संसर्गः क्रियते । तत्र यो गुण उपजायते तद्गुणयुक्तस्य संसृष्ट-
स्याऽऽख्याविशेषो भवति पृषदाज्यमिति । यथा, रागाः खादवाः सुरा,
इति । तत्र ह्युपचरितमेकं शब्दमुपलक्षयामः । उपचाराद्याभिधानाभिधे-
यसंबन्धो गम्यते । तेन च यागनिवृत्तिः श्रूयते, पृषदाज्येनाजुयाजान्
यजतीति । तस्मादेवमुपलक्षयितव्यं, पृषदाज्यपानिति ॥ ५८ ॥

न वा स्याद्गुणशास्त्रत्वात् ॥ ५९ ॥

नेतदेवं स्यात् । संसृष्टस्य रागवत्पृषदाज्यशब्दो वाचकः, उपचा-
रादिति । सत्यमुपचरितोऽयं तत्र । स तूपचारो लोकादेवावगतः ।
स गुण आज्ये भवतीति गम्यते । कुतः । आज्यशब्दः सर्पिषो
वाचकः । पृषच्छब्दश्चित्रस्य । तद्यथा, पृषद्भुज्जुः पृषन्मणिः पृषन्मृग
इति । तयोरुच्चरितयोश्चिन्नाज्याभिधानं गम्यते । तस्मात्तत्रैव स उपचार
उपपन्नः । अतथाऽऽज्यस्यैवोपलक्षणं, चित्रमचित्रं वाऽऽज्यमाज्यशब्दे-
नाभिधीयत एवेति ॥ ५९ ॥

इति श्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमस्या-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥]

इति श्रीमद्भक्तिकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां
दुष्टीकायां दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

संस्कारव्यशावरभाष्यसमेते मौमोसादर्शने
शुद्धिपत्रिका ।

—:०:०:—

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९८६	१	१९८४	१९८६	१६१८	१९	वाजोये	वाजपेये
१९८७	॥	१५८५	१९८७	१६१९	१७	काचिद्	काश्चिद्
१९८८	॥	१९८६	१९८८	१६२९	६	स्वाह	स्वाहा
॥	७	विध्य	विध्य	१६३३	२९	रूपस्वत्	रूपस्वात्
॥	२१	व्यतासं	व्यता सं	१६३६	२५	विशिष्टो	विशिष्टो
१५८९	१	१९८७	१९८९	॥	॥	विशिष्टेर्न	विशिष्टेन
१९९०	॥	१९८८	१९९०	१६३७	१७	कत्वर्थ	कत्वर्थः
१९९१	॥	१९८८	१९९१	१६३७	२५	भ यय	माभ्य
॥	२९	तत्रमा	तत्र भा	१६३९	५	त्कार	त्कर
१९९२	॥	१९८९	१५९२	॥	२५	याजना	यजिना
॥	२५	एकै	एकै	१६४१	१	नोपाद्यते	नोपपद्यते
१९९३	२९	मुद्रिते	मुद्रिते	१६४३	४	दूहो	दूहो
१९९६	४	तानि	तानि	॥	२९	नालख	नोलूख
१९९९	२८	वास्था	वास्था	१६४६	२६	माप्य	माप्य
१९०१	८	दुत्त	दुत्त	१६४९	२१	पूना	पूजा
१९०७	२५	धर्मः	धर्मः	१६५०	१७	सरासि	सरासि
१९१०	१	मह०	महः	१६५१	१४	देवान	देवान्
१९११	१९	रात्रता	रात्रस्वा	१६५३	६	पूना	पूजा
१९१२	१२	विशेष०	विशेषः	१९५५	१६	मिद्यते	मिद्येत
॥	२८	रात्रादु	रात्रदु	॥	१८	माजेनम्	भोजनम्
१९१३	१२	कुनः	कुतः	१९५६	१	यदु	यदु
१९१५	२१	कथ	कथम्	॥	५	भवति	भवति
१९१६	३	स्याऽऽमि	स्याऽऽमि	॥	१८	चर्येतः	चर्येत ।
१९१७	२८	वाषक	वाषक	१९५७	२२	श्रीताशे	श्रीताशे

पुट	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुट	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
११९२	१७	निर्देशा	निर्देशा	११	२७	९ अम्पु	९ अम्पु
"	२५	निरारि	निरारि	१६८९	४	कर्मा	कर्मा
"	"	प्रवर	प्रवर	"	९	टुहि	टुहि
"	"	प्रवृ	प्रवृ	"	१५	टुहि	टुहि
"	२६	फालाप्से	फल पश्चा	११९०	६	पञ्च	पञ्च
"	२८	नापृक्तस्य	नाप्रकृतस्य	"	२३	शषा	शष
११९६	"	सवात	सघात	११९३	१२	टाप्न	दाप्ति
११९८	"	घदि	यात्	"	२१	हेत	हित्
११७०	९	द्रय	द्रया	११९४	११	द्वा	द्वा
"	१२	रोषे	रोषे	"	२३	सनि	स्मानि
"	२७	सा-	सा	११९५	२	यिञ्य	यितव्य
११७१	२०	माभ्येति	मासोम	"	८	मि-	मिगा-
११७७	३०	ध्याघ	ध्याघ	११९६	१९	मां	मा
११७८	८	रणान्त	रणान्त	११९८	२८	हिता	हिता
"	२९	निर्वण्	निर्वणत्	१७०१	"	१७	१७०१
"	"	तव	ताव	"	२२	अह	आह
"	३०	धरिते	धरित	१७०२	२८	शास्त्रार्त्	शास्त्रान्त
११७९	२८	चोद	चोद्य	१७११	६	घ गत	घात
११८०	"	क्रु ने	क्रुन	१७२१	२४	कप	कर्म
११८१	२४	अ दि	आदि	१७२२	२३	वाक्यता	वाक्यता
"	२५	स्म या	स्मया	१७२६	१८	यथा	यथा
११८२	२९	येत्य	येत्य	१७३३	५	तस्मा प	तस्मात्प
११८५	१७	पायो	घार्था	"	१९	पराथे	पराथे
"	२६	न्मात	न्मोम	१७३४	२०	निर्देशा	निर्देशा
११८६	८	यद्दु	यद्दु	"	२१	४५ ॥	४५ ॥]
"	२६	गुहा	गुण्ड	"	२७	शष	शेष
११८८	३	दूही	दूहो	१७३८	१८	कल	काद्य

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७५२	२७	बलवान	बलवान	१८१०	१६	आराटु	आराटु
१७५९	१	स्वशान	स्वशान	१८१२	२०	वादः	वादः
१७६०	१६	बहुना	बहुना	"	२६	१७ ॥	१७ ॥
"	२०	पृथिव्याया	पृथिव्याया	"	२७	प्रधान	प्रधान
१७६५	२८	तम् ।	तम् ।	१८१३	९	प्रति	प्रति-
१७६६	"	स०	स०	"	२४	भागा	भागा
१७६७	११	ब्राह्म	ब्राह्म	१८१५	१६	शाम्भ	शाम्भ
१७६८	२	द्वार	द्वार	१८१७	२३	प्रजा	प्रजा
१७६८	२२	ज्ञाने ।	ज्ञाने	१८१८	१०	योगः	योग
१७६९	२६	पट	पट	१८२०	१७	नायः	नायः
१७७०	१	योगः	योग	१८२५	१२	सायं	सायं
१७७१	२०	द्वारः	द्वारः	"	१३	देव	देव
१७७३	२०	नं तु	नं तु	"	२७	पृथ	पृथ
१७७५	३	मणिक	मणिक	१८२९	२०	मवान	मवान्
१७७९	२	स्यामे	स्यामे	"	२३	हात	हात
"	६	स्यामे	स्यामे	१८३०	१	कल्पि	कल्पि
"	२३	सिद्धान्तः	सिद्धान्तः	१८३१	३	कार भ	कारं, म
१७८१	१४	प्रिय	प्रिय	१८३२	२५	भवेत्तया	भवेत्तया
"	२०	वाक्यना	वाक्यना	१८३७	२४	तरेषा	तरेषा
१७८६	१५	द्वार	द्वार	१८३९	१	निवृत्त	निवृत्तं
१७९०	२५	सिद्धान्तः	सिद्धान्तः	१८४०	१२	सपनेन	सपनेन
१७९२	१७	द्वार	द्वार	"	१८	कृतः	कृतः
१७९६	१०	संदेशः	संदेशः	१८४१	१०	दुद्व	दुद्व
१८०४	२५	पदा यी	पदाया	१८४२	२३	दुद	दुद
१८०६	१३	तस्या	तस्या	"	२८	दृशोश्वा	दृशोश्वा
"	१७	दुत्	दुत्	१८४४	९	दान	दान
१८०७	२२	दुत्	दुत्	१८४५	१७	पयोःश्वोः	पयोःश्वोः

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८४१	१८	दग्ना	दग्ना	१८७३	२९	जिना	जिनमु
"	२०	रथीन्य	रथीन्य	१८८१	२०	येपा	येर्वा
१८४७	३	आह	आह ।	१८८३	२९	इह पि	इहापि
"	१०	प्रप्ता	प्राप्ता	"	२७	प्रप्नोति	प्राप्नोति
१८४८	१२	तस्ना	तस्मा	१८८५	८	संख्यया	संख्यया
१८४९	२७	कशृणि	कर्तृणि	१८८८	२९	तस्वा	तस्मा
१८५१	१	पकृति	प्रकृति	१८९७	८	कृत्स्न	कृत्स्न
१८५२	१	अटना	अट्टना	"	१८	एका	एकी
"	१०	स्योच्चैसरा	स्योच्चो-	१९०१	२६	सू० ७९	सू० ७४
		(च)	स्तरा	१९०६	६	तत्रेषो	तत्रेषो
१८५५	१५	मास्ति	मस्ति	"	१७	भगान्त	भागान्त
१८५६	२३	भावात्	भावात्	१९०३	२३	निषीतम्	निषीतम्
१८५८	११	मुष्टे	मुष्टे	१९०७	१९	पुनः । श्रु	पुनः श्रु
१८५९	२५	अना	अमा	१९०९	९	तस्या	तस्मा
१८६०	६	गुणेन	गुणेन	"	११	तस्या	तस्मा
१८६१	१	कर्तव्य	कर्तव्यः	१९१२	१२	द्रूप०	द्रूपः
"	७	ग्रीहय	ग्रीहय	"	१५	ननु	नैनु
"	२१	योक्तुम्	योक्तुम्	"	२७	स्येतेरेते	स्येतेरेत
१८६२	७	रक्ते	रक्ते	१९१३	६	चैषा	चैषा
१८६३	४	रक्षिरे	रक्षिति	१९१८	२८	संस्का	संस्का
१८६४	७	वुप	वुप	१९१९	२५	परि	परि
१८६५	१५	णानधि	णानधि	१९२०	२५	सुवत	स्तुवत
"	२४	स्याशाः	त्याशयः	१९३६	२	द्रूपः	द्रूपः
१८६९	४	मेवोत	मेवेति	१९३९	२८	छिङ्ग	छिङ्ग
"	१२	घानार्थ	घानार्थ	१९४५	२०	दधि	दधि
१८७१	६	विघन	विघान	१९४६	१३	स्यात्	स्यात्
१८७३	१९	मितर	मितर				

सव्याख्यशाबरभाष्यसमेते भीर्मासादर्शने शुद्धिपत्रं संपूर्णम् ॥